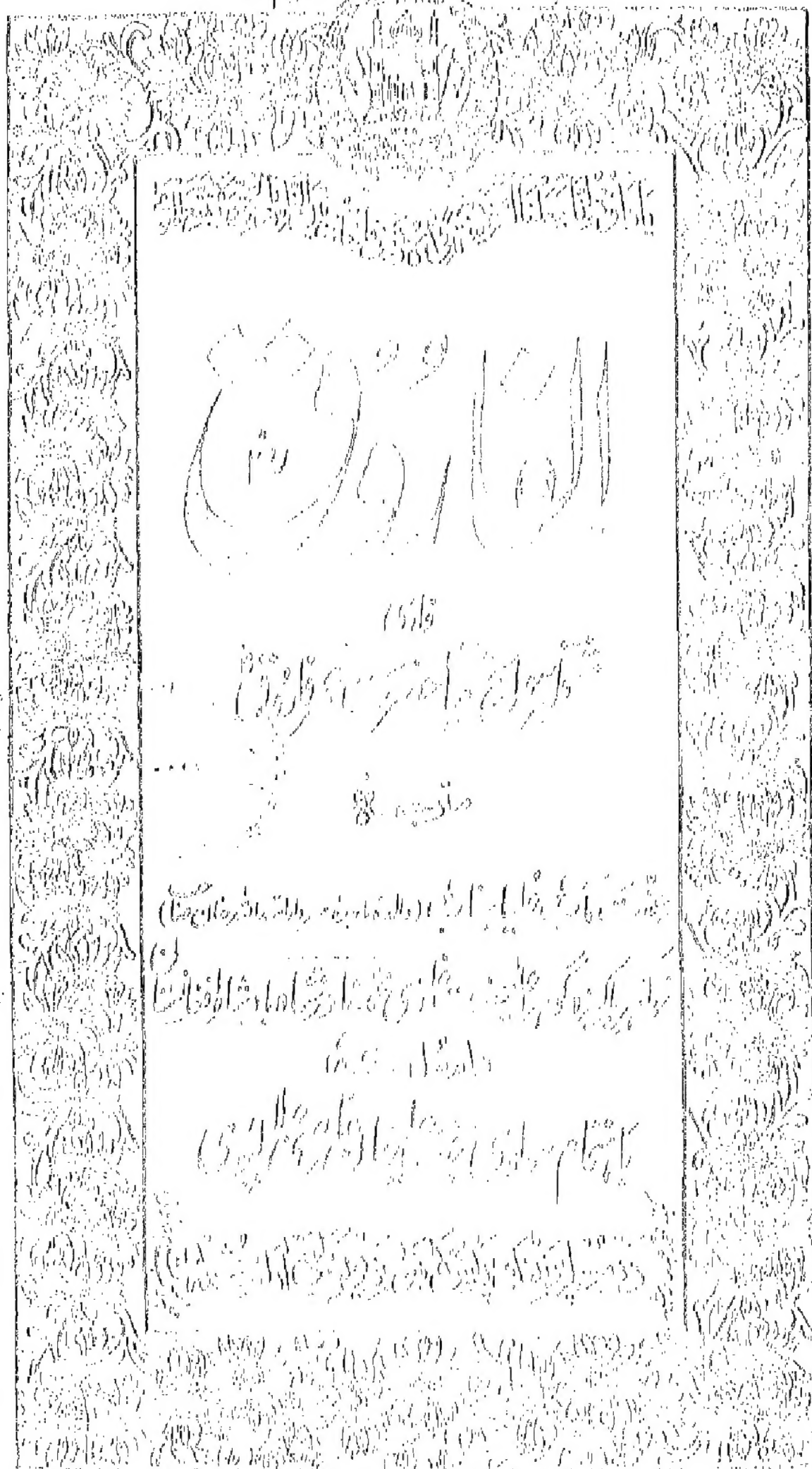

تبرکات

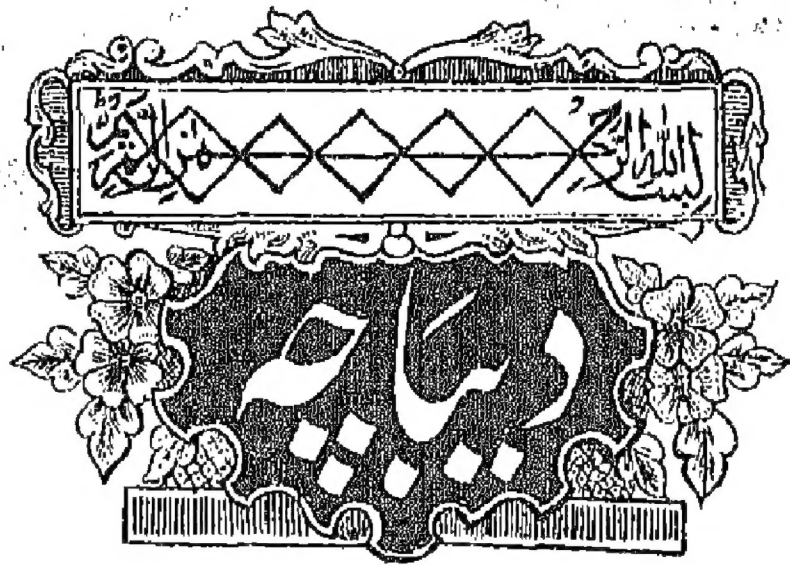
۱۳۸۳

MLA-LIBRARY, A.M.U.

PE1496

بعد از حمد و ستائش خدائے برتر و درودنا محمد و بر سید البشر خیر الانام علیہ
 التَّحِیَّۃُ وَالسَّلَامُ بہ پیشگاہ اربابِ خبرت بعزّ عرض میرساند کہ فن تاریخ را در سائر
 ادوارِ متمدنہ از فنونِ مهمّہ دانستہ اند چہ در آن از حوادث و وقائع از منہ ماضیہ
 بحث میرود و آئینہ ایست برائے تمییزِ صورِ قوانینِ حکومت و آئینہائے سیاسیات
 سابقہ و واسطہ ایست برائے درکِ اسباب و عللِ راجع بہ بلندی و پستی و
 ارتفاع و انحطاطِ اُمم سابقہ۔ مورخینِ قدیمِ اسلام نظریہ اہمیت و افادہ این فن شریف
 را بہ سببی ہرچہ تمام تر بیایہ بلند رسانیدہ و ذخائرِ معلوماتِ صحیحہ برائے استفادہٴ ملل
 آئینہ نہادہ اند۔ سیما در عصرِ حاضر این فن لطیف را اہمیتِ فوق العادہ دستدادہ
 و ہمانا علمائے این فن کہ حایا و نشر و اشاعتِ کتبِ متعلقہٴ مساعیِ جمیلہ
 بکارِ بے بزدن ناشی از منبعِ بذلِ مجہود علمائے اسلام است کہ در ہر شعبہٴ فن آفتاب
 را بدریضا نمودہ و براقوامِ متمدنہٴ عالم اتمامِ حجت نمودہ اند۔

برز مینے کہ نشانِ کھ پائے تو بود

سا لہا سجدہٴ صاحبِ نظرانِ خواہد بود

از اینجا است که اهل اروپائی زبانناد تقسیم شعبه های این فن مسلک
 عناوین مختلفه از قبیل عمومی و خصوصیه و غیره ذلک اختیار نموده اند. کتاب
 الفاروقی را که از مولفاته علامه شبلی نعمانی در پیرو فیله دارالعلوم علیگڑه و
 صدر مجلس ندوة العلماء هند (رحمة الله علیه) است از قبیل شعبه خصوصیه قرار دادن
 او نیست. کتاب مذکور محتوی است بر احوال و سیر حضرت فاروق عظیم
 رضی الله عنه خلیفه ثانی جناب رسالت مآب محمد صلی الله علیه و آله و سلم
 اما مولف موصوف آنرا بزبان اردو و بضبط تحریر آورده که فهم آن مخصوص است
 به اهل هند و دیگران را از آن بهره نیست. لهذا توجه جناب عصمت مآب علیا جناب
 والدہ ماجدہ سردار اسد الله خان خلف الصدق اعلی حضرت امیر حبیب الله خان
 شہید نور الله مرقدہ (خواہر پاکیزہ گوہر اعلی حضرت محمد نادر شاہ غازی
 پادشاہ افغانستان خلد الله ملکہ کہ بزبان اردو و مهارت تامہ داشت و اعلی
 آن شد کہ این شاہد رعنائی ہندی را بہ پیرایہ فارسی بہ ہفت کردہ نظر بہ افادہ
 عمومی فارسی خوانان و بر بزم مشتاقان این فن جلوہ گر سازد تا ملت اسلامیان
 دور و نزدیک بدانند کہ حضرت عمر رضی خلیفۃ المسلمین رضی الله عنه من حیث الاجتماع
 و الانفراد و حفظ حقوق الناس چہ منہج اختیار نموده و در نظم جهان بینی کہرام شبوہ
 بکار برده و چگونه اساس عدل و نصفیت و مراکز جہل و فساد نہادہ و خارج عوائق
 از جاوہ رعیت پروری برداشتہ و در ظرف وہ و نیم سال خلافت خود رقاب
 دول اقاصرہ و کیاسرہ بکند اطاعت ملت اسلام در آورده. جناب ملکہ مرحومہ
 ترجمہ کتاب را بزبان فارسی شروع کرد و قریب بہ اختتام رسیدہ بود کہ مزاج

مبارکش سجد سے اعتدال و اختلال پذیرفت کہ این دایرہ پائدار را پدید نمود
 و اوراق مسودہ ترجمہ ناتمام و غیر مرتب ماند۔ جناب سردار محمد یوسف خان مرحوم
 قبلہ گاہ جناب ملکہ مغفورہ بندہ را کہ بہ خاندان شان خلوص و عقیدت دہشتم
 تکمیل و ترتیب کتاب اشارت فرمود۔ حسب الایمانی معزز الیہ مرحوم
 بندہ تکمیل آن پر دستم و بحولہ تعالیٰ بہ اندک مدتے کار ترجمہ را بہ اختتام
 رساندم و بہمان اسم القاروقی موسوم ساختم و الحمد للہ علی ذلک۔ ولے
 نسخہ قلمی ماند و بطبع نرسید۔

چون منشائے مرحومہ از ترجمہ کتاب محض اشاعت و افادہ عمومی بودہ نابطل
 باقیات صالحات از ویادگار سے بہماند علیحضرت غازی محمد نادر شاہ
 ابد اللہ ملکہ بطبع آن امر فرمود۔ از حضرت آہنی خواستگارم کہ قارئین کرام از مطالعہ
 این کتاب سرمایہ فیوض بدست آورده بحق ملکہ مرحومہ دعائے مغفرت نمایند
 و این عاصی پر معاصی را ہم از دعائے عافیت دارین محروم نگذارند۔
 والا حضرت شاہ محمود خان سپہ سالار اعظم و وزیر حربیہ افغانستان (دراود عزیز علیحضرت
 غازی خلد اللہ ملکہ) را بخیلہ منتشکم کہ توسط اوسودہ کتاب بحضور علیحضرت غازی ام ملکہ
 شرف تقدیم و بہیمائے سے فرمان مبارکش امانہ بطبع کتاب عرصہ دریافت۔

ادریغیاضل حافظ عبداللہ قاری معلم فارسی و عربی مکتب بیہ دار السلطنتہ کابل اکہ حسب الامر علیحضرت
 غازی فضل اللہ ملکہ در نظر ثانی و تصحیح کتاب بندہ را ممنون ساختہ از خلوص دل تشکر سے نہایت
 خادہم قدیم دولت اسلام
 بنحقت علی عاصی جلال پوری کان اللہ
 ۱۳۱۱ھ ش ۱۳۵۱ھ

فہرست مضامین الفاروق حصہ اول

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
۲۳	احترار از بے اعتدالی اروپا	۲۳	۱	۱
۲۴	اموریکہ در ترتیب کتاب قابل الحاظ است	۲۴	۱	۲
۲۵	نام و نسب فاروق عظیم	۲۵	۱	۳
۲۵	وسن رشد و تربیت او	۲۵	۲	۴
۲۶	جد امجد فاروق عظیم	۲۶	۲	۵
۲۷	کیفیت زید عمراد فاروق عظیم	۲۷	۳	۶
۲۸	کیفیت خطاب پدر فاروق عظیم	۲۸	۵	۷
۳۰	ولادت فاروق عظیم	۲۹	۵	۸
۳۰	سن رشد	۳۰	۸	۹
۳۱	تعلیم الانساب	۳۱	۸	۱۰
۳۲	تعلیم فن کشتی	۳۲	۱۰	۱۱
۳۲	تعلیم فن شہسواری	۳۳	۱۱	۱۲
۳۳	تعلیم شہر و کتابت	۳۴	۱۱	۱۳
۳۴	فکر معاش	۳۵	۱۳	۱۴
۳۴	سفر تجارت	۳۶	۱۳	۱۵
۳۵	قبول اسلام و ہجرت	۳۵	۱۴	۱۶
۳۹	ہجرت فاروق عظیم	۳۶	۱۴	۱۷
۴۰	رفقائے فاروق عظیم و ہجرت	۳۷	۱۸	۱۸
۴۱	قیامگاہ فاروق عظیم در ہجرت	۳۸	۱۹	۱۹
۴۱	رابطہ اخوت در بین مہاجرین و انصار	۳۹	۲۲	۲۰
۴۱	برادر خواندہ ہائے فاروق عظیم	۴۰	۲۲	۲۱
				۲۲

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
۹۹	شکر کشی بر عراق	۵۷	طریق اذان بفرار کے فاروق اعظم معین شد	۴۱
	واقعہ جسر شکست اہل اسلام	۵۸	اسمہ الی وفات حضرت سالتان	۴۲
۱۰۷	واقعہ بویب رمضان	۵۹	۶۲۲ غزوات و دیگر حالات	۴۳
	۱۱۷ھ ۶۳۵ء		غزوہ بدر	۴۴
۱۱۳	جلوس بزرگروہ تہیہ از طرف دولت ایران	۶۰	رے فاروق اعظم رضہ در باب اسارے	۴۵
۱۱۵	بر آمدن فاروق اعظم از مدینہ بحیثیت پیامدار	۶۱	غزوہ سویق	۴۶
۱۱۶	سپہری سعد وقاص	۶۲	غزوہ احد ۳ھ	۴۷
۱۱۸	ترتیب فوج و تعیین سرعسکران	۶۳	ثابت قدمی استقلال فاروق اعظم در جنگ احد	۴۸
۱۲۰	ہدایات فاروق اعظم	۶۴	عقد نبوی صلعم با حضرت حفصہ بنت فاروق اعظم	۴۹
۱۲۱	انتخاب ناموران عرب کے بتلخیص دین	۶۵	واقعہ بنو نضیر ۴ھ	۵۰
۱۲۲	سوال و جواب سفر کے اسلام بایزید گرد	۶۶	جنگ خندق یا احزاب ۵ھ	۵۱
۱۲۷	رقن ربیع بحضور رستم بحیثیت سفیر	۶۷	واقعہ حدیبیہ ۶ھ	۵۲
۱۲۸	سفارت بغیرہ	۶۸	طلاق ازواج کافہ فاروق اعظم	۵۳
۱۳۰	جنگ قادسیہ و فتح	۶۹	جنگ خیبر ۶ھ	۵۴
	اسلام محرم ۱۱ھ ۶۲۵ء	۷۰	فتح مکہ ۸ھ	۵۵
۱۳۱	ترتیب فوج	۷۱	غزوہ حنین	۵۶
۱۳۲	آتش زبانی فصحا عرب از بر ترغیب فتح اسلام	۷۲	واقعہ قرطاس	۵۷
۱۳۷	یک واقعہ پر جوش متعلق با محمد بن ثقیف	۷۳	سقیفہ بنی ساعدہ و خلافت	۵۸
۱۳۹	نطق یک زن در برابر یختن فرزند ان جو بخواہ	۷۴	ابوبکر و استخلاف فاروق اعظم	۵۹
۱۴۰	معرکہ آخری	۷۵	تفصیل بحث از مخالفت سقیفہ بنی ساعدہ	۶۰
۱۴۵	کشتہ شدن رستم	۷۶	خلافت فتوحات ملکی	۶۱
۱۴۶	خطائے فردوسی طوسی	۷۷	اسباب حملہ بر عراق و شام	۶۲
۱۴۷	طعن مردم بر سعد وقاص	۷۸	فتوحات عراق	۶۳
	اضطراب فاروق اعظم در انتظار مرثدہ	۷۹		۶۴

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
۱۹۲	حملہ از طرف فوج نصارے	۱۴۹	فتح بابل	۷۷
"	ثابت قدمی معاذ ابن جبل وغیرہ	۱۵۲	فتح مدائن	۷۸
۱۹۳	حملہ خالد و عکرمہ رضی	۱۵۳	عبور فوج اسلام از دریا کیمال شجاعت	۷۹
"	دلاوری ثابت قدمی سر لشکر ابن اسلام	۱۵۴	باقی گذشتن قضا ویرد رالیوان کسرے	۸۰
۱۹۷	یک واقعہ عجیب	۱۵۵	عجائبات خزائن نو شیروان	۸۱
۱۹۸	شکست فوج وعدہ مقتولان نصارے	۱۵۷	جلولہ ^{۱۶} ۳۷۷ھ	۸۲
"	فرار قیصر روم بطرف قسطنطنیہ	۱۶۱	فتوحات شام	
۱۹۹	فتح حلب	۶۲	حالات ابتدائی متعلق بر شکست فوجی اسلام	۸۳
۲۰۰	فتح انطاکیہ وغیرہ	۱۶۳	فتح دمشق	
۲۰۱	بیت المقدس ^{۱۶} ۳۷۷ھ	۱۶۴	نصر حضرت خالد بر بارہ شہر کمال شجاعت و دلائی	۸۴
۲۰۲	سفر خلیفہ بنصب بیت المقدس	۱۶۶	فصل ذیقعدہ ^{۱۶} ۳۷۷ھ	
۲۰۳	سادگی و بے تکلفی خلیفہ درین سفر	۱۶۷	سفارت معاذ ابن جبل	۸۵
۲۰۴	دخول شدن خلیفہ در بیت المقدس	۱۷۴	محرم ^{۱۶} ۳۷۷ھ	
۲۰۶	اذان حضرت بلال	۱۷۹	فتح حماہ وغرہ	۸۶
"	سلاطین فاروق غنیمت با صخرہ	"	حسن تدبیر در فتح لاذقیہ	۸۷
۲۰۷	سختی مکر نصارے در باب	۱۷۸	برمہوک ۵- رجب ^{۱۶} ۳۷۷ھ	
۲۰۸	استرواح حصص - ^{۱۶} ۳۷۷ھ	۱۸۰	مراعات و وفائے با اہل ذمہ	۸۸
"	یورش نصارے از ہر طرف	۱۸۱	واقعات عجیبہ در باب جزیرہ	۸۹
۲۰۸	حرکت افواج اسلام از ہر طرف	۱۸۶	اسلام آوردن یک قاصد نصارے	۹۰
۲۱۰	شکست افواج نصارے	۱۸۷	سفارت حضرت خالد رضی	۹۱
"	عزل حضرت خالد رضی	۱۸۸	نطق خالد	۹۲
۲۱۱	مخالفت مورخین در عزل خالد رضی	۱۹۰	ایجاد دید خالد در تعبید فوج درین جنگ	۹۳
"	اسباب عزل	"	نطق خطباء جنگ سے تشوین و ترغیب	۹۴
۲۱۲	کیفیت پراثر عزل	۱۹۱	اشترک السنوان در جنگ	۹۵

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان	صفحه
۲۱۳	اجتماع مکر افواج ایران و حمله یزدگرد	۲۱۳	استبصار خلیفه که عزالذریعانت و بیانی انبوه	۱۱۷
۲۳۰	براهل اسلام	۲۱۴	و بایع مواس	۰
۱۳۴	عده افواج ایران بیک و نیم لک میرسید	۱۳۵	حرکت فاروق عظمی بطرف شام	۱۱۸
۲۳۱	مشوره فاروق عظمی با صحابه در مهم ندکود	۱۳۶	اعتراض ابو عبیده بر خلیفه بازادی تمام	۱۱۹
۲۳۲	بقرا مشوره حضرت علی ۳ هزار فوج روان شد	۱۳۷	وفات معاذ ابن جبل	۱۲۰
۲۳۳	سفارت میفر	۱۳۸	حسن تدبیر عمرو ابن عاص	۱۲۱
۲۳۴	تهیه جنگ	۱۳۹	نیابت حضرت علی از حضرت فاروق عظمی	۱۲۲
۲۳۵	ضبط و استقلال بیبار	۱۴۰	در جین قبّه فاروق عظمی بصوشام	۱۲۳
۲۳۶	شکست عجم	۱۴۱	ساده وضعی در چین سفر	۱۲۴
۲۳۷	یورش ایران	۱۴۲	اداره مائے مناسب	۰
۲۳۸	خلیفه میخواست که بر ایران حمله شود	۱۴۳	فتح قیساریه	۰
۲۳۹	سبب شکستی	۱۴۴	جزیره	۰
۲۴۰	فتح اصفهان	۱۴۵	فتح تکریت	۱۲۵
۲۴۱	فتح همدان و غیره	۱۴۶	فتح جزیره و دیگر مقامات قرب و جوار	۱۲۶
۲۴۲	آذربایجان	۱۴۷	خوزستان	۰
۲۴۳	طبرستان	۱۴۸	فتح اهواز	۱۲۷
۲۴۴	آرمینیه	۱۴۹	رام شدن کسانیک بطور غلام کینز گرفتار شد	۱۲۸
۲۴۵	فارس	۱۵۰	تهیه هرمان	۱۲۹
۲۴۶	سبب اتفاقی در حمله بر ایران	۱۵۱	امان طلبی هرمان	۱۳۰
۲۴۷	فتح خلاص فارس	۱۵۲	دخلة هرمان در مدینه و تخریب مدینه بستان	۱۳۱
۲۴۸	کرمان	۱۵۳	وشوکت او	۲۳۲
۲۴۹		۱۵۴	عراق عجم	۰

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
۲۶۴	بحسن تدبیر	۲۵۰	۲۳ ۶۴۴ پستان	۱۵۱
۲۶۵	حکمران عبادہ ابن صامت بحیثیت پیلاری	۲۵۱	۲۳ ۶۴۴ کران	۱۵۲
۱۶۳	آمدن قاصد حضور فاروق عظیم بادہ فتح	۲۵۲	۲۳ ۶۴۴ فتح خراسان و ہزیمت یزدگرد	۰
۱۶۴	انتخاب دادین فاروق عظیم بے ایران	۲۵۳	۲۳ ۶۴۴ استمداد یزدگرد از خاقان چین	۱۵۳
۲۶۷	جنگ کہ ہزیمت یزدگرد کہ بخوانند اختیار کنند	۲۵۴	۲۳ ۶۴۴ بہ داد خاقان چین معرکہ آئی یزدگرد با اہل اسلام	۱۵۴
۲۶۸	شہادت فاروق عظیم	۲۵۵	۲۳ ۶۴۴ ہزیمت یزدگرد	۱۵۵
۲۶۹	۲۶ فی الحجۃ	۲۵۶	۲۰ ۶۴۱ فتح مصر	۰
۲۷۰	عہد حکومت و خلافت ۱۰ سال ۶ ماہ	۲۵۷	محاصرہ فسطاط	۱۵۶
۲۷۱	استجارہ فاروق عظیم رض از حضرت عائشہ	۲۵۸	جانیازی حضرت زبیر و فتح فسطاط	۱۵۷
۲۷۲	بر آوردن دہ پہلو حضرت رسالت صلعم	۲۵۹	عمر و ابن عباس نصارت و دعوت ہر کدام	۱۵۸
۲۷۳	تردد فاروق عظیم در باخلا و سبیلان	۲۶۰	۲۱ ۶۴۱ فتح اسکندریہ	۰
۲۷۴	مکالمہ فاروق عظیم و حضرت عباس با خلافت	۲۶۱	۲۱ ۶۴۱ لک قوم قبطی با اہل اسلام	۱۵۹
۲۷۵	خیال فاروق عظیم در باب خلافت کہ حضرت	۲۶۲	۲۱ ۶۴۱ دخول شدن اہل اسلام درون قلعہ	۱۶۰
۲۷۶	علی رض برہمہ فائق است	۲۶۳	۲۱ ۶۴۱ مقتدر شدن عمرو ابن عباس بر آمدن زندان	۱۶۱
۲۷۷	وصایا فاروق عظیم در وقت وفات			
۲۷۸	شفقت و ہمدردی با شاخص اہل بیت			
۲۷۹	انتظام قرض فاروق عظیم			
۲۸۰	وفات حضرت عمر رض			

فہرست مضامین الفاروق حصہ دوم

۶	نقص آراء مورخین اروپا	۳	۱	۱	یک نظر اجمالی بر فتوحات فاروقی
۱۰	اصل سبب فتح	۴	۱	۱	وسعت فتوحات فاروقی
۱۱	موازنہ فتوح اسلام با فتوح اسکندر عظیم	۵	۲	۲	سبب فتح بقرا آراء مورخین اروپا
۱۱	اختصاص فاروق عظیم و فتوح اسلام	۶			

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
۳۹	خوابستن اعمال را در موقع حج	۲۶	نظام اداره حکومت	۰
۴۰	بنیہ اعمال	۲۷	سلطنت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ	۷
۴۱	تحقیقات معاملات اعمال	۲۸	موازنہ فیما بین شخصی جمہوری	۸
۴۲	تقریر جامعہ بصران از برکات تحقیقات اعمال	۲۹	حکومت جمہوری در عرب فارس غیرینہ	۹
۴۳	بازخواست شدہ از اعمال غیر مشروع اعمال	۳۰	مجلس شورای دکنسل در دورہ خلافت فاروق اعظم	۱۰
۴۴	افزون بودن تنخواہ از برکات اعمال	۳۱	ارکان مجلس شورای وطریقہ انعقاد آن	۱۱
۴۵	فہرست اعمال فاروق اعظم رضی اللہ عنہ	۳۲	جلسہ ہائے مجلس شورای	۱۲
۴۸	شعبہ محاصل (خراج)	۰	اساس مجلس دیگر	۱۳
۴۹	طریقہ خراج را در ملک عرب نخستین	۳۳	مداخلت آراء عموم رعایا در حکومت	۱۴
۵۰	فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ایجاد کردہ بود	۳۴	مسألوہ اخلافہ با عموم رعایا در حقوق عامہ	۱۵
۵۱	ممالک مفتوحہ افاروق اعظم در قبضہ	۳۵	فاروق اعظم رضی اللہ عنہ برائے انتظامات ملکی	۱۶
۵۲	باشندگان اصلی گذشت	۳۶	شعبہ ہائے جداگانہ قائم فرمودہ	۲۵
۵۳	استدلال فاروق اعظم رضی اللہ عنہ	۳۷	تقسیم ملک صوبجات و اضلاع و عہدہ داران	۰
۵۴	جمع و بست عراق	۳۸	صوبجات منقبضہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ	۱۷
۵۵	منصبداران شعبہ بند و بست و مالہ	۳۹	صوبجات عہد نوشیروان	۱۸
۵۶	کل رقبہ عراق	۴۰	سرکردگان صوبجات	۱۹
۵۷	مقدار یعنی شرح مالہ	۴۱	جوہر شناسی فاروق اعظم در انتخاب داران	۲۰
۵۸	خراج عراق	۴۲	مجلس شورای در تقریر عہد داران	۲۱
۵۹	زمینداران و تعلقہ داران	۴۳	معاملہ تنخواہ	۲۲
۶۰	ترقی پیداوار ملک	۴۴	وظایف اعمال مندرجہ بفرمانین فاروق اعظم	۲۳
۶۱	ہرسال از رعایا در باب الیہ اظہار میگرفت	۴۵	از اعمال بالاحکومہ عدل انصاف عہد گرفتہ میشد	۲۴
۶۲	خراجیکہ در عہد فاروق اعظم وصول شد	۴۶	فہرست مال و سباب اعمال	۲۵
۶۳	در عصر بعد گام نہ	۴۷		

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
۴۴	انتخاب قضاة	۵۶	دفاتر خراج بزبان فارسی و رومی بود	۴۵
۴۸	حکام عدالت کہ در عصر فاروق اعظم نامو بود	۵۷	قواعد مالگذاری مصر در عهد فرعون	۴۶
۴۹	تقرر قضاة بر منصب قضا بعد از امتحان	۵۷	اضافہ اہل روم در قواعد مالگذاری	۴۷
۸۰	وسائل انسداد رشوت ستانی حکام و قضاة	۵۸	اصلاح فاروق اعظم در طریقہ تقدیمہ مالیہ	۴۸
	انصاف و مساوات براتب مدعی مدعا علیہ	۵۸	طریقہ قدیمہ خراج در ملک شام و مصر	۴۹
۸۱	در دایرہ عدالت	۵۹	کل خراج مصر	۵۰
	تعداد قضاة بلحاظ نفوس رعیت کافی و	۶۰	خراج مصر در عهد نبو امیہ	۵۱
۸۱	وافی بود	۶۱	مالیہ شام	۵۲
۸۲	شہادت ماہرین فن	۶۲	اصلاحات حضرت عمر رض در قانون مالگذاری	۵۳
۸۳	دایرہ عدالت	۶۲	در جمع و بست مالگذاری حضرت عمر رض با	۵۴
		۶۵	رعایائے ذمی مشورہ میفرمود	
۸۴	افتاء	۶۶	ترقی زراعت	۵۵
	ضرورت محکمہ افتاء	۶۷	محکمہ آب پاشی	۵۶
۸۵	مفتیان عصر فاروق اعظم رض		اراضی خراجی و عشی	۵۷
	ہر شخص مجاز بفتوای نبود	۶۹	(دار و است دیگر)	
۸۷	صیغہ محکمہ جرایم و صیغہ امنیہ		زکوٰۃ سپان تجارتی	۵۸
۸۸	ایجاد بندی خانہ	۷۰	عشور	۵۹
۸۹	سر اجلا یعنی فرار و عبود یاے شور	۷۱	صیغہ عدالت	۶۰
۸۹	بیت المال یا خزانہ		محکمہ قضا	
	بیت المال قبل از عہد فاروق اعظم رض نبود	۷۱	موازنہ قواعد سلطنت رومائے کبیر	۶۱
۹۰	بیت المال در کدام سندہ ساس یافت	۷۳	باقواعد مرتبہ فاروق اعظم رض	
۹۱	سرکردگان خزانہ و مہتممان بیت المال	۷۴	تحریر فاروق اعظم در باب قواعد عدالت	۶۲

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
۱۰۷	فسطاط	۹۲	عمار تہائے بیت المال	۷۹
۱۰۹	وسعت و آبادی نفوس فسطاط	۹۸	در بیت المال دار السلطنت چہ قدر مبلغ	۸۰
۱۱۰	موسل	۹۳	جمع سے بود ؟	۰
۱۱۰	جیزہ	۱۰۰	نظام نافعہ یعنی شعبہ تعمیرات	۰
۱۱۲	شعبہ فوج (نظام)	۰	حفر انہار در عہد فاروق اعظم رضی	۸۱
۱۰۱	ادارہ نظامی سلطنت کا قدیم غیر مکمل بودہ	۹۵	نہر معقل	۸۲
۱۰۲	نظام فوجی در سلطنت روائے کبیر	۱۰۲	نہر سعد	۸۳
۱۰۳	نظام فوجی در فرانسیہ	۱۰۳	نہر امیر المومنین	۸۴
۱۰۴	نظام فوجی در عہد فاروق اعظم رضی	۹۶	ارادہ احداث نہر سوز	۸۵
۱۰۵	افراد کل ملک راسپاہی ساختن	۱۰۵	عمار تہا ادارہ کے مختلفہ در عہد	۸۶
۱۰۶	مرتب شدن کتاب نظام	۹۷	فاروق اعظم رضی	۸۷
۱۰۷	تقسیم مراتب و مشاہیرہ فوج	۹۸	دار الامارۃ (سلام خانہ)	۸۸
۱۰۸	عمارات فوجی	۱۰۸	دقتر دیوان	۸۹
۱۰۹	مراکز قشونہائے کلان (فوج)	۱۰۹	خزانہ (بیت المال)	۹۰
۱۱۰	پردخت سپاہ نظام	۱۱۰	مجلس دیند بخانہ زندان	۹۱
۱۱۱	ذخیرہ خانہ غدہ و رسد	۱۱۱	دہانخانہ	۹۲
۱۱۲	قشونہائے فوجی	۱۱۲	شوارع و طرق	۹۳
۱۱۳	قشونہائے فوجی برکدام اصول مقرر بود	۱۱۳	منازل دہانخانہ کے مابین مکہ معظمہ	۹۴
۱۱۴	وسعت دفتر نظام	۱۱۴	و مدینہ منورہ	۰
۱۱۵	ہر سال فوج جدید بقدر سی ہزار تہیہ میشد	۱۱۵	تعمیر بلاد	۰
۱۱۶	انتظام فوجی کہ فاروق اعظم رضی سر مشد	۱۱۶	بصرہ (دیس رہ)	۹۵
۱۱۷	فرمودہ تاکدام زمانہ نافذ ماند و چون منتظر شد چہ نتائج پیدا شد	۱۱۷	کوفہ	۹۶

ردیف	عنوان	صفحه	ردیف	عنوان	صفحه
۱۴۵	طریق اشاعت اسلام	۱۳۹	۱۲۸	عجم و روم و هند و یهود و نوج و اهل بوند	۱۱۷
۱۴۶	اسباب اشاعت اسلام	۱۴۰	۱۳۱	ترقی تنخواہ نظام	۱۱۸
۱۵۰	کسانیکہ در عهد فاروق عظمیٰ نشر و اشاعت	۱۴۱	"	ادارہ رسد	۱۱۹
۱۵۳	مساعی فاروق عظمیٰ در جمع و ترتیب آن کریم	۱۴۲	۱۳۲	محکمہ مستقل از برای نظام رسد و کسریٹ	۱۲۰
۱۵۶	تدابیر متعلقہ بحفظ قرآن و صحت اعراب لغات	۱۴۳	۱۳۳	خوراک لباس و سفر خرچ افواج	۱۲۱
۱۵۹	ادارہ تعلیم قرآن	۱۴۴	"	طریق تقسیم تنخواہ	۱۲۲
"	مکاتب مدارس قرآن	۱۴۵	۱۳۴	ترقی تنخواہ نظریہ خدمات متنوعہ	۱۲۳
"	تعلیم جبری باریثینان (قوم بدوی)	۱۴۶	۱۳۵	تقسیم فوج بلحاظ اختلاف موسم	۱۲۴
"	تعلیم کتابت	۱۴۷	"	قیام افواج در موسم بہار	۱۲۵
"	فرستادن قرار صحابہ اہل ممالک و راز برائے	۱۴۸	۱۳۶	لحاظ آب و ہوا در موسم بہار	۱۲۶
۱۵۸	تعلیم قرآن	"	"	یوم مقام در چین حرکت افواج	۱۲۷
۱۵۹	طریق تعلیم قرآن	۱۴۹	۱۳۷	قواعد متعلقہ بخصت افواج	۱۲۸
"	عدہ طلبہ علم در مسجد دمشق	۱۵۰	"	لباس فوج	۱۲۹
۱۶۰	وسائل دیگر از برائے اشاعت قرآن	۱۵۱	۱۳۸	تقریر خزانہ دار و کما و ترجمان در فوج	۱۳۰
"	عدہ حفاظ	۱۵۲	"	ترقی در فنون حرب	۱۳۱
"	تدابیر صحت اعراب	۱۵۳	۱۳۹	قسمتہا فوج	۱۳۲
۱۶۱	تعلیم ادب	۱۵۴	۱۴۰	ہر سپاہی مؤید کہ شہید یا فروری لازمہ ہر خود	۱۳۳
"	تعلیم علم حدیث	۱۵۵	"	آلات قلعه شکن	۱۳۴
۱۶۲	فقہ	۱۵۶	۱۴۱	استحکام (سفر مینا)	۱۳۵
"	تدابیر مختلفہ در اشاعت مسائل فقہ	۱۵۷	۱۴۲	خبر رسانی و راپورت و جاسوسی	۱۳۶
"	تدبیر اول	۱۵۸	۱۴۳	ادارہ در خصوص پوت و نویسیان واقعہ گارن	۱۳۷
۱۶۳	تدبیر دوم	۱۵۹	۱۴۴	صیغہ تعلیم (معارف)	"
۱۶۵	تدبیر سوم	۱۶۰	"	صیغہ تدبیری	۱۳۸
۱۶۶	تدبیر چہارم	۱۶۱	"		

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
۱۸۲	مساوات مال و جان اہل ذمہ با مال	۱۶۴	ارارہ تعلیم فقہ
۱۸۴	وجان اہل اسلام	۱۶۸	تنخواہ فقہاء
۱۸۶	توجہ بحال اہل ذمہ بوقت جمع و بست مالہ	۱۶۴	رفعت شان معلمین فقہ
۱۸۷	مشورہ با اہل ذمہ در معاملات ملکی	۱۶۵	شخص مجاز از تعلیم فقہ نبود
۱۸۷	تاکید فاروق عظم در باب عا و مدارات	۱۶۶	تقریر امام و موزن
۱۸۸	با اہل ذمہ و ایفائے شرائط	۱۶۷	قافلہ سالارہی حاج
۱۹۰	آزادی و امور مذہبی	۱۶۸	تغیر ساجد
۱۹۲	ہمسری اہل اسلام و اہل ذمہ	۱۶۹	توسیع حرم محترم
۱۹۴	پاس ناموس اہل ذمہ	۱۷۰	توسیع و ترمیم مسجد نبوی صلعم
۱۹۵	رفقہ فاروق عظم با اہل ذمہ حال سازش	۱۷۱	سررشتہ تنویر و فرش در مسجد نبوی صلعم
۱۹۶	اشرار و اشرار فاروقی بر اہل ذمہ	انتظامات متفرقہ	
۱۹۷	غلط فہمی اقوام غیر در باب حقوق اہل ذمہ		
۱۹۷	و نظر بر اعتراض از طرف مخالف و جواب	۱۷۲	تقریر سنجیدی
۱۹۷	اعتراض شان	۱۷۳	کتاب قسم مختلفہ متعلق بہ دفاتر
۱۹۸	کیفیت لباس مخصوص اہل ذمہ و کیفیت زنا	۱۷۴	دفتر خراج
۲۰۰	بحث صلیب و ناقوس	۱۷۵	کاغذات حساب یعنی اوراق بیت المال
۲۰۱	بحث اصطبغ نصاری	۱۷۶	کاغذات یعنی اوراق مصارف جنگ
۲۰۳	معاملہ جلا وطنی نصاری	۱۷۷	اوراق نفیس شماری
۲۰۶	بحث در مسئلہ ہجریہ	۱۷۸	طریقہ تخریک کاغذات یعنی اوراق حساب
۲۰۹	مساعی فاروق عظم	۱۷۹	سگہ فاروقی
۲۱۰	در باب نسخ رواج غلامی	حقوق رعایائے ذمی	
۲۱۱	عرب غلام شدہ نمی توانند		
۲۱۱	در ممالک مفتوحہ رواج غلامی را کم کردن	۱۸۱	مراعات فاروق عظم تا نصاری و مجوس
		۱۸۳	معاہدہ بیت المقدس

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
۲۵۰	مہاشخانہ	۲۱۸	۲۱۳ قصہ حضرت شہر بانو	۱۹۹
۲۵۱	پچھڑے لاوارث	۲۱۹	۲۱۵ سلوک الیہ بن خاندان شاہی	۲۰۰
۲۵۲	خبر گیری وغور و پرداخت یتیمان	۲۲۰	۲۱۶ مراعات غلامان	۲۰۱
۲۵۳	انتظام از قحط	۲۲۱	۲۱۷ قدغن فاروق عظمیٰ کہ اولاد از والدین	۲۰۲
۲۵۴	نکتہ سخن فاروق عظمیٰ در باب فہامہ بناس	۲۲۲	۲۱۸ جد انکند	۲۰۳
۲۵۵	توبہ فاروق عظمیٰ در بجزئیات امور	۲۲۳	۲۱۹ اہل کمال در جمع غلامان	۲۰۴
۲۵۶	وسائل وقوف براحوال رعایا	۲۲۴	سیاست تدبیر و عدل و انصاف	
۲۵۷	سفر شام و خبر گیری از حالات رعایا	۲۲۵		
۲۵۸	حکایت لچسپ و در باب خبر گیری رعایا	۲۲۶	فرق در طریق سیاست فاروق عظمیٰ و سلطان عالم	
۲۵۹	امامت و اجتہاد			
۲۶۰	نکتہ سخن فاروق عظمیٰ در مسائل عقائدی	۲۲۷	۲۲۱ مشکلات فاروق عظمیٰ	۲۰۵
۲۶۱	مسئلہ قضا و قدر	۲۲۸	۲۲۲ خصوصیات حکومت و خلا فاروق عظمیٰ	۲۰۶
۲۶۲	تعظیم شعائر اللہ	۲۲۹	۲۲۳ اصول مساوات	۲۰۷
۲۶۳	افعال و اقوال نبی ماکدام در منصب	۲۳۰	۲۲۴ لقب امیر المومنین از چہ سبب اختیار فرمود	۲۰۸
۲۶۴	بنوٹ تعلق دارد	۲۳۱	۲۲۵ سیاست	۲۰۹
۲۶۵	مبنی بودن احکام شریعت بر اصول عقلی	۲۳۲	۲۲۶ انتخاب عہدہ داران سلطنت	۲۱۰
۲۶۶	یانی علم ہر اربابین عمر فاروق رضی اللہ عنہ	۲۳۳	۲۲۷ عدل و انصاف	۲۱۱
۲۶۷	حمایہ از اخلاق اسلامی ترقی دادن آہنہا	۲۳۴	۲۲۸ وقوف بر حالات و تظلمات سلطنت ہائے قدیم	۲۱۲
۲۶۸	استیصال فقر و غرور	۲۳۵	۲۲۹ تقرر پرچہ نویسندگان و واقعہ نگاران از	۲۱۳
۲۶۹	ممانعت بچہ	۲۳۶	۲۳۰ برآ و قوف بر معاملات ملکی	۲۱۴
۲۷۰	فن شعر و مخالفت از ہوا پرستی و عشق باری	۲۳۷	۲۳۱ خیال بیت المال	۲۱۵
۲۷۱	اصلاح فن شاعری	۲۳۸	۲۳۲ جمیع کار را انجام پذیرفت بروقت	۲۱۶
۲۷۲	ممانعت شرابخواری	۲۳۹	۲۳۳ امور متعلقہ بر فہام عام	۲۱۷
۲۷۳		۲۴۰	۲۳۴ وظائف غربا و مساکین	۲۱۸

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
۳۰۷	قابل اجتہاد بودن خبر اتحاد	۲۷۰	۲۷۴	۲۳۹ قائم داشتن آزادی و حق گوئی
۳۰۹	قیاس	۲۷۱	۲۷۷	۲۴۰ حیثیت اجتہاد و مرتبہ محدث و فقیہ
۳۱۳	اصول استنباط احکام	۲۷۲	۲۷۸	۲۴۱ اجتہادات فاروق اعظم
۳۱۴	اجتہادات فاروق اعظم در مسائل خمس	۲۷۳	۲۷۹	۲۴۲ تفصیل احادیث نبوی معلوم
۳۱۵	اقدام مسائل فقہیہ فاروق اعظم رض	۲۷۴	۲۸۰	۲۴۳ اشاعت احادیث نبوی معلوم
۳۱۶	مسئلہ خمس	۲۷۵	۲۸۱	۲۴۴ یک کلمہ یقین
۳۲۳	مسئلہ فے	۲۷۶	۲۸۲	۲۴۵ فرق مراتب در احادیث
۳۲۷	بارغ فدک	۲۷۷	۲۸۳	۲۴۶ غور در روایات احادیث
۳۳۵	حالات ذاتی و خلاق و عادت فاروق اعظم رض	۲۷۸	۲۸۴	۲۴۷ منع فرمودن عوام را از کثرت روایت حدیث
۳۳۶	موصوف بودن فاروق اعظم را بجمع اوصاف	۲۷۹	۲۸۵	۲۴۸ فاروق اعظم از چه سبب حدیث را کم روا کرد
۳۳۶	سنہ کہ در عرب زم شرافت بوده	۲۸۰	۲۸۶	۲۴۹ صحابہ کرم روایت میکردند
۳۳۷	قوت تقریر فاروق اعظم رض	۲۸۱	۲۸۷	۲۵۰ اصول فاروق اعظم در باب اسناد و روایت حدیث
۳۳۷	خطبات	۲۸۲	۲۸۸	۲۵۱ علم فقہ
۳۳۹	فارق اعظم خطبہ نکاح ابوجہل انمیت	۲۸۳	۲۸۹	۲۵۲ جمع سبع سلسلہ ہائے نقد فاروق اعظم رض
۳۴۰	خطبہ سیاسی	۲۸۴	۲۹۰	۲۵۳ از جملہ صحابہ ۶ نفر آنکہ فقہ بودند
۳۴۱	اوصافیکہ برک طیب ضروری است	۲۸۵	۲۹۱	۲۵۴ تحریر نمودن مسائل دقیق و مبہم
۳۴۲	الفاظ بعض خطبہ ما	۲۸۶	۲۹۲	۲۵۵ در باب مسائل دقیق و مبہم وقت بوقت غور و فکر می کرد
۳۴۲	قوت تحریر	۲۸۷	۲۹۳	۲۵۶ استفادہ مردم از فاروق اعظم رض
۳۴۳	شعر و شاعری	۲۸۸	۲۹۴	۲۵۷ تصنیف مسائل مشورہ صحابہ
۳۴۴	فاروق اعظم زہیر الشعر الشعر میگفت	۲۸۹	۲۹۵	۲۵۸ مسائل اجماعیہ
۳۴۵	کے فاروق اعظم در باب زہیر	۲۹۰	۲۹۶	۲۵۹ اصول فقہ
۳۴۶	تعریف نابغہ	۲۹۱	۲۹۷	
۳۴۷	نظریہ فاروق اعظم در بارہ امراء انقیس	۲۹۲	۲۹۸	
۳۴۸	ذوق سخن	۲۹۳	۲۹۹	

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
۳۷۲	پایں خاطر متعلقین جناب رسول اللہ صلیم	۳۷۷	حفظ اشعار	۲۸۳
۳۷۴	اخلاق و عادات و تواضع و سادہ وضعی	۳۷۹	داخل نمودن اشعار در نصاب تعلیم	۲۸۴
۳۷۶	زندہ دلی	=	اصلاح شاعری	۲۸۵
۳۷۸	تشت و مزاج	۳۵۰	لطیفہ	۲۸۶
۳۷۹	محبت ہمراہ آل و اولاد	۳۵۱	تعلیم الانساب	۲۸۷
۳۸۱	مسکن	=	اطلاع فاروق اعظم بر زبان عبرانی	۲۸۸
۳۸۲	وسایل معاش	۳۵۳	دش و حدیث طبع فاروق اعظم رض	۲۸۹
=	تجارت و جاگیر	۳۵۴	مقولات حکیمانہ	۲۹۰
۳۸۳	مشاہیر	۳۵۵	صواب رائے فاروق اعظم رض	۲۹۱
=	زراعت و غذا	=	حکام اسلام کہ مطابق رائے فاروق اعظم مقرر شد	۲۹۲
۳۸۴	لباس	۳۵۶	در بعض مسائل کہ صحابہ فاروق اعظم اختلاف رائے ظاہر کردند و رائے فاروق اعظم بر صواب آمد	۲۹۳
=	سادگی و بے تکلفی	=	رائے فاروق اعظم در باب قابلیت خلافت	۲۹۴
۳۸۵	حبیبہ و اولیات	=	نکتہ سخی و غورری	۲۹۵
۳۸۸	ازواج و اولاد	=	زندگی مذہبی	۲۹۶
۳۹۰	نکاح با حضرت ام کلثوم بنت حضرت فاطمہ ہرا	۳۵۸	بے تعصبی	۲۹۷
۳۹۲	اولاد و کور	=	نماز	۲۹۸
=	عبد اللہ ابن عمر رض	۳۵۹	روزہ	۲۹۹
۳۹۳	سالم ابن عبد اللہ	۳۶۰	حج	۳۰۰
=	عبید اللہ	=	خوشن یکنفر نصاب از یونان بر ترتیب علمائے	۳۰۱
۳۹۴	عاصم	۳۶۳	صحبت ہائے علمی	۳۰۲
۳۹۵	خاتمہ کتاب	۳۶۴	ارباب صحبت	۳۰۳
=	ترجمہ فاروق اعظم رض بر کل فرمانروایان	۳۶۵	قدردانی اہل کمال	۳۰۴
۳۹۹	واہل کمال کہ در عالم گزشتہ اند	۳۶۸	لطیفہ	۳۰۵
	تمام شد	۳۶۹		

حصہ اول

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

لے ہمہ در پردہ نہان راز تو * بے خبر انجام از آغاز تو۔

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ
 اکثر علوم و فنون کے در عصر تمدن بطور میرسد ازین قبیل است کہ
 آثار آن در زمانہ ماقبل ہمس نظر آمدہ و مہولائے آن موجود بودہ۔
 ولے در زمان ترقی تمدن یک قالب موزونے اختیار کردہ و بنام لقب
 خاص مشہور گشتہ مثلاً اقسام استدلال و اثبات مدعام موجود
 بودہ و جمیع مردم از خاص و عام آن با استعمال آوردہ لکن ارسطاطالیس کہ
 از مشاہیر حکمائے یونان بودہ آن جزئیات را بوضع خاص ترتیب
 دادہ و بفرق منطق موسوم کردہ۔ فرق تاریخ و تذکرہ ہم ازین قبیل است
 و در کتب مسکون بہر جائے کہ گروہ بنی نوع انسان موجود بودہ تاریخ و
 تذکرہ ہم مدام ہمراہ شان بود۔ زیر کہ ہنگام فخر و مباهات کہ خاصہ بنی آدم
 است مردم کا زمانہ مائے اسلاف خود را بیان می نمودند۔ و از ہر تفریح طبع
 و گرمی صحبت در اکثر مجالس خود از معارک و مقدمات پیشینیان فراموش نہ
 داز برائے تقلید آبا و اجداد عادت و رسوم قدیمہ را قائم مے داشتند۔

غصہ تاریخ

ہمیں سرمایہ ہست کہ آزا ماخذ تاریخ و تذکرہ میتوان گفت۔ بنا برین جمیع اقوام عالم از عرب و عجم و ترک و تاتار و ہند و افغان و مصر و یونان و غیرہ در قابلیت فن تاریخ یکسان و عوائے ہمسری میتوانند کرد۔

لیکن درین فن عموم عرب بہ بعض اوصاف خاص موصوف بودند کہ نظیر آن در اقوام دیگر نہ بودہ مثلاً ذکر انساب و آرنہا بحدے عام شدہ بود کہ اطفال کو چک ہم انساب خود را تا بہ دہ دوازده پشت بنوک زبان میدانستند بلکہ حفظ انساب بہ نوع انسان محدود نہ بودہ۔ نسب نامہ ہائے اسپان و شتران را ہم حفظ میداشتند و ایام العرب عبارت است از روایا مرویہ در میلہ ہائے بازار عکاظ۔ چہ ہر سال مشاہیر ہر قوم و قبیلہ در آنجا جمع مے آمدند سلسلہ بہ سلسلہ بہ اقوام و قبائل مختلفہ مے رسید و فن شاعری در اہل عرب بحدے عروج کمال داشت کہ نظر بہ زبان و اتی خویش سوائے عرب ہمہ را بہ عجم تعبیر مے کردند و بادیہ نشینان عرب کہ شتر بانی معراج تمدن شان بود و بانوشت و خواند ہیچ سروکار نہ داشتند۔ واقعات و حیثیات خود را بہ آن خوبی اظہار مے کردند کہ گویا کلام آنہا دلار مے بودہ مستغنی از حلیہ تکلف و تصنع۔

ازین جہت و قتیکہ تمدن و عرب آغاز کرد از ہمہ پیشتر تصنیفات تاریخی بوجود آمد بلکہ قبل از اسلام حسب الامر سلاطین جیرۃ بعض واقعات تاریخی در تہیز تحریر آیدہ و تائیدت میدیدے محفوظ بودہ چنانچہ ابن ہشام در کتاب التیجان عبارت صحیح مے آورد کہ من از تالیفات

ابتداء تاریخ
در عرب

عہد سلاطین حیرۃ متمتع شدہ ام - در بدو اسلام از روایات زبانی یک
ذخیرہ وافی فراہم شدہ بود - و بے چون و دین مدیدے سلسلہ تصنیف
و تالیف عموماً قائم نبود کتابے در باب روایات مذکورہ بچھٹہ تحریر کیا
و چون سلسلہ تالیفات آغاز شد تخمین کتابے کہ تصنیف شد
در قرن تاریخ بود -

حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ عبید بن شمر بہ را
کہ زمانہ جاہلیت را دیدہ و اکثرے از کوالف معارف عرب و عجم را
یادداشت از صنعا خواست و چند نفر محرر را و متعین نمود تا بیانات او را
مے نوشتند - علامہ ابن النديم در کتاب الفہرست ذکرے از تالیفات
آوردہ مے گوید یکے از تصنیفات او کتاب الملوک و اخبار الماضین
است و غالباً ہمان کتاب است کہ حسب الامر امیر معاویہ رضی اللہ عنہ
تیار گشتہ - بعد از عبیدہ بالیست از عوانہ ابن الحکم ذکرے بمیان آوردہ
شود - چہ در قرن الساب و اخبار مہارت تا مے دشتہ و در ۱۴۰ھ
جان بحق تسلیم نمودہ - مورخ مذکور علاوہ از تاریخ عام کتابے متضمن
بہ حالات بنو امیہ و امیر معاویہ رضی اللہ عنہ دشتہ و در ۱۴۰ھ حسب الامر بشام
ابن الملک تاریخ عجم را کہ در زبان پہلوی کتابے بودہ جامع - بہ زبان
عربی ترجمہ کردہ و این تختین کتابے است کہ از زبان حبشی بہ عربی ترجمہ گشتہ
در ۱۴۰ھ کہ تفسیر و حدیث و فقہ آغاز بدوین نہاد و علاوہ بر علوم
و دیگر کتب تاریخ در حال ہم بچھٹہ تحریر و راہد محمد ابن اسحاق المتوفی ۱۵۰ھ

کتابے موسوم بہ سیرت نبوی بیاس خاطر خلیفہ منصور عباسی تالیف
نمود و کتاب مذکور تا حال موجود است۔ بعضے از مورخین اسلام
بر آن رفته اند کہ سختین کتابے در تاریخ اسلام ہمین کتاب است۔
وے حقیقتاً موسیٰ ابن عقبہ المتوفی ۳۸۰ھ پیش از آن منازی جناب
رسالت مآب صلعم را قلمبند نموده۔ و مورخ موصوف بغائر ثقہ و محتاط
بودہ و زمانہ صحابہ رض را ہم دیدہ و ازین جهت کتاب مذکور را در دائرہ
محدثین ہم بنظر احترام مے بینند۔

ازان بعد فن تاریخ باوج ترقی رسید و بسیارے از مورخین نامور
بمعرض ظهور بر آمدند از جمله ابو مخنف و کلبی و واقدی بیشتر شهرت
دارند و تصانیف ایشان کہ بہ عنوانہائے مختلف مے باشد در نظر مورخین
بسیار وقعت و اعتبار دارد۔ مثلاً از کلبی تصانیف ذیل یادگار ماندہ۔
۱۔ افواج اسلام پیشہ ہائے اہل قریش مناظرات قبایل عرب۔
توارد احکام اسلام و احکام جاہلیت۔ و سلسلہ تصنیف تاریخ تاجدے
وسعت یافت کہ در قرن چہارم ہجری یک دفتر بہ پایانے بوجود آمد۔
طرفہ تر اینکه ہر صاحب قلم را موضوع و عنوان جداگانہ بودہ۔

دین دور ترقی علم مورخین بے شمار سے گذشتہ اند لکن کسانے
کہ تصانیف آنہا متضمن حالات جناب رسالت مآب صلعم و صحابہ
سلہ حالات موسیٰ ابن عقبہ در تہذیب التہذیب و مقدمہ فتح الباری شرح بخاری

رضی اللہ تعالیٰ عنہم میاں شد در فہرست ذیل مندرج اند۔

نام مورخ	تصنیف	کیفیت (ملاحظہ)
عمر ابن شہد المتوفی ۲۶۲ھ	کتاب امراء الکوفہ و کتاب امراء البصرہ	مورخ مشہور و نامور است
عبدالرحمن ابن عبیدہ	مناقب قریش	خیلے مورخ معتبر و ثقہ بودہ
احمد ابن حارث خزاز	کتاب المغازی اسما الخلفاء و کتابہم	شاگرد مدائنی بودہ
ابوالحسن علی ابن محمد ابن عبد اللہ المدائنی المتوفی ۳۲۴ھ		کتب بسیار متضمن بحالات جناب رسول صلعم و خلفا راشدین نوشتہ و عنوانہا جدید وضع نمودہ
ابوالبحرئی ہب بن وہب	کتاب صفۃ النبی صلعم کتاب فی الایمان	در ۲۰۰۰ انتقال کردہ
عبد اللہ ابن سعد زہری المتوفی ۳۸۰ھ	فتوحات خالد ابن الولید	
معمر ابن راشد کوفی	کتاب المغازی	استاد الاستاذ حضرت امام بخاری بودہ
سیف ابن عمر الاسدی	کتاب الفتح الکبیر	مورخ خیلے نامور است
نضر بن مزاحم کوفی	کتاب الجمل کہ متضمن است ارجاع حضرت علی و حضرت عائشہ رضی اللہ عنہما	
بحیج مدنی	غزوات نبوی صلعم	

اگرچہ تصنیفات فوق فی زمانہ ناپید است۔ لکن سرمایہ آنها اکثر کتب

مورخین
تقریب

تصنیف قدما کہ
حال موجود است

دیگر کہ در ہمان زمانہ یا اندک بعد نوشتہ شدہ موجود و تفصیل انہا
حسب ذیل است -

عبداللہ ابن مسلم ابن قتیبۃ المتولّد ۲۱۳ھ و المتوفی ۲۷۶ھ خلیفہ
مصنّف نامور و معتبر بودہ و در زمرہ محدثین ہم بہ نظر اعتبار و احترام آید
مے شد۔ مشہور ترین تصنیفش در فن تاریخ معارف نام دارد و در مطاب
مصر بہ طباعت رسیدہ و ہدیہ ارباب شوق شدہ۔ کتاب مذکور ہر چند
خیلے مختصر است لاکن بعض مطالب آن خیلے مفید است اشل ان مطالب
در کتب ضخیم ہم نہ نظر نہ آید۔

احمد ابن داؤد ابو حنیفہ دینوری المتوفی ۲۸۱ھ از مشاہیر مورخین
اسلام است۔ کتابے در فن تاریخ نوشتہ کہ الاخبار الطوال نام دارد۔
حالات خلفائے اسلام تا عہد خلیفہ معتمد با اللہ در آن مندرج است۔
فتوحات عجم را کہ در عہد مبارک خلفائے راشدین شدہ بو مفصل نوشتہ
این کتاب در اروپا در مقام لیدن طبع شدہ۔

محمد ابن سعد کاتب الواقدی المتوفی ۲۲۳ھ خلیفہ مورخ ثقہ و معتمد
است۔ اگرچہ استادش واقدی ضعیف الروایہ است و لے خود محمد
ابن سعد بسیار ثقہ و معتبر است۔ و کتابے ضخیم شتمل بر دو وزہ جلد
راجع بحالات رسول صلعم و صحابہ و تابعین و تبع تابعین بہ کمال اہتمام
نوشتہ و جمیع واقعات را بہ طریق محدثین بہ سند مسلسل تعدیق کردہ
و بہ طبقات ابن سعد شہرت دارد۔ و در ملک المان بہ مال اہتمام

و احتیاط چاہیے مے شود۔

احمد بن ابی یعقوب ابن واضح کاتب عباسی از جملہ مورخین قرن سوم ہجری است۔ اگرچہ حالاتش در کتب رجال بنظر نیامده لکن کتابش شاہد ناطق است بر عظمت شان این مورخ و چون بہ دربار عباسی تعلق داشت سرایہ تاریخ را بوجہ حسن فراہم نموده۔ کتابش بنام تاریخ یعقوبی شہرت دارد۔ و در اروپا بمقام لیدن در ۱۸۸۳ء طبع شد۔

احمد بن یحییٰ البلاذری المتوفی ۲۷۹ھ شاگرد ابن سعد و از اہل دربار خلیفہ المتوکل باشد عباسی بودہ و سعت نظر و صحت روایت او را محدثین ہم تسلیم مے نمایند۔ در علم تاریخ و رجال کتب مشہورہ فتوح البلدان و انساب الاشراف دارد۔ فتوح البلدان راجع بامماریہ صوبہ ہما و اضلاع عنوانہاے جداگانہ داشتہ۔ مُصنّف از ابتدائے فتح اسلام تا زمانہ خود حالات را بہ تفصیل و شرح نوشتہ۔ و در

انساب الاشراف ہمہ واقعات را بطور تذکرہ بیان نموده۔ حالات حضرت عمر فاروق ہم در ان مندرج است۔ کتاب فتوح البلدان بکمال ہتمام در اروپا چاپ شدہ و انساب الاشراف تا حال بچاپ نہ رسیدہ اما نسخہ قلمی آن در کتب خانہ قسطنطنیہ موجود است۔

ابو جعفر محمد بن جریر الطبری المتوفی ۳۲۰ھ در علوم حدیث و فقہ ہم اورا امام تسلیم مے کنند و بہ قول بعض از اہل نظر بائمہ اربعہ در زمرہ

سلہ انشاء الحال چاپ شدہ باشد ۱۲

مجتہدین شمار میرود۔ در علم تاریخ کتابی بغایت بسیط و مفصل
نوشته مشتمل بر ۳۱ مجلد ضخیم و در اروپا بمقام لیدن خیلے
بر صحت و اہتمام چاپ شدہ۔

ابوالحسن علی ابن حسین مسعودی المتوفی ۳۸۶ھ امام فن تاریخ
ہست۔ در مورخین اسلام بلحاظ وسعت نظر نظیر ندارد۔ در تواریخ
اقوام دیگر ہم مہارت کامل داشت و اگر سائر تصانیف او بدست
مے آمد طالب علم تاریخ را از جمیع تصانیف عالم مستغنی مے کرد۔
لاکن متأسفانہ اکثرے از تصانیفش بسبب غفلت قوم ناپدید
شدہ اما اہل مغرب بعد از مساعی بسیار دو جلد کتاب را از جملہ
تصانیف وے پیدا کردہ اند یعنی مروج الذهب و کتاب الاشراف
والتنبیہ۔ مروج الذهب در مصر ہم چاپ شدہ۔

دور متاخرین

دور مورخین مذکور را دو رقدما مے گویند و از بدو قرن پنجم ہجری
دور متاخرین آغاز مے شود۔ و این دو را قدم اول از تنزل فن تاریخ
مے توان گفت۔ اگرچہ مورخین بسیارے در متاخرین گذشتہ
و از ان جملہ ابن الاثیر۔ سمعانی۔ ذہبی۔ ابوالفداء۔ نویری۔ و سیوطی
و غیرہ در چہار دانگ عالم شہرت زیادے حاصل کردہ لاکن محصل
افسوس ہست کہ فن تاریخ از خامہ شان فوائد معتد بہ ندیدہ و من ہیئت
الفن تاریخ را بہ ہیچگونہ ممنون نہ ساخته اند۔ زیراکہ خصوصیات
قدما را تلف کردند و از خود چیز اختراع نہ کردند چہ رقدما خاصیتے بودہ

کہ ہر تصنیفِ شان بر معلوماتِ جدیدہ مشتمل ہے۔ بو دے۔
 متاخرین محض تصانیفِ متقدّمین را پیشِ نظر داشتہ بہمان موضوع
 را بہ تغیر عبارت مختصر یا مَطْوَل نوشتند چیزے از طرف خود اضافہ
 نہ کردند۔ تاریخ ابن الاثیر را علامہ ابن خلیقان من خیار التواریخ کہتے
 ولاریب قبولیتِ عامہ این تاریخ بدرجہ رسیدہ کہ تصانیفِ قدیمہ را
 کالعدم نمودہ لکن اگر بمیثارِ انصاف بسنجند بہمان مضمونِ طبری است
 چیزے زائد بہ نظر نمی آید۔ ولیم جبرا کسانیکہ بعد از ابن الاثیر بر منصفہ شہود
 جلوہ گر شدہ اند۔ محض ہمین کتاب را مدار علیہ خود گردانیدہ اند۔ بر علاوہ
 متاخرین در حین اختصار کتب متقدّمین بعض امور را از قلم انداختہ اند
 حالانکہ بہمان امور عنز واقعات بودہ۔ در حصّہ دوم این کتاب دلیل
 این دعوائے بر ناظرین ظاہر خواہد شد انشاء اللہ تعالیٰ۔

متقدّمین خاصیتِ عجیبہ داشتند کہ ہمہ واقعات را بہانِ حدیث
 بسند متصل روایت میکردند۔ متاخرین این گونه التزام را ہم ترک
 کردند خاصیتِ دیگرے در متقدّمین این بود کہ اگرچہ ذکر تمدّن و معاشرت
 کدام عہد را بہ عنوانِ مخصوص بیان نمی کردند لیکن در اثنائے ذکر واقعات
 عہدِ مذکور جزئیات را بہین قسم بیان میکردند کہ ناظرین کتاب را
 بر تمدّن و معاشرت آن عہد آگہی دست میداد مورخینِ دورِ ثانی
 این خصوصیت را ہم ترک کردند۔

بے ابن خلدون فخر مورخینِ اسلام از متاخرین مشتق است

چہ شائیہ موجبِ فلسفہ تارخ است۔ و تنہا در متاخرین نے بلکہ در
کل اہل اسلام وجودش موجبِ فخر است و ہچمان علامہ مقرنی
از شاگردان ابن خلدون سزاوارِ مدح و تحسین است۔

بہر حال در تالیف کتاب ہذا ہمیں تصانیف قدما بود کہ از انہا متبع
حاصل مے شود۔ لیکن حقیقتاً فن تارخ و تذکرہ دیرین عصرِ محمد سے
ترقی نمودہ کہ تصانیف مذکورہ ہر چند بمنزلہ گنج شایگان است چند
کار آمد نمے باشد۔ و برائے تفصیل این اجمال لازم است ماہیت و
حقیقت فن تارخ ظاہر شود۔

یکے از مصنفین عظام مے گوید تغیراتے کہ از واقعاتِ فطرت
عالم در حالاتِ بنی نوع انسان بظہور مے آید و اثر سے کہ انسان بر عالم
فطرت مے اندازد و ہمان مجموعہ تغیرات و اثر مذکور را تارخ مے گویند۔
حکیمے دیگر بران رفتہ کہ تارخ عبارت است از تلاش واقعات و حالات
کہ از دسترسِ انہما معلوم شود کہ زمانہ حال چگونه بطورِ نتیجہ از زمانہ ماقبل
بوجود آمدہ۔ یعنی چون این امر مسلم است کہ تمدن و معاشرت و مذہب
کہ فی زمانہ موجود است لاریب نتایجے است از واقعاتِ ماضیہ
بنابر ان از تفحص واقعاتِ مذکورہ و ترتیب انہا طوریکہ ہر واقعہ
موجودہ نتیجہ واقعہ ماضیہ معلوم شود بہ لفظِ تارخ تعبیر مے توان کرد۔
نظر بہ تعریفات فوق و جمیعاً از برائے تارخ از جملہ لوازم
است :-

تعریف
تارخ

لوازم
تاریخ

(اول) چون تذکره عهدی به ضبط تحریر در آید لازم است
هر قسم واقعاتی که در عهد مذکور بظهور آمده قلمبند شود - یعنی باید
سرمایه معلومات راجع بهمهم امور مثل تمدن و معاشرت و اخلاق
و مذاهب و غیره مهیا شود -

(دویم) در همگی واقعات سلسله علت و معلول تحقیق
شود -

نقص تاریخ
تسیم و
اسباب

در تواریخ قدیم هر دو امر وجود ندارد و از اخلاق و عادات و
تمدن و معاشرت رعایا ایداً ذکر نمیانند - و حالات
فرمانروائی و وقت بد و ناز و فتوحات و مقدمات و خانه جنگی بانی
خاندان شاهی دیگر چیزی نمیباشد - و درین باب نه فقط تواریخ
اسلام ناقص است بلکه جمیع تواریخ ایشیا به همین اندازه نظر می آید
و این از جمله مقتضیات طبیعی است چه در ممالک ایشیا مدام رواج
سلطنت شخصی بوده و نظریه عظمت و اقتدار فرمانروائی ملک کافی
رعایا پیچ و قعوت و منزلتنداشت و بنا بر آن لازم بوده که در صفحات
تاریخ غیر از بیان عظمت و جلال شاهی چیزی دیگر نباشد و از آنجا که
لفظ پادشاه وقت بمنزله قانون و دستور العمل بوده مورخین ایشیا
ضرورت بیان قوانین و ضوابط ملک اہم محسوس نمی کردند -

از آنجا که ماہرین فن تاریخ به علوم فلسفه و عقلیات آشنانه
بودند در بیانات واقعات تاریخی توجہ آنها به سلسله اسباب

مبذول نشدہ و بنا بر آن نظر نشان بہ اصول و تاریخ فلسفہ تاریخ
 نرسیدہ و از ہمین سبب در احادیث و سیر روایت بیشتر از دست
 زور داشته بلکہ بمقتضائے انصاف باید اعتراف نموده شود کہ اگر
 از روایت چیزے موجود ہم است بمنزلہ کالعدم ہست۔ از متاخرین
 کیکہ بانی فلسفہ تاریخ گفتہ می شود۔ ابن خلدون است میثاق
 الیہ اصول و قوانین فلسفہ تاریخ را منضبط نموده۔ ولے اور این قدر
 فرصت دست نہ داده کہ اصول مذکور را در کتاب خود ملحوظ میدشت
 افسوس کہ بعد از آن سلسلہ تنزل علوم بحدے رسید کہ خیالات
 ترقی علم از دل و دماغ اہل اسلام بدرشد۔

فن تاریخ نہ فقط در اہل اسلام بلکہ در جمیع اقوام ناتمام ماندہ
 و وجہ موجب اش اینکہ واقعات عالم کہ در تاریخ مذکورے شود بہ عنوان
 مختلفہ تعلق دارد۔ مثلاً واقعات جنگ بہ فن حرب امور انتظامی
 بہ قانون۔ و تذکرہ امور اخلاقی بہ علم الاخلاق و ہر گاہ مورخ در فنون
 مذکورہ مہارت نہ داشته باشد از بیان واقعات طوریکہ باید
 و شاید قاصرے ماند۔ و نظرش بر امور تاریخی مثل یک شخص عامی
 محض سمر سمری و سطحی مے باشد۔ بلے ظاہر است کہ اگر کدام واقعہ نگار
 انشاء پرداز کہ در فن عمارت مہارتے نہ داشته باشد بر عمارتے گذر
 کند و بیان آن عمارت نماید ہمانا بہ عبارت دلاویز و پیرایہ دلکش
 وسعت و خوبی آن را بیان خواهد نمود و تصویر حسن صورتی عمارت

را برائے ناظرین مصور خواہ کرد۔ لاکن شرح نکاتے کہ از روئے اصول
فن عمارت ضروری است۔ در بیانش بنظر نخواهد آمد و از ہمیں سبب
است کہ از مطالعہ ہزار ناموقع حالات جنگ کہ در تواریخ قدیمہ مندرج
است بیچگونہ اطلاع بر اصول فن جنگ دست نمی دهد۔

ہمچنان از مطالعہ بیانات امور انتظامی ابداً معلوم نمی شود
کہ حیثیت قانون وقت چہ بودہ چرا کہ مورخین در فن قانون ماہر نبودند
اگر از حسن اتفاق مصنفین تاریخ در فنون اصول جنگ و اصول
قانون و اصول سیاست و علم الاخلاق ماہر مے بودند فن تاریخ بہ
پایہ بسیار بلندی مے رسید۔

معیار صحت
واقعات

قطع نظر از اینکہ جمیع واقعات ضروری در تواریخ قدیمہ مذکور نیست
چیزیکہ مذکور است ہم در آن سلسلہ اسباب و علل مفقود است
پس واقعاتی کہ بیان گشتہ بر صحت آنها تا بکدام حد اعتبار شود؟
معیار بخش واقعات روایت است و روایت و روایت
عبارت است از اینکہ ہر واقعہ کہ بیان می شود بہ واسطہ شخصے بیان
شود کہ خود بنفس دران واقعہ موجود بودہ باشد و سلسلہ روایت
متصل تا بہ راوی آخرین برسد و در باب رواۃ تحقیق شود کہ صحیح الراویہ
و ضابطہ بودند یا خیر۔ و روایت عبارت است از اینکہ واقعات
بہ معیار اصول عقلی تنقید شود۔

روایت

لاریب اہل اسلام را مقام فخرست کہ در فن روایت چیزیکہ

حق سے بودہ ادا کردہ و دین امر از جمیع اقوام عالم گوئے سبقت
 ر بودہ اند و در روایات ہر قسم اسناد و سلسل را جستجو نموده حالات
 ر و ا و رابعہ از تلاش و تفحص فراوان ہم رساندہ اند مساعی آنہا
 دین باب سجدے رسیدہ کہ یک فن مستقل کہ عبارت از فن
 رجال است موجود شدہ - اگرچہ این گونہ اہتمام و سرگرمی مالا کلام برابرے
 تدوین حدیث نبوی صلعم کردہ اند لکن فن تاریخ ہم از فیض این فن
 محروم نہ ماند چنانچہ در طبری و فتوح البلدان و طبقات ابن سعد و غیرہ
 جمیع واقعات بہ سند متصل مذکور است - اہل اروپا ہر چند فن
 تاریخ را بمعراج کمال رساندہ اند لکن دین امر بگروپائے مورخین اسلام
 ہم نمی رسند - و واقعہ نگار ثقہ و غیر ثقہ اہل اروپا و انداشتنہ و بلکہ
 با اصطلاحات جرح و تعدیل ہم آشنا نمی باشند -

درایت

اصول درایت اگرچہ در اسلام موجود بودہ چنانچہ ابن حزم و ابن قیم
 و خطابی و ابن عبد البر در تنقید بعض روایات اصول مذکور را بکار آورہ
 اند لکن انصاف آن است کہ مصنفین اسلام فن درایت را باندازہ
 روایت باوج ترقی نہ رساندند - و فن تاریخ را مطلقاً ازین فن مستفیض
 نہ کردند - البتہ علامہ ابن خلدون کہ از مورخین قرن ہشتم ہجری است
 بنائے فلسفہ تاریخ نہاد و اصول درایت را بنیائیت نکستہ بخشی و باریک
 بینی مرتب نمودہ - چنانچہ در ضمن دیباچہ تاریخ خود مے
 گوید -

إِنَّ الْأَخْبَارَ إِذَا اعْتَمَدَ
فِيهَا عَلَى الْجُرَدِ النَّقْلِ وَلَمْ
تَحْكَمْ أَصُولُ الْعَادَةِ وَ
قَوَاعِدُ السِّيَاسِيَّةِ وَطَبِيعَةُ
الْعُمَرَانِ وَالْأَحْوَالِ فِي
الْاجْتِمَاعِ الْإِنْسَانِيِّ وَ
لَا قِيَاسَ الْغَائِبِ مِنْهَا
بِالشَّاهِدِ وَالْحَاضِرِ بِالذَّاهِبِ
فَرُبَّمَا لَا يُؤْمِنُ فِيهَا مَنْ
الْعُشُورِ -

اگر در اخبار محض به روایت
اعتبار کرده شود و اقتضای اصول
عادت و قواعد سیاست اجتماع
انسان را بخوبی لحاظ نه کرده شود
غایب را بر حاضر و حال را بر ماضی
قیاس نه کرده شود اکثر لغزش
می شود -

علامه موصوف تصریح نموده که در تحقیقات واقع لازم نیست
که نخستین در باب جرح و تعدیل روایه بحث شود - بلکه غور باید
که آیا واقعه مذکوره فی نفسه از جمله ممکنات است یا نه چرا اگر واقعه
از جمیع ممکنات نباشد عدل راوی بیکار است - مزید بر آن علامه
موصوف میگوید ممکنات عبارت از ممکنات عقلی نیست
بلکه چیزی است که بقرار اصول عادت و قواعد تمدن ممکن باشد
در تالیف این کتاب حتی الامکان سعی می رود که جبر نقصان
از تاریخهای قدیم شود - یعنی در تنقید هر واقعه فن درایت
اجرا می شود -

اگر چه این امر واقعی است که در کتب تاریخ که بالاستقلال
 مشعر بحالات حضرت فاروق اعظم ع باشد بهیچ انواع
 واقعات ضروریه بنظر نمی آید لکن از تصانیف قسم آخری تا
 بحمدی تلافی یافت می شود مثلاً از مطالعه الاحکام السلطانیة
 لابن الوریدی و مقدمه ابن خلدون و کتاب الخراج در باب طریق
 حکومت و آئین انتظام حضرت فاروق ع کثر حالات معلوم
 می شود. و از اخبار القضاة لمحمد بن خلف الوکیع طریق عمل جناب
 ممدوح در باب صیغه قضایا هر می شود. و تفصیل اولیات آن
 جامع صفات حسنه در کتاب الاوائل لابن بلال العسکری و محاسن
 الوسائل الی اخبار الاوائل مندرج است و خطبه مادر عقده الفرید و کتاب
 البیان والتبیین للجاحظ منقول است. و از مطالعه کتاب العمد لابن
 رشیق القیروانی مذاق شاعرانه ارضی الله عنه معلوم میگردد و مقالات
 حکمت آیاتش در کتاب الامثال مذکور است که از تصانیف
 میدانی است و ابن جوزی در سیرة العر اخلاق و عادات فاروقی را
 به بسط و تفصیل بیان نموده. و فخر بندگان شاه ولی الله محدث دهلوی
 از آله الخفاء از فقه و اجتهاد حضرت فاروق ع بطور
 مجتهدانه و محققانه بحث نموده که زاید بر آن از امکان خارج است
 در تالیف این کتاب جمله تصانیف مذکوره را پیش نظر داشته
 از آنها استفاده نموده ام در ریاض النضرة للمحب الطبری نیز حالات

حضرت فاروق عظیم بہ بسط و تفصیل مندرج است۔ شاہ صاحب دہلوی ہمیں کتاب را ماخذ خود قرار داده است لکن از آنجا کہ اکثر روایات کتاب مذکور موضوع و ضعیف است من در کتاب خود دیدہ و دانستہ از آنہا احتراز ورزیدہ ام۔

از برای تنقید و تحقیقات واقعات فن درایت خیلہ کار آمدست و درین عصر فن مذکور یک فن مستقل و اصول و قواعد آن بہ بسیار وضاحت منضبط شدہ۔

اصولے کہ درین کتاب بکار آورده خواهد شد حسب ذیل است۔

(۱) آیا واقعہ مذکورہ بقدر اصول عادت از جملہ ممکنات است یا نہ ؟

(۲) آیا دران زمان میلان طبع عوام موافق بواقعہ مذکورہ بودہ یا مخالف ؟

(۳) اگر واقعہ مذکورہ تا حدّ خلاف عادت است آیا شہادت ثبوتش بہمان قدر قوی است یا نہ ؟

(۴) تفقیش این امر کہ آیا چیزے را کہ راوی بطور واقعہ بیان میکند قیاس را تا بکدام حد در آن دخل است ؟

(۵) بہر صورتیکہ راوی واقعہ را ظاہر نمودہ است آیا من کلّ الوجہ کامل است یا احتمال دارد کہ واقعہ را نہ بہر پہلو نہ سنجیدہ و نہ سبب آن

از بعض خواص واقعہ صرف نظر نموده - ؟

(۶) اندازہ این امر کہ از امتداد زمانہ و طریقہ های مختلفہ ادائے

روایت چه تغییراتے در روایت پیدا شدہ و ازین سبب صورت

واقعہ تا بہ کدام حد تغییر یافته - ؟

در صحت اصول فوق شخصہ را محال انکار نمی توان بود و بواسطہ

آنها بسیار از اسرار مخفی معلوم میتوان شد - مثلاً در اکثرے از تواریخ

متداولہ عصر حاضر منقول است کہ احکام فاروقی متعلق بہ اقوام حبشیہ خیلہ

تشد و آمیز بودہ - لیکن چون این امر ملحوظ شود کہ تواریخ مذکور در وقتے

تصنیف شدہ کہ در کافہ اہل اسلام مذاق تعصب پیدا بودہ و چون

تصنیفات زمانہ قدیم مطالعہ شود این قسم واقعات مطلقاً وجود

ندارد و اگر چیزی ہست از نوادر قیاس مے شود و ظاہر مے شود کہ

ہمچنان کہ تعصب اہل اسلام بویافییو ماترتی نمودہ بہمان نسبت

روایات مذکورہ پیرایہ تشدد اختیار نمودہ - چنانچہ در جمیع تواریخ

اسلامی مذکور است کہ حب الامر فاروق عظم نصارے پر بھیج

وقت مجاز بہ و میدن ناقوس نبودند لکن در تواریخ قدیم مثل کتاب

الخراج و تاریخ طبری وغیرہ روایت مذکور و البتہ بشرطے است یعنی قتیکہ

اہل اسلام بحال نماز باشند نصارے را محال و میدن ناقوس

نخواہر بود - بقول ابن الاثیر وغیرہ حضرت فاروق عظم بذریعہ فرما

اعلان کردہ کہ نصارے قبیلہ تغلب اولاد خود را اصطباغ نہ کنند

روایت
معلوم میشود

لاکن ہمیں روایت در تاریخ طبری بہ این عبارت منقول است
کسانے کہ مذہب اسلام قبول کردہ اندا و لا دیشان جبراً اصطباع
نہ شو۔

و اکثرے از تواریخ بہ الفاظ صریح مذکور است کہ حضرت فاروق عظیم
از بہر تحقیق و تذلیل نصارے را بہ پوشیدن لباس خاص مجبور فرمودہ
لیکن بعد از غور و تدقیق معلوم مے شود کہ حقیقت واقعہ فقط ہمیں است
کہ حضرت فاروق عظیم نصارے را ہدایت فرمود کہ لباس خاص
برائے خود اختیار کنند و اینکه فرمان مذکور از برائے تذلیل نصارے بودہ
قیاس خود مصنف تاریخ معلوم مے شود و درین باب بحث مفصل
خواہد شد ان شاء اللہ۔

بعض روایاتے کہ علاوہ از واقعات تاریخی حیثیت مذہبی ہم
دارد از انہا صاف معلوم مے شود کہ بعد از تنقید و تحقیق کمابہی
روایات مذکورہ از شبایہ شک و شبہ برآدہ است مثلاً واقعات
فدک و قرطاس و سقیفہ بنی ساعدہ را ابن عساکر رض و ابن سعد و بیہقی
و مسلم و بخاری رحم نقل کردہ اند لکن ہر قدر درین مصنفان از حیث
اصول و شدت احتیاط فرق مراتب موجود است بہمان نسبت
در روایات آنہا الفاظ مشتبہ و نزاع انگیز متفاوت است
حتی در بیانات خود امام مسلم رحم و امام بخاری رحم اثر فرق مراتب
مشاہدہ مے شود۔ و این را در موقع مناسب بعبارت واضح بیان

خواہم نمود انشاء اللہ۔

بر بنائے اصول عقلی کہ در صدر مذکور شدہ لازم است کہ در باب
صحت و اعتبار واقعات مختلفہ مدارج قائم شود۔ مثلاً این امر مسلم
است کہ واقعات عہد حضرت فاروق عظیم بعد از یک سال ضبط
تحریر در آمدہ۔ و بناءً علیہ باید تسلیم شود کہ تفصیلات جزئی معارف
فاروقی مثل کیفیت صف آرائی و سوال و جواب فریقین و معرکہ آرائی
بہادران طرفین بدرجہ یقین نمی توان رسید لکن واقعاتی کہ در باب
امور انتظامی و قواعد حکومت منقول است از شبانہ شبہ مبہر است
زیر کہ امور مذکورہ تا عرصہ درازے در صورت محسوس موجود بودہ مثلاً
از قوانین و آئین ہائے کہ اکبر شہنشاہ ہند نافذ کردہ ہرچہ ہندوستان
با خبر است و سببش این نیست کہ مثل حدیث نبوی روایات قطعی
در باب قوانین و انتظامات مذکور موجود است بلکہ انتظامات مذکور
مدت دیدے قائم بودہ و بنام آئین اکبری شہرت داشتہ۔

در باب خطب و مقولات حکمت آیات حضرت فاروق عظیم
کہ در توارخ منقول است باید قیاس شود فقراتے کہ زیادہ تر پر اثر و فصیح
و بلیغ است لاریب صحیح است چرا کہ از مقتضیات طبعی است کہ از جملہ
تقریر کہ ام مقرر فصیح البیان بعضے فقرات کہ ندرت و اثر خاص بر
سامعین پیدا میکند بالضرور محفوظ مے ماند و تا مدت مدید زبان زد
خلایق مے باشد بناءً علی ذلک ہمان فقرات خطب فاروقی حکماً

قابل اعتبار است که مشعر به بیان احکام شرعیّه باشد زیرا که
 این قسم فقرات را مردم بحیثیت فقه محفوظ داشته اند۔
 در باب واقعاتی که بلحاظ مذاق زمانه قابل ذکر نبوده و باز هم
 ذکرے از آنها بمیان آید باشد قیاس می توان کرد که اصل واقعہ
 از واقعہ مذکورہ بدرجہ ما زیادہ تر بوده باشد مثلاً مورخین اسلام اکثر
 زور بیان خود را بر حالات رزم و بزم صرف میکنند و بالعموم ذکرے
 از امور انتظامی نمیکنند با این همه در حالات حضرت فاروق عظیم
 ذکر صیغہ عدالت و عس و بند و بست مالگذاری و نفوس شاری ضمناً
 وارد شدہ و از آن قیاس می شود کہ چیزے کہ در باب امور انتظامی قلمبند
 شدہ اصل واقعہ از آن بدرجہا زیادہ بوده در باب زهد و تقشف
 و تشدد و مزاج و سخت گیری حضرت فاروق عظیم صد بار و ایات
 در کتب تواریخ و سیر موجود است و لاریب جناب ممدوح نسبت
 به صحابہ دیگر رضوان اللہ علیہم اجمعین به این اوصاف زیادہ تر موصوف
 بوده لکن ہمگی روایات را کہ در حلیۃ الاولیاء و ابن عساکر و کنز العمال
 و ریاض النضرۃ و غیرہ مذکور است بلا استثناء صحیح باور نمی توان
 کرد بلکه قیاس کردہ می شود کہ این قسم روایات باعث بر گزینی محفل
 بوده و عوام الناس آنهارا بہ بسیار ذوق می شنیدند۔ بنا بر آن
 روایات مذکورہ خود بخود رنگ مبالغہ اختیار نموده و تصدیق این قیاس
 ازین می شود کہ در کتب معتبرہ متقیین روایات مذکورہ شاذ و نادر

موجود است۔ بناءً علیٰ ذلک من در کتاب ہذا در نقل این قسم روایات
اختیار طے بلیغ بکار بردہ ام و از روایات ریاض النضرہ و ابن عساکر
و حلیۃ الاولیاء وغیرہ مطلقاً صرف نظر کردہ ام۔

در باب طرزِ تحریر ہم باید چیزے بنویسم تا اینجہائے درجہ
اعلیٰ کہ فی زمانہ شریف قبول عامہ حاصل کردہ از فلسفہ و انشاپردازی
مرکب می باشد و آنقدر کہ طرزِ انشاء مقبول عام می باشد هیچ طرز
نہی شود لکن حق این است کہ حدودِ تاریخ و انشاپردازی از ہم جدا
و فرق درین ہر دو مثال است بہ فرقے کہ در بین نقشہ و تصویر شاہد
مے شو و مثلاً نقاش قابل وقتیکہ نقشہ کہ ام قسمت بین اقسام بسیار
بہ کمال وقت شکل و سمت و جہت و اطراف و اضلاع را احاطہ
مے نماید و مساحت نمودہ بہ تناسب یکدیگر ترتیب میدہد بر عکس موصوّر
خصوصیاتے را در تصویر ظاہر میکنند کہ برائے ناظرین موجبِ زہمت
خاطر باشد و قوت منفعلہ تماشا بیان از آن متاثر شود مثلاً در بیان
رستم و سہراب اگر از خامہ مورخ برآید ہمہ واقعات جزئی را بطرزِ ادب
بے تصنع بیان خواہد نمود لیکن انشاء پرداز ہمان داستان را بطور
بیان خواہد کرد کہ تصویر مظلومی و یکسوی سہراب و ذہامت و حسرت
رستم در نظر ناظرین مجسم شود و دیگر جزئیات واقعہ ہر چند کہ در رو
باشد بہ نظر نیاید۔

از فرایض مہتمم مورخ یکے این است کہ از حد واقعہ نگاری بکلف

فرق بین تاریخ
و انشاپردازی

تجاوز کنند۔ مورخ عظیم الشان اروپا کہ موجودہ تاریخ
 است رنگی نام دارد۔ یکے از مدرسان یک بیت العلوم اروپا تعریف
 بہ الفاظ ذیل میکند۔

در بیان واقعات تاریخی فن شاعری را بکار نیاورده و نہ خود را ہمد
 ملک ظاہر کردہ و نہ مذہب و قوم را حمایت نموده و از طرز بیان
 مطلقاً ظاہر نمی شود کہ مذاق طبعی و اعتقاد ذاتی او چیست ؟

اظهار این امر ہم لایہی است کہ اگر چہ من کہمال سے و عرق پزی
 در بیان واقعات سلسلہ اسباب و علل را جستجو نموده اما لکن
 از بے اعتدالی ہائے اہل اروپا ہم درین باب احتراز ورزیدہ ام
 در اقامہ سلسلہ اسباب و علل قیاس را بسیار دخل است و
 بنا بر آن مورخ را از قیاس و اجتہاد چارہ نمیباشد و لکن بایں امر را
 فرض لازمی پندارد کہ قیاس و اجتہاد را با اصل واقعہ طورے مخلوط نکند
 کہ اگر شخصے بخواہد قیاس را از واقعہ جدا نتواند۔ طرز عامہ اہل اروپا
 ہمین است کہ واقعہ را طورے ترتیب میکنند کہ خود واقعہ در قالب
 قیاس و اجتہاد مے در آید و بیچ کس اصل واقعہ را از قیاس و اجتہاد
 جدا نمی تواند۔

در باب ترتیب و اصول تحریر کتاب ہذا باید کہ چند امور خاص
 ملحوظ شود۔

(اول) بعضے از واقعات حیثیت ہائے مختلف داشتہ و در تحت

عنوانہائے مختلف داخل می توان شد و بنا بر آن هیچ
واقعات به تکرار درج شده است و غیر ازین چاره نبود -
لاکن این امر را الترائاً ملحوظ داشته ام که حیثیت هر عنوان
خاص را که در تحت آن واقع مذکور است به زیاده تر و ضا
ظا هر نموده ام -

رد و نیم واقعات قابل تحقیق را که خصوصیت داشته به کتب تاریخ
حواله داده ام -

رسوئی و چون به ازاله الخفاء و ریاض النظره و غیره که در کتب تاریخ
چندان اعتبار ندارد حواله نموده ام تصدیق روایت از کتب
معتبره نموده ام -

غرض چیزیکه بعد از مساعی چندین سال پیدا کرده و از تحقیق و تفحص
تمام حاصل آورده ام بطور هدیه مزاجه تقدیم قوم خود می کنم -
عزیز قبول افتد نه عذر و شرف

آیات

مکن یک چند روم بهر خموشی بر لب	کس چه داند که درین پرده چه سودا کردم
پیکه سبزه تازه که خواهم به عزیزان بنمود	لخته از ذوق خودش نیز تماشا کردم
مخفل از باد و دوشینه نیاسود هنوز	باد تند تر از دوشش به مینا کردم
باز خواهم که دم در تن اندیشه روان	منکه در یوزة فیض از دم عیسے کردم

ہم نشین نکتہ حکمت زہر لعیت جُست لختے از نسخہ روح القدس اِلا کروم
 شاہد راز کہ کس پر وہ ز رویش نگرفت گرہ از بند قبائشِ فسون واکروم
 بسکہ ہر بار گہر باش گذشتم زین راہ دشت معنی ہمہ پر لوئسے لالا کروم

نام و نسب رسد و تربیت

سلسلہ نسب حضرت فاروق عظیم ابن است - عمر ابن خطاب
 ابن یغیل ابن عبد العزیز ابن رباح ابن عبد اللہ ابن قوط ابن رزاح
 ابن عدی ابن کعب ابن لوے ابن فہر ابن مالک -

عرب بالعموم از اولاد عدنان یا قحطان میباشند و سلسلہ عدنان
 بحضرت اسماعیل علیہ السلام مے رسد - از اولاد قحطان در پشت
 یازدہم فہر ابن مالک شخصہ بسیار صاحب اقتدار بودہ - و کسانی کہ
 بہ لقب قریش شہرت دارند از اولاد ہمین شخص بودند - از جملہ قوم قریش
 وہ نفر در قابلیت امتیاز داشتند و از انتساب آنہادہ قبیلہ نامور
 پیدا شد - یعنی ہاشم - امیہ - نوفل - عبد الدار - اسد - تیم -
 مخزوم - عدی - حجاج - سمح - و حضرت فاروق عظیم از اولاد عدی
 میباشد - عدی را یک برادر دیگر مہرہ نام بود کہ از اجداد جناب رسول
 صلعم میباشد - و بنا بر آن سلسلہ نسب حضرت فاروق عظیم
 پر پشت ہشتم بہ جناب رسول صلعم مے پیوندد -

از آنجا که قریش را فخر مجاورت و سرپرستی خانه کعبه حاصل بوده
بر علاوہ و جہالت و جاه و جلال دنیوی تلج تقدس مذہبی ہم زیب سرانہا
بود۔ چون وسعت تعلقات و اشغال یو یا فیو ما ترقی نمود در کار و بار
آنها صیغہ ہائے مختلف پیدا و اہتمام ہر صیغہ از ہم جدا شد مثلاً
نگرانی خانہ کعبہ و خبر گیری حجاز و سفارت و انتخاب شیوخ قبایل
و فصل دعاوی و مجلس شورائے وغیرہ۔

عدی کہ مورث اعلیٰ حضرت فاروق اعظم است بہ منصب
سفارت ممتاز بود یعنی وقتیکہ قریش را در کدام معاملہ ملکی موقع گفتگو
پیش مے آمد۔ عدی را بحیثیت سفیر قوم روانہ مے کردند و علاوہ ازین
در معارک منافرہ اکثر بحیثیت ثالث فصل خصومات ہم مے نمود
و در قبایل عرب دستور بود کہ ہر گاہ از جملہ روسائے ملک کدام شخص
را بمقابلہ دیگرے اعلیٰ فضیلت مے بود آنہا یک رئیس دیگر
را کہ قابلیت پایشناسی میداشت بطور ثالث مقرر مے کردند و دقیقین
در حضور او دلائل ترجیح خود را بیان مے نمودند و در بعض اوقات این قسم
مناظرات بحدے طول میکشید کہ چند ماہ متواتر مقرر کہ ما قائم میبند
کسانیکہ از برائے فصل خصومات حکم مقرر مے شدند علاوہ از وصف معانی
فہمی بجمیلہ فصاحت و قوہ تقریر ہم متعلی مے بودند و خاندان عدی
نسلاً بعد نسل بہ اوصاف مذکورہ موصوف بودند۔

جد امی حضرت فاروق اعظم نفیل ابن ابرہہ مثل سلاف

جد امی حضرت
شرف فاروق

خود خدماتِ سفارت و فصلِ خصوماتِ قومی را بوجہ حسن انجام میداد
و بنا بر آن بسیارے از اشخاصِ عالی مرتبت برائے فصلِ خصومات
خود اور احکم مقررے کردند و قتیکہ در بین عبدالمطلب جد امجد رسول
صلعم و حرب ابن امیہ در بابِ دعوائے ریاست نزاع برخاست
فریقین برضا و رغبت خود نفیل را حکم قبول کردند و نفیل در حق
عبدالمطلب فیصلہ نمود و حرب را بہ الفاظ ذیل خطاب کرد -

اَنْتَا فِرْدَجْلَا هُوَ اَطْوَلُ مِنْكَ قَامَةً وَاَوْسَمُ وِسَامَةً
وَاَعْظَمُ مِنْكَ هَامَةً وَاَكْثَرُ مِنْكَ وَلَدًا وَاَجْزَلُ
مِنْكَ صَفَدًا وَاِنِّي لَا اَقُولُ هَذَا وَاِنَّكَ لَبَعِيدُ
الْغَضَبِ فَبِئِصَ الصَّوْتِ فِي الْعَرَبِ جِلْدُ الْمَوْبَرَةِ لِحَبْلِ الْعَشِيرَةِ

نفیل دوسپ داشت عمرو و خطاب قابلیتِ عمر و بدرجہ معمولی
بودہ لاکن فرزندش زید کہ بنیرہ نفیل و پسرِ عیم حضرت فاروق رضی
عہ ہ باشد - شخصہ بود بسیار عالی مرتبت و از جملہ کسانے شمرہ
نہ شود کہ قبل از بعثت حضرت رسالت پناہی صلعم بہ اجتهاد و خود
بت پرستی را ترک دادہ و عقیدہ توحید باری را اختیار نمودہ
بودند و اشخاص و دیگر کہ در عقیدہ توحید ہم خیال زید بودند نفیل ابن ساعدہ
و ورقہ ابن نوفل اند -

زید علی رؤس الاشہاد از رسومِ جاہلیت و عقاید بت پرستی تبرائے
کرد و مردم را از غیب بہ دینِ حنیفی یعنی ملتِ ابراہیمی میداد و بناؤ علیہ

زید برادرِ عجم زاد
حضرت فاروق

جمع مروجہ بجا گفتش برخاستند و از جملہ اینہا خطاب پدر حضرت
 فاروق اعظم رضو و مخالفت او زیادہ تر سرگرم بود و آخر کار از دست
 خطاب بجان آمدہ از مکہ معظمہ برآمد و در حرا مسکن گرفت و بعد از آن
 ہم بعضہ اوقات خفیہ برائے زیارت خانہ کعبہ مے آمد بعضہ اشعار
 زید حالہم موجود است کہ تصدیق روش نصیری و اجتہاد او میکند
 چنانچہ از اشعار ذیل ظاہر مے شود :-

أَدْبًا وَاحِدًا أَمَّا أَلْفٌ دَابٌّ	آیا یک خدا مے واحد را قبول
أَدِينُ إِذْ اتَّقَسَّ مَتَّ الْأُمُودُ	کنم یا ہزار ہا را من لات و غیرہ
تَوَكَّلْتُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ جَمِيعًا	را مطلقاً ترک کردم بہمین طور میکند
كَذَلِكَ يَفْعَلُ لِرَجُلٍ الْبَصِيدُ	شخصہ کہ صاحب بصیرت باشد

پدر حضرت فاروق اعظم از جملہ اشخاص ممتاز قریش بود قبیلہ
 عدی و بنو عبد الشمس مدت مدیدے با یک دیگر عداوت داشتند و چون عدد
 ارکان خاندان بنو عبد الشمس بسیار بود اکثر بر غنیم خود غالب مے
 آمد و جمیع خاندان عدی کہ خطاب ہم از جملہ آنہا بود از دست
 بنو عبد الشمس بجان آمدہ بحالت مجبوری و زیر سایہ بنوہم پناہ گزین
 شدند و بعد از آن چون از طرف فریق مخالف نعرہ ہل من مباد
 بلند شد خطاب غنیم خود را بہ اشعار ذیل خطاب نمود :-

خطاب الد
 حضرت فاروق

لہ حالات مفصل زید در کتاب الاول و اسد الغابہ ۱۲ ص ۱۲۸ کتاب المعارف

ابن قتیبہ ۱۲ منہ

اَبُو عَدْنِی ابُو عَمْرٍو وَدُوْنِی + رِجَالٌ لَا یَنْفَعُهُمَا الْوَعْدُ
 رِجَالٌ مِّنْ بَنِی سَهْمِ بْنِ عَمْرٍو + اِلَیْ اَبْنَائِهِمْ یَاوِی الظَّرْمِیُّ
 اشعار فوق از جملہ بہشت فرو مے باشد کہ ہمہ انہما در تاریخ مکہ
 مصنفہ علامہ ارزقی مندرج است ہمہ خاندان عدی در مکہ معظمہ بمقتام
 صفا سکونت داشت لاکن بعد از آن کہ با قبیلہ بنو سہم رابطہ اتحاد
 پیدا کردند مساکن خود را ہم بہ قبیلہ مذکور فروختند اما بعد ازین ہم
 بعضی از مساکن خطاب در صفا موجود بودہ و از جملہ سران حضرت
 فاروق اعظم را بہ وراثت رسیدہ بود۔ سران مذکور بامین صفا
 و مروہ واقع بودہ و حضرت فاروق اعظم در عہد خلافت خود ان
 مسماں نمودہ از برای تجلج میسدان فرودگاہ ساخت لاکن چند
 دکان کہ از قریم تعلق بہان سران داشت عرصہ درازے در
 تصرف خاندان فاروق اعظم بود خطاب زمانے چند را از خاندانہا
 معزز و معتبر بعد یک دیگر بجمالہ نکاح خود در آورده چنانچہ والد حضرت
 فاروق اعظم کہ ختمہ نام داشت بنت ہشام ابن المغیرہ بود و بنت
 مغیرہ را زین قیس مے توان کرد کہ ہر گاہ قریش را با کدام قبیلہ
 دیگر نوبت بمعرکہ مے رسید اہتمام فوج ہمیشہ در دست مغیرہ
 مے بود۔ و ازین جہت اورا بہ لقب صاحب الاعنۃ لقب میکردند
 حضرت خالد بن ولید مغیرہ ہمین شخص بود۔ ہشام ابن مغیرہ کہ جد اموی

حضرت فاروق بود ہم شخصے صاحب اعتبار و وقار بود۔

از روئے روایت مشہورہ ولادت حضرت فاروق اعظم

چهل سال قبل از ہجرت نبوی است حالات ولادت و طفولیت

جناب ممدوح مطلقاً نامعلوم است۔ حافظ ابن عساکر در تاریخ

دمشق از زبان عمرو ابن العاص روایت نقل کرده کہ من برفاقت

جمعے در جلسہ اجاب نشہ بودم کہ ناگاہ صدائے غلغلہ برآمد و بعد

از دریافت معلوم شد کہ خطاب را فرزندے یوچوہ آمدہ است

ازین واقعہ قیاس میتوان کرد کہ بتقریب ولادت حضرت فاروق اعظم

سیرت فوق العادہ بظہور پیوستہ۔ حالات سن رشد جناب

ممدوح نیز چندان معلوم نیست و وجہہ این امر ہم موجبہ است

چہ کسی نمیدانست کہ ہمین نوجوان وقتے بغاروق اعظم ملقب

خواہد شد۔ بلکہ بعد از تفحص و تحقیق فراوان بعض حالات سن

رشد او ہم رسیدہ و نقل آنہا درین مقام بیجا نہ خواہد بود۔

و قتیکہ حضرت فاروق اعظم بہ سن رشد رسید پدرش

اورا بہ خدمت شتر بانی مامور کرد۔ اگرچہ این شغل در غرب از روئے

عرف و رواج عیب نہ بودہ بلکہ از جملہ شہائر قومی بودہ لکن خطاب

خیلے بہ تشدد و بے رحمی با فرزند خود سلوک مے کرد و اگر حضرت فاروق

بعد از مشقت بسیار بہ تقاضائے طبع بشری برائے استراحت

بنائے دم گرفتن میکرد۔ پدرش بتازیانہ سزا تا دیب مے کرد۔

ولادت
حضرت
فاروق

سن رشد

که در آنجا حضرت فاروق خدماتِ شتربانی را انجام میداد و ضحان نام دارد و در مضامین کتب معتبره بمسافت ده میل از قدیه واقع است. در عهد خلافت خود روزی حضرت فاروق را به آن میدان گذر افتاد و شتربانی یادش آمده آب به چشمش چرخ خورد و فرمود اللہ اکبر روزی بود که من قمیص مند در بر شتران را درین میدان می چراندم و چون مانده شده برائے استراحت می نشستم پدرم مرا زد و کوب می کرد و امر و زور روزی است که غیر از جناب باری تعالی کس را بر من حکومت نیست -

در آغاز شباب حضرت فاروق عظیم در مشاغل شریفانه که از روی مذاق عرب معمول شد فابو و مشغول شده و چیزه که در آن زمانه عرب لازم شرافت میدانستند فنونِ نسب دانی و سپهرگری و پهلوانی و نطق بوده - فن نسب دانی در خاندان حضرت فاروق موروثی بود چنانچه امام جاحظ در کتاب البیان والتبیین به تصریح آورده است که خود حضرت فاروق عظیم و پدرش خطاب و جدش نفیل در فن نسب دانی خیل نامور بودند و سببش چنانکه در صدر مذکور شد غالباً همین بوده که منصب سفارت و فیصله منافره در خاندان جناب مدوح موروثی بوده و برائے انجام دادن خدمت این دو منصب فن نسب دانی از جمله لوازم و از همه فنون

مقدم تر بودہ درین فن حضرت فاروق شاگرد پدر خود بود و جاحظ در کتاب خود تصریح کرده کہ چون حضرت فاروق ذکرے در باب اسباب میگردم بام بہ پدر خود حوالہ مے فرمود۔

در فن پہلوانی و کشتی ہم حضرت فاروق را در جنبہ کمال حاصل بود چنانچہ در بازار عکاظ قریب جیل عرفات مقامے بود کہ ہر سال در آنجا نام آوران بہر فن از قبائل عرب حاضر آمدہ و ادواردانگی میداد و جوہر کمالات خود را ظاہر میکردند و محض کسانی کہ صاحب کمال بودند در میدان مقابلہ مے آمدند۔ نابغہ ذیابانی و حسان ابن ثابت و قیس ابن ساعدہ و خنساء کہ در فن شاعری و قوت تقریر از جملہ مشاہیر عرب بودہ اند از متعلمان ہمین دبستان بودند۔ علامہ بلاذری در کتاب الاشراف بسند متصل روایت کردہ است کہ حضرت فاروق اعظم در میدان عکاظ کشتی میگرفت۔ ازین قیاس مے توان کرد کہ جناب ممدوح در فن کشتی بہ مرتبہ اعلیٰ فائز شدہ۔

در فن سواری نیز کمال حضرت فاروق سلم است چنانچہ امام جاحظ در کتاب خود آورده کہ حضرت فاروق خیز زده بہ اسب سوار مے شد و چنان با استحکام بر پشتش مے نشست کہ کوئی جزو بدن اسب مے شد۔

راجع بقوہ تقریر حضرت فاروق اعظم اگر چه صراحتاً شہادت موجود نیست لکن جمیع مورخین باتفاق تسلیم نمودہ اند کہ قبل از

قبول اسلام جناب ممدوح را از طرف قریش منصب سفارت
عطا شدہ و برائے این منصب محض کسانے را منتخب مے کردند
کہ در قوہ تقریر و معاملہ فہمی صاحب کمال مے بودند۔

در جلد دوم این واقعہ را بہ تفصیل نقل کردہ ام کہ جناب فاروق
اعظم را مذاق شاعری بدرجہ اتم حاصل بودہ و اشعار منتخب
شعرائے عرب را از بر داشت۔ ازین قیاس مے توان کرد کہ مذاق
شعر را ہم در تعلیم گاہ عکاظ قبل از آنکہ بشرف اسلام مشرف
شود حاصل کردہ بود زیرا بعد از قبول اسلام در مشاغل دینی بجمہ
معمول متغریق بود کہ ذکر این قسم امور را ہم چندان پسند نہ داشت۔
حضرت فاروق در ہمین وقت ملکہ تحریر ہم پیدا کردہ۔ و درین
خصوصیت از ہمعصران او کم کسی بہ جناب ممدوح شرف شرکت
حاصل کردہ۔ علامہ بلاذری در تصنیف خود بہ سند مے آورد کہ بوقت
بعثت جناب رسول صلح در تمام قبیلہ قریش فقط ۷ نفر ملکہ تحریر
داشتند و از ان جملہ حضرت عمرو ابن الخطاب بودہ۔

بعد از فراغت فنون مذکورہ حضرت فاروق اعظم در فکر معاش
مصرف و وقت شدہ در عرب ذریعہ معاش اکثر تجارت بود و جناب ممدوح
ہمیں شغل را اختیار نمودہ و ازین سبب در حالات خود بہ اوج
ترقی رسیدہ۔ چرا کہ برائے تجارت بہ ممالک دور و دراز سفر میکرد

وہ اشخاص فی رتبہ و معتبر اتفاق مجاورت و مخالطت میں افتاد و اوصاف
کمال مثل خود داری و بلند حوصلگی و تجربہ کاری و معاملہ فہمی کہ قبل از
قبول اسلام در ذاتش پیدا شدہ نتیجہ سفر و سیاحت ممالک
مختلفہ بودہ۔ حالات این سفر بالارباب خیلہ و لچپ و پر معنی بودہ باشد
وے افسوس کہ هیچ یک از قدماے مورخین عنان توہمہ بہ این طرف
منعطف نہ کردہ۔ علامہ سعودی در کتاب خود مشہور مروج الذهب
محض ہمین قدر مے نویسد۔

عمر ابن خطاب در ایام جاہلیت
سفر اے عراق و شام اختیار نمودہ و در اثنا
سفر اے مذکور بہ اکثرے از ملوک عرب
و عجم ملاقی شدہ و این وقایع را بہ بسط و تفصیل
در دیگر تصانیف خود یعنی کتاب خبار الزمان
و کتاب الاوسط نوشتہ ام۔

وَلِعُمَرَ ابْنِ الْخَطَّابِ أَخْبَارٌ
كَثِيرٌ فِي أَسْفَادِهِ فِي الْمَجَاهِلِيَّةِ
إِلَى الشَّامِ وَالْعِرَاقِ مَعَ كَثِيرٍ
مِّنْ مُّلُوكِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ
وَقَدْ آتَيْنَا عَلَى مَبْسُوطِهَا فِي
كِتَابِنَا أَخْبَارَ الزَّمَانِ الْكَثِيرِ الْأَوْسَطِ

اگرچہ کتب مذکورہ کہ علامہ موصوف ذکرے از انہا بمیان آورده
از برائے فن تاریخ بمنزلہ روح و روان مے باشد ولیکن افسوس کہ
از غفلت و بے مذاقی ملت اسلام مدتے میرو د کہ نا پدیدست از برائے
حصول این مدعا کہ وقایع سفر اے حضرت فاروق اعظم بہ تفصیل
معلوم شود در کتب خانہ دار السلطنت قسطنطنیہ تفحص تام نمودم
اما از نیل مرام ناکام ماندم۔

ابن عساکر محدث در تاریخ دمشق کہ بعض محلّاتش از نظر من گذشتہ
برخی از واقعات سفر حضرت فاروق اعظم راقلمند نموده لاکن
در آنها بیچ واقعہ و لحیپ بنظر نمی آید۔

فی الجملہ حضرت فاروق اعظم از سبب شمول در معارب
عکاظ و حصول تجارت تجارت در کل عرب روشناس شد۔
ویوما فیوما جوہر قابلیتش بر عرب بیشتر آشکارا شد۔ حتّٰی کہ قریش
اورا منصب سفارت مقرر نمودند و ہر گاہ در قبائل قریش کہ امّ معاملہ
پر خطر بوقوع می آمد جناب ممدوح را بحیثیت سفیر روانہ می کردند۔

قبول اسلام و ہجرت

حضرت عمر فاروق بست و ہفت سالہ بود کہ آفتاب رسالت
در غرب طلوع نمود یعنی جناب رسول اللہ صلعم مبعوث و صدائے
اسلام بلند شد۔ در خاندان حضرت فاروق از سبب وجود زید
آواز توحید چندان غیر مانوس نبود و پیشتر از ہمہ سعید فرزند زید بہ
اسلام مشرف شد۔ فاطمہ خواہر حضرت فاروق کہ در جبالہ نکاح سعید
در آمدہ بود از برکت ہم نشینی شوہر بشرف اسلام رسید لاکن خود
حضرت فاروق ہنوز بعقیدہ اسلام آشنائی نہ داشتہ۔ و چون
صدائے اسلام بگوشش رسید خیلہ بہم برآمد حتّٰی کہ با جمیع

ارکانِ خاندانِ خود کہ مشرف بہ اسلام شدہ بودند بنائے خصوصیت نہاد۔
 لبینہ نام کنیز کے ہم در خاندانِ حضرت فاروق بدولتِ اسلام رسیدہ
 ہو۔ فاروق اعظمؓ از بسکہ اور ایسے زو ماندہ مے شد و مے گفت
 باش دم بگیرم باز تر اے زخم۔

گزشتہ از لبینہ ہر شخصے کہ دستش میر رسید از زو کو ب در بچ نہ کر د۔
 لیکن نشہ اسلام ہر دماغے کہ میر رسید دور نہ شد با این ہمہ نشہ
 حضرت فاروق سچکس از متعلقین او کہ بشرف اسلام رسیدہ
 بودند از عقیدہ خود بر نہ گشت۔ آخر الامر مجبور شدہ عزم مصمم نمود
 کہ نعوذ باللہ بایست وجود مسعود بانی اسلام از صفحہ ہستی حک شود
 و این خیال را در دل متمکن نمودہ و تیغ در کمر بستہ بطرف آستانہ
 مبارک جناب رسالت مآب روان شد و لے کار کنان قضا
 و قدر گفتند۔

آمد آن یارے کہ مائے خواستیم

اتفاقاً نعیم ابن عبد اللہ در راہ تصادف کرد و حضرت فاروق
 را چہلن بچہ دیدہ پرسید۔ خیر است۔ موجب ملال خاطر چیست۔
 گفت میر و م کہ کار محمدؐ را (نعوذ باللہ) تمام کنم۔ نعیم گفت
 باید اولاً کار خاندان خود را تمام کنی چرا کہ خواہرت با شہر خود ہمسلم
 آور دہ مجبور استماع این خبر بخانہ خواہر رفت۔ از اتفاق حسنہ
 خواہرش در آن وقت تلاوت قرآن شریف میکرد و چون صد آ

پائے حضرت فاروق را شنیدم و در کشید و اجزائے قرآن شریف
را از نظر پنهان کرد لکن بعض آیات قرآنی بگوشتش حضرت فاروق
رسیده بود۔ از خواهر خود پرسید کہ این چه آواز بود۔ خواهرش گفت۔
بیج۔ باز بہ تکرار گفت چرا پنهان میکنی۔ من شنیدہ ام کہ شما ہر دو متر
شدہ اید۔ این بگفت و باشوہرش در آویخت۔ خواهرش پیش آمد
کہ شوئے خود را یاری کند با او نیز ہمین وتیرہ رفتار نمود تا حدی کہ بدن
خواهرش پر خون شد۔ درین حال از زبانش بے ساختہ برآمد۔ عمر!
ہر چہ میتوانی بچن عقیدہ اسلام از دل باہر بچگونہ بدر نغمہ شود۔ این الفاظ
در دل حضرت فاروق اثری خاص انداخت و بہ نگاہ شفقت و
محبت در خواہر نگاہ کرد و دید کہ از بدنش خون جاری است و دش
سوخت و گفت چیزے کہ میخواندی پیش من باز بخوان۔ فاطمہ ہما
اجزائے قرآن شریف را ہر آوردہ پیش روئے او نہاد۔ حضرت
فاروق برداشت و سورہ ذیل را نوشتہ دید۔ سَبَّحَ لِلّٰہِ مَا فِی
السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِیْزُ الْحَكِیْمُ۔ خلاصہ آنکہ
این سورہ را میخواند و از ہر کلمہ رُجعی در دش پدیدے آمد۔ و چون بہ آیت
اٰمِنُوْا بِاللّٰهِ وَرَسُوْلِهِ رسید بے اختیار از زبانش برآمد۔
اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَسُوْلُ اللّٰهِ
درین وقت جناب رسول اللہ صلعم در مقام ارقم واقعہ دامنه کوفہ
صحفا پناہ گزین بودہ۔ حضرت فاروق بآستانہ نبوت رسیدہ حلقہ

بر درواز آنجا که شمشیر بکف رفته بود و از واقعه تازه که در خانه خواهرش
 بوقوع آمده کسی خبر نداشت - صحابه رضوان الله علیهم را از مشاهد
 این حال تر و دیدار شد - لکن حضرت امیر حمزه سید الشهدا گفت
 خیر است اگر با خلاص آمده فها و الا بهمان شمشیر که در کف دار و سرش
 از تن جدا خواهم نمود - چون حضرت فاروق داخل دربار نبوت شد
 خود جناب رسالت پناه صلعم به نفس نفیس پیش رفته دست برداش
 انداخت و فرمود - عمر! ازین آمدن چه در دل داری - ازین الفاظ
 که از زبان حقیقت بیان نبوت برآمد دل حضرت فاروق خیل متاثر
 و مرعوب شد و نهایت خضوع و انکسار گفت برائے قبول اسلام
 حاضر آمده ام - جناب رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم بے اختیار
 نعره الله اکبر بلند فرمود و صحابه نیز به اتفاق هم نعره الله اکبر
 را به شدت بلند کردند که از کوه های مکه معظمه صدایش بشنید -

از دخول حضرت فاروق در حلقه اسلام در تاریخ اسلام یک دور
 جدید پیدا شد - اگر چه قبل ازین ۵۰ یا ۵۵ نفر مشرف باسلام شده
 بودند و سید الشهدا حضرت امیر حمزه هم در آن جمله بود - اما اهل سلام
 فرائض ندیده خود را به آزادی و آشکارا ادائ نمی توانستند - و ادائ
 نماز در کعبه الله مطلقاً ممکن نبود - چون حضرت فاروق اسلام قبول

له انساب الاشراف بلاذری و طبقات ابن سعد و اسد الغابه و ابن عساکر

و کامل بن الاثیر ۱۲ منہ

کرد حالتِ اسلامیان ہم معا تبخیر یافت۔ حضرت فاروق اسلام خود را علانیہ ظاہر نمود و بہر چہ کفار و راہزنی اُتشد و بسیار مینمودند۔ حضرت فاروق در مقابلہ خیلے استقلال و ثبات نشان مے داد و بالآخر با جماعتِ مسلمانان در کعبہ معظمہ نماز ادا کرد۔ ابن ہشام ابن واقعہ را بہر روایت عبد اللہ ابن مسعود بہ عبارتِ ذیل بیان میکند
 فَلَمَّا اسْلَمَ عُمَرُ قَاتَلَ قُرَيْشًا حَتَّى صَلَّى عِنْدَ الْكَعْبَةِ وَصَلَيْنَا مَعَهُ۔ یعنی چون حضرت عمر فاروق اسلام آورد با قریش مقاتلہ کرد حتی کہ در کعبہ نماز ادا کرد و ما ہم باو مے نماز ادا کردیم۔
 قبولِ اسلام حضرت فاروق اعظم در سال ششم نبوت اتفاق افتادہ۔

ہجرت

ہجرت
 حضرت
 فاروق

قریش مدتے ادھائے نبوت را از جناب رسول اللہ صلعم بہرے اعتنائی میدیدند لکن ہر قدر اسلام شیوع مے یافت بہرے اعتنائی شان باندوہ و خفقان تبدیل مے گشت و چون قریش دید جمعے کثیر در حلقہ اسلام داخل شدہ خواست بہر زور بازو اسلام را محو نمایند اگر چہ در حیاتِ ابوطالب نتوانستند بربخالف از اسلام کنند و لے بعد از وفاتِ آن خیر اندیش نبوی آتش فتنہ از ہر طرف شعلہ و رگشت و از کفار ہر کہ بر سلمانے بت مے یافت در صد و اید

اور برے آمد اگر اہل اسلام از دل شیدائے دین اسلام نے بودند
 بیچ یک بر عقیدہ خود ثابت قدم نماند۔ این دوران بیست و پنج
 سال دوام ورزیدہ و تفصیل جو روستم کفار بر مسلمانان آن عہد
 داستانے است خیلے درد انگیز۔

در اثنائے این حال جمعے از ایمان مدینہ منورہ مشرف بہ اسلام
 شدہ بودند بنابر آن جناب رسول صلعم فرمود کہ کسانے کہ از جو روستم
 کفار مکہ بجان آمدہ اند بہ مدینہ منورہ ہجرت کنند۔ بر طبق فرمان جناب
 رسالت مآب سختین کسانے کہ در زمرہ مہاجرین داخل شدند ابو

سلمہ عبد اللہ ابن اشہل رض و حضرت بلال موزن رض و عمار یاسر
 بودند۔ بعد از ان حضرت فاروق بہ رفاقت ۲۰ نفر ارادہ ہجرت نمود
 در صحیح بخاری رضی اللہ عنہ رفقائے حضرت فاروق البت میگوید۔ لکن تفصیل
 اسمائے انہا منقول نیست۔ ابن ہشام اسمائے بعضے از انہا
 را چنین مے نویسد۔ زید ابن خطاب و سعید ابن زید ابن خطاب

و خنیس ابن خذافہ سہمی و عمر ابن سراقہ عبد اللہ ابن سراقہ و اقد ابن
 عبد اللہ تمیمی خولے ابن خولے مالک ابن ابی خولے۔ ایاس ابن بکیر
 عاقل ابن بکیر۔ عامر ابن بکیر۔ خالد ابن بکیر۔ از جملہ زید۔ پسر عم و سعید
 برادر زادہ و خنیس و اما حضرت فاروق و باقی در جمیع اجاب بودند۔

از انجا کہ مدینہ منورہ چندان وسعتی نہ داشت اکثرے از مہاجرین
 در قبا کہ از مدینہ بمسافت سه میل واقع است قیام ورزیدند۔

رفقائے ہجرت
 حضرت فاروق رضی اللہ عنہ

قیام گاہ
 حضرت
 فاروق رضی اللہ عنہ

حضرت فاروق ہم ہما بخا در جائے رفاعہ ابن عبد المنذر قیام نمود
قبلا راعوالی ہم میگویند۔ در صحیح بخاری فرودگاہ جناب فاروق عظیم
بہ عوالی تبیین یافته۔ بعد از حضرت فاروق اکثر صحابہ ہجرت نمودند۔
حتیٰ کہ در ۳۳^{۱۳} بعثت خود جناب رسالت مآب از مکہ برآمد و افتاب
رسالت از افق مدینہ طلوع نمود۔

چہ چہشتہ است کہ از غایت جلالت و قد

لباب جملہ تواریخ در جہان آمد

چون جناب رسالت مآب صلعم وارد مدینہ شدہ نخستین بہرشتہ
قیام و سکونت مہاجرین پر داخۃ انصار را بہ حضور انور خواستہ رابطہ
مواخات در بین مہاجرین و انصار بستند۔ و کسانے کہ از انصار بر حسب
فرمان واجب الاذعان جناب رسالت مآب با مہاجرین عقد مواخات
بستند مال و اسباب و نقد و جنس و دیگر املاک خود را بابرادران نبوی
خود تقسیم می نمودند و جناب رسول اللہ صلعم ہر گاہ در بین گدایان
مہاجر و انصار رشتہ اخوت می بست رتبہ و حیثیت طرفین را بد
نظر میداشت و التزام این امر می فرمود کہ در جہ مہاجر و انصار با ہم
برابر باشد چنانچہ عبان ابن مالک را کہ سرگروہ قبیلہ بنی سالم بود
برادر نبوی حضرت فاروق رضی قرار دادند۔

و در وقتیکہ جناب رسالت مآب صلعم ہم بہ نفس نفیس وارد

مدینہ منورہ شدندا کثرے از مہاجرین مثل سابق در قبا قیام داشتند
چنانچہ حضرت فاروق نیز بہ ہما نجا قیام داشت لکن ہمیشہ دوروز
بعد بدرگاہ رسالت حاضر شدہ از صبح تا شام بحضور پر نور سرسبز
وروزے کہ خود حاضر نمے شد برادر دینی اش عتبان ابن مالک بحضور
مبارک حاضر آدہ۔ چیزے کہ از زبان ہدایت ترجمان جناب رسالت
مآب صلعم مے شنید حرف بحرف بہ حضرت فاروق بیان مے نمود
چنانچہ امام بخاری علیہ رحمت اللہ الباری در ابواب متعدد مثل
باب العلم و باب النکاح وغیرہ این واقعہ را ضمناً ذکر میکند۔

بعد کہ جناب رسالت مآب در مدینہ منورہ قیام فرمود توجہ باین
امر نمود کہ فرائض و ارکان اسلام را محدود و معین بفرماید نیز کہ در مکہ معظمہ
فرض اہم فقط حفظ جان بود و ازین جہت ہنوز چیزے از احکام روزہ
و زکوٰۃ و نماز جمعہ و نماز عید و صدقہ فطر معین نگشتہ نماز روزمرہ
ہم خیمے مختصر بود حتّٰی کہ سوائے مغرب دیگر نماز ہا محض دو رکعت
بودہ و طریقہ اعلان نماز ہم مُعین نشدہ بود و سختین توجہ بانی
اسلام بصوب تقریر طریق اعلان نماز مبذول گشت۔ و چون در
یہود و نصاریے برائے اعلان نماز استعمال بوق و ناقوس مروج
بود اکثر صحابہ برین اتفاق رائے کردند کہ در اعلان نماز نیز ہمین طریق
اختیار شود۔ و بقرار روایت ابن ہشام خود جناب رسالت مآب
ہمچہ تجویز فرمودہ بود۔ بہر حال این مسئلہ زیر بحث بودہ و ہنوز رائے

طریق اذان
حسب تجویز
حضرت فاروق
مقرر شد

معین نشدہ بود کہ حضرت فاروق اعظم در شائے این حال داخل مجلس اصحاب شد و گفت شخصی برائے اعلان نماز مقرر شود جناب رسالت مآب صلعم این تجویز را قبول فرمودہ حضرت بلال را بر این خدمت مامور فرمود۔

این امر خیلے قابل لحاظ است کہ اذان یعنی دیباجہ نماز و بزرگترین شعار اسلام بقرار تجویز حضرت فاروق اعظم مقرر شد ازین جا بلندی رتبہ حضرت فاروق را میتوان تقدیر نمود۔

۴۳۳۔ تا وفات جناب سول صلعم

غزوات و دیگر حالات

واقعات حضرت فاروق اعظم از ابتدائے ۳۳ھ تا وفات جناب رسالت مآب صلعم حقیقتاً از اجزائے سیرۃ نبوی میباشد اگرچہ در جمیع واقعات یعنی غزوات و مقدمات جنگ و معاهدات با اقوام و سررشتہ انتظامات ملک وقت بوقت و تدابیر اشاعت اسلام کہ بر حسب اقتضائے وقت اختیار می شد حضرت فاروق اعظم در ہمہ شریک بودہ لکن اگر واقعات فوق بہ نہایت بسط و تفصیل نوشته شود ہمانا این قسمت کتاب صورت سیرۃ النبی اختیار خواہد

کرو چہ کہ کارنامہ ہائے حضرت فاروق اعظم در حیات جناب رسالت
 مآب صلعم ہر چند عظیم الشان ہم باشد بہ سلسلہ حالات
 جناب رسالت پناہ صلعم وابستہ و مربوط است و چون رقم پذیرد
 جز این چارہ نیست کہ عنوان ہر واقعہ بنام نامی جناب رسالت مآب
 صلعم مزین گشتہ کارنامہ ہائے حضرت فاروق ضمن بیان گردد پس
 ناچار تصمیم نمودم کہ واقعات مذکورہ را بعبارت مختصر بیان کنم۔ مگر
 واقعاتی را کہ در آن حضرت فاروق تعلق خاص دارد بیشتر
 بہ بسط و تفصیل بنگارم۔ اگرچہ درین صورت کارنامہ ہائے
 فاروقی بطور نمایان ظاہر نخواہد شد۔ چہ تا وقتیکہ صورت واقعہ
 من کل الوجوہ مکمل ظاہر نشود۔ عظمت و شان آن کمای ہی قوام نہ پذیرد
 لکن جز این چارہ نبود۔

بنا بر آن واقعات مذکورہ را بہ نہایت اختصار بیان میکنم :-
 چون جناب رسول اللہ صلعم از مکہ معظمہ ہجرت و بہ مدینہ منورہ
 نزول فرمودند قریش کہ خیال کردند کہ اگر در ابتدا کے امر استیصال
 اسلام صورت نہ بندد پیر و ان اور وزیر و وزیر ترقی نمودہ قوت خواهند
 گرفت و در آن صورت مقابلہ ممنوع خواہد شد بنا بر آن بنائے
 تعرض بہ مدینہ را گذاشتند لکن تا ۲۳ ہجری معرکہ قابل الذکر بوقوع
 نیامدہ محض ہمین قدر شد کہ دو ۳ بار جمعے قلیل از قریش
 بصوب مدینہ پیشقدمی نمودہ و جناب رسالت مآب صلعم از حرکات

ایشان فوری خبر شدہ دستہ از فوج اسلام را بہت سداہ
غنیم کیل مے فرمود۔

در ۲۲۴ھ واقعہ بدر کہ از مشہور ترین معارک نبوی است
بوقوع آمد و ابتدائش بہ این قسم بود کہ ابوسفیان سرگروہ قریش
با مال تجارت از شام مراجعت میکرد و درین راہ خلاف واقعہ شنید
کہ اہل اسلام ارادہ یورش دارند بنا بر آن بہ قریش مکہ پیام فرستاد
و ہمہ اہل مکہ از مکہ برآمدہ زیر علم ابوسفیان گرد آمدند۔ بمحرم دستماع
این خبر جناب رسول صلعم با سہ صد نفر از مدینہ روان گردید۔ قبل
بعضی از مورخین بر آمدن جناب رسالت مآب صلعم از مدینہ برائے
تاخت و تاراج قافلہ ابوسفیان بود و لے غلط محض است چرا کہ هیچ
شہادت قطعی تراز قرآن مجید نمیشود۔ و ذکر این واقعہ در قرآن شریف
بہ کلمات ذیل نزول یافتہ :-

چنانکہ بیرون آور و ترا پروردگار	كَمَا اَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ
تو از خانہ توبہ تدبیر درست و ہر آئینہ	بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَ اِنَّ فِرْدِيقًا
گروہی از مسلمانان ناخوشنود بودند	مِنَ الْبُؤْسَيْنِ لَكَ اَرْهَوْنَ
خصوصت میکردند با تو دشمن۔ است	يُجَادِلُوْنَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَ مَا
بعد از آنکہ ظاہر شد گویا زانہ میشوند	تَبَيَّنَ كَا نَہَا يُسَاوُنَ اِلَى الْمَوْتِ
بسوئے مرگ و ایشان در آن مے نگرند	وَهُمْ يَنْظُرُونَ وَاذِيعِدْكُمْ
و یاد کن نعمت آلہی آنکہ کہ و عید میداد خدا بشما کی	اَللّٰهُ اَحَدِى الطَّائِفَتَيْنِ

غزوہ بدر
۲۲۴ھ

أَنَّهُ لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَن تَغِيرَ
ذَاتِ الشُّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ -

ازدو گروہ را کہ وہے شمار باشد و دوست
میداشتید کہ غیر فوج جنگی شمار بود۔

از آیات کریمہ خصلے ظاہرست کہ :-

(۱) چون حضرت جناب رسالت مآب صلعم از مدینہ منورہ ارادہ
بر آمدن فرمود۔ جمعے از مسلمانان بحال تنہذب بودند و گمان میکردند
کہ بر آمدن از مدینہ در دہان مرگ رفتن است۔

(۲) بوقت بر آمدن از مدینہ کفار دو قسمت بودند یک گروہ

غیر ذات الشوکۃ و عمارت بودہ از کاروان تجارت ابوسفیان
و گروہ دیگر اہل مکہ کہ باہمہ ساز و سامان بر ایورش از مکہ بر آمد بودند۔
بر علاوہ عدہ کاروان ابوسفیان محض بر چہل نفر بالغ مے شد

و جناب رسالت مآب با سہ صد نفر از مدینہ منورہ بر آمدہ بود۔ پس بمیزان
عقل برابر نمے آید کہ سہ صد نفر را بمقابلہ چہل نفر این قدر بیم
در دل باشد کہ گویا دہان مرگ مے روند بنابرین اگر جناب
رسالت مآب صلعم برائے غارت کاروان ابوسفیان مے بر آمد
در قرآن شریف این الفاظ مطلقاً نمے بود کہ اہل اسلام مقابلہ
قریش مکہ را دہان مرگ مے پذیرشتند۔

بہر کیف بتاریخ ۸۔ رمضان المبارک ۳۳۔ جناب رسالت مآب

با ۳۱۳۔ نفر از غازیان اسلام از مدینہ نہضت فرمودند و درین
عدہ ۸۳ نفر مہاجر و باقی انصار بود۔ و عدد لشکر قریش بہ ۵۰ نفر

میرسید و در سلک ایشان بہادران نام آور قریش ہم بودند۔
 و در مقام بدر کہ از دینہ منورہ بمسافت ۶ میل واقع است بین ہر دو
 لشکر اتفاق مقابلہ افتاد و کفار قریش شکست فاش خوردند۔
 از لشکر اسلام ۴ نفر جام شہادت نوشیدند و از جملہ ۶ نفر مہاجر
 و ۸ نفر انصار بودند۔ و از لشکر قریش ۷۰ نفر بہ قتل رسید۔
 و ہمان قدر بہ قیداً سرور آند۔ و ابو جہل و عتبہ ابن ربیعہ و شیمہ
 و بر خہ دیگر از روسائے بزرگ مکہ نیز در جملہ مقتولین بودند۔ و گویا
 از قتل ایشان بازوئے ہمت قریش شکست۔

اگرچہ حضرت فاروق بلحاظ رائے و تدبیر و جانبازی و پایمردی
 در ہر موقع بمثابہ دست و بازوئے جناب رسول اللہ صلعم بود
 لیکن از واقعات ذیل خصوصیت شریکت او در معرکہ بدر
 ظاہر مے شود :-

۱۔ جمیع قبائل قریش درین معرکہ بافریق مخالف شریک بودند
 لکن از قبیلہ حضرت فاروق کہ عبارت است از بنو عدی
 یک متنفس ہم شریک نہ بودہ و موجبش غیر از رعب سطوت
 حضرت فاروق اعظم بیچ نبوہ - ۹

۱۰۔ در طبری کہیہ آورده و لم یکن بقی من قریش بطن الا نفر
 منهم ناس الابن عدی بن کعب لم یخرج منهم
 رجل واحد صفحہ ۷۰ - ۱۱۳ - ۱۲ منہ

(۲) از نفری قبیلہ و خلفائے حضرت فاروق ۱۲ نفر با او شریک مقدمہ بودند و اسمائے ایشان بر حسب ذیل است :-
 زید - عبداللہ ابن سراقہ - عمرو ابن سراقہ - واقد ابن عبداللہ
 خولے ابن ابی خولے - مالک ابن ابی خولے - عامر ابن ربیعہ -
 عامر ابن بکیر - عاقل ابن بکیر - خالد ابن بکیر - ایاس ابن بکیر
 شخصہ کہ پیش از ہمہ جام شہادت نوشیدہ پیچ غلام حضرت
 فاروق بودہ -

(۳) عاصی ابن ہشام ابن مغیرہ کہ یکے از روسائے معتبر قریش
 و خال حضرت فاروق مے شد بڑست جناب ممدوح
 در میدان جنگ کشتہ شد - این امر از جملہ خصوصیات
 فاروقی بہ شمار مے رود کہ در معاملات اسلامی پیچہ
 از قرابت و اثر محبت متاثر نمے شد - واقعہ مذکور نخستین
 مثال این خصوصیت است :-

عدہ کسانی کہ از غنیم زندہ بقید اسیر درآمدند قریب بہ ۷۰ -
 و اکثر روسائے نامی قریش بودند مثلاً حضرت عباس رضی عنہ
 حضرت علی مرتضیٰ - و ابوالعاص ابن الربیع - ولید ابن الولید -
 و قتیقہ روسائے مذکور بحالت اسیری بدر بار رسالت حاضر آمدند
 این نظارہ بحد سے عبرت انگیز بود کہ دلباش مسلمانان بہم

لہ این ہشام صفحہ ۴۹ - ۱۲ منہ ۱۵ ابن ہشام صفحہ ۵۰۹ و ۵۱۰ تیاب ۱۲ منہ

از آن متاثر شد حضرت سوده زوجه مطهره رسول الله صلعم و قتیکه
بطرف آنها دید بے اختیار از زبانش برآمد۔

اَعْطَيْتُمْ بَايِدَ يَكُمُ | شما بحالت اطاعت آمده اید۔ چرا
هَلَا مُتُّمْ كَرَامًا۔ | مثل شرفا در جنگ هلاک نه شدید۔

و قتیکه جمعی از اسیران جنگ بحضور جناب رسالت مآب
صلعم حاضر آمدند اختلاف رائے پیدا شد کہ با اسیران چه رفتار
شود جناب رسالت مآب صلعم درین باب با جمیع صحابہ مشورہ فرمود
رائے حضرت ابوبکر صدیق رض بر این رفت کہ چون انان خویش و قوم خود
ماہستند باید فدیہ داده باشند۔ حضرت فاروق برخلاف این رائے
گفت در معاملہ اسلام لحاظ رشتہ و قرابت نباید۔ و مناسب
آن است کہ سہمی را باین طریق بہ قتل برسانیم کہ ہر شخص از ما عزیز و قریب
خود را خود بکشد۔ مثلاً حضرت علی رض عقیل را و حضرت حمزہ عباس را
سرازن جدا کند و فلان شخص را کہ از اقارب من است خود من بدست
خود ہلاک مے کنم۔

از اینجا کہ شیوہ عفو خاصہ رحمت عالمیان بودہ رائے حضرت
ابوبکر صدیق رض را سخن شمرده و فدیہ گرفتہ اسارے را از اسیرانائی
بخشید۔ و بہ ہمین تقریب آیہ ذیل نازل شد:-

مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ | منہ او را نبوی پیغامبر را کہ بدست و اسیران
اَسْرَاهُ حَتَّى يَتَّخِذَ فِي الْاَدْرَاسِ۔ | بخشید تا کہ قتل بسیار بوجہ آورد و زین۔

هر چند از دستخیز بدر بازوئے همت و شوکت قریش در شمشیر شکست
 لاکن مشکلات دیگرے پیدا شد تفصیلاً اینکہ مدتی یہود
 بر مدینہ منورہ و مضافات آن متصرف بودند و چون جناب
 رسالت مآب صلعم وارد مدینہ شد سختیں کارنامه ہاتھ لایا
 ملکی این بود کہ از یہود عہد گرفت تا ملک بہ دشمنان اسلام نہ کنند
 و ہر گاہ دشمنی بر مدینہ تعرض نماید بہ حمایت اسلام پائے ثبات
 بیفشارند و چون جناب رسالت مآب صلعم از غزوہ بدر بہ فتح
 و نصرت معاودت فرمود در دل یہود این اندیشہ خطور نمود کہ مباد
 مسلمانان قوت گرفته با خود یہود و عوای مساوات بکنند ازین
 جہت بنا بہ نقض عہد گذشتہ گفتند قریش با داب و فنون
 حرب نا آشنا بودند و اگر اہل اسلام را اتفاق جنگ با ما
 افتاد برائے شان آشکارا می شد کہ حقیقت جنگ چہ گونی باشد
 آخر کار نوبت باینجا رسید کہ از عہد خود پشیمان شدہ نقض معاہدہ
 نمودند و بنا بر آن در ماہ شوال ۱؎ جناب رسالت مآب صلعم
 بمقابلہ یہود تکرار شدہ و آنہا را بقید اسر در آورده از مدینہ
 جلا وطن فرمود و آنچه در تواریخ اسلام از مقدمات یہود سلسلہ
 متصل بنظر می آید آغازش از ہمین واقعہ می شود۔

قریش بعد از ہزیمت در جنگ بدر خیلے بجوش انتقام بودند
 و ابوسفیان عزم ہجر نمود کہ تا انتقام بدر از مسلمانان نہ گیرم

غزوہ
 سوبق

غسل نخواهم کرد پس در ماه ذی الحجه ۲۰ با دو صد شتر سوار قریب مدینه آمد و دو نفر مسلمان را به مکر و حیلت گرفتار نموده به قتل رسانید این خبر به مسامع مبارک جناب رسول صلعم رسید - لشکر بتعاقب ابوسفیان فرستاد و لے گرفتار نه شد - بعد دیگر قالیغ خفیفه نیز بهمین قسم بمعرض وقوع درآمد تا در ماه شوال ۳۵^۳ معرکه جنگ احد بوقوع آمد -

غزوه
احد

تفصیل واقعه مذکوره این است که عکرمه ابن ابوجهل و دیگر کفر و کفار قریش با ابوسفیان گفتند که اگر مصارف جنگ را تعهد کنی انتقام پدر را میتوانیم گرفت - ابوسفیان تجویز آنها را پسند و اخراجات جنگ را تعهد نمود - و معاویه تهیه سامان حرب شروع کرد - قبایل کنانه و تهمام نیز با قریش دم از هواخواهی زده شریک شدند - و ابوسفیان بجمشیت سپه سالاری لشکر قریش از مکه برآمده بصوب مدینه روانه شد - و در ماه شوال روز چهارشنبه قریب مدینه منوره فرو درآمد - رای جناب رسول الله صلعم بر آن رفته بود که مسلمانان از مدینه بیرون نه رفته بمانند و دفع غنیمت بکشند لکن صحابه رض این رای را قبول نه کردند - ناچار جناب رسالت آب صلعم بر روز جمعه از مدینه منوره برآمد - عدد لشکر قریش سه هزار بود و از جمله ۲۰۰ نفر سوار و ۲۰۰ نفر زره پوش بودند - رئیس میمه نه خالد ابن الولید و رئیس میسره عکرمه ابن ابوجهل بود - در آن وقت

این دو نفر بہ دولت اسلام مشرف نہ بودند) عدد لشکر اسلام
 بہ ۷۰ نفر بالغ می شد و از جمله ضد نفر رزہ پوش و دودنفر
 سوار بودند۔ در وامنہ احد کہ کوہی است بمسافتہ سہ میل از مدینہ
 افواج طرفین صف آرا شدند۔ جناب رسول اللہ صلعم عبداللہ ابن
 جبیر را با ۵۰ نفر تیرانداز برائے دفع حملہ غنیم از طرف عقب مامور فرمود۔
 روزِ شنبہ ۷۔ ماہ شوال نخستین کسی کہ حملہ آورد تیر بود کہ با
 ہمراہان خویش بر لشکر غنیم زد و مہینہ قریش را شکست داد۔ بعد
 معرکہ کارزار گرم شد۔ حضرت حمزہ رض و حضرت علی رض و ابو جہانہ
 بہ فوج غنیم در آمدہ شیرازہ جمعیت ایشان را از ہم کیخت۔
 لاکن بعد از فتح سپاہ اسلام بفرام نمودن مال غنیمت مشغول
 شدند۔ تیراندازانے کہ بہ کمال سرد گرمی مصروف کارزار بودند
 گمان برآورد کہ جنگ با ختمام رسیدہ۔ بنا بر آن آنہا ہم بہ جمع مال
 غنیمت مشغول شدند بحدی کہ تیراندازان از میدان جنگ
 برآمدند خالد و فعتا از طرف عقب بغایت جوش حملہ آور شد
 و چون سپاہ اسلام اسلحہ را انداختہ بہ جمع مال غنیمت مشغول و
 از حملہ غنیمت بیخبر محض بودند تا باین حملہ ناگہانی را نبیا آوردند۔
 در این حال کفار بطرف جناب رسالت آب سلام باران تیر و سنگ
 باریدند۔ و ندان مبارکک شہید شد۔ و بر ناصیہ مبارکک ہم
 جراحتی رسید و در عارض مبارکک حلقہ مانے زرہ فرو رفت۔

بر علاوہ آفتاب رسالت بمخاکے در افتادہ از نظر پنهان و جهان در
دیدہ اہل اسلام تاریک شد۔ درین حال پُر اضطراب صدابر
آند کہ جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شہید شد و ازین آوازہ جانکاه
شکر اسلام بیشتر متزلزل شد۔ و ہر کس بہر جائے کہ بود متحیر
و سر اسیمہ ماند۔

درین امر کہ چند نفر از صحابہ تا آخر وقت بہ استقلال ثابت
قدمی دم از رفاقت جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم زدہ اند روایات
مختلف است۔ در صحیح بخاری بروایت انس مروی است کہ در جنگ
أحد محض ۷ نفر انصار و دو نفر قریش یعنی سعد بن و طلحہ بن تا آخر
وقت ثابت قدم بودند و در نسائی و بیہقی بسند صحیح منقول است
کہ بدون از ۱۱ نفر انصار و طلحہ کہ بہ رفاقت جناب رسالت مآب
صلی اللہ علیہ وسلم ماندہ بود۔ بقول محمد بن سعد انہم ہر کتب جناب
رسالت مآب ماندند۔ خلاصہ روایات مختلف در کتب سیر موجود است۔
حافظ ابن حجر در فتح الباری اختلاف روایات را این طور تطبیق میدہ
کہ چون شکر اسلام منتشر شد و کفار و فتنہ از عقب حملہ آوردند
بر اہل اسلام تحیر و سر اسیمگی طاری شد و ہر کس بہر جائے کہ
بود ماند و بعد از ان ہر کس بتدریج فرصت یافت و بہ حضور پر نور
حاضر آمد۔

از روایاتی که درین باب آمده است معلوم می شود که چون خبر
 شهادت جناب رسول الله صلعم شهرت گرفت لشکر اهل اسلام
 بخدیجه سر اسیمه شد که برهنه هرگز میت نموده عین بمدرینه منوره دم
 گرفتند و بعضی داد جانباری داده جام شهادت نوشیدند و بعضی
 بنا امید می اسلحه را در انداختند - حضرت فاروق در زمره فریق بیوم
 بود - علامه طبری بسند متصل به روایت ابن حمید و سلمه و محمد بن
 اسحاق و قاسم ابن عبد الرحمن ابن رافع بیان میکند که در آن وقت
 چون انس ابن نضر حضرت عمرو و طلحه و چند نفر مهاجر و انصار را دید
 که بحال یاس بے حس و حرکت نشسته اند پرسید چرا نشسته اید
 و چه میکنید گفتند که جناب رسول الله صلعم شهید شد - انس گفت
 بعد از وفات جناب رسالت آب حیات شما بچه کار خواهد آمد
 لازم که شما هم مثل جناب رسالت پناه صلعم داد جنگ داده شهید
 شوید - این بگفت - و بر سپاه دشمن زد و بعد از مقاتله بسیار جام
 شهادت نوشید - از قاضی ابویوسف بقول حضرت عمر فاروق
 منقول است که انس ابن نفراز پیش من گذشت و پرسید که بر
 جناب رسول الله صلعم چه باجر گذشت گفتم بگمان من جام شهادت
 نوشیده - انس گفت که اگر جناب رسول الله صلعم شهید گشته اند
 حی و قیوم است - این بگفت و تیغ از نیام کشیده بر سپاه کفار زد

وبعد از جنگ بسیار جام شهادت نوشید - و در تاریخ ابن هشام
منقول است که در این معرکه حضرت انسؓ ۷۰ جراحت رسید -
در روایت طبری این امر قابل لحاظ است که در جماعت رفقا
حضرت فاروق نام طلحه هم موجود و به اتفاق مسلم است که درین معرکه
شخصه بیشتر از طلحه داد ثابت قدمی نداده - بهر حال از جمیع روایات
ثابت می شود که در سراسر ایملگی و پریشانی صف لشکر اسلام نیز
حضرت فاروق از میدان جنگ برنگشته و چون مرده حیات جناب
رسالت آب صلعم شنیده فی الفور بحضور پر نور حاضر شده -
و در طبری و سیرت ابن هشام منقول است -

چون ایل اسلام رسول الله صلعم	فَلَمَّا عَرَفَ الْمُسْلِمُونَ
را دیدند بحضور مبارک حاضر آمدند - و	رَسُولَ اللَّهِ نَهَضُوا بِهِ وَنَهَضَ
جناب ممدوح مردم را همراه خود گرفته	فَحَوَّ الشَّعْبَ مَعَهُ عَلَى ابْنِ
بر دره کوه بالا شد و در آن وقت به	أَبِي طَالِبٍ وَأَبُو بَكْرٍ ابْنِ أَبِي
رفاقت جناب ممدوح حضرت علی رض	قُحَافَهُ وَعُمَرُ ابْنُ الْخَطَّابِ
و حضرت ابوبکر رض و حضرت عمر رض و طلحه	و طَلْحَةُ بْنُ عُبَيْدِ اللَّهِ - وَ
ابن عبید الله و زبیر ابن العوام و حارث	الزُّبَيْرِ بْنِ الْعَوَامِ وَ الْحَارِثُ
ابن صمّه بودند -	ابْنُ صَمَّةَ -

علامه بلاذری در انساب الاشراف احوال حضرت عمر فاروق رض را

به عبارت ذیل نقل میکند و لے دیگر تاریخها تصدیق این نمیکند۔
وَكَاَنَّ مَسْمُونًا كُشِفَ
يَوْمَ أَحَدٍ فَعَفِرَ لَهُ - یعنی حضرت فاروق رض از جمله کسانی بود
که بر و زاهد گریخته بودند لیکن خداوند از خطائے
شان درگذشت۔

علامه بلاذری بیک روایت دیگر نقل میکند که چون حضرت فاروق
در عهد خلافت خود برائے مردم مشاہره و جیره مقرر کرد بعضی راجع به
جیره شخصی گفتند عبد اللہ سپر خلیفہ نسبت با و بیشتر مستحق است
حضرت فاروق گفت پدر این شخص در غزوہ احد ثابت قدم بوده
و پدر عبد اللہ در خود فاروق رض ثابت قدم نماند۔

لاکن این روایت قطع نظر از اینکہ در اثبوت غلط است چه گر بختن
از میدان جہاد و بر این قسم باعث تنگ و عار است کہ هیچ مسلمان
باحیثیت علی الاعلان اعتراف نمیکند از روی اصول روایت
ہم قابل اعتبار بنظر نمی آید چه در سلسلہ رواۃ کہ بسند آنها علامہ
نذکر این روایت را بیان میکند عباس ابن عبد اللہ الباکسانی
و غیض ابن اسحاق ہستند و این ہر دو مجهول الحال اند۔ بر علاوہ
دیگر روایت ما ہمہ برخلاف این است۔
اکنون بہ اصل واقعہ توجہ میکنم۔

خالد بایک دستہ فوج بطرف بخاب رسالت مآب صلعم قدم
پیش نہاد۔ و پیغمبر صلعم در آن وقت با ۳۰ نفر صحابہ بالائے کوه بود

خالد را دید و فرمود آہی این مردم تا اینجا نیامدند و حضرت عمر فاروق را با خود
نفر مہاجر و انصار پیش قدمی نموده از مدافعہ کرد۔

ابوسفیان سپہ سالار قریش قریب درہ کوه رسیدہ نعرہ زد کہ آیا
دین گروہ محمد است یا نہ۔ جناب رسالت آب صلعم صحابہ را بہ اشارہ
از رو جواب منع فرمود و کہے جواب نہا و گفت این مردم کشتہ شدہ
اند۔ حضرت فاروق رض خود داری نتوانست بہ آواز بلند نعرہ زد
اے دشمن خدا ما ہمہ زندہ ہستیم۔ ابوسفیان گفت اَعْلٰی مُبِیْل یعنی اے
اہل دنام بُت بلند شو۔ جناب رسول اللہ صلعم بہ حضرت عمر فرمود
جواب بدہ واللہ اعلیٰ واجل یعنی خدا بلند و برتر است۔

دین سال حضرت عمر فاروق را شرف خویشی جناب رسول اللہ صلعم
حاصل شدہ و حضرت حفصہ دختر او در جالہ نکاح جناب رسول اللہ صلعم
در آمدہ و جاہلیت شوہر حفصہ خنیس بن حذافہ بود۔ بعد از وفات
خنیس حضرت فاروق ختین بحضرت صدیق رض و بعد بہ حضرت
عثمان رض حفصہ رض را عرض کرد کہ از دواج نمایند و ہر دو دین امر
سکوت ورزیدند۔ چہ خبر داشتند کہ خود جناب رسالت آب صلعم
خوہش نگاہ حفصہ است۔ در ماہ شعبان ۲ھ بعقد نکاح بنوی آرد
و حضرت عمر فاروق را شرف خویشی حضرت رسالت آب صلعم
سیرت ابن ہشام صفحہ ۵۶ و طبری ۱۶۱۱ - ۱۲ سیرت ابن ہشام

حاصل شد-

در ستمه واقعه بنو نضیر اتفاق افتاد. قبل ازین مذکور شد که جناب رسالت آب صلعم با قبایل یهود که در مدینه منوره آباد بودند معااهده صلح فرمود و از جمله آنها قبیله بنو قینقاع بعد از معرکه بدر نقض عهد نمودند و در پیاداشل بن جرم از مدینه اخراج شدند قبیله دیگر به بنو نضیر شهرت داشت این قبیله هم دشمن جانی الی سلام بودند در ستمه جناب رسالت آب به رفاقت حضرت عمر رضی و حضرت ابوبکر رضی در محالمة از قبیله مذکور استعانت جست و آنها عمر ابن جحاش را آماده ساختند که از بام یک سنگ گرانے بر سر مبارک جناب رسالت آب صلعم بیندازد و تاینخواست به بالائے بام رود و جناب رسالت آب صلعم بموجی خبر شد و از انجا برخاسته بجائے خود معاودت نمود و به قبیله مذکور پیغام فرستاد که از مدینه بر آید و آنها سر باز زده به تهیه جنگ پرداختند مگر جناب رسالت آب صلعم بر آنها دست یافته جلای وطن نمود و از ان جمله بعضی بطرف شام رفتند و بعضی در خیبر آباد شده حکومت مستقل قایم کردند.

در یهود خیبر سلام ابن ابی الحقیق و کنانته ابن الزبج و حنی بن اخطب سرکردگان قوم بودند چون به خیبر رسیدند نیز غم خود مظهرن شد

ورسد و انتقام برآند و از برائے حصول این دعا قریش مکہ را ترغیب
 دادند و در جمیع مضافات عرب دورہ کردہ بہر جایکہ رفتند
 آتش فتنہ را مشتعل نمودند و در ظرف چند روزہ ہزار نفر از
 مخالفین اسلام گرد آمدند و در ماہ شوال ۳۵ ہجری کنگی اوسیفیان
 این سیلاب عظیم رخ بہ مدینہ منورہ نمود جناب رسالت آب
 صلعم از مدینہ برآمدہ در و این شعلہ خندقے آمادہ کرد۔ و چون رواج
 خندق در عرب نبود کفار از تدارک آن قاصر ماندند و آخر بحالت
 مجبوری از ہر طرف محاصرہ نمودہ افواج خود را بر اطراف شہر پراکنده
 ساختہ راہ آذوقہ را بر مدینہ بستند۔ این محاصرہ یک ماہ طول کشید و
 دین مدت کفار گاہ گاہ از خندق عبور نمودہ حملہ مے آوردند۔ جناب
 رسول اللہ صلعم بعضی صحابہ را بہر طرف خندق از بہر مدافعت مقرر کرد
 و در حدے ازان خندق حضرت فاروق رضی مامور بود و تا حال ہم
 در آنجا مسجودے بنام حضرت فاروق رضی موجود است۔ روزے در
 حین محاصرہ کفار ارادہ حملہ نمودند۔ حضرت عمر رضی برفاقت زبیر رضی
 پیش قدمی نمودہ در دفع غنیمت کوشید و شیرازہ جمعیت کفار را
 از ہم گسیخت۔ روزے دیگر حضرت فاروق خندان بمقابلہ مصر و
 بود کہ نماز عصر قریب بود قضا شود و ہمان روز بحضور پر نور حضرت
 لکھو کھست متصل بہ ۱۲ صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم واقعہ را در ازالہ الحصار نقل کردہ است

جنگ خندق
 یا احزاب

لاکن من در کدام کتاب دیگر سندش نیافتہ ام ۱۲ منہ

رسالت مآب صلعم حاضر آمده عرض کرد- امروز از دست کفار فرصت
اواس نماز بهم نبود- جناب ممدوح فرمود که من هم تا الحال
نماز عصر ادا نه کرده ام-

درین مقدمه عمرو ابن عبده و دیگر از بهادران نامی عرب که بقول
عوام پنجه سوار راتنها جواب میداد بدست حضرت علی مرتضی
گشته شد- بعد قریش بیدل شدند بر علاوه نعیم ابن مسعود رخ که
اسلام آورده بود (و کفار خیزنداشتند) در بین یهود و قریش نفاق
انداخت فی الجمله ابرسیاه کفر که براق مدینه طاری شده بود و روز بروز
کم شده بچند روز مطلع صاف گردید:-

واقع مدینه

در ۱۲ پیغمبر جناب رسول الله صلعم بر فاق صحابه قصد حج فرمود
و از برای اینکه کفار بشک نیفتند فرمود که هیچ کس از صحابه اسلحه
پوشد چون بزوا الحلیفه که از مدینه منوره بمسافت ۴ میل واقع است
رسیدند- حضرت فاروق رخ بحضور مبارک عرض کرد که بے اسلحه
سفر کردن قرین مصلحت نیست- بهتر آن است که اسلحه خواسته شود-
بر طبق این رائے صائب جناب رسالت مآب صلعم اسلحه از مدینه
خواست- و چون به دو منزله از مکه معظمه رسیدند بشر ابن سخیان
آمد و خبر داد که قریش همه با هم عهد بستند اند که اهل اسلام را در مکه
معظمه باز نهند- جناب رسول الله صلعم خواست که شخصی را از اکابر
صحابه به پیش قریش بفرستد تا پیغام ببرد که ازین سفر

مقصود با جنگ نیست - و حضرت فاروق رضی الله عنہ را باین خدمت
منتخب فرمود - حضرت فاروق رضی الله عنہ عرض کرد که قریش با من عداوت
جانی دارند و از قوم من در که شخصی نیست که حامی من باشد - الانجا
که اقارب حضرت عثمان رضی الله عنہ در مکہ موجود اند اگر او را باین خدمت مقرر
کنند از مصلحت دور نخواهد بود - جناب رسالت آید صلعم این را
را به صواب مقرون دانسته حضرت عثمان رضی الله عنہ خدمت سفارت
ما مؤفروه بکفرستاد - قریش حضرت عثمان رضی الله عنہ را چند روز نظر بند
داشتند شهره یافت که جناب ممدوح را شهید کرده اند - بجز و ستاع
این خبر جناب سرور کائنات صلعم از صحابه که عده شان ۱۰۰ نفر بود
برجها و بیعت گرفت و این بیعت به زیر سایه یک درخت واقع گشته
و به بیعت الشجره مسمی است - حضرت رب العزت در آیه که همه
لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ
به همین بیعت اشاره فرموده و به مناسبت آیه شریفه این بیعت الرضوان
هم میگویند -

حضرت فاروق قبل از بیعت به هیئت جنگ شروع کرده بود و در
صحیح بخاری (عزوه حدیثیه) آمده که بتقریب حدیثیه حضرت فاروق
فرزند خود عبد الله را فرستاد که از فلان انصار اسب عاریت بیاورد
عبد الله بن عمر برآمد دید که جناب سرور کائنات صلعم از صحابه برجها و
بیعت میگرفت او هم بحضور پر نور حاضر شده بیعت کرد و بعد بحضور

پدر حاضر آمدہ دیدم سلمہ جنگ مے پوشید۔ عبد اللہ واقعہ بیعت بیان
نمود و حضرت فاروق رضہمان وقت بحضور مبارک جناب سالت پناہ
صلعم حاضر شدہ بیعت کرو۔

قریش صراحت داشت براینکہ جناب رسول اللہ صلعم اہل داخل کئے
نہ شود بعد از گفتگوئے بیاربرین ششہ طمعہ شد کہ ہمال اہل
اسلام بہ مدینہ منورہ باز گشتہ در سال آئندہ بیایند و بیش از سہ روز
در کہ قیام نکنند۔ جنگ تادہ سال موقوف باشد و در ظرف این مدت
اگر کسی از قریش در حلقہ اسلام در آمدہ بحضور جناب رسول اللہ
صلعم بیاید جناب ممدوح اوراپس روانہ بفرماید۔ و اگر شخصی از
اہل اسلام بدست قریش بیفتد اختیار و ارند کہ پیش خود نگاہ
کنند یا خیر۔ از اینجا کہ شرط آخر در حق گفتار بظاہر خیلے مفید بود حضرت
فاروق رضہ خیلے مضطرب شد و قبل از آنکہ معاہدہ بضبط تحریر و
آید پیش حضرت ابوبکرؓ توافقت گفت۔ چرا؟ باین ذلت صلح
شود۔ حضرت ابوبکر رضہ گفت کہ فعل جناب رسول اللہ صلعم از
حکمت خالی نخواہد بود۔ ولے حضرت فاروق رضہ را اطمینانے
وافی حاصل نہ شد و بہ حضور پر نور جناب رسول اللہ صلعم حاضر
آمدہ بہ الفاظ ذیل مکالمت کرد۔

یا رسول اللہ صلعم۔ آیا آن جناب رسول خدا نیست؟
رسول اللہ صلعم۔ بلہستم۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ - آیا دشمنانِ مامشرک نیستند؟
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - لاریب هستند۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ - پس چرا؟ دینِ خود را تذلیل کنیم۔
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - من پیغمبرِ خدا هستم فعل من خلافتِ حاکم نیست باشد۔
اگرچہ گفتگوئے حضرت فاروق رضی اللہ عنہ تخصیصِ باین اندازہ
خلافتِ آداب مے نماید چنانچہ بعد ازین جرأتِ خیلے نامت
کشید و بطورِ کفارہ روزہ داشت و نقل ہا بجا کرد و خیرات
داد و غلام ہا آزاد کرد و لکن جریانِ ہجہ سوال و جواب براین بکتہ
مبنی است کہ بعض افعالِ جنابِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تعلق بہ حیثیت
بشری دارد و بعضی بہ منصبِ رسالت و در جلدِ دوم بہ تفصیل ازین
بحث میکنم :-

غرض صلحنامہ ضبط تحریر در آمد و بہ امضائے اکابر صحابہ رسید
و از انجملہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ ہم بود۔ جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بعد از
تکمیلِ معاہدہ قصدِ مدینہ منورہ فرمود و در اثنائے راہ سورہ فتح
نازل شد۔ پس حضرت فاروق رضی اللہ عنہ بہ حضور خواستہ فرمود
کہ امروز یک سورہ عجیب من نازل شدہ است کہ از دنیا و کل یا فیہا پیش
من محبوب تر است این گفت و قرأت فرمود۔ **إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ**
فَتْحًا مُبِينًا۔

بقول محدثین تا این وقت اہل اسلام از کفار مطلقاً جدا بودند
و بعد از صلح حدیبیہ با ہم آمیزش نمودند و از اختلاط شہادوزی
مسائل و معتقدات اسلامی بیشتر اشاعت گرفت و در ظرف
دو سال عدہ کثیره بحلقہ اسلام درآمد کہ در مدت مدید ۱۸ سال
پیش اینقدر بشارت اسلام مشرف نگشته بود و حکمت
فعل نبوی کہ فہم بشری حضرت فاروق رضایان رسیدہ بود ظاہر
گشت بناءً علی ذلک خداوند تعالی در سورہ فتح این صلح را بہ لفظ
فتح تعبیر فرمود :-

تا این زمان نکاح اہل اسلام با زنان کافره جائز بود و چون آیہ
وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكُوفَرِ نازل و این امر ممنوع شد حضرت
فاروق رضی ہر روز و ہر کافرہ خود را طلاق داد کہ یکے قریبہ نام داشت و دیگرے
ام کلثوم بنت جحول جمیلہ بنت ثابت ابن ابی الافعح را بسبب آنکہ نکاح
در آورد عاصم فرزند حضرت فاروق رضی از بطن ہمین زوجہ بہت :-

در سہۃ معرکہ مشہور خیبر بوقوع آمد قبل ازین مذکور شد کہ قبیلہ
یہود بنی نضیر از مدینہ فرار و در خیبر آباد شد و نفر ازین قبیلہ سلام و
کنانہ تریش را ترغیب و آمادہ بر جنگ نمودند و لے سعی شان
بر علیہ اسلام پدید رفت و ناکام ماندند مگر ہمیشہ فکر انتقام بدل و داغ
پروراندہ و درین باب تدابیر می اندیشیدند چنانچہ در سہۃ قبیلہ

حضرت فاروق رضی
از وراج کافرہ
خود را طلاق داد

جنگ خیبر
سہۃ
۶۶۹

بنی سعد بآنها وعده اعانت نمود و چون این خبر بسمع مبارک جناب رسالت مآب رسید - حضرت علی مرتضیٰ را بسر کوی فرستاد - و بنی سعد هرزیمت خورده ۵۰۰ رأس شتر از مال غنیمت بدست لشکر اسلام اقتاد - بعد از آن قبیله غطفان را بخالفت اسلام آماده کردند و چون حضرت رسول الله صلعم بطرف خیبر نهضت فرمود قبیله مذکور پیشتر از همه سدره شد -

نظر بحالات فوق مصلحت آن بود که قوه یهود کم و کاست گردد تا مسلمانان را از مکا نداشتان ایمنی حاصل آید :-

فی الجمله در سده رسول الله صلعم به بهر ای ۱۴۰۰ نفر پیاده و ۲۰۰ سوار بصوب خیبر نهضت فرمود و در آنجا یهود قلاع چند می محکم و متین بنا کرده بودند و از جمله حصن ناعم و حصن قموص و حصن صعب و در حمله اول به آسانی فتح شد مگر فتح بطیح و سلام که در تصرف مرحب بود و مشاء الیه از مشاییر بهادران عرب بشمار میرفت امری سهل نبود - جناب رسالت مآب صلعم یک دسته فوج اسلام را بسر کردگی حضرت ابوبکر رضه صدیق گیل فرمود و سعی حضرت ابوبکر در ین باب مشکور نشد - بعد حضرت فاروق رضه برین خدمت مامور شد و دوروز معرکه کارزار گرم ماند و جناب ممدوح هم فائز بهرام نشد - از مشاهدۀ این حال حضرت سرور کائنات صلعم فرمود فردا

له مواهب لدنیه و زرقانی ذکر سر سینه علی رضه الی بنی سعد ۱۲

شخص را علم میدهم که حمله آورباشد بر روز و بجزر اکابر صحابه به امیر
 حصول علم نبوی با همه ساز و سامان اسلحه جنگ در بر حاضر در بار نبوت
 شدند حضرت فاروق رضی هم در آن جمله بود و خودش میگوید که بدو این
 موقعه هیچگاه آرزوئی علم برداری و سرکردگی نه کرده بود اما از کار پُر ازان
 قضا و قدر این فخر و امتیاز به حضرت علی مرتضی رضی مخصوص بوده چنانچه
 جناب رسول الله صلعم هیچ کس انفات نه فرمود و حضرت مرتضی رضی
 را خواسته علم نبوی را با و تفویض نمود - مرحب بدست جناب
 امیر گشته شد و معرکه خیره اختتام پذیرفت -

زمین خیمه حسب الامر جناب رسول الله صلعم بر مجاهدین تقسیم شد
 یک قطعه زمین که به شمع شهرت دارد بحضرت فاروق رضی در آمد و او
 آن را در راه خدا وقف کرد چنانچه صحیح المسلم در باب الوقف این قصه را
 به بسط و تفصیل ذکر میکند - و در تاریخ اسلام نخستین وقف
 همین است -

در همان سال جناب رسول الله صلعم حضرت فاروق رضی را همراهی
 ۳۰ نفر بمقابله قبیله هوازن فرستاد - چون افراد قبیله نام حضرت
 عمر رضی را شنیدند رو برگز نهادند و جنگ بوقوع نیامد -

در سیه مکه فتح شد - و ابتدای این واقعه باین طریق شد
 که از شهر ابط صالح حدیبیه یکس این بود که قبائل عرب اختیار دارند
 که از فریقین قریش اهل اسلام هر فریقی را که بخوانند اعانت کنند

فتح مکه

پس قبیلہ خزاعہ کمر بستہ با عانت جناب رسول اللہ صلعم بہت و خاندان
 بنو بکر رفاقت قریش را اختیار نمودند و در بین ہر دو قبیلہ مدت
 مدیدے سلسلہ خصومت بودہ و خیلے مقتدات و معارکہ ہوتووع
 آمدہ بود و یقرا ر شد اطر معاہدہ فریقین از مقدمہ دست بردار
 شدہ و لے چندے نگذشت کہ بنو بکر نقض عہد نمودند و قریش در
 اعانت ایشان بجدے پائے ثبات محکم فشر دند کہ قبیلہ خزاعہ
 با آنکہ در حرم پناہ جستم ہم پناہ نیاقتند۔ قبیلہ خزاعہ بحضور انور
 جناب رسول اللہ صلعم حاضر آمدہ استعانت خواست و چون ابو
 سفیان ازین واقعہ آگہی یافت بحضور پر نور جناب رسالت مآب
 صلعم حاضر آمدہ از طرف قریش استدعائے تجدید معاہدہ صلح
 نمود جناب رسالت پناہ صلعم در جواب سکوت فرمود و بعد بخد مت
 شیخین شتافت و استدعا از تصفیہ این معاملہ نمود حضرت
 فاروق رحمہ سخن سخت گفت و جواب دندان شکن داد و ابو سفیان بکلی
 مایوس شدہ برگشت۔

جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بہ تہیہ نیتج مکہ پرداخت
 و در ماہ رمضان المبارک ۱۰ ہجری باوہ ہزار سپاہ از مدینہ منورہ برآمد
 و چون در مراظہر ان نزول اجلال فرمود حضرت عباس رضی اللہ عنہ
 جناب رسول اللہ صلعم سوار شد و بطرف مکہ روان گشت و در
 راہ بہ ابو سفیان ملاقی شد و گفت بیا کہ من بحضور جناب رسالت مآب

صلعم عرض نموده از بہر تو امان نخواہم در نہ امروز جان بسلا نخواہی بُرد۔
 ابوسفیان این حرف را غیبت دانستہ ہمراہ حضرت عباس
 روان شد و در بین راہ حضرت فاروق رض را دیدند حضرت فاروق
 نیز کہ ابوسفیان را با حضرت عباس رض یک جا دید و انست کہ حضرت
 عباس رض اورا ہمراہ آورده و از وسفارشش میکند قدم بسعت
 برداشت و بحضور انور جناب رسول اللہ صلعم حاضر آمدہ عرض کرد کہ بعد
 از مدت مدیدے این دشمن اسلام (ابوسفیان) بدست ما آمدہ
 اگر ابازہ والا شود سرش از تن جدا کنم۔ حضرت عباس رض گفت
 لے عمر رض! اگر ابوسفیان از خاندان عبدمناف نبودے و از ارکان
 قبیلہ خودتے بود با این ذوق و شوق قصد جانش نیکردی۔
 حضرت فاروق رض گفت واللہ اگر خطاب پر م مشرف باسلام میشد
 آنقدر مسرور نہ شدم کہ از اسلام شمامسرور شدہ ام۔ جناب رسول
 اللہ صلعم سفارشش حضرت عباس رض را قبول فرمودہ ابوسفیان را
 امان داد۔

جناب رسول اللہ صلعم بہ کمال جاہ و جلال داخل مکہ معظمہ شد
 و برد کعبۃ اللہ ایستاد و خیلے بہ فصاحت و بلاغت خطبہ خواند کہ
 لفظ بلفظ در تار پختہ اسلامی منقول است۔ بعد حضرت فاروق
 را ہمراہ گرفت و برائے حصول بیعت بہ کوہ صفا برد۔ حضرت فاروق
 قریب جناب رسالت آب نشست اما قدرے فرو تر و چون نوبت

بیعت به نِسوان رسید و حضرت سرور کائنات دست زینِ نامحرم
را مس نمیکرد۔ به حضرت فاروق رض امر فرمود که از نِسوان بیعت
بگیر و بر طبق امر مبارک جمیع نِسوان بواسطه دست حضرت فاروق
بحضرت نبوی بیعت نمودند۔

غزوہ
حنین

درین سال جنگِ هوازن بوقوع آمد به غزوہ حنین شهرت دارد۔
هوازن از قبایل مشهور عرب و معززترین آن بوده و از ابتدا ترقی
اسلام را چشم رقابت میدیدند۔ چون جناب رسالت مآب صلعم
برای فتح مکہ از مدینه منوره برآمد قبیلہ هوازن گمان بردند کہ اهل
اسلام عزم تخریب ما دارند و بنابراین برعلیه اسلام کمر بستہ
بتهیه سامان حرب برآمدند و چون آہنگی یافتند کہ جناب رسالت
مآب صلعم بمکہ معظمہ رسیدہ بہ بسیار ساز و سامان روان شدہ
در حنین مقام کردند۔ و این خبر بسمع مبارک نبوی صلعم رسیدہ
با جمیعت ۱۲۰۰۰ سپاہ از مکہ معظمہ نہضت نمود و در مقام
حنین افواج فریقین صف آراء قتال شدند و در حملہ اول
قبیلہ هوازن را مجاہدین شکست دادند و بے بعد با جمیع مال غنیمت
مشغول شدند قبیلہ هوازن ہم هجوم آورده بحدی تیرباری نمودند
کہ شیرازہ جمیعت لشکر اسلام از ہم گسخت و بہ استثنائے
محدود بے چند ہمگی رو بگریز نهادند و از کسانے کہ درین معرکہ او

لے تاریخ طبری ۱۴۰۵ھ صحیح مسلم غزوہ حنین ۱۲

ثبات و استقلال دادند - حضرت فاروق رضی هم بوده و علامه طبری
 تصریح این امر نموده - محمد بن اسحاق که در جمع شیوخ امام بخاری
 داخل و در مغازی و سیر امام مسلم است در کتاب المغازی
 آورده که با پیغامبر چند تن از مهاجر و انصار و اهل بیت بازمانده
 بودند - مانند ابوبکر و علی و عمر و عباس و اگر چه در لشکر اسلام
 تزلزل افتاد لکن غازیان اسلام باز پای استقلال فشرده و
 و غنیمت را شکست داده شش هزار نفر را قید اسیر آوردند -
 در سیمیه این خبر شهره گرفت که قیصر روم میخواست بدید عرب بخوم
 آرد - بجزو استماع این خبر جناب رسول الله صلعم صحابه را امر
 بتهیه سامان حرب فرمود و چون حال اسلام در آنوقت بمنتهای
 درجه عزت و ناداری بود مسلمانان را باعانه ترغیب فرمود و
 اکثری از صحابه بمبالغ کثیره بحضور انور حاضر آوردند - حضرت
 فاروق رضی هم از جمیع مال اسباب خود نیمه بحضور پر نور حاضر کرد - الخ
 اصل کتاب ابن اسحاق از نظر من گذشته لیکن یک ترجمه آن بزبان فارسی که بسیار قدیم
 است از نظر من گذشته و عبارت زیر خط از همان ترجمه اقتباس کرده ام - ترجمه مذکور در سوره
 بحکم سعد بن زنگی شده و یک نسخه آن که شیشه کهنه و قدیم است در کتب خانۀ امام آقا ملک

هندوستان موجود است ۱۲ صفحه

سده در نزدی و ابوداؤد این واقعه در تحف فضائل ابوبکر رضی منقول است

لکن قیسین غزوہ نیست ۱۲ صفحه

اسلمہ ورسد مہیا و جناب رسالت مآب صلعم از مدینہ بیرون شد
و چون لشکر اسلام بمقام تبوک رسید معلوم شد کہ آن خبر غلط
بودہ و حضرت رسول صلعم بعد از چند روز قیام باز بمدینہ تشریف
آوردند۔

در همین سال جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم از واج
مطہرات رنجیدہ عزلت اختیار فرمود و ازین جہت صحابہ بگمان افتادند
کہ شاید پیغمبر صلعم از واج مطہرات راطلاق دادہ و ہمہ ازین وقعہ
ولگیر گشتند۔ ولے جرات نہ داشتند بحضور او صلی اللہ علیہ وسلم
عرض کنند۔ لاکن حضرت فاروق رضی باستان نبوی حاضر آمد۔
و خواست شرف حضور حاصل کند اجازہ نیافت۔ و آخر ادیان
استان مبارک را با آواز بلند خطاب کردہ گفت شاید جناب
رسول اللہ صلعم گمان میکنند کہ من از برائے سفارش حصہ
دہنت حضرت فاروق رضی و زوجہ جناب رسول اللہ صلعم حاضر
آمده ام۔ واللہ اگر جناب رسول اللہ صلعم امر بفراید الآن حسب
الامر مبارک ہر حصہ را از تن جدا میکنند۔ جناب رسالت مآب
صلعم فی الفور حضرت فاروق رضی را درون خواست داد عرض کرد
کہ آیا جناب رسالت پناہ صلعم از واج راطلاق دادہ است حضرت
پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فرمود۔ نے۔ باز حضرت فاروق رضی

صلعم صحیح مسلم باب الطلاق ۱۲ منہ

عرض کر دے کہ جمیع اہل اسلام و مسجد نبوی بشیون نشستہ اند۔ اگر اجازت والا باشد ایشان را ازین مژدہ مسرور کنیم۔ ازین اقعہ تقرب حضرت فاروق رضی اللہ عنہ بحضور نبوی صلعم تقدیر و تخمین مے شود۔ چنانچہ ام المومنین حضرت ام سلمہ توئے ہمین واقعات روز بہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ گفت کہ اے عمر! تو در ہر امخیل گشتہ جتنے کہ اکنون در معاملہ ازواج ہم دخل گرفتہ :-

در سنہ ۶۳۲ھ از جمیع اطراف عرب سفارت با بکثرت آمد و عہد اہل اسلام بہ لک ہا رسید درین سال جناب رسول اللہ صلعم قصد مکہ معظمہ فرمود۔ و این حج آخری بودہ :-

در سنہ ۶۳۳ھ بماء صفر جناب رسول اللہ صلعم اسامہ بن زید را بمقابلہ روم مامور کرد۔ و جمیع اکابر صحابہ را امر فرمود کہ ہمراہ او بروند لکن در اثنا ئے این حال طبع مبارک علیل شد و این تجویز در پردہ تعویق ماند :-

بقرار روایت مشہور جناب رسالت مآب صلعم ۳۱ روز علیل بودہ ۔ بہیقی بسند صحیح ایام علت طبع مبارک ۱۰ روز میگوید۔ سلیمان تیمی ہم در مغازی خود ایام مرض را بہمین شمارہ مآوردہ۔ حالت مرض یکسان نبود و گاہے تپ شدت میکرد و گاہے اینقدر افاقہ رو میداد کہ خود بہ نفس نفیس بہ سجدہ نماز و امیفرمود

بلکہ عین بروز وفات ہم در وقت نماز فجر طبع مبارک سجد بہ حال
بود کہ تابہ در مسجد تشریف آورد و چون پروردہ را بالا کردہ صحابہ را
مشغول بہ نماز دید بسیار مخطوط شدہ تبسم فرمود :-

واقعه
قرطاس
روی

واقعه مشہور کہ تعلق بہ ایام علالت دارد واقعه قرطاس است
و تفصیل این اجمال آنکہ جناب رسول اللہ صلعم ۳ روز قبل از
وفات خود سلم و دوات خواست و فرمود کہ من برائے شما مردم
چیزے خواہم نوشت کہ در زمانہ مستقبل شما را از ضلالت و گمراہی
نگاہ دارد۔ بحجرو این حال حضرت فاروق رضی مہرہم را خطاب نمودہ
گفت درین وقت بنجاب رسول اللہ صلعم شدت درد طاری
است۔ قرآن برائے ما کفایت میکند و بعضیہ از حاضرین گفتند
کہ جناب رسول اللہ صلعم سخنهاے ہدیان (نعوذ باللہ) میگوید
(و روایت لفظ ہجر ہجر دارد و معنی اش ہدیان است) :-

این واقعه بظاہر خیلے تعجب انگیز است مقرر رضی را گنجائش
اعتراض میرسد کہ بگوید ازین بیشتر گمانی و سرکشی چه خواہد بود
کہ جناب رسول اللہ صلعم بر بستر مرگ اقتادہ و از راہ غمخواری ہمدردی
امت بفرماید کہ کاغذ بیارید۔ من یک ہدایت نامہ تحریر کنم کہ شما را
آیندہ از ضلالت و گمراہی نگہ دارد و ظاہر است کہ آنچه از برائے
صیانت از گمراہی باشد مضمونش تعلق بمنصب نبوت و شتہ
احتمال سہو و خطا در آن نمیباشد۔ و باین ہمہ حضرت

فاروق رض استغنا نمود و گفت که ضرورت نیست ما قرآن کفایت میکند۔ و بیشتر مقام تعجب این است که در بعضی روایات خود حضرت فاروق رض ارشاد جناب رسول اللہ صلعم را به لفظ ہدیان تعبیر کرده۔ (نعوذ باللہ)۔

این اعتراض از قدیم اُردا و دو گروہ مختلف اسلام یعنی شیعہ و اہل سنت بر این مسئلہ خیلے قوہ طبع آزمائی نشان داده اند۔ ولے درین باب اکثرے امر خارج از بحث را در معرض بیان آورده پایند اصول و رائت نہ گشتہ اند و ازین جہت اصل مسئلہ حل نہ گشتہ بنا بر آن سخملے خارج از بحث بمیان آمد و باعث اختلاف بسیار شد بلکہ این مسئلہ تحت بحث آمد کہ آیا ہدیان از جناب پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم امکان دارد زیرا کہ ہدیان از جملہ عوارض انسانی است حضرت پیغمبر بہ تقاضائے بشری از عوارض بشری مبراے نبوده ؟

امرے کہ در اصل غور طلب است این است کہ آیا از صورت واقعہ کہ در روایات منقول است چگونہ استناد کردہ می شود۔ برائے این بحث امور ذیل باید ملحوظ شود:-

(۱) جناب رسول اللہ صلعم تا بہ ۳ روز یا کم و بیش بحالت مرض بود۔
(۲) روزیکہ کاغذ و قلم و دوات خواست روز پنجشنبہ بود چنانچہ در صحیح بخاری و مسلم تبصریح مذکور است۔ و از اینجا کہ وفات

جناب رسالت آب صلعم بہ روزِ دوشنبہ روئے دادہ
گویا واقعہ مذکور چہار روز قبل از وفات وقوع آمدہ :-
(۳) درین مدت علالت طبع از پیچ روایت دیگر معلوم نمیشود
کہ بخوارس مبارک اختلا لے راہ یافتہ بود -

(۴) بوقت وقوع این واقعہ صحابہ بکثرت موجود بودند - و این
حدیث با وجودیکہ از طریق ہائے مختلفہ مروی است - چنانچہ در
صحیح بخاری بہفت طریقہ مختلف مذکور است با این ہمہ بجز از
عبداللہ ابن عباس رض از پیچ کس از صحابہ یک لفظ ہم
منقول نیست -

(۵) سن عبداللہ بن عباس در آنوقت بیش از ۱۳ - ۱۴
سال نبودہ -

(۶) طرفہ تر اینکہ بوقت وقوع این واقعہ خود عبد اللہ ابن عباس رض
حاضر نبود و معلوم نیست کہ آن واقعہ را از کہ شنیدہ -

(۷) در جمیع روایات مذکور است کہ چون جناب رسول اللہ صلعم
سہ در بخاری شریف در ذیل کتابتہ العلم حدیثی کہ مذکور است از آن ظاہر میشود
کہ حضرت عبد اللہ ابن عباس رض درین واقعہ موجود بودہ - بنا بر آن محدثین در
باب این مسئلہ بحث نمودہ اند و بدلائل قطعیہ ثابت نمودہ اند کہ موجود نہ
بودہ - مطالعہ کنید فتح الباری - باب کتابتہ العلم ۱۲

کاغذ و قلم و دوات خواست۔ صحابہ گفتند کہ جناب ممدوح
سخنہائے ہدیٰ بیان میگوید۔

نظر بہ امور فوق پیش از ہمہ این امر قابل لحاظ است کہ ہر گاہ
از بیچ کہ ام واقعہ یا قرینہ اختلال حواس ثابت نمیشود مردم را
خیال ہدیٰ چگونہ پیدا شد۔ اگر فرض شود کہ از انبیاء ہدیٰ مکان
دار و لاکن معنیش این نیست کہ اگر نبی حروف معمولی ہم بر زبان
آور و تصور ہدیٰ بیان مے شود۔ پیغمبر بوقت وفات میفرماید تسلّم
و دوات و کاغذ بیارید کہ برائے شما چیزے تحریر کنم تا شما را آیندہ
از گمراہی ننگہ دارد۔ درین کلمات چیزے نیست کہ از مضمونش
احتمال ہدیٰ بیان پیدا شود۔ اگر این روایت طوعاً و کرہاً صحیح باور شود
بہر حال لازم است کہ این قدر تسلیم شود کہ روایت مذکور آن

علہ علامہ قرطبی باین قسم تاویل کردہ و بر این تصریح میکند کہ مردم این لفظ را بطور انکار
و استعجاب گفتہ بودند یعنی اینکہ تعمیل حکم جناب رسالت مآب لازم است خود اختوا
قول جناب ممدوح ہدیٰ بیان نیست کہ از نظر بیفتد۔ این تاویل قرین قیاس است
و موزون لاکن در روایات بخاری و مسلم الفاظ صحیح بہ این قسم موجود است کہ احتمال
تاویل نماندہ مثلاً تکرار لفظ **هَجَرَ** یا ان رسول الله صلى الله عليه وسلم
بہ ہجَرَ۔ (صحیح مسلم) ۱۲۱۲۔ بعضی از مکتبہ سنجان اسلام مضمون آفرینی کردہ اند۔ کہ
از آنجا جناب رسول صلعم خود بذات بر کتابت قادر نبود بنابراین ازین لفظ کہ نوشتہ کنم
قرینہ ہدیٰ بیان ظاہر میشود لیکن آہنا خبر ندانند کہ نوشتن بمعنی املا کردن ہم مے آید و اینکہ نہ مجازاً و نہ مطلقاً صحیح است

واقعات را بیان نہ نموده است کہ مروم را از ان خیال پیدا شود۔ کہ
 حواری جناب رسول اللہ صلعم درست نبود و بحالت بیہوشی قلم و دوا
 را طلب فرمود۔ پس از روایتی کہ در آن خصوصیات لازمہ واقعات
 مذکور را ترک کردہ اند چگونہ استدلال میتوان گرفت۔ بر علاوہ اگر ملحوظ
 شود کہ در وقت وقوع ہجرت یک واقعہ بزرگ از تمام صحابہ محض حضرت
 عبداللہ ابن عباس رض راوی این روایت است و نیز اینکه عمر ش
 در آنوقت از ۱۳۔ ۱۴ سال زیادہ نبودہ و طرفہ تر اینکه خود راوی در
 آنوقت حاضر نبودہ۔ ہر شخص صاحب عقل سلیم حیثیت و وقعت
 این روایت را میداند کہ چیست ؟ شاید بر طبع کوتہ نظر ان شاہ
 شک بر حدیث صحیحین گران آید و لے شیعہ عدم حفظ از ہیبت
 اصلی واقعہ بر کدام راوی بخاری و مسلم سہل تر است از نسبت
 ہذیان باوصلہ اللہ علیہ وسلم یا نسبت گستاخی بحضرت
 فاروق رض۔

الغرض چار روز بعد از واقعہ مذکور ہم جناب رسول اللہ صلعم
 جیات بودہ و درین ایام ہر وقتہ خیلے از ہدایات و وصایا میفیدہ
 فرمود۔ بروز وفات طبیعت مبارک بخدے بحال آمدہ بود۔ کہ
 صحابہ گمان بہ صحت کامل او صلعم کردند و از ہمین سبب حضرت
 ابو بکر رض بطرف جائے خود کہ از مدینہ متورہ بمسافت دیول واقع بود رفت۔

سلہ طبری صفحہ ۱۳۔ ۱۸۔ ۱۲

لاکن حضرت فاروق رضی اللہ عنہما واپسین حاضر ہو دو روز و شب
 ۱۲۔ ربیع الاول ۳۱ھ جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در حجرہ حضرت
 عائشہ رضی اللہ عنہا انتقال فرمود و بروز ۳ شنبہ بعد از زوال مدفون
 شد۔ قلق و اضطراب ہے کہ یہ مسلمانان ازین حادثہ جائگاہ وارد آمدہ
 در بیان نمی گنجد۔ روایت عام است کہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ
 از خود رفت کہ در مسجد نبوی صلی اللہ علیہ وسلم آمد و گفت ہر کہ بگوید کہ جناب رسول اللہ
 صلی اللہ علیہ وسلم انتقال نمودہ۔ بدست خود گردش میزنم و از قراین دیگر تصدیق
 این روایت نمی شود۔ گمان میکنم در مدینہ منورہ منافقین بکثرت
 موجود۔ و برائے فتنہ پردازی منتظر وفات جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
 بودند۔ امکان دارد بہین مصلحت حضرت فاروق رضی اللہ عنہ مردم را
 از اشاعت این واقعہ منع فرمود۔ و این واقعہ از تغیر روایات صورت
 مختلفہ اختیار کردہ۔ و لے اشکالے کہ ہست این است کہ صحیح بخاری وغیرہ
 تصریحاً ہے کہ قیاس بآن مطابق نمی شود۔

سقیفہ بنی ساعدہ۔ خلافت حضرت

ابوبکر رضی اللہ عنہ و اختلاف حضرت فاروق رضی اللہ عنہ

ظاہر واقعہ سقیفہ بے نتیجہ نیست۔ چہ بہین کہ حضرت پیغمبر

صلی اللہ علیہ وسلم انتقال نماید گفتگوئے خلافت در بین بیاید
و انتظار بہ تہیہ تکفین و تہیز ہم نہ کشند بلے این امر بمیزان
قیاس نمی گنجد کہ جناب رسول اللہ صلعم انتقال بفرماید و کسانے
کہ مدعی عشق و ولادہ جمال مصطفوی باشند جسد مبارک را
بے گور و کفن گذاشته بروند و درین فکر متغرق شوند کہ مسند
حکومت و رتصرت دیگران نیاید :-

طرفہ تر اینکه این فعل بحضرت شیخین منسوبے شود کہ مہر و ما
چرخ اسلام تسلیم گشته اند و ناگواری این فعل دو بالا وقتی میشود
چون این امر را کہ فکر شود اقربائے اوصی اللہ علیہ وسلم
یعنی حضرت علی رض و خاندان بنی ہاشم را بسبب قربت قومی
و تعلق فطری کہ با اوصی اللہ علیہ وسلم داشتند در آن حال
از طرف غم و اندوہ طاری گشته و از طرف تہیہ تکفین و تہیز
پرداختہ فرصت نیابند باین چیز مآتوجہ کنند :-

جائے انکار نیست کہ از کتب حدیث و سیر بظاہر این
طور خیال در دل پیدا مے شود لکن حقیقت امر چیزے دیگر است
لا ریب حضرت ابوبکر رض و حضرت عمر رض پیش از تہیز و تکفین
جناب رسول اللہ صلعم بطرف سقیفہ بنی ساعدہ رفتند و در آنجا
با انصار در باب خلافت مباحثہ کردند و در امر خلافت طورے
مسارعی نمودند کہ گویا بہ هیچ حادثہ متاثر نہ بودند و نیز میخواستند

کہ خلافت ایشان رائے تنہا انصار بلکہ بنی ہاشم و حضرت
علی رضی ہم طوعاً و کرہاً قبول کنند اگرچہ خلافت ایشان را بنی ہاشم
بآسانی قبول نہ کردند لکن درین معاملہ امور ذیل قابل لحاظ و توجہ
میباشد :-

(۱) آیا تحریک مسئلہ خلافت از طرف حضرت فاروق رضی وغیرہ
شده بود ؟

(۲) آیا آہنابہ خواہش خود بہ سقیقہ بنی ساعدہ رفتہ بودند ؟
(۳) آیا حضرت علی رضی و دیگر ارکان خاندان بنی ہاشم از فکر خلافت
فارغ بودند ؟

(۴) آیا درین حال فعل حضرت فاروق رضی مناسب بود یا خیر ؟
در باب دوم فقرہ اول از مسند ابویعلیٰ کہ کتابے بغایت
مستند و معتبر است عبارت ذیل نقل میکنم از مطالعہ آن کیفیت
واقعہ بخوبی ظاہر می شود :-

<p>حضرت عمر رضی میفرماید کہ ما بخاندان بنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نشسته بودیم کہ دفعہ از عقب دیوار شخصی آواز داد کہ ای پسر خطاب (حضرت عمر) بیرون بیا گفتہ بروا خود بگہر باہم عالمہ جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم</p>	<p>يَا أَيُّهَا ابْنُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا رَجُلٌ يُنَادِي مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَانِ إِخْرِجْ إِلَيَّ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ فَقُلْتُ إِلَيْكَ عَمِّي فَإِنَّا عَنكَ</p>
--	--

مَسَاغِيلُ يَعْنِي بِأَمْرِ رَسُولِ اللَّهِ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لَهُ
قَدْ حَدَّثَ أَمْرًا فَإِنَّ الْأَنْصَارَ
إِجْتَمَعُوا فِي سَقِيفَةِ بَنِي سَاعِدَةَ
فَأَذْرَكُوهُمْ أَنْ يَجِدُوا أَمْرًا
يَكُونُ فِيهِ حَرْبٌ فَقُلْتُ
لَا بِي بِكَرٍّ أَنْطَلِقَ -

مصروف ہستیم۔ ان شخص گفت حادثہ
به وقوع آمدہ یعنی انصار در سقیفہ بنی ساعدہ
گرد آمدہ اند و بنا بر آن شمار لازم است کہ
در آنجا رفتہ تدارک کنید کہ مبادا از انصاف
حرکتے صادر و موجب جنگ قتال گردد۔ در
آنوقت بہ حضرت ابوبکر رضہ گفتیم بیایید
برویم :-

از عبارت فوق ظاہر می شود کہ نہ بالذات حضرت فاروقؓ
و غیرہ حرف خلافت را بالا کر دہ و نہ برضا خواستہ اند کہ بہ طرف
سقیفہ بنی ساعدہ بروند :-

کیفیت فقرہ سوم این است کہ در آن وقت جماعت اسلام
۳ گروہ بودند -

اول - بنو ہاشم کہ حضرت علیؓ از آن جملہ است -

دویم - مہاجرین کہ حضرت شیخین رضہ سرگروہ آنها بودند -

سویم - انصار کہ عبادہ را شیخ القبیلہ می دانستند -

دل و دماغ ہر سہ گروہ فارغ از امر خلافت نبودہ - انصار فکر

خود را ظاہر و آشکارا کردند - و خیالات بنو ہاشم از روایت

ذیل معلوم می شود :-

بروز وفات جناب رسالت آب صلعم حضرت علی مرتضیٰ

از جای خود بر آمد - مردم از وجو یا شدند - طبع مبارک جناب رسول الله صلعم چگونه است ؟ حضرت علی رض گفت که از لطیف خداوندی طبع مبارک بحال اعمت دال آمده - حضرت عباس رض دست حضرت علی رض را گرفته گفت والله سه روز بعد ازین غلامی خواهی کرد - من بچشم خود مشاهده می کنم که جناب رسول الله صلعم ازین مرض جان بگنجی شوند - زیرا بواسطه تجربه این امر بمن دال است که چهره افراد خاندان عبدالمطلب چه طور متغیر می گردد - بیا بحضور انور جناب رسول الله صلعم حاضر شده استفسار کنیم که این منصب (خلافت) بعد از انتقال اوصی الله علیه وسلم بکس منتقل خواهد شد ؟ اگر ما استحقاق این منصب داریم در حق او صیبت خواهند فرمود - حضرت علی رض گفت من دین باب از جناب رسول الله صلعم استفسار نمی کنم چه اگر بعد از استفسار انکار کند امید آید به کلی منقطع می شود -

از روایت فوق خیال حضرت عباس رض بر خوبی ظاهر میشود حضرت علی رض هنوز به وفات جناب رسول الله صلعم بعیتین نداشت و بناء علیه تحریک این امر را قرین مصلحت ندید - بر علاوه یقین و اثن در انتخاب خودش نه بود -

بعد از وفات حسرت آیات جناب رسول الله صلعم در خانه

صلعم صحیح بخاری باب رض الفقی - فتح الباری - ۱۲

عصمت نشانہ حضرت فاطمہ الزہراءؑ مجلس تہتیب یافت و
در آن کل افراد بنی ہاشم با اتباع خود شریک بودند و حضرت
علی رضی سرگروہ این مجمع بود۔ در صحیح بخاری منقول است از حضرت
فاروق رض :-

كَانَ مِنْ خَيْرِ نَاجِحِينَ تَوَقَّى	سرگذشت بایدین منوال است
اللَّهُ نَبِيَّهُ إِنَّ الْأَنْصَادَ	کہ چون حضرت باری تعالیٰ رسول صلعم
خَالَفُونَا وَاجْتَمَعُوا بِأَسْرِهِمْ	راستوفی ساخت جمیع انصار قاطبہ
فِي سَقِيفَةِ بَنِي سَاعِدَةَ وَ	بمخالفت ما اقام نمودند در سقیفہ بنی
خَالَفَ عَنَّا عَلِيٌّ رَضٍ وَ ذُبَيْدٌ	ساعہ گرد آمدند و حضرت علی رض و ذبید
وَمَنْ مَعَهُمَا وَاجْتَمَعَ الْمُهَاجِرُونَ	ایشان با مخالفت نمودند و گردہ ہاجرین
إِلَى أَبِي بَكْرٍ رَضٍ -	بمضور حضرت ابو بکر رض جمع آمدند۔

تقریر فوق کہ از بان حضرت فاروق رض برآمدہ در یک مجمع عام
بودہ و صد ہا صحابہ رض در آن مجمع شریک بودند۔ و بنا بر آن احتمال
این شبانہ ندارد کہ در تقریر اورضی اللہ تعالیٰ عنہ امر سے خلاف واقعہ
بودہ باشد زیرا اگر بیان او خلاف واقعہ ہے بود بعضے از زمرہ
مخاطبین و حاضرین حکماً تردید می کرو۔ از روایت امام مالک رحمہ
این واقعہ زیادہ ترصاف و از شبانہ شک مبہر اثارہ۔ الفاظ روایت
مذکور بر حسب ذیل است :-

لہ صحیح بخاری کتاب الحد و باب جم الجملہ ۱۲ لہ فتح الباری شرح حدیث مذکور ۱۲

وَإِن عَلِيًّا وَزُبَيْرًا وَمَنْ
كَانَ مَعَهُمَا تَخَلَّفُوا فِي بَيْتِ
فَاطِمَةَ رَضِيَ بِنْتُ رَسُولِ اللَّهِ

وحضرت علی رض و زبیر رض و کسانے کہ
ہمراو آئہا بودند از جا جدا شدہ و در خانہ حضرت فاطمہ
بنت جناب رسول اللہ صلعم جمع شدند۔

در تاریخ طبری منقول است :-

وَتَخَلَّفَ عَلِيٌّ رَضِيَ وَزُبَيْرٌ وَخَتِطَ
زُبَيْرٌ سَيْفَهُ وَقَالَ لَا أَعْمِدُ
حَتَّى يُبَايَعَ عَلِيٌّ رَضِيَ

حضرت علی رض و زبیر رض تخلص و زبیر رض
وزیر رض تیغ از نیام کشید و گفت تا وقتیکہ
علی رض بیعت نشود تیغ خود را نیام نمی کنم۔

ہمہ روایات فوق منتج بز تاریخ ذیل مے شود :-

(۱) وقتیکہ جناب رسالت آب صلعم ازین جہان فانی رحلت فرمود
در باب مسئلہ خلافت مردم سہ گروہ شد یعنی انصار و مہاجرین
و بنی ہاشم :-

(۲) مہاجرین در حمایت حضرت ابوبکر رض و بنو ہاشم در تائید
حضرت علی رض بودند۔

(۳) طوریکہ حضرت فاروق رض و غیرہ جناب رسول اللہ صلعم را گذشتہ
بصوب سقیفہ رفتند۔ حضرت علی رض ہم از حضور جناب
رسالت آب صلعم بیرون آمدہ و در خانہ حضرت فاطمہ الزہراء
بنو ہاشم اجتماع کردہ بودند۔

حضرت علی رض تھے کہ یہ سقیفہ نہ رفت بیش این نہ بود کہ از با

انتقال پر بلال حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دوش پرازدوہ و غم بودہ
 یا ہنگام غم خیال خلافت در دوش خطور نمی کرد بلکہ سببش
 این بود کہ در سقیفہ مہاجرین و انصار جمع آمدہ و بیچ کس در آن
 مجمع نمایند از حضرت علی رضی اللہ عنہ و چہ کہ مہاجرین حضرت ابوبکر
 را پیشوائے خود تسلیم نمودند و رئیس انصار سعد بن عبادہ
 بود۔

مسئلہ دیگرے کہ مبحث عنہ است این است کہ آیا این کار را
 کہ بوقوع آمد بجا بود یا بیجا؟ شخصے کہ از اصول تمدن اندک
 اطلاع دارد بہ آسانی مے فهمد کہ بوقت وفات جناب رسالت
 مآب صلی اللہ علیہ وسلم کثیرے از منافقین در مدینہ منورہ وجود داشتہ
 از مدت مدید بہ انتظار این روز بودند کہ سایہ مبارک جناب رسول اللہ
 صلی اللہ علیہ وسلم از سہراہل اسلام کم شود و در ہنگام سرمایگی اسلام را
 فوراً پامال کنند۔ درین وقت نازک آیا لازم بود مسلمانان ہجرت
 و فرار مشغول باشند یا مقتضائے مصلحت وقت بہین بودہ
 کہ مسئلہ خلافت را طے کنند تا کہ حال اسلامیان بصورت
 منتظم قائم ماند۔ انصار ببحث خلافت را تحریک نمودہ حال
 اسلام را بیشتر نازک ساخت زیرا انصار در نظر قریش بحد
 حقیر بودند کہ در جنگ بدر و قتیقہ انصار بمقابلہ قریش برآمدند۔
 عقبہ جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را مخاطب نمودہ گفت۔ لے

محمدؐ ابابرم غیر جنس جنگ نے کینم و پیش انصار سرا ابد خیم
 نخواہد شد۔ این امر فقط بر قریش منحصر نبوده بلکه تمام عرب
 از متابعت انصار عار داشت۔ چنانچہ حضرت ابو بکرؓ در خطبہ
 کہ بمقام سقیفہ خواندہ این خیال را بہ الفاظ صریح ظاہر نموده و گفته
 "وَ اِنَّ الْعَرَبَ لَا تَعْرِفُ هَذَا الْاَمْرَ اِلَّا هَذَا الْحَيَّ مِنْ قُرَيْشٍ"
 بر علاوہ انصار دو قبیلہ بود اوس و خزرج و ہر دو قبیلہ با ہم متفق اللفظ
 نبودند و ازین بہت لازم بود کہ دعوائے انصار فوراً تردید شود و کہ ام
 شخص قابل براے منصب خلافت منتخب گردد و در جماعہ اسلام
 شخصے کہ بزرگ و معزز و با اثر بود۔ حضرت ابو بکرؓ بود و انتخابش
 باین منصب ہم خیلے آسان بود۔ لاکن از بحث و نزاع انصار
 مسئلہ خلافت بحدے دراز شد کہ قریب بود و شمشیر مانہ
 نیام بر آید و باز ارققال گرم شود۔ چون حضرت فاروقؓ رضہ صورت
 حال را مشاہدہ نمود بے تامل و وقفہ دست بدست حضرت ابو بکرؓ
 داد و گفت من از ہمہ پیشتر بیعت میکنم۔ بمجوز مشاہدہ این حال
 حضرت عثمان رضہ و ابو عبیدہ جراح رضہ و عبد الرحمن ابن عوف رضہ
 ہم دستہائے خود را پیش کش کردند و بعد از آن عوام گروہ در گروہ
 اقتدا نمودند۔ ازین حکمت عملی حضرت فاروقؓ رضہ طوفان نزاع
 ۱۵ ابن الماوردی در احکام السلطانیہ آورده کہ نخستین فقط پنج شخص بیعت

کرده بودند ۱۲

تکین یافت و آتش فتنه فرو نشست و مردم باطمینان
در کارهای خود مشغول شدند اما بنو هاشم به ادعای خود اصرار
داشتند و در خانه فاطمه الزهرا رضی الله عنها هر وقت جمع شده با هم مشوره
مے نمودند - حضرت فاروق رضی الله عنه نمود که بزور از ایشان بیعت
بگیرد لکن بنو هاشم سر خود را جز بحضرت علی رضی الله عنه پیش احد
نم نیکردند از این ابی شیبہ در مصنف و از علامه طبری در تاریخ
کبیر منقول است که حضرت فاروق رضی الله عنه بر آستانه خانه عصمت
نشاند حضرت فاطمه الزهرا رضی الله عنها ایستاده عرض کرد که ای بنبت
رسول الله و الله ما شمار بیش از همه محبوبی دانیم و با این همه
اگر بهمین طریق در خانه شما سلسله اجتماع مردم جاری بماند
من از سبب بهمین اجتماع این خانه را در میدانم - اگر چه از روایت
اعتبار سند این روایت بر محکم اعتبار است نمی آید چه حال احوال
این روایت معلوم نیست لکن از روایت اصول در این روایت
در باب اعتبار اینگونه روایت هیچگونه محل انکار نیست و نظر
به تنیدی و تیزی مزاج حضرت فاروق رضی الله عنه این قسم حرکت بعید
نیست - حقیقت امر این است که از کارهاییکه در آن موقع
نازک از حضرت عمر فاروق رضی الله عنه سر زده اگر چه بعضی از درجه عقدا ل
تجاوز کرده و لے بهمین کار بایوده که پیشین بندی کرد و نگذاشت
آتش فتنه را که احتمال اشتعال داشت مشتعل گردد - اگر

سلسلہ سازش ہائے بنو ہاشم منقطع نہ شد۔ شیرازہ جمعیت
جماعت اسلام بہ کُلّیّ مے گیخت و بہمان طوفان خانہ جنگی بہ
پامے شد کہ بعد ازاں در عہد جناب امیر علیہ السلام و امیر معاویہؓ ہاشم
خونریزی کافی اہل اسلام شد۔

مدّت خلافت حضرت ابوبکر رضی دو سال و سہ ماہ است
زیرا جناب ممدوح در سلسلہ رحلت نمودہ۔ در ایام خلافت
حضرت ابوبکر رضی اگرچہ در جمیع کار ہائے نمایان شراکت حضرت
فاروق رضی لازمی بود مگر تذکرہ واقعات مذکور در کتاب ہذا کہ مسلمان
الفاروق است موزون نمے نماید۔ بہر حال آن وقایع در ذیل
حالات عہد صدیقی رضی مے آید و بیان آن بہ قسمت شخصے میرسد
کہ شرف تالیف سوانح حیات حضرت ابوبکر صدیق رضی را بیاید:-
اگرچہ حضرت ابوبکر رضی را بہ تجربہ ذاتی درجہ ایقان حاصل شد
کہ جز حضرت فاروق رضی دیگرے تحمل بارِ گرانِ خلافت نمے توان
شد۔ لاکن در حیات خود از برائے تقیّش رائے عموم با اکابر صحابہ
مشورہ نمود و نخستین عبد الرحمن ابن عوف را خواستہ استفسار
کرد۔ عبد الرحمن گفت کہ در قابلیتِ فاروق رضی بیچ سخن نیست
مگر مزاجش تشدد دارد۔ حضرت ابوبکر رضی گفت کہ تشدد طبع
ازین سبب داشت کہ من لین الطبع بودم و چون بارِ خلافت
بر دوشش بیفتد خود بخود نرم نمے شود۔ و چون از حضرت

عثمان رضی اللہ عنہ پر سید گفت من این قدر می توانم گفت که باطن حضرت
 عمر رضی اللہ عنہ بہتر است از ظاہر او و در جامع اسلام نظیر دارد و چون شہرہ
 گشت کہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ میخواستہ بمنصب خلافت حضرت عمر رضی
 اللہ عنہ را نامزد کند بعضی از صحابہ را ترغیب دادند چنانچہ طلحہ رضی اللہ عنہ بحضور حضرت
 ابوبکر رضی اللہ عنہ حاضر شدہ عرض کرد کہ در عہد شما آنچه رفتار حضرت
 عمر رضی اللہ عنہ با ما بودہ ظاہر است و چون زمام خلافت بدست گیرد خدا
 میداند چن خواہد کرد۔ حال کہ پیش خدا میروی باید کہ فکرے از
 مسئولیت خود نمائی۔ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ فرمود کہ من بہ جناب
 احکم الحاکمین عرض خواہم کرد کہ شخصے را بمنصب خلافت مامور
 کردہ ام کہ بخمال من الذہمہ اشرف و اعلیٰ بودہ۔ این بگفت
 و حضرت عثمان رضی اللہ عنہ را خواستہ گفت کہ عہد نامہ خلافت تحریر پذیرد
 چند فقرہ ابتدائی نوشت و درین حال غش کرد۔ حضرت عثمان رضی
 اللہ عنہ مشاہدہ این حال نمودہ الفاظ ذیل از طرف خود نوشت کہ من
 عمر رضی اللہ عنہ را خلیفہ مقرر میکنم۔ بعد از چند دقیقہ ہوش آمد و حضرت
 عثمان رضی اللہ عنہ گفت آنچه نوشتہ بخوان! حضرت عثمان رضی اللہ عنہ مضمون
 کاغذ را باز خواند و او بی ساختہ فرمود جزاک اللہ خیراً۔ وقتیکہ
 عہد نامہ بہ ضبط تحریر درآمد حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ بدست غلام خود
 سپردہ فرمود کہ بر منظر عمومی بخواند۔ بعد از خود ہدایت بہارک
 در بالا خانہ رفتہ کسانے را کہ حاضر بودند مخاطب نمود و گفت کہ من

از اقارب خود هیچ کس را بمنصب خلافت مقرر نہ کرده ام بلکه حضرت فاروق رضی را مقرر نموده ام آیا شما باین اتفاق دارید؟ حاضرین جلسہ ہمہ نعرہ سمعنا و اطعنا بلند نمودند۔ بعد حضرت عمر رضی را خواسته مواعظ مؤثر و مفید فرمود کہ برائے او بمنزلہ یک دستور العمل مفید بکار آید۔

خلافت و فتوحات

در عہد حضرت ابوبکر رضی مرتدین عرب و مدعیان نبوت را بقتل کشتی گردیدہ و آغاز بہ فتوحات ملکی شدہ۔ در سال دوم خلافت یعنی در ۲۱۱ شمر بر عراق لشکر کشیدند و تمام اضلاع حیرہ مفتوح گردید۔ در ۲۳۱ شمر اسلام بر شام حملہ نموده در جمیع اضلاع منتشر شدند و در آغاز این مہمات حضرت ابوبکر رضی از دار فانی رحلت نمود۔ چون نوبت بحضرت عمر فاروق رضی رسید ہم ترین کار را ہمین بود کہ مہمات مذکورہ را سرانجام دہد و لے پیش از تفصیل این واقعات ضرورت علائق عرب را پیش از ظہور اسلام با فارس و شام بیان کنیم۔

قدیم ترین خاندان عرب بہ عرب ماندہ شہرت دارد و حال آنکہ چندان معلوم نیست و لے شہرت عامہ دارد کہ قبائل عاد و عالقہ

بر عراق قابض شده اند و حکومت عرب عبا که فرمان روایان
 یمن بودند و در عهد قدیم بکمال عروج رسیده بلکه چند بار عراق را در
 حیطة تصرف در آورده و با سلطنت فارس دعوائے مساوات
 و همسری داشتند۔

بمرو و زبان عرب و حکومت فارس بود و باش اختیار نمودند۔
 بخت نصر که پادشاه بابل بود بسبب بر بادوی بیت المقدس نامش
 شهرت یافته بر عرب حمله آورد۔ و بسیاری از قبائل عرب
 مطیع فرمان او شدند و بنا بر آن در عراق بود و باش اختیار کردند
 و بعد از مرور عرصه اکثری از اولاد معد این ادنان بنیدر کج در عراق
 سکونت ورزیدند بلکه بنیاد ریاست قایم شد و چون سلطنت
 فارس بملوک الطوائف قسمت یافت۔ عرب هم حکومت
 بالاستقلال قائم نمودند۔ نخستین فرمانروایان عرب مالک
 ابن فهم عدنانی است۔ و درین خاندان سلطنت جزیمه الابرش
 خیلے وسیع بود و خواهرزاده اش عمر و ابن عدی که بعد از بخت
 سلطنت جلوس نمود حیره را دار السلطنه قرار داد و خود را به پادشاه
 عراق مشهور کرد۔ درین عهد اصول تمدن بحدی ترقی نمود که هشام
 کلبی به تصریح بیان میکند که من اکثری از حالات عرب را از
 کتابے معلوم کرده ام که در آن عهد در حیره تصنیف شده و در آنوقت

اُردو شیر بابک سلسلہ ملوک الطوائف را در ہم گنجهتیک سلطنت
وسیع قائم نمود۔ و عمر و ابن عدی را باج گزار خود ساخت۔ خاندان
عمر و ابن عدی اگر چه مدت مدیدے در عراق فرمانروائی کرده و کے
حقیقتاً عراق صوبہ از سلطنت فارس بود۔

شاپور ابن اُردو شیر فرمانروائے دوم از سلسلہ ساسانیہ بود
و در عہدش حجاز و یمن باج گزار شد و چون مطیع بودن خلاف فطرت
عرب بود ہر وقت کہ فرحت و مسرت پیدا و بغاوت میکردند۔ و قتیکہ
شاپور ذوالاکتاف بخور و سالی بر تخت نشست۔ فارس جلوس نمود و تمام عرب
علم بغاوت برافراشت۔ حتمہ قبیلہ عبد القیس بر حد و فارس
یورش آور د و ایاد بر صوبہ ہائے عراق متصرف و مطلق العنان
شد۔ شاپور کہ بہ سبب رشد رسید بسیار الو العزم و صاحب
استقلال برآمد و عزم استقلال از بغاوت عرب نمود و چون در
ہجر رسید خونریزی بسیار کرد و قبیلہ عبد القیس را پامال نموده ہمیشہ
منورہ رسید و از روسائے عرب ہر کہ گرفتار آمدہ بحضورش پیش
مے شد شانہ بایش را از مفصل جدا میکرد و ازین جہت بہ لقب
ذوالاکتاف شہرت دارد۔

از سلاطین حیرہ نعمان ابن منذر کہ ہم عصر کسریے پرویز بودند بہ
نصاریے قبول کرد و از سبب تبدیل مذہب یا باعث دیگرے
پرویز اورا بہ زندان فرستاد و ہمان جا ہلاک شد۔ نعمان سلحہ

خود را پیش مانی امانت نهاده بود که سرگروه قبیله بکر بود. پرویز امانت
نعمان را از او خواست. و چون او با وزیر هر مزان را بسر کردگی دو هزار
سپاه فرستاد که بزور بستانند. تمام قبایل بکر در مقامی که بنی قار
شهرت دارد با بسیار ساز و سامان جمع آمدند و معرکه شدید برپا شد
و فارسی ها شکست یافتند و درین جنگ جناب رسول الله صلعم بهم
حضور داشته و از زبان صدق ترجمان فرمود.

هَذَا أَوَّلُ يَوْمٍ انْقَضَتْ | این نخستین روزی است که عرب
الْعَذْبُ مِنَ الْعَجَمِ. | از عجم انتقام گرفت.

بمقریب این واقعه تمام شعرا عرب بکمال فخر و جوش قومی
قصاید گفتند.

در سده چون جناب رسول الله صلعم خطوط دعوت اسلام
را بنام جمیع سلاطین فرستاد. اگر چه ذکر ع از جنگ و جدال بمیان
نیاده بود. پرویز بعد از مطالعه خط گفت که غلام من مرا به این الفاظ
خطاب میکند. برین هم قناعت نه کرده بازان عامل بمن را فرمان
داد که شخصی را متعین کند که محمد را اگر قتل نموده بدر بار حاضر نماید.
در شنائی این حال پرویز بدست فرزند خود هلاک شد و تمام آرزوهایش
با خود او دفین خاک گردید.

تعلق عرب با سلطنت روم این بود که چند قبیله عرب که
بسیج و غسان و جذام شهرت داشتند در اضلاع سرحدی شام

سکونت ورزیده و رفته رفته بر بعض اضلاع داخله آن تصرف یافتند و در قوت و جمعیت خود ترقی نمودند و خود را به پادشاهان شام شهرت دادند - و لے این لقب را از خود تراشیدند - چه واقعاً بقول مورخ ابن الاثیر ایشان از طرف دولت روم بمنزله نائب الحکومه بودند -

قبایل مذکور شدت دراز قبل از اسلام آئین نصرانیت پذیرفته - و بنابراین با اهل روم اتحاد پیدا کرده بودند و در ظهور اسلام آنها نیز مانند مشرکین عرب دشمن اسلام برآمدند و وقتی که در ستمه جناب رسول الله صلعم بقصر روم فرمان دعوت فرستاد - فرمان به دیکه بی سپرد و او را به سفارت مقرر کرد - مشا را لیه در بازگشت از روم بارض جذام رسید - قبایل مذکور بر او حمله آور شده جمیع مال و سبایش را غارت نمودند و نیز وقتی که جناب رسول الله صلعم حارث ابن عیمه را بخد مت نامه بری مامور فرموده بطرف حاکم بصره فرستاد و او بدست عمر ابن شرجیل کشته شد و از بهر انتقام جناب رسول الله صلعم در ستمه لشکر کشی فرمود و واقعه غزوه موتنه بوقوع آمد - درین غزوه زید ابن حارثه و حضرت جعفر طیار و عبداللہ ابن رواحه که از صحابه جلیل القدر اند جام شهادت نوشیدند - و اگر چه حضرت خالد بحکمت و تدبیر فوج اسلام را صحیح و سالم باز آورد لکن نتیجه جنگ در حقیقت بدون از بهر نیت نبود -

در سده اهل روم تهیه به یورشش مدینه نمودند و چون جناب رسول الله صلعم پیشقدمی نموده بمقام تبوک رسید جرات پیش رفتن از بهر آنها نماند و اگر چه در آن هنگام سلسله جنگ در بادی النظر قطع گردید - لکن نه روم و غسان از سر رشته تدارک اهل اسلام غافل و نه مسلمانان از اندیشه دست اندازی و یورشش آنها بنیغم بودند - در صحیح بخاری منقول است که چون این خبر شهره گرفت که جناب رسول الله صلعم از واج مطهرات راطلاق داده شخصی بحضور حضرت عمر رضی رفته گفت که چیز شنیده ؟ حضرت عمر رضی بجواب گفت چرا ؟ آیا غسانی حمله کرده اند و ازین جهت جناب رسول الله صلعم در اسلام فوج اسلام را برکردگی زید ابن اسامه به مهم شام فرستاد و از آنجا که مقابل با سلسله عظیم ایشان بود حضرت ابوبکر رضی و عمر رضی و دیگر اصحاب جلیل القدر را هم همراه فوج مامور فرمود و لیس پیش از کوچ اسامه جناب رسالت اب صلعم را عارضه مرض پیش آمد و درین مرض جان بجان آفرین تسلیم فرمود - و چون حضرت ابوبکر رضی برسد خلافت متمکن شد و دید که ملک عرب بدو سلطنت مائے همسایه گشته پس به شام لشکر کشید و افواج اسلامی را مخاطب نموده فرمود هر که از شما گشته شد تاج شهادت خواهد پوشید و هر که جان بر دهنه لقب مدافع عن الدین ملقب خواهد شد - یعنی محافظ دین از حمله دشمنان -

از واقعات فوق ظاہر می شود که کار سکه حضرت ابوبکر رضہ صدیق
 آنرا آغاز نموده و حضرت فاروق رضہ آنرا به اختتام رسانید چه قسم
 بوده و چه سبب داشته - بعد از بیان تمهیدی توجیه به اصل
 مطلب شود - ومن الله التوفیق وهو الله المستعان +

فتوحات عراق

دو پرچهارم حکومت فارس که به ساسانی موسوم است از سبب
 وجود نوشیروان عادل بسیار نامور است در عهد جناب رسول الله صلعم
 له بقرا تحقیق جزایه نویسان عراق بزرگترین قسمت است قسمته که با عرب ملحق است - عراق عرب
 قسمته که با عجم ملحق است به عراق عجم شهرت دارد - حدود اولیه عراق عرب این است که در شمال جزیره و در
 جنوب بحر فارس (خلیج فارس) و در شرق خوزستان و در غرب دیار بکر است که از شهرتورین شهرنش رسول
 است - و اما السلطنه عراق عرب بخندد شهر لمی نامی آن بصره و کوفه و واسطه و غیره است سلسله عادت
 مؤرخین اسلام است که سنین را عنوان واقعات قرار میدهند و غالباً بدین صورت سلسله واقعات
 از سیمین باشد - مثلاً در ذیل فتوحات ایران سنه با ختنام رسید و فکر مؤرخ این است که تمام
 واقعات آن سنه را قلمبند نمایند بآن قبل از آنکه فتوحات ایران تمام شود یا بوقوع مناسب سلسله
 آن قطع شود - واقعات شام و مصر را که در همان سنه بوقوع آمده در ذیل آن سنه درج
 میکنند من در کتاب ذال التزام از سلسله واقعات نموده و از سلسله سنه قطع نظر کرده ام
 و هر یک از فتوحات ایران و شام و مصر را جدا جدا بیان می کنم ۱۲ منله

نیر بهمن نوشیروان یعنی پرویز تخت نشین بود سلطنت فارس تا عصر
 این پادشاه مغرور و متکبر خیل قومی و باشوکت بود لیکن بحیر و وفاتش
 دفعه آثار ضعف و ابتیری پدید آمد و ایوان حکومت مدت مدید به تزلزل
 بود پس شش شیرویه نام بیش از ۸ ماه حکومت نکرد - ادجمیع
 برادران خود را که تخمیناً عددشان به ۱۵ بالغ می شد به قتل رسانید -
 بعد از وفاتش اردشیر بصری سالگی بر تخت سلطنت جلوس نمود و یک
 و نیم سال بعد یکی از رجال دربار او را کشته جوان شیر را سر بر آید
 سلطنت ساخت او نیز بعد از یک سال قضا کرد و در خاندان شاهی
 فارس جز یزدگرد که خیل خور و سال بود از اولاد ذکور احدی نماند بنابر
 آن پوران دخت را بر مسند سلطنت متمکن نمودند و بمشورۀ اهل دربار
 قرار دادند که هرگاه که یزدگرد به سن رشد و شعور برسد مالک تلج
 و تخت گردد -

بعد از پرویز بسبب انقلابات حکومت جا بجا در ملک بے امنی
 و ابتیری پیدا شد چنانچه در عهد پوران دخت این امر شهره گرفت که
 در فارس هیچ کس وارث تاج و تخت نمانده و محض برائے نام یک زن

است بعد از شیریه در ترتیب سلسله حکومت و تعیین اسمائے سلاطین مورخین با هم
 اختلاف است که دو مورخ با هم متفق اللفظ نمی باشند و بیان فردوسی و طوسی اندر جمیع
 مورخین جدا است و درین کتاب قول ابو حنیفه و نیوری ترجیح داده ام چه مثالی
 فارسی الاصل و مورخ قدیم است ۱۲ ص

را در ایوان سلطنت نشاندہ اند و ازین جهت مشنئ شیبانی و سوید علی
 کہ از سرکردگان قبیلہ وائل بودند اندک جمعیتے فراہم آوردہ و در سرحد عراق
 بمقام حیرہ و ابلہ آغاز غارتگری نمودند این زمانہ با خلافت حضرت ابوبکر
 تصادف داشت و حضرت خالد کہ بہ سیف الرحمان ملقب است
 از ہمہ یمامہ و دیگر قبائل عرب فراغت حاصل کردہ بود۔ مشنئ
 بحضور حضرت ابوبکر رض حاضر آمدہ اجازہ حملہ بہ عراق حاصل کرد۔ اگرچہ
 خود مشنئ بدولت اسلام مشرف شدہ بود لکن جمیع قبیلہ اش
 ہنوز نصاریے یابت پرست بودند۔ از حضور حضرت ابوبکر رض خص
 شدہ بہ قبیلہ خود باز آمد و قوم خود را ترغیب بہ قبول اسلام کرد
 و کل قبیلہ قاطبتہ در حلقہ اسلام داخل شد۔ و مشنئ با جماعت
 کثیر از جدید الاسلامین قبیلہ خود را و بصوب عراق نہاد۔ و حضرت
 ابوبکر رض حضرت خالد رض را برائے کمک فرستاد۔ حضرت خالد جمیع
 سرحد عراق را فتح کردہ علم نصرت بر حیرہ کہ از کوفہ مسافت شہ میل
 واقع است بلند ساخت و چون نعمان ابن منذر در آنجا یک قصر
 عظیم الشان بنا کردہ بود حیرہ از مقامات یادگار تصور مے شد۔
 این فتوحات عراق در ذیل کارنامہ ہائے عظیم الشان حضرت
 خالد رض داخل است و لے محل بیان آنہا اینجا نیست۔ اگر حضرت
 خالد رض فرصت مے یافت ہمہ مہمات عراق را بہ اختتام میرسانید

ولے از طرف ہم شام در پیش بود و نصارے تہیہ جنگ بہ بسیار
 ساز و سامان نمودہ بودند و از برائے مقابلہ شان سامان کافی بر تہویر
 قلمرو اسلام موجود نبود بنا بر آن حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ
 بیچ الثانی ^{۳۳۴} فرمائے بہ حضرت خالد رضی اللہ عنہ فرستاد کہ فوراً بطرف
 شام روان شود و ^{۶۳۴} مثنیہ را بجائے خود مقرر نماید۔ بر طبق فرمان خلافت
 حضرت خالد رضی اللہ عنہ بصوب شام نہضت نمود و سلسلہ فتوحات
 عراق دفعۃً قطع گردید۔

چون حضرت فاروق رضی اللہ عنہ سریر آرائے خلافت شد سختین
 بطرف ہم عراق توجہ فرمود از برائے بیعت از ہر شہر و دیار مردم شہداء
 آمدہ بودند و تا سہ روز سلسلہ آمد و رفت قبائل امتداد داشت
 حضرت فاروق رضی اللہ عنہ این موقعہ را از مغنمات شمرده در مجمع عام وعظ
 بجا و فرمود و از آنجا کہ مردم عموماً عراق را مرکز سلطنت فارس میندیشند
 و عموم متفق الرائے بودند کہ جز خالد رضی اللہ عنہ احدے یارائے فتح آنندارد
 جمیع حاضرین در عالم سکوت بودند۔ ہر چند سلسلہ وعظ چند روز
 امتداد یافت از خطبات فاروقی رضی اللہ عنہ پیدائش شد۔ اخیراً بروز
 چہارم نقطہ در کمال جوش نمود و از سحر بیانی خود در دہائے معین
 جوش حمیت اسلامی پیدا کرد۔ مثنیہ شیبانی بجائے خود
 ایستاد و گفت من قوم مجوسی را تجربہ نمودہ ام ابداً مردم میدان

نیتند. اضلاع کلان عراق را بابه تصرف خود آورده ایم و بر دل
عجم میبیت از ماطاری شده. بعد ابو عبیده ثقفی که یکی از سرکردگان
نامی قبیلۀ ثقیف بوده و دین مجمع حضور داشت بیک حال پر جوش
ایستاد و گفت اَنَا لِیْذَا اِیْنِیْ مِنْ بَرَاءِ اَیْنِ مِیْمْ حَاضِرِیْ سَتِمْ -
ازین کلمه جرأت انگیز حس جرأت حاضرین بجرکت آمد و از هر طرف
نداء برخاست که ما حاضر هستیم. بعد از آن حضرت فاروق رضا از
مدینه منوره و مضافات آن یکم هزار نفر منتخب نموده ابو عبیده
را بمنصب سپه سالاری مقرر فرمود.

ابو عبیده را شرف صحبت جناب رسول الله صلعم حاصل نبوده.
یعنی از جمله صحابه رضو و بنا بر آن بعضی را از تقریر او بمنصب سپه
سالاری تردید پیداشت و شخصی به آزادی عرض کرد که لے عمر!
این منصب جلیل باید که به یکی از صحابه داده شود چرا که در فوج
اسلام صد صحابه حاضر هستند پس سپه سالار هم لازم است
که از صحابه باشد. بمجرد استماع این حرف حضرت فاروق رضا
بطرف صحابه التفات نموده فرمود که همت و استقلال موجب
شرف و فضیلت شما بود و خود شما این شرف را از دست داده اید.
و این محال عقل است که کسانی که جرأت قتال نداشته باشند
بمنصب سپه سالاری مامور شوند یا این همه از اینجا که دلجویی صحابه

له این روایت بلاذری است و ابو حنیفه دینوری ... ۵۰ نوشته است ۱۲ ص ۱۸

از جمله لوازم بود حضرت ابو عبیده رضی تا یکد فرمود که در هر معامله
باصحاب مشوره کند و شرط آداب شان نگه دارد۔

ایران از حمله اسلام که در عهد حضرت صدیق رضی شده بود
متنبه شده و پوران دخت رستم را که فرزند فرخ زاد نائب الحکومه
خراسان و خیل شجاع و صاحب تدبیر بود به حضور خواست و او را
به وزارت حرب مقرر نموده گفت که تو مالک سیاه و سپید
هستی۔ این بگفت و تاج سلطنت بر سرش نهاد و بارکان اعیان
سلطنت خطاب نموده تا یکد تام کرد که از اطاعت رستم ابدًا
انحراف نه ورزند اهل فارس که نتیجه بے اتفاقی خود را مشاهده کرده
بودند از صدق دل باطاعت احکام پوران دخت سر نهادند و در
عرصه قلیل نظم و نسق مملکت حسب خاطر خواه صورت بست
و در سلطنت فارس با دیگر همان قوت از دست رفته باز آمد که
در عهد هرمز و پرویز بود۔

سختین تدبیر رستم این بود که بهر طرف در اضلاع عراق
بواسطه نقیبان خود جویش حمیت ندیمی پیدا کرد و بمقابلہ اسلام
علم بغاوت برپا شد چنانچه قبل از رسیدن ابو عبیده در مکه
اضلاع فرات هنگامه بغاوت برخاست و مقاماتی که در قبضه
اسلام در آمده بود از تصرف بدر رفت پوران دخت برائے ادا
رستم فوجی هزار آماده نمود۔ و نرسی و جاپان را به منصب سپه لاری

مقرر کرد۔ جاپان از روسائے نامور عراق بود و با عرب عداوت
قدیم داشت۔ و زسی خاله زاده کسری بود۔ و بعضی از ضللع قدیم
عراق بجاگیرش داخل بود این دو سپه سالار از اطراف مختلف
بصوب عراق روان شدند و از طرف مقابل ابو عبیده و مثنی
تا حیره رسیدہ بودند۔ چون خبر تہیہ جنگ غنیم گبوش ایشان رسید
به تقاضای مصلحت وقت تاخفان پس آمدند و جاپان بمقام
نمارق رسیدہ در آنجا خیمہ زن شد۔

در اثنائے این حال ابو عبیدہ فوج خود را با سروسامان آراستہ
و پیش قدمی نمودہ و پوشش آورد و بمقام نمارق افواج فریقین
صفت آراشدند۔ و بر میمنہ و میسرہ فوج جاپان جوشن شاه
و مردان شاه کہ از بہادران نامور ایران بودند نامور بودند و بہر بیما
جوانمردی و استقلال و او شجاعت دادند لکن تاب مقاومت
لشکر اسلام نیاوردہ ہزیمت یافتند و در عین معرکہ کارزار گرفتار
شدند مردان شاه فوراً بقتل رسید و جاپان بکر و افسون را شد
چہ شخصے کہ اسیرش کرد۔ اورا نئے شناخت جاپان بوسے گفت
کہ مرا با این پیرانہ سالی چہ میکنی۔ از راہ لطف مرا بکن و در عوض غلام
جوان از من بگیری آن شخص سخنش پذیرفت و رہائش داد۔ بعد از کہ
جاپان را شناختند لشکر این اسلام غوغائے بسیار نمودند۔
کہ ما این قسم دشمن قوی را کہ در پنجہ ما افتادہ است را نمیکنیم۔

ابو عبیدہ گفت در اسلام بد عہدی رو نیست -

بعد از فراغت ازین معرکہ حضرت ابو عبیدہ بصوب کسک
نہضت فرمود۔ در آنجا نرسی با فوج کثیر آمادہ کارزار بود و بندوبست
و تیر و پیکہ فرزندان خال کسک بر زمینہ و میسرہ مامور بودند و با
این ہمہ نرسی در جنگ توقف مے نمود و انتظار از افواج امدادی
داشت کہ از پائے تخت بہ کمک و سہ بر آندہ بودند۔ بعد از معرکہ
عظیم نرسی شکست یافت و حضرت ابو عبیدہ خود بالذات در
مقاطیعہ مقام کرد و چند دستہ افواج اسلامی را بہر طرف ملک
فرستاد و ہدایت کرد کہ ایرانیان را بہر جا کہ پناہ گزین شدہ باشند
از آنجا بکشند و ہرانند۔

فرخ و فراوند کہ روسائے بار و سمائے دزدانی بودند اطاعت
اسلام قبول کردند۔ روزی از بہر اظہار عقیدت و خلوصیت
اطعمہ خوش ذائقہ و بوقلمون تہیہ نمودہ بحضور ابو عبیدہ فرستاد
حضرت ابو عبیدہ استفسار نمود کہ این طعام برائے تمام فوج است
یا محض برائے من۔ فرخ گفت کہ درین فرصت قلیل تہیہ طعام
از برائے ہمہ فوج امکان نہ داشت۔ ابو عبیدہ از قبول دعوت
اباکر دو گفت کہ در اسلام یکے را بر دیگرے ترجیح نیست۔

رستم بجزو استماع ہزیمت افواج ایران مردان شاہ را
کہ با عرب عداوت شخصی داشت و نوشیروان اورا بہ لحاظ

تقدس آبی خطاب بهمین بخشیده بود با چهار هزار سپاه به ساز و
 سامان بسیار گے گیل نمود و درفش کاویانی که از سالها گے
 درازیادگار از خاندان کیانی و نسلاً بعد نسل میراث مانده بود و آنرا
 دیباچه فتح و نصرت مے پنداشتند بر سرش سایه افکن بود بر ساحل
 شرقی فرات در مقامی که به مروجہ شهرت دارو- افواج فریقین
 صف آرا شدند- دریائے فرات در بین فریقین حایل بود-
 پس بهمین به حریف خود پیام داد که یا شما باین طرف عبور کنید
 یا ما بآن طرف عبور کرده مے آئیم- جمیع سرکردگان فوج اسلام
 متفق اللفظ گفتند که مصاحت این است که به ہمین طرف دریا
 باشیم لکن حضرت ابو عبیدہ کہ سرشار نشہ شجاعت بود گفت
 کہ این نشان نامردی است- و منصب داران عسکر اخطاب
 نموده گفت کہ فوج ایران عموماً گمان دارند کہ عرب مرد میدان
 نیستند- چون این حرف بگوش غازیان اسلام رسید آتش
 جوش و حمیت در سینه ایشان اشتعال گرفت و حضرت
 ابو عبیدہ فرمان کہ بستن فوج داد- مثن و سلیط کہ از منصب داران
 بزرگ فوج بودند- با این رائے اتفاق نہ داشتند و باعتبار
 عظمت و شان رتبہ از ابو عبیدہ برتر بودند و لے چون ابو عبیدہ
 اصرار کرد گفتند کہ اگر چه بالیقین داریم کہ اگر فوج از دریا عبور کند
 ہمہ غرق مے شوند- مگر خلیفہ اسلام ترا بمنصب سپہ سالاری

اتیمار بخشیده و از اطاعت تو چاره نیست چه تخالف از امر اسیر
شیوه اسلام نمی باشد۔ الغرض جسر ساخته شد و جمیع فوج
اسلام از دریا عبور کرده بمقابلہ غنیم صفا آراشتند و چون
میدان آن طرف دریا خیل ناهموار و تنگ بود و سلا میان فرصت
شد که فوج خود را ترتیب مناسب دهند۔

نظاره فوج ایران خیل مهیب و عده کثیره از فیلمان کوه
پیکر پیش روئے صف لشکر استاده و زنگوله های
بزرگ بر هر یک آویخته بود و چون فیلمان حرکت میکردند۔ آواز
بلند از زنگوله های برآمد۔ و سپاه سواران ایرانی نیز از پارک
آهنی مسلح بودند۔ سواران کلاه های بلند سمور پوشیده۔ و
بسان و حوش صحرانظر می آمدند۔ سپاه عربی که این قسم
نظاره گاه بنزدیک بود نرم خورده قدم پس نهادند۔ حضرت
ابو عبیده از مشاهده این حال خیل پرانگند خاطر شد۔ و دید
که تدارک فیلمان متمنع است فوراً از اسب خود فرو آمد و بر سپاه
نعره زد که اے جانبازان اسلام در صف فیلمان کوه پیکر
داخل شوید و هر ده هار با سواران بر زمین بنشینید و بجز و نعره
سپه سالار همگی سواران فوج از اسب فرو آمدند۔ و ریمانها
هوده هار بریده هوده نشینان را بر زمین زدند۔ لکن فیلمان بهر طرف
که رنج میکردند صف های لشکر را پامال می نمودند۔ ابو عبیده

این حال را مشاهده کرده برپیل سفید که سرخیل صفت فیلان بود حمله آورد و باز خیم تیغ خنجر طوش را از سر جدا کرد و قیل پیش آید سپه سالار اسلام را بنحاک انداخت و پائے بر سینه اش نهاده استخوان هایش را ریزه ریزه کرد.

چون ابو عبیده جام شهادت نوشید برادرش حکم علم بدست گرفت و بر همان قیل حمله آورد شد و قیل را نیز مانند برادرش زیر پا نمود. این جور هفت نفر دیگر که هم نسب ابو عبیده و از خاندان ثقیف بودند نوبت به نوبت علم را بدست گرفتند و شهید شدند آخر مشنه علم بدست گرفت و بیه صورت معرکه تغییر یافته فوج رو برگز نهادند. و طرفه تر اینکه لشکر غنیم پشیدی کرده تخته مانے جبر را بشکستند تا احدی از لشکر اسلام جان نبر و دله فوج حواس خود را باختند و هر که در هزیمت راه پل نیافت خود را بآب انداخت. مشنه پل را مرمت کرد و یک دسته سوار را مامور کرد که فراریان را به اطمینان از پل بگذرانند و خود با جمعی از جانبازان اسلام بمقابل غنیم ایستاد و تا بحدی داد ثابت قدمی داد که در مقابل طوفان فوج غنیم یک گونه سیر راه گردید. با این همه بعد از حساب معلوم شد که از جمله ۹۰۰۰ سپاه فقط سکه هزار نفوس زنده مانده و بقیه به شهادت رسیده اند.

در تاریخ اسلام فرار از میدان جنگ نا در اوقوع یافت.

و چون این جور واقعہ بظہور آمد اثرش خیلے افسوسناک بودہ۔
 اشخاصیکہ درین معرکہ بدائع فرار لکھ داشتند مدت مدیدے
 خانہ بدوش بودند و از بسکہ ننگ و عار و منگی برشان بود
 بخانہ مائی خود نیامدند و اکثر اوقات در جرج و فرغ بودند و از چشم
 مردم نہان ماندند۔ خبر ہر نیمت بمدینہ منورہ رسید و عالم شیون
 برپا شد۔ و اہل مدینہ از کم طالعی مسلمانان دستِ حسرت
 بدندان تافت مے گزیدند۔ و کسانیکہ در مدینہ رسیدہ و پنهان
 شدہ بودند از خانہ بدر نمی شدند۔ حضرت فاروق خود بہ نفس
 نفیس پیش آہنما میرفت و دوجوئی مے کرد۔ کہ شما در جمع
 را و متحیزا الی فئۃ داخل ہستید۔ و لے باین تاویل
 اطمینان نمی یافتند۔

بقول بلاذری این واقعہ بروزِ شنبہ در ماہ رمضان
 ۱۳^ھ مے وقوع آمدہ۔ و از صحابہ نامور کسانیکہ درین معرکہ
 تاج شہادت پوشیدند سلیط و ابوزید انصاری و عقبہ
 و عبد اللہ پسران قبیلہ بن قیس یزید بن قیس انصاری۔
 ابوامیہ الفراری و غیرہ بودند۔

واقعہ بویب - رمضان ۱۴^ھ

ازین شکست طبع حضرت فاروق رخ خیلے برہم شد و تہیہ

جنگ را بکمال جوش و سرگرمی فرمان داد و در جمیع اطراف عرب
خطبا و نقباء مامور کرد تا از تقریر ہائے پر جوش در تمام طوائف
عرب آتش جوش قومی را مشتعل سازند قبائل عرب ہم از
ہر طرف گرد آمدند چنانچہ محنف ابن سلیم سردار قبیلہ ازد با
۷۰۰ نفر جمعیت خود حاضر شد و از قبیلہ بنو تمیم یک ہزار نفر
بسرکردگی حصین ابن معبد حاضر آمدند و نیز عدی ابن حاتم طائی
با عدد بزرگے از قوم خود رسید و ہمین منوال از قبائل ربات
و بنو کنانہ و قثعم و بنو خظله و بنو ضبہ سرداران ہر قبیلہ با جمعیت ہا
فراوان گرد آمدند و این جوش قومی در قبائل عرب بحدے انتشا
گرفت کہ سرکردگان قبائل نمر و تغلب کہ آئین نصاریے داشتند
نیز بدر بار خلافت حاضر آمدہ عرض کردند کہ چون عرب را با عجم
مقابلہ است مابین درین معرکہ قومی با قوم خود شریک ہستیم۔
از قبائل مذکورہ ہزار ہا نفر با سرداران قوم ہمراہ آمدند و سینہ
ہائے شان از جوش قومی بمقابلہ عجم لبریز بود۔

اتفاقاً در ہمین ایام جریر بجلی بدر بار خلافت حاضر آمد و او یکے
از سرکردگان نامور عرب بودہ و وقتے بحضرت پیغمبر عرض کردہ کہ
بر قبیلہ خود شش سردار مقرر شود جناب رسول اللہ صلعم درخواست
اورا بمعرض قبول آورد و لے نوبت باجرانہ رسید۔ درین وقت
کہ بحضور فاروق عظیم حاضر شد جناب مدوح کل اعمال عرب

را بذریعہ فرمان اعلان داد کہ اشخاص قبیلہ جریر بہر جائے کہ باشند بتاریخ معینہ پیش او گرد آیند۔ جریر این جمعیت عظیمہ را با خود گرفته مکرر بہ مدینہ حاضر آمد۔

مثنیٰ ہم خطباء و نقباء را بر حدات عراق فرستاد۔ و عدہ بزرگے از فوج جمع آوری کرد و چون بمملکت ایران پوران دخت خیر رسید فرمان داد کہ از فوج خاصہ ۱۲۰۰۰ سوار منتخب و بہ سرکردگی مہران ابن مہرویہ ہمدانی در میدان جنگ گیل کرد و وجہ موجہ در انتخاب مہران آن بود کہ او در عرب تربیت یافتہ بود و اندازہ زور و قوت عرب را بوجہ احسن سنجیدہ میتوانست بویب نام مقامے است از مضافات کوفہ۔ افواج اسلام در آنجا نزول کردند و مہران ہم از پائے تخت ایران نہضت نمود و در بویب رسید و بہ آن لب دریاے فرات خیمہ زن شد۔ بروز دیگر علی الصباح از فرات عبور نمودہ با ساز و سامان بسیار بستر شد۔ لشکر آرائی مصروف شد۔ مثنیٰ بکمال حسن تدبیر ترتیب لشکر نمود و افواج را بر حصص مختلفہ تقسیم کرد و ہر دستہ از فوج را بمنصبدار خاصی سپرد۔ چنانچہ مذکور را بر میمنہ و نیز را بر میسرہ و مسعود را بر سپاہ پیادہ و عاصم را بر مطووعہ و عصمہ را بر ہراول کہ عبارت است از طلائیہ مقرر کرد۔ چون لشکر ترتیب یافت۔ مثنیٰ خود بنفس بر تمام فوج دورہ کرد و پیش ہر علم ایستادہ

شکر را بہ الفاظ ذیل خطاب مے نمود۔ مان لے بہادران
و جانہازان عرب مبادا حرکت شما از برائے کل عرب موجب
ننگ و عار گردد۔

در فوج اسلامی قاعدہ مقررہ این بود کہ چون رئیس فوج
نعرہ اللہ اکبر سہ بار بہ تکرار بلند مے کروا فردا شکر در تکیہ اول
اسلحہ خود را آرستہ میکردند و در تکیہ دوم اسلحہ خود را بہ اندازہ برابر
میکردند و بہ تکیہ سوم حملہ مے آوروند۔ مثنیٰ از تکیہ ثانی ہنوز فارغ
نہ شدہ بود کہ سپاہ ایران حملہ آور شد۔ بمشاہدہ این حال
شکر اسلام جوش خود را ضبط نتوانستند۔ و بعضی از صفت
شکر برآمدند۔ مثنیٰ بہ غضب شد و ریش بزدان گرفتہ نعرہ زد
برائے خدا اسلام را رسوا سازید۔ از نعرہ سپہ سالار ہمہ باز آمد
و ہر کس بہر جائے کہ بود بے حس و حرکت بایستاد۔ بزنجیر
چہارم مثنیٰ حملہ آور شد۔

سپاہ عجم نعرہ ہائے رجز خوانی را بلند کردہ میدان جنگ را
میدان محشر ساختند۔ مثنیٰ افواج را مخاطب نمودہ بہ آواز بلند
گفت۔ ازین نعرہ ہا بے دل نشوید و اینہا را ہمیشہ زبانت
طیل تہی نہ پندارید۔ بعد سرکردگان اقوام نصارے را کہ در شکر
عرب شریک بودند۔ مخاطب نمودہ گفت اگر یہ شما آئین نصرت
دارید و لے قوم ما ہستید۔ و امروز معاملہ قوی پیش آمد من

بر مهران حمله مے آرم شما همراه من باشید۔ آنہا نعرہ لبیک بلند
 کردند۔ مثلاً ہر دو سپہ سالار اقوام نصاریٰ را در رکاب خود
 گرفتہ بر مهران زد و در حمله اول ہیمنہ مهران را شکست دادہ داخل
 قلب شد عجم بار دیگر پائے استقلال فشر دو بہ آن شدت
 حملہ آوردند کہ پائے شکر اسلام بلغزید۔ مثلاً بہ آواز بلند نعرہ
 زد کہ اے اہل اسلام کجا مے روید۔ خود من ایستادہ ہستم
 چون این آواز بگوشش آنہا رسید ہمہ رجوع نمودند۔ مثلاً
 جمیعت پر آگندہ را فراہم آوردہ بار دیگر حملہ آور شد۔ دین وقت
 مسعود برادرِ مثلاً را کہ یکے از شجاعان نامی شکر اسلام بود و جرات
 کاری رسید و جان بحق سپرد و دستہ فوج کہ در رکاب او بود
 دامن ہمت از دست داد۔ مثلاً صورت حال را مشاہدہ نمود و ہر
 دستہ فوج مذکور نعرہ زد کہ اے مردان بکوشید و بیدل نشوید۔
 اشخاص اشرف این طور جانبازی میکنند۔ ہوش کنید مبادا
 کہ علم ہائے شما ختم شوند۔ مسعود ہم وقتی کہ زخم خورد
 و بر زمین افتاد گفت ز نہار از مرگ من بیدل نہ شوید۔

مدت درازے عرصہ کارزار گرم بود۔ انس ابن ہلال کہ سرکرد
 قوم نصاریٰ بود و کمال جانبازی داؤد جو انمردی میداؤد زخم
 کاری خوردہ بر زمین افتاد۔ مثلاً از اسب خود را بینداخت

واوراد رکنا بخود گرفت و بہ پہلوئے مسعود برادر خود دراز کرد۔
 اگرچہ خیلے منصبدارانِ جلیل القدر از فوج اسلام بہ قتل
 رسیدند و لے در استقلال و ثابت قدمیِ مثنی یک سر ہو
 فرق نیامد۔ و ازین جہت نسیم فتح بر لشکر اسلام وزید۔
 فوجِ قلب از اہل عجم بہ کمال استقلال معرکہ آرائی کرد۔
 و بہ کلی ہلاک شد۔ شہر ہراز کہ یکے از سرکردگانِ نامی بود بہت
 قرط کشتہ شد۔ با این ہمہ مہران بہمان استقلال پستادہ
 بود و بکمال شجاعت تیغ بکف داد و شجاعت میداد و ناگاہ نوجوان
 از قبیلہ تغلب بیک زخم کاری کاریش تمام کرد۔ چون
 مہران از سراسر افتاد نوجوان بر جست و بر ہمان اسب
 نشست و با ہنگ فخر و مہمانت نعرہ زد کہ منم نوجوانِ تغلب
 و قاتلِ رئیسِ عجم۔

ہمینکہ مہران ہلاک شد جنگ بہ اختتام رسید و لشکرِ عجم
 بحالتِ سراپیمگی رو برگیز نہاد۔ مثنی فوراً خود را بر سرِ جہر رسانید
 و سداہ از فراریانِ لشکرِ غنیم شد۔ و لشکرِ عرب را خطاب
 نمودہ گفت۔ ہاں! متنفسے را از لشکرِ دشمن زندہ نہ گذاریدہ بقول
 بعض مورخین در پیچ مقدمہ بنقدِ نیش بے شمار یادگار نمائندہ
 است۔ بعد از مدتی کہ سیاحان را دران نواحی گذر افتادہ بہر طرف

توده های استخوانها دیده اند - از اثر این فتح رعب و سطوتی که
عجم را بر عرب طاری بود محو شد - و عرب یقین دانست که
که آثار زوال سلطنت کسری پدید آمده - از خود مشتے منقول
است که قبل ازین بار با اهل عجم معرکه آرا شده ام در آن وقت
یکصد نفر از عجم بر یک هزار عرب غالب بوده و امروز یک نفر
عرب بر ده نفر عجم غالب است -

بعد ازین معرکه لشکر اسلام در تمام علاقه های عراق منتشر شد -
در مقامیکه اکنون شهر بغداد آباد است در آن عهد یک بازار
عظیم منعقد می شد - مشتے عین بروز بازار حمله آورد - اهل بازار
تاب مقابله نیاورده بهر طرف که راه گریز دیدند و بفرار نهادند
و خیلی نقد و جنس در دست لشکر اسلام افتاد -

چون خبر بهزیمت لشکر ایران به پایتخت رسید - مردم
یک زبان شده گفتند که نتیجه حکومت زبانه و نفاق با است
همین باشد - و فوراً پوران و خت را از سلطنت خلع ویز و کردار
که ۶ ساله و همین یک تن از خاندان ذکور کسری مانده بود بر تخت
سلطنت نشاندند و مالی برستم و فیروز که از طرفی با هم دشمن
و از طرفی زور بازوئی دولت بودند خطاب کرده گفتند اگر
اکنون با اتفاق هم سر رشته امور سلطنت ننمایید هر دوئی

شماره از تن جدا می‌کنیم - الغرض تخت نشینی یزدگرد باز در قالب
سلطنت روح تازه دمید و منصب داران نظامی و ملکی بهر جائے
و بهر خدمتی که بودند به کارهای محوله خود از جان و دل متوجه شدند -
قلاع و قشونهای نظامی از سر نو ترمیم پذیرفت و در بعضی مقامات
عراق که بتصرف اسلام درآمده بود به امداد دولت عجم علم بغاوت
بلند شد و جمیع مقامات مفتوح از دست اسلام بدر رفت -

حضرت فاروق رض برین حال اطلاع یافت و فوراً مشن را
فرمان داد که افواج پراکنده را از هر طرف باز خواسته بصوب سرحد
عرب معاودت کند و قبایل ریمیه و مفر را که در حد و عراق جا بجا
منتشر بودند هم امر کند که بتایید جمع شوند -

خود حضرت فاروق رض هم بکمال سرگرمی در تهیه سامان جنگ
مصرف شد و در جمیع اطراف عرب تقیاض فرستاد که در مضامین
عرب بهر جائیکه شخصی بهادریار یس یا صاحب تدبیر یا شاعر
یا خطیب یا اهل الرائے قابل باشد فوراً ابدار با خلافت حاضر آید
و از آنجا که ایام حج فرا رسیده بود خود به نفس نفیس بعزم حج بصوب
مکه معظمه نهضت فرمود و هنوز از حج فارغ نشده بود که از طرف طوفان
قبایل عرب برخاست - چنانچه سعد بن وقاص سه هزار نفر فرستاد
که هر فرد از آنها صاحب تیغ و علم بود و از قبایل حضرموت و صدف و ندج
و قیس و عیلمان سرداران نامی با هزاران نفر جمعیت حاضر آمدند -

از قبایل مشهور جمعیت قبیله بن یک هزار نفر و از قبیله بنو تمیم
 و رباب چهار هزار نفر و از بنو اسد سه هزار نفر بودند -
 حضرت فاروق رضی بعد از فراغت حج به مدینه منوره باز آمد -
 و اینجا تا نظر کار می کرد همین انبوه و ازدحام مردم بود پس فرمان داد
 که لشکر خوب به ترتیب آراسته شود که من خود فخر سپه سالاری
 لشکر اسلام حاصل میکنم - چنانچه طلحه را بر سر اول و زبیر را بر سر
 و عبد الرحمن ابن عوف را بر سر میسره معین فرمود - چون سر رشته
 انتظام لشکر بهمه جهت تکمیل شد - حضرت علی رضی را در امر
 خلافت وکیل ساخت و خود از مدینه منوره برآمده بصوب عراق
 نهضت فرمود و چون دیدند خلیفه اسلام خود بنفس مستعد و آماده
 کارزار است همه مسلمانان کمر بست بمیان جان چیت بسته
 دل بر مرگ نهادند - لشکر اسلام بچشمه صرار که از مدینه بمسافت
 ۳ میل واقع است مقام کرد و این منزل اول سفر فاروقی رضی بود -
 و چون نظریه بعض مصالح ملکی مناسب نه بود خلیفه اسلام خود بمعرکه
 کارزار برود و آن منزل با جمیع فوج مشوره فرمود - عوام بیک زبان
 گفتند که ای امیر المومنین سر رشته این مهم بدون از وجود
 مبارک صورت ندارد - و لے بعضی از صحابه جلیل القدر که از
 نشیب و فراز معاملات ملکی با خبر بودند برخلاف رائے عوام
 بودند - عبد الرحمن ابن عوف گفت نتیجه جنگ از دو صورت

خالی نمی باشد که عبارت است از فتح یا شکست - و اگر خدا نخواسته
 لشکر اسلام هزیمت خورد و وجود مبارک خلیفه را از یتیم رسیدگان اسلام
 خاتم پذیرد - حضرت فاروق رضای بجا ئے خود بلند شد - و تَطَقُّ
 مؤثری فرمود و عوام را خطاب نموده گفت من از دل میجوایستم
 که بر سر شما کار بند شوم لکن اکابر صحابه بر این رائے اتفاق ندارند -
 غرض باتفاق آرائے صحابه قرار گرفت که حضرت فاروق رضای
 خود منصب سپه سالاری را اختیار نکند - لیکن درین صورت
 اشکالے پیش آمد چه که شخصی دیگر بنظر نمی آید که متحمل این بار
 گران شود - ابو عبیده و خالد بهمتات شام مصروف بودند
 حضرت علی کرم الله وجهه تکلیف کردند - جناب موصوف ابا
 نمود - درین وقت عبدالرحمن ابن عوف دفعه بجا ئے خود ایستاد
 و گفت که من یافتم - حضرت فاروق رضای فرمود کدام - عرض کرد که
 سعد ابن ابی وقاص -

سعد از جمله صحابه عظیم الشان و خال جناب رسول الله
 صلعم بود - و شجاعتش در عرب مسلم لکن در تدبیر جنگ و
 قابلیت منصب سپه سالاری من کل الوجوه بروس الطینان
 کامل نبود - و بناء علی ذلک حضرت فاروق رضای را یک گونه تر و
 پیدا شد و از رائے عبدالرحمن ابن عوف تایید نمودند و او ناچار
 منظور فرمود - و احتیاطا بهمتات لشکر را همه در قبضه خود داشت

بله از آغاز تا انجام در هر معرکه جنگ راجع به نقل و حرکت فوج
و انتظام حمله و ترتیب لشکر و تقسیم افواج فرامین و هدایات
مفصل از دربار خلافت صادر می شد و هیچ معامله بدون از دست
و اجازه آستان خلافت سرانجام نمی یافت حتی که منازل
او تراق افواج را از مدینه تا عراق هم خود به زبان مبارک معین فرمود.
چنانچه مورخ طبری نام بنام تصریح منازل نموده -

فی الجمله سعد علم سپه سالاری را بدست گرفته از مدینه کوچ
کرد - بعد از طے آید از منزل بمقام ثعلبه رسید - و در آنجا
او تراق نمود - ثعلبه از کوفه بمسافت سه میل واقع و از سبب
افراط آب و خوبی مقام در آنجا ماه بماه یک بار از منقده می شد -
سعد با لشکر اسلام مدت سه ماه در آنجا قیام کرد - مشغله با
هشت هزار جمعیت سپاه بمقام ذی وقار او تراق داشت که
درین جمله ۶۰۰ نفر از قبیله بکر ابن وائل بود و چشم بر او سعد بود
تا با اتفاق بطرف کوفه کوچ کنند - لیکن از جراحت مائے که در
معرکه جسر باور سیده بود صحت نیافته آخر جان شیرین بجان
آفرین سپرد - درین جامه برادر مشغله با سعد ملاقی شد - و
هر چه راجع بامور مهمه از زبان مشغله شنیده بود با سعد بیان
له بقول بلاذری ثعلبه و بقول طبری زروه است - این هر دو مقامات بایکدگر خیل
قریب و متصل واقع است - منه

کرد و چون حضرت فاروق رضا تا کید آکید فرموده بود که کیفیت را
از هر منزل و مقام او تراق مفصل بدر بار خلافت هر وقت بفرستند
سعد نقشه منزل را با وسعت و کیفیت فرو دگاه شکر و حقیقت
رسد و غیره بدر بار خلافت ارسال کرد و از طرف خلیفه اسلام
یک فرمان بسید و مفصل شرف و رود یافت که در آن هدایت
ضروری راجع به ترتیب و قواعد افواج مندرج بود - بر طبق فرمان
ندکور سعد نخستین از کل فوج شماره برگرفت و عده اش سی هزار
برآمد - میمنه و میسر را قسمت نمود - هر دسته فوج را تحت
یک منصب در مختص مامور کرد - تفصیل دستهای افواج و
عسکران بقرایسیان طبری از نقشه جدول ذیل ظاهر می شود :-

نام حصه فوج	نام سر کرده فوج	کیفیت مختصر
هراول	زهره ابن عبدالله ابن قتاده -	در ایام جاهلیت پادشاه بخران بود - بحضور جناب رسول الله صلعم از طرف قوم خود بکالت آمده بود - و به اسلام شرف شده و از صحابه بوده -
میمنه (فوج دست راست)	عبدالله ابن المعتم	

کیفیت مختصر	نام سرکرده فوج	نام حصه فوج
شخصه نوجوان بود و در جنگ مرتدین شهرت بسیار حاصل کرده بود -	شرجیل بن السمط -	میسره (فوج دست چپ) -
	صم ابن عمرو التیمی	ساقه (فوج عقب)
	سواد ابن مالک	طلایه (فوج کشف)
	سلیمان بن بقیه ابلی	مجرد (فوج بیقاعه)
	حمال ابن مالک سدی	پیاده
	عبدالله بن فی السهین	شتر سوار
	عبد الرحمن ابن ربیعه	قاضی خزانه دار
	الباهلی -	
		راید که عبارت از
از صحابه معتبر و باشندۀ فارس بود -	سلیمان پارسی -	هفتم رسد و آذوقه میباشد -
	هلال سجری	مترجم
	زیا و ابن ابی سفیان -	منشی
		طبیبت
له متاسفانه بطری اسمائے اہلبائے نظام را بیان نہ کرده و بر همین کفایت نموده کہ میگوید		
حضرت فاروق رضی اللہ عنہ با فوج فرستاد ۱۲ منہ		

از جمله امرائے اعشار ۷ نفر صحابه از اهل بدر و سه صد نفر از صحابه بیعت الرضوان بودند و همین قدر از صحابه فاتحین مکّه بوده و باقی هفت صد نفر تابعین و از لا و صحابه بودند -

سعد بنوز از شرافت حرکت نه کرده بود که از دربار خلافت فرمانی دیگر شرف صدور یافت متضمن بر اینکه از شرافت پُر آمده و رفاهیه مقام کند و قشونگاه لشکره این جوهر ترتیب دهد که بطرف پیش زمین عجم و بطرف پشت کوستان عرب باشد بر ائمه آنکه اگر فتح دست دهد تا هر جا که نخواهند غنیمت را تقاب کنند و اگر خدا نخواسته معامله برعکس شود - پس آمده در کوستان بتوانند پناه گرفت - قادیسیه مقامی بود خیلی سرسبز و شاداب و از سبب نهر او جبراب بسیار مشهور - حضرت عمر فاروق رضی در ایام جاهلیت اکثر از آن جایها گذشته بود و از بهیبت و کیفیت موقع بخوبی واقفیت داشت چنانچه در فرمان اسمی سعد موقع محل قادیسیه هم مذکور بود با این همه نظریه احتیاط مزید سعد را تا یکد فرمود که نقشه سرزمین قادیسیه ارسال بکستان خلافت نمایند زیرا که بعضی امور جزوی را ازین جهت دریغ فرمان نه کرده ام که حال است تفصیلی در باب مقام و موقع بیاد نیست بر طبق فرمان مبارک سعد حدود و حالات موقع جنگ را تفصیل عرضه داد - چون اجازه کوچ از دربار خلافت رسید سعد اند

شرافت روانه شد و بمقام غیب رسید که ذخیره سامان حرب
 عجم در آنجا بود و بدون هیچگونه مشقت بدست آمد چون سعد بن قادی
 رسید به طرف نفری فرستاد تا کشف احوال غنیم کنند و
 آنها خبر آوردند که رستم پسر فرخ زاد بمنصب سپه سالاری
 متعین شده - و از مدائن حرکت کرده بمقام ساباط اتراق دارد -
 سعد حضرت فاروق رضی را بر این حال آگاهی داد و اندر بار خلافت
 فرمانی بدین مضمون شرف صدور یافت که قبل از معرکه کارزار
 چند نفر را بطریق سفارت بفرستید و غنیم را به قبول اسلام
 ترغیب دهید - و سعد از سرکردگان قبایل عرب چهارده نفر را
 که بلحاظ اوصاف مخصوصه در تمام عرب امتیاز داشتند منتخب
 نمود مانند عطار و ابن حاجب و اشعث ابن قیس و حارث ابن
 حسان و عاصم ابن عمرو و عمرو معدی کرب و مغیره ابن سقیفه و معنی
 ابن حارثه که نظریه قد و قامت و وجاهت و رعب ظاهری در
 تمام عرب مشهور و نامور بودند و نعمان ابن مقرن و بسر ابن ابی بهم
 و حمله ابن جویه و خطله ابن ربیع التیمی و فرات ابن جیان العجلی
 و عدی ابن سهیل و مغیره ابن زراره و رتد بیر و خزیم و سیاست
 بنی نضیر بودند -

پائے تخت خاندان ساسانی از قدیم مستحضر بود لکن نو شیروان
 مدائن را دار السلطنه قرار داد و بعد پائے تخت همین مدائن قرار

گرفت مدائن از اردوگاه شکر سعد یعنی قادیسیه بمسافت ۳۰
 یا ۴۰ میل واقع بود. سفر اے اسلام که بر اسپان عربی سوار
 بودند راه راست بمدائن رسیدند و در راه بهر جائے که میگذشتند
 هجوم از تماشاائی مآل شد تا قریب آستانه سلطنت
 قیام نمودند. هر چند بظاہر وضع آنها خیلے بے تکلف و ساده
 بود. بلکه اسپانکے شان زمین ہم نہ داشتند و خودشان اسلحہ لاکن با این
 همه آثار بے باکی و جرأت و شہامت از ناحیہ ایشان آشکار
 بود و تماشا ییان از ان متاثر مے شدند. اسپان سوار ی
 شان خیلے تیز رفتار بودند. گویا کہ از زیر پاهائے سواران می برآمدند
 و سم هائے خود را متواتر بر زمین مے زدند. تا حدائے ضرب سم
 بگوش یزد گرد رسید و بعد از استفسار معلوم شد کہ سفر اے
 اسلام آندہ اند. این شنید و بکمال شان و شوکت در بار را بسیار
 و سفراء را به حضور خواست و آنها جثہ هائے عربی در بر و دامائے در
 بردوش و تازیانه ها در دست داخل و بار شدند. از آنجا کہ
 در مدارک سابقہ شجاعت عرب بر تمام ایران مسلم گشته بود
 یزد گرد کہ سفر اے عرب را باین حال مشاہدہ نمود یک گونه بیستے
 بردش طاری شد.

اہل ایران بالعموم عادت فال گرفتن داشتند. یزد گرد و پر سید
 کہ چادر را در زبان عربی چہ میگویند. گفتند برو. یزد گرد و بعضا ط

مجاورۀ فارسی گفت که جهان بر و بعد پرسید که تا زیانه را در لغت
عرب چه میگویند؟ گفتند سوط - یزدگرد گمان کرد که سوخت میگویند
پس گفت که فارس را سوختند - از این فالها کُی بد ایل در بار همه
بر هم شدند - و لے آداب در بار شاهی مانع حروف زدن بود -
بعد سوال کرد که شما درین ملک بچه کار آمده اید - نعمان ابن مقرن
که رئیس از هیئت سفارت بود بجواب داد و پیش شد
و نخستین بعبارت مختصر حالات اسلام را بیان نمود و بعد
گفت که ما بجمع عالم دو چیز عرضه میکنیم - جزیه و شمشیر یزدگرد گفت
شاید از یاد شما رفته که در چهار دانگ عالم هیچ قوم مانند شما ذلیل
و بدبخت نبود و چون حرکت بغی و عناد از شما سر می زد - از
طرف دولت ما بنام زمینداران سرحد فرمان صادر می شد
که شما را بتا زیانه تا دیب تنبیه نمایند -

هیئت سفر بجواب این سخن سکوت نمود - لیکن بغیره ابن
زراره خود را ضبط توانست - و بجائے خود ایستاد و گفت که
این مردم یعنی ارکان سفارت از روسائے عرب میباشند
و از بکه صاحب حلم و وقار هستند عادت ندارند زیاده بگویند
هر چه گفته اند لاریب سزاوارتخسین است - و لے برخه
سخنان ضروری از پیش شان فوت گشته که اکنون من بیان
میکنم - شک نیست که ما مردم بدبخت و گمراه بودیم و روز و شب

با هم کشت و خون داشتیم و دختران خود را زنده در گور می کردیم
 اما خداوند تعالی پیغمبر را بما فرستاد که در حسب و نسب
 از کل اهل عرب ممتاز بود. نخستین با او مخالفت نمودیم و گفتا
 صدق شعارش را تکذیب کردیم و هرگاه قدم فراموش می نهاد
 ما پس می شدیم لاکن بمرو و زبان سخنهایش در دل ما جا گرفت. قولش
 مطابق وحی الهی بود. و فعلش موافق حکم خداوندی. بمافران
 داد که مذہب اسلام را بر جمیع عالم عرضه داریم و کسانی که در حلقه
 اسلام داخل شوند در حقوق با ما برابر باشند. و کسانی که از قبول
 اسلام انکار کنند و برادای جزیه رضا دهند در ذیل حمایت ما
 باشند و هر که هیچکدام ازین هر دو قبول نکند یا او زبان شمیر
 سخن گوئیم. یزدگرد را آتش غضب در گرفت و گفت اگر قتل
 سفراء جائز بود احدی را زنده نمیگذاشتم. این بگفت
 و یک طبقری خاک خواست و گفت کدام یک از شما صاحب
 عزت تر هست عاصم ابن عمر پیش شد و گفت که من. ملازمان
 دربارشاهی همان طبقری را بر سرش نهادند و نفری بیست سفارش
 شادی کنان بحضور سعد حاضر آمدند و گفتند که فتح مبارک چرا که حریف
 خاک خود را بما سپرد.

بعد ازین تا چند ماه فریقین بحالت سکوت بودند. رستم که از
 طرف سلطنت فارس از برائے سر رشته این مهم مامور بود.

با افواج خود از سا با پیچ جنبه نکرده و هر چند که از دربار شاهسی فرامین بنماید
 تمام هر وقت صادر می شد - در معرکه جنگ تاخیر میکرد و درین
 مدت عسکر اسلام بر دیهات قرب و جوار یورش برده آذوقه
 و غلب از بهر خود و مراکب خود تهی می کردند - در اثنائے این حال
 بعضی رؤسا از آن طرف باین طرف آمدند - و جوشن ماه که
 که بخدمت اخبار نویسی سرحد مامور بود از آن جمله بود - مدتی برای این
 منوال گذشت و معامله طول کشید و جوق جوق از رعایای ایران
 بحضور یزدگرد حاضر آمده دادخواهی میکردند - که بایست سر رشته
 از بهر حفظ جان و مال ما شود ورنه اطاعت عرب را قبول نمیکنیم
 اخیراً رستم پیچ چاره ندید و ناچار بمقابل اهل اسلام حرکت نمود -
 و با شصت هزار جمعیت سپاه از سا باط برآمد و قادیسیه را
 فرودگاه ساخت و افواج ایران بهر جا که میگذاشت - خیل
 بے اعتدالی هامیکرد - منصب راران نظامی می نوشی با فراط
 می نمودند و از غایت مستی پاس ننگ و ناموس رعایا بهسم
 نداشتند ازین وقایع اسفناک مردم دستند که آثار زوال
 سلطنت ایران پدید آمده -

از روزیکه افواج رستم از سا باط برآمد - سعد جاسوسان خود را
 بهر طرف فرستاد که هر وقت از حرکات غنیمت هو بود اطلاع دهند و از
 برائے کشف این امور که فوج غنیمت پیچ رستم است و ترتیب

او چگونہ است و بُرخ لشکر در فرو دگاہ بکدام طرف مے باشد
 بعضے از منصبداران نظامی را مامور کرد و ایشان را در اثنائے
 انجام دادن این خدمت بعض اوقات با غنیم اتفاق مقابلہ
 مے افتاد۔ چنانچہ شبانگاہ طلیحہ بہ تغیر لباس لشکر گاہ
 رستم داخل شد و در آنجا اسپے گرانبہار آخورا بستادہ
 دید۔ جلو کش را بہ شمشیر بریدہ با جلوئے خود بست و
 روان شد۔ درین وقت مردم بیدار شدند و تعاقب
 نمودند۔ صاحب اسپ از سر کردگان مامور بود و از عہدہ مقابلہ
 یک ہزار سوار برآمدہ مے توانست باد و سوار خود را نزدیک
 بہ طلیحہ رساند و او را بہ نیزہ زد و لے ضرب نیزہ ازو خطا شد
 و بہ زمین خورد پس طلیحہ نیزہ برداشت و چنان در سینه اش
 زد کہ از پشتش برآمد یک نفر از آن دو سوار نیز بہ قتل رسید
 و دیگرے امان جست و شرط کرد کہ من با شما اسیر مے روم
 درین حال از تمام لشکر غلغلہ برآمد دستہ دستہ فوج از ہر
 طرف حملہ آوردند و طلیحہ حملہ کنان از لشکر گاہ سلامت برآمد
 و شصت ہزار فوج غنیم ہمہ حیران ماندند طلیحہ اسیر خود را بہ حضور
 سعد آورد و او بشرف اسلام رسید و گفت کہ این سوار
 را کہ طلیحہ کشت ہر دو بنی عثم من بودند۔ و مسلم بود کہ ہر یک
 از ایشان با ہزار سوار تاب مقاومت داشت این ہندی آکہ باسلام شرف

مسلم نام نهادند و از آنقدر اسرار و احوال غنیم معلوم میشد
که هیچ ذریعه دیگر امکان نداشت. مسلم در همه معرکه ها شرکت
داشت و بهر موقع جنگ جوهر ثابت قدمی و جانبازی
را ظاهر می کرد.

از آنجا که رستم از مقدمه پهلوتی می کرد و بار دیگر مصالحت
سعی کرد و پیام به سعد فرستاد که اگر شخصی را از معتمدین
خود بفرستید در باب معامله صلح گفتگو شود. سعد ربعی این
عام را به سفارت مامور نمود. سفیر اسلام که پیش سپه سالار
ایران روانه شد همیشه عجیب و غریب داشت از عرق
گیر زره ساخت و یک پاره اش بسزیم پیچیده و کمربند از
رسمان بکر بست و بر نیام شمشیر رفته های کهنه پیچید
و به هیئت کزائی بر اسب سوار شده بر آمد. از طرف دیگر
سپه سالار ایران در بار را با ساز و سامان نفیسه از قبیل فرش و بیا
و بالش های زرین و پرده های حریر و تخمه تر صغ زرنگار که در
صدر جاداشت بسیار است. ربعی قریب فرش آمده از اسب
فرود آمد و جلوی اسب را با پوپک بالش های زرین بست.
اگرچه اباالی و بار میخواستند خود را بدر تعافل و استغناء
زنند و خموش باشند. لکن بقرار آئین در بار ربعی گفتند
اسلحه را از تن دور کنید. ربعی گفت که من بقرار خواهم

و التماس شما آمده ام اگر مایلین وضع خوش ندارید باز میگردم
 اہل دربار را جزا بہ حضور رستم عرض کردند و او اجازه داد و سفیر
 اسلام خیلے با ستغنا بطرف تخت خرامان رفت و از نوک
 نیزہ کہ عصا ساختہ بود فرش دیبا و قالین ہائے دربار چندی را
 پارہ و بیکار شد چون قریب تخت رسید نیزہ را بر فرش زد
 فرش پارہ گشت و نیزہ بر زمین فرو رفت رستم پرسید
 کہ مقصد شما از آمدن درین ملک چیست - ربعی گفت کہ مدعا
 ماین است کہ بجائے عبادت مخلوق عبادت خالق اختیار شود
 رستم گفت - من بارکان سلطنت مشورہ نمودہ جواب میگویم
 اہل دربار بار بار پیش ربعی مے آمدند و اسلحہ او را بہ نظر استحقاق
 دیدہ مے گفتند کہ بہ ہمین ساز و سامان ہوائے فتح ایران در سر
 دارید - ولے ربعی تیغ از نیام بر آورد کہ چون برق درخشان چشمہا را
 خیرہ کرد و چون برائے امتحان سپر پیش شد ربعی آنہا را
 پارہ پارہ کرد - بعد از ان ربعی از دربار مرخص شدہ بہ لشکر گاہ
 اسلام باز آمد - لاکن سلسلہ نامہ و پیام پہچنان جاری ماند -
 در سفارت اخیر منیرہ برین خدمت مامور شد و در آن
 موقع اہل ایران دربار خود را بہ بسیار شان و شوکت آراستند
 و ہنگی نداشتند و اہل دربار تا جہائے زیرین بسر کردہ بر کرسی ہائے
 زر نگار جلوہ گزشتند - و فرش دیبا و سجاہ درون

نیمه در بارگستر و منصبداران و خدام در بار به تناسب و
نظام برابر و رویه ایستادند - منیره از اسپ فرو آمد و برادر
راست به طرف صدر آمده به پهلوی رستم زانو برانو
نشت -

ازین حرکت گستاخانه اهل دربار خیل برآشفتمند بلکه
چو بداران دربار باز ویش را گرفته از تخت فرو آوردند -
منیره بایشان خطاب نموده گفت من خود نیامده ام - بلکه
قرار خواهم شمس شما آمده ام و با هممان اینگونه رفتار زیبانه بود -
در مامردم (اهل نظام) مثل شما این دستور نیست که شخصی
دخوذ بآلله به حیثیت خداوندی بر تخت بنشیند - و
دیگران بنده و از حضورش سرخم ایستاده شوند - مترجم دربار
ایران که عمو دام داشت و از حیره بود این تقریر را ترجمه کرد - و
جمیع اهل دربار متاثر شدند و بعضی از آنها بی ساخته گفتند که
لا ریب ما بر خطا بودیم که این قوم را ذلیل تصور می کردیم -

رستم هم از استماع این حرف بگرداپ ندامت غرق
شد و از برائے رفع ندامت گفت که این خطا از ملازمان بوده
من ابدًا ایمانه کرده ام - بعد از آن بطور بے تکلفی تیرها از
ترکش منیره کشید و در دست خود گرفته گفت که ازین دوک
چنین خواهد برآمد - منیره گفت که شعله آتش هر قدر خور و باشد

باز هم تشنه است نگاه رستم بر نیامد شمشیر مغیره افتاد
 و گفت چه قدر بوسیده است - مغیره گفت - نعم - بله -
 لاکن و شمشیر تازه است - بعد ازین گونه مکالمه طنز آمیز سخن
 در باب اصل معامله بمیان آمد - رستم بعد از اظهارشان
 شوکت سلطنت ایران بطرز امتنان گفت اگر حال هم شکر
 اسلام پس برود برای دولت ایران هیچگونه موجب ملال خاطر
 نخواهد بود - بلکه چیزهای بطور انعام نیز می بخشد - مغیره دست
 بر قبضه شمشیر نهاد و گفت که اگر اسلام یا جزیه را قبول نکنید
 همین شمشیر منازعه را فیصله میکند - بجز دستماع این سخن آتش
 غضب رستم شعله زن گشت و گفت که رستم به آفتاب
 که فردا جمیع عرب را بخاک هلاک یکسان میکنم - مغیره از آنجا
 برخاست و به لشکرگاه خود معاودت نمود و سلسله امید
 مصالحت بکلی منقطع شد -

جنگ قادسیه و فتح اهل اسلام

محرم ۱۲۵ هجری بمحرم ۱۲۵ هجری

له قادسیه از جمله بلاد نامی عراق عرب و در وسط مدائن سبعه واقع بود لاکن اکنون خرابه
 افتاده است در نقشه این کتاب باید که مقامش را متصل بمدائن قند و کنند ۱۲ منه

رستم که تا حال از مقدمه پہلو تپی می کرد از گفتگوئے مغیره رگ
غیرتش بحرکت آمد و فوراً فوج را فرمان داد که حاضر حرب گردند
و نہرے در بین راه حائل بود امر کرد کہ تا سحر گاہ از خاک انباشته
شود و راه ہموار گردد۔ تا صبح این کار سرانجام گرفت و قبل از نصف
النہار جمیع فوج با نظرف نہر گذشت۔ رستم خودش نیز بہ اسلحہ
جنگ آراستہ شد و زرہ و دولایہ پوشید و بر سر مغفر نہاد و یکے
از اسپان خاصہ را خواستہ بر آن سوار شد و بخیلے جوش گفت
کہ فردا کل عرب را با خاک برابر میکنم یکے از جملہ لشکریان گفت
بلے اگر خدا بخواست۔ گفت اگر خدا نخواست ہم۔

رستم فوج را بہ نہایت ترتیب مناسب آراست۔ و در
مقدمتہ البچیش و عقب لشکر ۱۳ صف ترتیب داد و عقب
قلب را از فیلان کوه پیکر بطور دیوار قلعہ محصور کرد و در ہودہ ہائے
فیل ہا مردان اسلحہ پوشش نشانند و عقب میمنہ و میسرہ نیز صف ہا
فیلان را بطور قلعہ روئین ایستادہ کرد۔ و برائے خبرسانی از میدان
معرکہ تا پایئے تخت نفری خاص بمسافت قلیل از ہم دیگر معین
کرد و ہر حادثہ کہ در عرصہ کار زار روئے میداد۔ مامورین خبر آواز بلند
کردہ و نعرہ زدہ یک بہ دیگر می گفتند و این جور کیفیت حادثہ
مسلسل بہ مدائن میرسید۔

در قاصد سیمہ یک قصہ شاہی از قدیم بودہ و اتفاقاً عین در کنار

میدان جنگ وقوع یافته و سعد بن عرق النصار مبتلا بود و بار
 حرکت نداشت و از بنجهت خودش شرکت بجنگ نکرده و بے تنالا
 قصر برآمد و در بصر میدان جنگ نمود و بر بالش تکیه زده
 بنشست و بجائے خود خالد بن عرفطه را بمنصب سپه سالاری
 مقرر کرد و با وجود این فوج اسلام را خود بالذات هدایات مناسب
 میداد و این هدایات را بر پرچم های کاغذ تحریر نموده و کاغذ را بهم پیچانده
 بر لخطه بطرف خالد می انداخت و خالد بر طبق هدایات وے کار بند
 شده بلحاظ مناسبت وقت طرح جنگ را بدل میکرد و در آن عهد که
 آغازے از تمدن بوده ترقی عرب در فن حرب بدین طور از
 تعجبات بوده و دلیل است بر قابلیت وجودت طبع ایشان -
 بعد از آنکه فوج اسلام آراسته شد شعراء و خطباء نایم
 عرب از صف جنگ برآمده به شعله زبانی و جزم خوانی خود آتش
 فشان گشته نازده جوشش لشکر اسلام را مشتعل نمودند و در
 زمره شعرا شماخ و خطبه داوس ابن مغرا و عبده ابن الطیب و عمرو
 معدی کرب و در جمع خطباء قیس ابن همیره و غالب ابن الندمیل
 الاسدی و لیسر ابن الی رهم الجعفی و عاصم ابن عمرو و ربیع سعدی و یحیی
 ابن عامر و در میدان جنگ ایستاده رجز میخواندند و نطقها میکردند
 و لشکر از سحر بیانی شان خیل متاثر می شد بعضی از فقرات
 نطق ایشان که قابل ذکر بوده در ذیل می نویسم :-

يَا مَعْشَرَ سَعْدٍ اجْعَلُوا
حُصُونَكُمْ السَّيْفَ وَكُونُوا
عَلَيْهِمْ كَأَسْوَدِ الْجَمِّ اذْهَبُوا
الْعُجَاجَ وَغَضُّوا الْاَبْصَارَ فَاِذَا
كَلَّتِ السَّيُوفُ فَاَرْسَلُوا
الْجُنَادَ لَفَاتِحَةً اَيُّ ذَنْ لَهَا
فِيْمَا لَا يُوْذَنُ لِلْحَدِيدِ -

ای خاندان سعد شمشیر را حصن خود
بسازید و بمقابله دشمنان مانند شمشیر برآید
وزره را از گردپوشید و نگاه با خود در پشت
پایدارید و هرگاه که شمشیر باز کار بماند ز بام
تیر را از دم بگذارید - چه بجای که
شمشیر نرسیده نمیتواند تیر را
میرسد -

بر علاوه قاریان خوش الحان در میدان جنگ برآمده بکمال جوش
آیات جهاد میخواندند و از تاثیر آن خون حمیت اسلامی در رگ
شکریان جوش زن گردید - و چشمهای شان سرخ شد -
سعد بقرا قاعده مستمره ۳ بار نعره بکبیر بلند کرد - به بکبیر چهارم
معمره کارزار گرم شد - نخستین کسیکه اسب بمیدان جهانید
یک تیر انداز ایرانی بود که قبائے دیبا و بروکمر بند زین بر کمر -
و دستباره های طلای در دست داشت و بمقابله اش
عمرو معدی کرب از صف لشکر اسلام برآمد - تیر انداز ایرانی
کمان راز و کمان بردن زد که جز سر موئے تفاوت نماند -
غازی اسلام اسب را همیز کرده پیش رفت و دست بر کمر
بندش انداخته مطلق برداشت و بر زمین فرو کوفت بضر
شمشیر سرش از تن جدا کرد و فوج اسلام را خطاب نموده

گفت جنگ باید که این قسم باشد - مردم بجواب گفتند
که هر شخص معدی کرب نمی شود -

بعد از آن نام آوران دیگر فوبست به نوبت از طرفین برآمدند
و داو شجاعت دادند و اخیراً جنگ بجهت پیوست - ایرانیان صفت
فیلان را بر رساله بجمله که خیل ممتاز و نامور بود و رانند و چون اسبان
عربی بهیچگاه این جبال متحرک رانیده بودند - و فترت میدادند و منتشر
شدند - فوج پیاده بسیار ثابت قدمی داو شجاعت داد و چون
تاب مقاومت از فیلان کوه پیکرنداشتند پائے ثبات
شان نیز بلغزش در آمد - بجز و مشاهده این حال سعد قبیلہ اسد را
فرمان داد که از بجمله ادا کنند - طلیحہ که سردار قبیلہ اسد بود به قوم
خود چنین خطاب نمود - عزیزان من! سعد که از شما استغاث
میجوید البته در شما استعداد این امر را دیده است - چون این کلمه
بگوش ایشان رسید تمام افراد قبیلہ خیل بجوش اسپهرا
همیز کردند و نیزه در دست بر صفت فیلان زدند - اگر چه از پائے دی
آنها در آن طوفان سیاه اندک کشته پیدا شد لیکن لشکر ایران
به کلی به همین طرف متوجه گشتند - بجز و این حال سعد قبیلہ تمیم
را که در فن تیراندازی شهرت تام داشت حکم کرد و گفت مگر شما
نمی توانید تدارک این فیلان کنید قبیلہ مذکور این سخن شنیده
و فترتاً حمله آور شدند و تاسخت تیرباری نمودند که هودج نشینان را

با خاک برابر کردند و نزدیکتر شده بودند بار بر زمین انداختند.
 هنگامی که کارزار تا شام گرم بود و چون شام تاریک شد فریقین
 از میدان جنگ یغری و گاه خود بازگشتند. این معرکه اول قافویه
 بود که به لغت عرب به یوم الارث شهرت دارد. روز دیگر نخستین
 کار که سعد کرد این بود که از میدان جنگ نقش های مقتولین
 را برداشت و سر رشته بهنجیز و کفین آنها نمود و مجروحین را برائے
 تیمارداری به نسوان سپرد. بعد از آن فوج را بهیئة جنگ فرمان
 داد و هنوز معرکه آغاز نیافته که ناگاه از طرف شام آتار بخار پدیدار شد
 و بعد از غور و استفسار ظاهر گشت که فوجی به کمک رسیده.
 و این فوجی بود که ابو عبیده از شام بکمک فرستاده بود حضرت
 فاروق رض و قتیبه که هم عراق را بنا بهیئة گذاشت ابو عبیده را که
 بهم شام قیام داشت بذریعة فرمان ایما فرموده بود که فوج عراق
 را که بمقتضای ضرورت بشام رفته اند امر حرکت بصوب عراق
 دهید تا در آنجا رفته با افواج سعد یکجا شود و از حسن اتفاق این فوج
 از بهر کمک و بوقت مناسب رسید و از تأییدات علی بشمار
 رفت قوه این فوج ۶۰۰۰ نفر و از جمله ۵۰۰ نفر از قبایل ربیع و مضر و
 یک هزار مخصوص مردم حجاز بودند و با شمس ابن عقبه برادر سعد سپاه لاری
 و فوج هراول زیر دست قعقاع بوده. بخبر دیکه فوج کمک بمیدان
 جنگ رسید قعقاع از صف لشکر پیش برآمده نعره زد که اگر

در فوج ایران کدام شخص بهادر باشد بمقابله برآید - از طرف غنیم
 بهمن در میدان جنگ برآید - قعقاع واقعه جسر را یاد کرده نعره زد
 که اینک قاتل ابو عبیده جان سلامت نخواهد بود - هر دو حریف
 تیغ کشیده بهم آویختند و بعد از رو و بدیل ضرب هائے شمشیر
 بهمن بجاک هلاک و رافتاد - بر همین منوال چندین بهادر فریقین یکدیگر
 در میدان جنگ برآمده داد و شجاعت دادند و جوهر قابلیت آشکارا نمودند
 شهزاده سیستان شهر راز بدست عوران قطعه و بزرجمهر بهمانی که از
 نام آوران فوج ایران بود بدست قعقاع کشته شد - الغرض قبل
 از آنکه معرکه کارزار عموم یابد اکثری از گردنگشان نامی فوج ایران
 هلاک شدند - با این همه افواج فریقین به جوش تمام بر یک
 دگر حمله می کردند -

قعقاع فوج شام را طورے ترتیب داد و تقبیه نمود که بروسته
 هائے خور و خور و تقبیم کرد - و هر دسته را به ترتیب و نوبت بمیدان
 جنگ میفرستاد - مثلاً چون یک دسته در میدان می رسید
 دسته دیگر از دور نمودار می شد - بهمین طریق از صبح تا شام
 دسته هائے فوج شام پی در پی از پرده غیب می برآمدند
 و فوج ایران ازین نمائش خیل و بهشت خور و هر دسته فوج
 که داخل میدان میشد نعره الله اکبر بلند کرده می آمد و قعقاع
 آن را با خود گرفته بر غنیم حمله آور می شد -

و نیز قعقاع از بہر فیلان تدبیرے اندیشید و آن این بود کہ بر
شتران جل و پارہ انداختہ ہر یک را بسان فیلان مہیب
ساخت - این فیلان مصنوعی بہر طرف کہ رخ مے کردند سپاہان
شکر ایران رمیدہ از ضبط سواران مے بر آمدند -

در عین ہنگامہ جنگ چند نفر پیک از دربار خلافت سید
و با خود چند راس اسپان عربی بیش بہا و شمشیر ہائے
مہند آوردند و فوج اسلام را مخاطب نمودہ گفتند کہ حضرت
امیر المومنین این انعام از برائے کسانے فرستادہ کہ حق انعام
ادا کردہ بتوانند - قعقاع این شمشیر ہا را بہ عمال بن مالک و ریل بن
عمرو و طلحہ بن خویلد و عاصم بن عمر التیمی حوالہ نمود و اسپان
را بہ چہار نفر از بہادران قبیلہ ربوع بخشید - ریل از حصول این عطیہ
بسجوش آمدہ فخریہ فی البدیہہ گفت :-

لَقَدْ عَلِمَ الْأَقْوَامُ أَنَّا أَحَقُّهُمْ | ہمہ قبائل میدانند کہ من مستحق تر ہستم
إِذَا حَصَلُوا بِالْمُرْهَقَاتِ الْبَوَاتِرِ | بہنگامیکہ دم شمشیر ہائے نازک بہ دست
درین ہنگامہ ہنگامہ کارزار گرم بود ابو محجن ثقفی را کہ از بہادران
نامور بودہ و در فن شعر مہارت تام داشت سعد در پادش جرم
مے نوشی قید کردہ بود - مجوس از در پیچہ زندان تماشا مے میدان
جنگ میکرد و از جوش شجاعت بخود مے شد - آخر بر ضبط
جوش قادر نیامدہ پیش کلمۃ ایلیہ سعد رفت و استدعا نمود

کہ از برائے خدام اکنون از بندر ماکیند و اگر از میدان کارزار زنده
باز آمدم خود به خود بہ زنجیر و بند مے در آیم۔ سکے قبول نہ کرد
و ابوحنجن بحالت یاس و حسرت باز آمد و بہ لہجہ پر درد اشعار ذیل
را میخواند۔

کَفَى حُزْنًا أَنْ تَرُدِّيَ الْجَيْلَ بِالْقَنَا	این بیشتر چه اندوه خواہ بود کہ دوران نیرہ بازی ^{نہ} ^{مکنند}
وَأَتْرَكَ مَشْدُودًا عَلَيَّ وَثَاقِيَا	و من زنجیر قید تنادہ باشم۔ چون ایستادہ میشوم
إِذَا أَقَمْتُ عَنَّا فِي الْحَدِيدِ وَأَغْلَقْتَ	زنجیر مانع ایستادن میشود۔ و در مے زندان ^{اشک}
مَصَارِيْعُ مَنْ دُونِي تَصُمُّ الْمُنَادِيَا	بستہ میشود کہ شخص آکنده از نذران بخیزے ماند۔

و چون این اشعار بگوش سکے رسید بحالے متاثر شد
کہ خود بہ زندان آمد و او را از زنجیر رها کرد۔ و فوراً ابوحنجن در صطبل
رفته اسب سعد را کہ بہ بلقا موسوم بود زین کردہ سوار شد۔ و
بمیدان جنگ رفت و سنان را بدست ووردادہ از میمنہ
تا ہمیشہ گشت کرد۔ و بعد بہ شدتے حملہ آورد کہ بہر طرف
کہ میرفت صف ہائے لشکر را بر ہم میزد۔ فوج اسلام ہمہ
بجیئت رفتند کہ این کدام غازی است۔ خود سعد ہم حیران بود
و با خود مے گفت باین دلیری حملہ کردن کار ابوحنجن است و لے
او بقیہ زندان گرفتار است۔ ابوحنجن تا بشام داد دلیری داد
و بعد خود باز آمد۔ و زندان رفت و زنجیر و بند بہ پایے توان داشت
سکے این ماجرا بہ سعد بیان کرد و سعد بہ مجرد استماع او را از بند

را نمود و گفت بخدا شخصیکه جان خود را باین قسم بر اهل اسلام
شمار کند من او را سزا داده نمیتوانم - ابو محجن گفت بخدا من هم
بعد ازین مسایس خمر نخواهم کرد -

خمسار یکی از خواتین عرب و از شعرائے نامدار بوده و درین
معرکه با چهار پسر خود بجنگ اشتراک داشته در وقتیکه معرکه
کارزار گرم شد پسران خود را خطاب نموده گفت -

لے نور چشمان من شمارائے ملک خود	لَمْ تَبْنِ بِكُمْ الْبِلَادُ وَلَمْ
بار خاطر نه بودید و نه شمارا قحط زده بود - باین	تَقْوَاهُ السَّنَةُ ثُمَّ جِئْتُمْ بِأَمِّكُمْ
همه شما مادر کهین سال خود را این جا آوردید و پیش	عَجُوزٍ كَبِيرَةٍ فَوَضَعْتُمُوهَا بَيْنَ
فارس انداختید - بخدا همچنان که شما اولاد یکدیگر	أَيِّدِي أَهْلِ فَارِسٍ اللَّهُ إِنَّكُمْ
هستید از نطفه یک پدر هم هستید من باید	لَبَنُوا رَجُلٍ وَاحِدٍ كَمَا أَنْتُمْ بَنُو
شما خیانتی نه کرده ام و نه خال شما را رسوا	رَفَرَةٍ وَاحِدَةٍ مَا خَنَيْتُ أَبَاكُمْ وَلَا
کرده ام - حال بخیر بروید - و تا بوقت	فَضَحْتُ خَالَكُمْ أَنْطَلِقُوا فَأَشْهَدُ
آخر معرکه آرائی گنبد -	أَوَّلُ الْقِتَالِ أَخْرَجَهُ -

له کتاب الخراج قاضی ابویوسف صفحہ ۱۸-۱۳ و اتفاقات خنایله دچپ عجیب است -
دیوش بر بیروت زیور طبع پرشیده و حالاتش را ابو الفرج اصفهانی در کتاب الاغانی تفصیل کرده
از اصناف شعر در فن مرثیہ کوئی نظیر ندارد چنانچه در بازار عکا ظہر در خمیہ اش یک علم
نصب شد و بر آن علم نوشته بود ارثی العرب یعنی مرثیہ گوئے اعظم عرب - از سعادت
طالع بدولت اسلام شرف شد و در بار خلافت حضرت عمرو در حاضر گردید ۱۲ هجری

بمجرد اجتماع این سخن پسرانش سپاه خود را جہا نیندند۔
و بر سپاہ دشمن زدند و چون از نظر غائب شدند۔ خندا دست
و عابرو داشت و گفت خدا یا فرزندان مرا ننگہ دار!

درین روز دو ہزار نفر از لشکر اسلام و دہ ہزار نفر از لشکر
ایران مقتول و مجروح گردید و لے معاملہ فتنہ و شکست
معلوم نشد۔ معرکہ مذکور بہ اغوا ت شہرت دارد۔

معرکہ سوم بیوم العماس شہورست۔ درین معرکہ قعقعات
تدبیرے آسن بعل آور و یعنی بوقت شام چند دستہ فوج
سوارہ و پیادہ را امر کرد کہ در تاریکی شب از اردو دور تر بروند و فردا
سحر گاہ صد صد نفر ازین دستہ با نوبت و از پے ہم بتاخت
و تاز داخل میدان جنگ شوند۔ روز دیگر علی الصبح رسالہ اول
رسید و از جمیع لشکر نعرہ اللہ اکبر بر آمد غلغلہ شد کہ دیگر افواج
بکمک رسیدند و یک جا بر غنیم پور شل آوردند از حسن اتفاق
ہشام کہ ابو عبیدہ اورا از شام ہمراہ فوج از ہر کمک فرستادہ بود
با ۷۰۰ سوار در عین موقع رسید۔ یزدگرد را اخبار حالات جنگ
ہر لحظہ مے رسید و افواج امدادی پے در پے میفرستاد۔
ہشام فوج خود را خطاب نمودہ گفت کہ برادران شما ملک شام
را فتح نمودہ اند۔ و ہمہ منتج فارس کہ خدائے تعالیٰ بآن وعدہ دادہ
است بدست شما انجام خواہد گرفت۔ بقرار معمول آغاز جنگ

باین طور شد که گردے از لشکر ایران بان شیر زبان
 غرش کنان بمیدان کارزار برآمد - غازیان اسلام که قد و
 قامتش را مشاهده نمودند - در مقابل تامل کردند - و لے از حسن
 اتفاق بدست یک سپاهی ناتوان کشته شد - اهل ایران
 از تجربه سابقه خود استفاده نموده بهر دو طرف صف های فیلمان
 کوه پیکر افواج پیاده مقرر کرده بودند - عمرو حدی کرب رفقائے
 خود را خطاب نموده گفت من بر پیله که از همه پیشتر است
 حمله می آورم - باید که شما همراه من باشید - و اگر معدی کرب
 کشته شد بار دیگر پیدار خواهد شد - این بگفت و شمشیر
 از نیام کشیده بر فیل حمله آورد - لکن افواج پیاده که در چپ
 و راست صف فیلمان حاضر بودند دفعه یورشش آوردند و طوفان
 گرد و غبار بحدی برپا شد که معدی کرب از نظر نهان گشت
 بمشاهده این حال فوجی که همراہ کرب بود حمله آوردند
 و بعد از معرکه بسیار غنیمت را سپاه نمود - اما کیفیت معدی کرب
 این طور بود - که تمام بدنش از خاک پرگشته و هر عضو از زخم
 سنان جراحت برداشته بود و با وجود این دست بقبضه شمشیر
 هر سو ب حرکت و تلاش بود - و درین وقت سوارے از ایرانیان
 از پیلویش می گذشت - معدی کرب دُم پیش از محکم
 گرفت - و هر چند سوار اسپ را متواتر میزدند که او را از جا خود

حرکت نمی توانست - آخر الام سوار خود را از اسب انداخت
 و گریخت و خود معدی کرب برجسته بر پشت اسب نشست -
 سعد چون دید که فیلان کوه پیکر هر طرف رخ میکنند و صف های
 فوج اسلام را برهمن می زنند خشم و غم و غیره را که فارسی
 الاصل بودند و بدولت اسلام شرف شده بحضور خواسته
 پرسید که ازین بلائی سیاه که عبارت بوده از فیلمان
 کوه پیکر چگونه تدارک شود - گفتند که خرطوم و چشم فیلمان را از
 کار بیندازید - در بین فیلمان دو فیل خیلی مهیب و قوی بنام
 یوزنگو یا هر دو سر کرده لشکر فیلمان بودند که یکی به ایض
 شهرت داشت و دیگری به اجرب موسوم بود - سعد ققاع
 و عاصم و جمال و بریل را به حضور خواسته گفت - انجام این مهم
 بدست شماست - ققاع چند نفر سوار و پیاده را مامور کرد که
 فیلمان را از هر طرف احاطه کنند و خود نیز بدست گرفته بر پیل سفید
 حمله آورد - و عاصم نیز با او یک جا بود و هر دو در یک وقت پنهان
 ضرب نیزه زدند که هر دو چشم فیل در آمد و فیل مضطرب گردید -
 و پاشد - و فوراً ققاع بضرب شمشیر خرطوم او را از
 سرش جدا کرد - و این جور بریل و جمال بر پیل اجرب حمله
 کردند - و اجرب هم زخم کاری خورده رو بگریز نهاد و فیلمان
 دیگر نیز از عقب و سگ گریختند - و در یک لحظه آن ابر سیاه

بکلی ناپدید شد۔

درین وقت بہادران اسلام فرصتے بحوصلہ آزمائی یافتند
و عرصہ کارزار سخت سے گرم شد کہ از نعرہ ہائے غازیان زمین
بلرزہ درآمد و ہمین مناسبت این معرکہ را بہ لیلۃ الہریر تعبیر
میکند۔ اہل ایران فوج خود را مجدداً ترتیب دادند و در ہر کدام از
قلب و میمنہ و میسرہ سیزہ صف مرتب کردند۔ اہل اسلام
نیز ہمگی فوج را جمع و یک جا کردند و بہ عقب یکدیگرستہ صف
آرستند۔ یعنی در صف اول رسالہ سواران و در صف
دوم فوج پیادہ و در صف سوم تیراندازان جاداشتند۔ سعد
امر کرد کہ بتکبیر سوم حملہ آور شوند۔ و چون از طرف لشکر ایران باران
تیرباریدن گرفت۔ قعقاع را تاب ضبط نمازد و فوجے را کہ در
کتاب دشت باخو گرفتہ پیشتر بر سپاہ غنیم زدہ ہر چند
کہ در اصول نظام این حرکت از قبیل عدول از حکم بودہ و لے سعد
کہ صورت جنگ و جوشش قعقاع را مشاہدہ نمود بے اختیار
از زبانش برآمد۔ اللہم اغفر وانصرہ۔ یعنی اے خدا از
خطائے قعقاع در گذر و او را یاری بفرما۔ بہ جمع قعقاع قبیلہ
بنو اسد و بہ جمع بنو اسد قبائل نخع و بجیلہ و کندہ یکبارگی حملہ
آور شدند و چون قبائل مذکور بر غنیم تاخت آوروند۔
سعد از بہر ہر کدام ہمین را تکرار میکرد و میگفت اللہم اغفر لہ و انصرہ

نختین رساله سواران حمله آورشد و افواج ایران مانند دیوان
آهنی صفت بسته ایستاده بودند و بکمال ثبات قدمی مقابله
نمودند و رساله نتوانست پیش رفت کند - غازیان اسلام
چون این حال را مشاهده نمودند همه از سپ فرود آمدند و پیاده
حمله آورشدند -

از فوج ایران یک رساله از سر تا پا بآهن غرق بود - قبیله
حمیضه بر آن رساله حمله آورد - و چون زره پوش بودند ضرب
شیر غازیان کارگر نشد - سردار قبیله نعره زد که ای مردان
بکوشید - غازیان گفتند شیر ما ای ما بر زره ما ای غنیم
کارگر نمی شود - سردار قبیله از استماع این حرف بهم برآمد
و بحال غضب بر یک سپاهی ایران حمله آورد چنان ضرب
نیزه زد که کمرش بشکست و نیزه آن طرف برآمد - غازیان را
از مشاهده این حال جرأت افزود چنان داد شجاعت دادند
که رساله غنیم را از یک سرنیست و نابود کردند -

همه شب هنگامه کارزار گرم ماند و لشکر طرفین از جنگ
ستوه آمدند - و از خمار خواب دست و بازو ای بهادران از کاه
بیفتاد و لای از فتح و شکست فیصله نشد - بنا بر آن قعقاع
از میان سرداران قبایل عرب چند نفر بهادران نامور را
منتخب کرده همراه گرفت - و بصوب رستم سپه سالار

فوج ایران رخ کرد۔ بجز و مشاہدہ این حال شعث و قیس
 و عمر و معدی کرب و این ذی البردین کہ ہر یک سردار قبیلہ بودہ
 بر قبائل خود نعرہ زدند۔ کہ ہاں !! اور جہاد فی سبیل اللہ
 این مردم از شما سبقت نگیرند۔ دیگر سرکردگان قوم کہ باشجاعت
 ذاتی و صف زبان آوری نیز داشتند روئے بر قبائل خود پیادہ
 نطقہائے پر جوش نمودند و آتش غیرت لشکر اسلام را مشتعل
 ساختند۔ سواران خود را از سپاہ انداختند و تیغ ہار کشیدہ
 مانند سیلاب حرکت نمودند و فیروزان و ہرمزان را پسا کردند۔
 و نزدیک رستم رسیدند۔ رستم بر تخت نشستہ بود۔ و
 فوج را ہدایات مناسب در باب جنگ میداد۔ و قتیکہ
 این حال را مشاہدہ نمود از تخت برجست و مدت درازے
 بہمال شجاعت داد و روانگی داد و از کثرت جراحت بدنش
 مانند غریبال گشت پس عزم گریز نمود۔ ہلال نام شخصے از سپاہ
 عرب تعاقب او کرد۔ اتفاقاً نہرے در میان راہ آمد و رستم
 خود را در آب انداخت تا بشناوری جان سلامت برد
 ہلال نیز خود را در آب انداخت و در میان آب از پائے رستم
 گرفت و بر ساحل کشید و بضرب شمشیر کارش تمام کرد
 و نقش او را زیر پائے مراکب انداخت و خود پائے
 بہ تخت او نہاد۔ و نعرہ زد کہ من کار رستم را خاتمہ

داؤم۔ چون اہل ایران سپہ سالار را بر تخت ندیدند رو بہ گریز
نہادند و لشکر اسلام تا بمسافت دور تعاقب نمودند۔ و ہزار ہا
نفس بر زمین انداختند۔

متاسفانہ ملک الشعراء طوس (فردوسی) در بیان این واقعہ
بر غلط رفتہ است۔

بر آمدند و شہسواران زیک سوئے رستم زیک سوئے سعد
چو دیار رستم بخون خیرہ گشت جو انمزد تازی برو تیرہ گشت
این ملک الشعراء این قدر ہم خبرند ارد کہ سعد دین واقعہ
مطلقاً شریک نبود۔

بعد از شکست فوج نیز بعضی از سرکردگان نامور کہ داراے
ریاست بودند بہ ثبات و استقلال در میدان جنگ ثابت
قیم ماندند۔ و از جملہ شہریار۔ این الہریہ و فرخان الہوازی و خسرو
و شنوم ہمدانی و اوجانمزدی و ادہ جان بجان آفرین سپردند۔
لاکن ہر مزان و اہود و قارن موقع رہنمیت دانستہ رو بہ گریز
نہادند۔ کشتہ ماے لشکر ایران ان شمار بیرون بود و عدہ شہدائین
کما بیش بہ ۶۰۰۰ بالغ مے شد۔

لہ بقول علامہ بلاذری نام قاتل رستم معلوم نیست۔ لکن عمر و معدی کرب و طیلم
بن خویہ و فرط بن حجاج ہر سہ بر آن حملہ آور شدہ بودند۔ و این روایت کہ
من دین کتاب بیان نمودہ ام از اخبار الطوال است ۱۲ ص ۵۴

از اینجا که سعد خود درین معرکه شریک نبود فوج راشائسه
یدگمانی پیدا شد و بلکه یکی از شعرائے فوج مے سرآید -

وَقَتَلْتُ حَتَّى أَنْزَلَ اللَّهُ نَصْرَهُ	من جنگ کردم تا خدا یتعالی امداد فرستاد
وَسَعَى بَابُ الْقَادِسِيَّةِ مَعْصِمٌ	و لے سعد بدر قاسیة تکبیه کرده ماند
فَأَنْبَأَ وَقَدْ آمَتِ نِسَاءُ كَثِيرَةٌ	چون ما باز آمدیم صد مازن بیوه شدند
وَنِسْوَةٌ لِسَعْدٍ لَيْسَ فِيهِمْ آيَةٌ	و لے در زنان سعد هیچ یک بیوه نشد -

اشعار فوق بجزرے شهره گرفت که در زبان اطفال هم افتاد -
تا اینکه سعد تمام فوج را جمع کرده در مجمع عام زحمت های آبله را
که بر بدن داشت بنمود و معذوری خود را به پایة ثبوت رسانید -

سعد نامه فتح بحضور حضرت فاروق رضی فرستاد و مقتولان
فریقین را در آن شرح داد - حضرت فاروق رضی از روزی که
معرکه قادسیه آغاز یافته بود این امر را معمول فرموده بود - که
روزمه بوقت طلوع آفتاب از مدینه منوره مے برآید - و در
انتظار قاصد چشم براه مے بود - روزی حسب معمول از
شهر برآمد وید که شتر سوارے از آن طرف مے آید - بعد از
استفسار معلوم شد که او قاصد سعد بوده و مرده فتح آورده
چون حضرت فاروق رضی دانست که قاصد هست و مرده نصرت
آورده از تفحص کرد - قاصد گفت از لطف خداوندی اهل اسلام
فائز بمرام شده اند - حضرت فاروق رضی در رکابش پیاده میزد

و جویائے احوال جنگ می شد. چون شترسوار داخل شهر شد
دید که هر کس که پیش رو می آید زین پیاده او را که در رکاب میزد
به لفظ امیر المومنین خطاب میکند. بمشاهده این حال ترسید.
و بر خود بلرزید و گفت که ای سید القوم چرا از خود معرفی نکردید
که من از بے خبری مرتکب بے ادبی شده ام. فرمود که مضائقه
ندارد. باید که سلسله کلام را قطع نکنی. الغرض بهمان حال در
رکاب قاصد پیاده تا آستانه خلافت رسید. و در مجمع عام
اهل مدینه را از دستخ مرده داد و یک خطبه مؤثر خواند که فقره آخرش
بدین مضمون بود.

ای اهل اسلام من پادشاه نیستم که شمار غلام بسازم.
خود من غلام (بندۀ) خدا هستم. البته با خلافت بر سر من
انداخته اند اگر من خدمت شمار اباین قسم کنم که شما به آرامی
در خانه های خود خواب کنید موجب سعادت من است و اگر
بخواهم که بر آستانه من راضی باشید موجب شقاوت من
است. من میخواهم که شمار را تعلیم کنم. لکن نه بقول خود بلکه
به عمل خود.

در معرکه قادسیه بعضی اشخاص از عرب یا غم که بمقابلۀ اهل
اسلام آمده بودند از مصیبت دلخواش قتال با اهل اسلام
نداشتند. بلکه جبری بفوج در آمده بودند و اکثری ترک وطن گفته

روپوش شده بودند۔ این مردم بعد از فتح بحضور سعد حاضر شده طالب امن شدند۔ سعد این کیفیت را باستان خلافت عرض کرد۔ و حضرت فاروق رضی صوابه را به حضور خواسته مشوره خواست و همه بالاتفاق و درخواست امن را از ایشان منظور کردند غرض جمیع رعایای ایران را امن داد و کسانی که ترک وطن گفته بودند بسکنهای خود باز آمده آباد شدند۔ و ارتباط فارتخین با اقوام مفتوحه بعد از ترقی گرفت که بعضی در بین رابطه قربت و خویشی بهم پیدا کردند۔

شکر ایران از قادسیه گریخته به بابل رسید۔ و چون این مقام خیل محفوظ و مستحکم بود به اطمینان خاطر به تهیه جنگ پروا نداشتند و بسرگردگی فیروزان مستعد کارزار شدند۔ سعد از بهر استیصال شان در سپه ۴۳۰۰۰ بطرف بابل رخ کرد۔ و چند نفر از سردرگانان فوج پیشتر فرستاد تا راه را از مخالف صاف کنند۔ چنانچه باین راه بمقام برس بصری سد راه شده با سردرگانان مذکور معرکه آراشد۔ آخر زخم خورده بطرف بابل گریخت۔ رئیس برس که بطام نام داشت از در آشتی درآمد و تا بابل در جاهای مناسب پلها تیار نمود۔ تا برای لشکر اسلام در ذهاب و ایاب موجب سهولت باشد۔ اگر چه بعضی از سردرگانان نامی عجم مثل سروارغیجان و مهرزان و مهرجان

وغیرہ جمع بودند۔ لیکن حملہ اول رو بجیز نہادند۔ سعد خود و ربائل او تراق نمود
 و چند دستہ فوج را بسر کردگی زہرہ پیش فرستاد۔ افواج غنیم از بابل گرختہ در کوئی
 مقام کردند و از رؤسائے عجم شہر یازنام سپہ سالار لشکر بود چون زہرہ از کوئی
 گذر کرد۔ شہر یار از شہر برآمدہ معرکہ ارشد۔ و در میدان جنگ پیش آمد نعر زد کہ یکہ کل
 لشکر اسلام در شجاعت فرو باشد بمقابلہ براید زہرہ گفت کہ خود
 من باتو آمادہ کارزار بودم لکن حالاکہ پیچہ ادعا کردہ۔ غلامے بمقابلہ
 است خواهد برآمد این بگفت و نابل نام غلامے را کہ از قبیلہ عجم
 بود اشارت کرد۔ نابل اسب را ہمیز کردہ پیش رفت و شہر یار
 کہ مانند دیو قوی ہیکل بود حریف خود را ناتوان دیدہ نیزہ را بر
 زمین انداخت و دست برگردنش کرد و بزور بطرف خود کشید
 بر زمین زد و خود بر سینہ اش نشست و از حسن اتفاق سہرشت
 شہر یار بریز و ندان نابل آمد۔ و چندان گزید کہ شہر یار بمقتل رسید۔
 نابل موقع را غنیمت دانستہ برخاست و بر سینہ اش نشست
 و بہ خنجر آیدار شکمش را پارہ کرد۔ شہر یار بہ لباس و اسلحہ ہمیش بہا
 آراستہ بود۔ نابل زرہ و اسلحہ را از بدنش بر آورد و بحضور سعد
 حاضر کرد۔ سعد از برائے عبرت اہل اسلام امر کرد کہ نابل بہمان
 لباس و اسلحہ را پوشیدہ بحضور حاضر شود۔ و چون حسب الامر سپہ
 سالار اسلام نابل بآن لباس مزین و اسلحہ ہمیش بہاد و مجمع عام
 بحضور سعد حاضر آمد تصویرے از نیرنگی عالم بے ثبات و نظر

حاضرین تمثیل یافت۔

کوٹے از مقامات تاریخی بودہ و عمرو و حضرت ابراہیم
علیہ السلام را بہین جاوڑ زندان کردہ و تا آن زن آن زندان آباو
بودہ۔ سعد بنہ نظارہ زندان رفت و بعد از درود و فاتحہ آیہ کریمہ
تِلْكَ الْآيَاتُ مُنْذَرًا لِّهَآبَيْنَ النَّاسِ قُرْآنُكَ اَزْ
کوٹے نزدیک پپائے تخت ایران بہرہ شیر نام مقامے
بود و در اینجا یک رسالہ شاهی اقامت داشت و این رسالہ ہر روز
بطور التزام سوگند یاد کردہ مے گفتند کہ تا وقتیکہ مازندہ ستم
سلطنت فارس ہرگز روئے زوال نخواہد دید۔ در اینجا شیرے
بود کہ با کسے خیلے انس داشت و بہ ہمین مناسبت آن
شہر را بہرہ شیر می گفتند۔ چون لشکر سعد قریب رسید شیر
غرش کنان مقابل آمد و ہاشم سر کردہ فوج ہراول بہ یک
ضرب شمشیر را از پا در آور و سعد آفرین کرد۔ و
پیشانیش بوسید۔

سعد پیش رفت و بہرہ شیر را محاصرہ نمود و لشکر بہ اطراف
شہر منتشر شدہ ہزار ہا نفر را گرفتار کرد و شہر ز او کہ ٹیس سالہ بود
بہ سعد گفت کہ این مردم کہ فوج اسلام ایشان را بقیہ امر
آورہ ہمہ اشخاص زراعت پیشہ میباشند و اسارت
ایشان اہمیتہ ندارد۔ سعد اسمائے آنہا را درج کتاب نمود۔

و فرمان بر رمانی داد۔ رُوسائے قرب و جوار ہمہ جزیرہ قبول کردند۔
و لے شهر فتح نشد۔ و تا دو ماه متواتر محاصره ماند و درین عرصه اهل
ایران بعض اوقات از قلعه برآده صف معرکه را می آرستند
روزے همه امانی با جوش و خروش تمام تیرباری کرده از شهر آیدند
و دل بر مرگ نهادند۔ اهل اسلام هم جواب ترکی بہ ترکی دادند۔
زہرہ کہ از سرکردگان عظام لشکر اسلام بود و در معرکہ جنگ
یام از همه پیشتر و از شجاعت میداد بعضی حلقه های زرہ او
شکسته بود۔ مردم گفتند کہ این زرہ را عوض کنید۔ گفت اینقدر
سعادت کو کہ تیرای غنیمت ہمہ را گذاشته بطرف من بیایید
لاکن از اتفاق اولین تیرے کہ از لشکر ایران زدند بزہرہ خورد۔
مردم خواستند تیر را از بدنش بکشند۔ نگذاشت و گفت
تا وقتیکہ تیر در بدن من باشد جان بہ قالب خواهد بود۔
ہمان حال جملہ آور شد و خود را بر صفت غنیمت زد۔ و بہر از را
کہ از سرکردگان نامور بود۔ بہ زخم شمشیر ہلاک ساخت
ساعتی نہ گذشت کہ لشکر ایران رو یفرار نہاد و اہل شہر
نشان صلح بالا کردند۔

درین بہرہ شیر و داین فقط دریائے و جلہ مائل بود چون
سعد از بہرہ شیر قدم پیش نہاد دریائے و جلہ سد راہ شد۔
اہل ایران بہ مقتضائے مصلحت وقت پُل ہا را قبل ازین منہدم

و سمار کرده بودند - چون سعد بر ساحل آب دجله رسید نشانه
از پل و کشتی نیافت - لشکر اسلام را مخاطب نموده گفت که
دشمنان از هر طرف مجبور شده در دامن دریا پناه گرفته اند - اگر این
همم هم از لطف خداوندی انجام یابد خاطر اهل اسلام بکلی مطمئن خواهد
شد - این بجفت واسطه را بدریا انداخت و از هر اطاعت
سپه سالار همه سپاه را بدریا انداختند - و دریا اگرچه بغایت
فخار و موج بود لکن از برکت همت و جوش اسلام در طیارج
اسلامیان استقلال بخدای پیدا شد که اگرچه امواج دریا تا به
یا ل اسپان عربی میرسید باز هم غازیان اسلام بے پروا
با هم اختلاط کرده می رفتند - حتی در ترتیب یمن و یسار
هم فرقی پیدا شد - بر ساحل مقابل اهل ایران این نظاره
جیرت انگیز را چشم تحیر تماشا میکردند - و چون فوج اسلام
قریب ساحل رسید گمان بردند که اینها از جنس بنی آدم نیستند
بلکه بلا تشبیه جن هستند و در حالیکه الفاظ دیوان آیدند - دیوان آیدند
برزبان شان بود و بگریزنها و ندبا و جو این سپه سالار لشکر ایران که
خرزاد نام داشت پائے استقلال محکم شد و چند بے بقایه
لشکر اسلام ایستاده ماند و دسته های فوج تیر انداز را مأمور
کرد که از ساحل باران تیر ببارند و بر نخه در میان آب درآمده سوار راه

طوفان اسلام شوند۔ لیکن اہل اسلام بساں سیلاب پیش
رفتند و تیر اندازان ساحل را بیش از خس و خاشاک نہ پنداشته
بساحل رسیدند۔ یزدگرد اہل حرم و ارکان خاندان شاہی را قبل
ازین بہ حلوان کوچ داده بود چون این خبر بگوشل و رسید خودش
ہم از شہر برآمدہ رو بگریز نہاد۔ سعد کہ در میان داخل شد از درو
دیوار آثار سکوت نمودار بود۔ از مشاہدہ این حال عبرتے در
و ش پدید آمد و بے اختیار قرأت کرد۔

كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَاتٍ وَعَيُْونٍ وَذُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ
نَعْمَةً كَانُوا يَفْقَهُوا كَذَلِكَ وَادْرَأْنَا أَمْوَالَهُمْ خَزَائِنًا

در ایوان شاہی بجائے تخت سلطنت منبر برپا گردید۔ و نماز
جمعہ را در آنجا ادا کردند و این نخستین جمعہ ایت کہ در عراق ادا
کردند۔ فقہائے عصر حال تعجب خواہند کرد کہ سعد با آنکہ از اکابر
صحابہ بودہ و سالہائے دراز شرف صحبت جناب رسالت مآب
صلعم دریافتہ چہ بطور اورنگ زیب عالمگیر و سلطان محمود غزنوی
بت شکن نشد و چرا در ایوان شاہی ہمہ تصویر مجسمہ را
برقرار گذاشت۔

بعد از دو سہ روز سعد فرمان داد کہ گنجینہ و اشیائے نفیس

سلطہ علامہ طبری کہ در زمرہ محدثین عظام ہم شمرده مے شود۔ این واقعہ ابتدرج

در کتاب خود آورده است ۱۲ ص ۵۸

ایواناتِ شاه‌ی را یکجا بحضور حاضر کنند - از سلسله خاندان کیانی تا عهد نوشیروان ساسانی بهزار با عجائب آئینار قابل یادگار بوده مانند زره ماه و شمشیرهای خاقان چین و راجه دهر و الی گجرات و قیصر روم و نعمان ابن منذر و سیاوش و بهرام چوین و خنجرهای کسری و هرمز و قباد و تاج زرنگار نوشیروان و بلبو ساست شاه‌ی و یک اسپ طلا که با زین نقره مزین و به دانه های یاقوت و زمرد مرصع بود و یک شتر ماده نقره که پالانش از طلا و مهارش از سلک یاقوت های گران بها بود و سوار ناقه از سترنابا جواهر مرصع بود و عجب ترین نغایس فرشب بود که در صطلاح ایران به بهار شهرت داشت و از برای این بود که بعد از انقضای موسم بهار آنرا هموار کرده بر آن می نشستند و جام شراب را دور میدادند - و نظریه همین مناسبت جمیع سامان بهار در آن مهیا بود - چنانچه در وسط یک چمن سبز بود - و به چهار طرف جدولها امتداد یافته - و درختان بو قلمون و شکوفه های رنگا رنگ و گلها و برگ های عجیب و غریب طرح داده بودند - و طرفه اینکه هر چه بود از زمرد و سار جواهر بود - یعنی زمینش از طلا و سبز ه اش از زمرد و جدول ها از کهراج (فخر اج) و درختان از طلا و نقره و برگ ها از حریر و میوه ها از بقیه جواهر بود -

همه این اسباب در حین غارت عام بدست فوج آمد های

شکر اسلام بحدے راستی باز و دیانتدار بود که هر کس هر چه یافت
 بے کم و کاست بحضور سپہ سالار حاضر آورد۔ و قتیکہ این ہمہ
 نفائس را بہ ترتیب آرستند۔ نمونہ از صحرائے نور بہ ظہور آمد
 سعد این عجایب را دیدہ بعالم حیرت رفت و مرۃ بعد از مرۃ
 نفائس را بہ نظر استعجاب میدید و میگفت کہ اشخاصی کہ
 درین گونه نفائس نادرہ خیانت نورزیدہ اند ہمانا بغایت دیت
 وارہستند۔

غرض بال غنیمت حسب قاعدہ معمول تقسیم و خمس آن بدربار
 خلافت ارسال شد۔ فرش بہار و آثار عتیقہ را بجنبہ فرستادند
 تا عرب از طرف جہ و جلال ایران را مشاہدہ و از طرف اقبال و نصرت
 اسلام را تماشا کنند۔ چون خمس بال غنیمت را بہ حضور حضرت عمر رض
 حاضر آوردند۔ جناب مدوح را بہ استغناء و دیانت فوج اسلام
 حیرت افزد۔

در مدینہ شخصی بود محکم نام خیل بلند بالا و خوشگل۔ حضرت
 فاروق رض بلبوسات نوشیر وانی را در برابر آورد۔ تا مردم شہر تماشا
 کنند۔ و این بلبوسات دریشی یا مختلف بودہ۔ از قبیل لباس سواری
 و لباس دربار و لباس جشن و لباس تہنیت و ہمہ را نوبت بہ نوبت
 بہ محکم پوشانند۔ و قتیکہ نوبت بہ بلبوس خاص و تاج زرنگار
 رسید۔ دیدہ تماشا بیان خیرہ ماند۔ و مدتی مردم بچشم حیرت

مے نگریتند۔ درباب فرش بہار رائے عوام صحابہ برآن رفت
 کہ تقسیم نشود حضرت فاروق رض نیز پیچہ نکرواشت۔ لاکن
 حضرت علی رض بر تقسیم اصرار فرمود۔ و بر بہار ایران صد مہ خزان
 رسید و مرقع دولت نوشیروان پارہ پارہ شد۔
 ہر چند امروزد در مذاق اروپا این حرکت وحشیانہ ست و لے مذاق
 ہر عہد جدائے باشد۔ در آن عہد مہارک کہ بہ خیر القرون شہرت
 دارد۔ ز خارف و نیوی در نظر اہل بصیرت وقعتے نہشت۔ و
 یاوگار رائے و نیوی را در خور اعتبار نمیدانستند۔

جلولاً - ۱۶

۱۶
۶۴۳۷

این معرکہ خاتمہ فتوحات عراق بودہ بعد از فتح مدائن اہل
 ایران در جلولاً تہیہ جنگ پرداختند و فوجے کثیر فراہم آوردند
 خزراد کہ برادر رستم رئیس لشکر ایران بود بکمال تدبیر فوج را تعبیه
 کرد۔ و گرد شہر خندے حفر نمود و در شوارع و مسالک خاک سخت
 سعد کیفیت واقعہ را نوشت و بحضور حضرت فاروق رض فرستاد
 سلسہ در سواد بغداد جلولاً نام شہرے است، و از آنجا کہ قصبہ کوچک است۔ در نقشہ
 مندرج نیست۔ و اگر کسی از بغداد بصوب خراسان سفر کند۔ شہر مذکور در
 راہ مے آید ۱۲ مہ

و از دربار خلافت فرمان شد که هاشم ابن عقیله باد و از ده
 هزار فوج بر این مهم مقرر شود. و قعقاع بر مقدمه الجیش و مسعر ابن
 مالک بر میمنه و عمرو ابن مالک بر میسر و عمرو ابن مره بر ساقه ماموشوند
 هاشم از میان بر آمده بر روز چهارم در جلولا رسید. و شهر را محاصره
 نمود. و مدت محاصره چند ماه طول کشید و درین عرصه اهل ایران بعض
 اوقات از قلعه بر آمده حمله آور می شدند. و نا بهشتاد بار اتفاق
 جنگ افتاد و در هر معرکه ایرانیان بر نصرت میخوردند. و چون دین
 شهر برستم و خیره با فراط بود و عده جمعیت اهل ایران تا به لک ها
 نفر می رسید. از نصرت هاشم متواتر اید اید می شدند.
 و روزی با ساز و سامان بسیار و خیل جوش بر آمدند. لشکر
 اسلام نیز بکمال استقلال و اد مقابله داد و از حسن اتفاق
 با دس تند و زیدین گرفت. بحدی که جهان در چشم جهانیان
 تار یک شد و ازین جهت اهل ایران به حال مجبوری پس پاشند
 و از بکه گرد و غبار چشم هار اخیر کرده بود راه را نشناختند
 و هزاران نفر در خندق افتاده غرقه گرد و آب فنا شدند. و بعد
 اهل ایران خندق را از بعض مقامات بنجاک انپاشته راه را
 هموار ساختند. چون لشکر اسلام برین حال اطلاع یافت
 این موقعه را از منقنات شمرده بنائے تعرض گذاشت. اهل ایران
 از حرکات لشکر اسلام و مبدع احوال می رسید. و در همان راه که

فوج اسلام میجو است ازان تعرض کنند ایرانیان خشک رنجتند
 وفوج را با همه ساز و سامان ترتیب داده بر در قلعه ایتماده کردند
 و بهادران فریقین آن قدر دوا و جوا نمودی دادند که جز معرکه لیلۃ الہریہ
 هیچگاه این جور معرکہ برپا نگشته بود۔ نخستین طرفین تیرباری کردند۔
 چون ترکش با خالی شد نوبت بہ نیزہ ہا رسید و چون نیزہ ہا
 شکست و از کار ماند دست بہ تیغ و خنجر بردند۔ قعقاع بہ کمال
 شجاعت سرگرم کارزار بود و پیشقدمی می کرد تا بہ در قلعه رسید
 لاکن ہاشم کہ سپہ سالار بود پس ماند و جزو عظیم فوج
 در رکاب او بود۔ قعقاع بہ نقباء امر داد کہ نعرہ بزنید کہ سپہ سالار
 اسلام بدر قلعه رسید۔ فوج گمان کرد کہ شاید ہاشم باشد
 و ازین جہت دفعۃً بہ شدت تمام حملہ آوردند۔ اہل ایران بہ حال
 اضطراب بنا کے گریز نہادند۔ و بہر طرفی کہ میرفتند خشک ریختہ
 بود۔ و لیران اسلام قتل بے دریغ کردند۔ و بقول طبری یک لک
 نفوس بمعرض قتل رسید۔ و اہل غنیمت بہ قدر است کردہ
 بدست اہل اسلام افتاد۔

سعد نامہ متضمن بہ مرثیہ فتح باخمس اہل غنیمت بدر بار خلافت
 فرستاد۔ زیاد کہ بیک مرثیہ بود۔ حالات جنگ را بعبارہ فصیح
 بیان کرد۔ حضرت عمر رضی فرمود آیا این واقعات را بہ ہمین فصاحت
 در مجمع اہل اسلام ہم بیان کردہ می توانی۔ زیاد عرض کرد

اگر مہمیت میگریفت از حضور خلیفہ میگریفت۔ غرض مجمع عام منعقد شد و زیاد واقعات جنگ را طورے باکمال فصاحت و بلاغت و تفصیل تمام بیان کرد کہ گویا معرکہ را تصویر کرد۔ حضرت فاروق رضی بے ساخته فرمود کہ اطلاق لفظ خطیب بر این چنین کس موزون مے نماید۔ زیاد خیلے بر جستگی گفت۔

إِنِّ جُنْدَنَا أَنْطَلَقُونَا بِالْفِعَالِ لِسَانًا
بعد زیاد ذخیرہ غنیمت را بہ حضور حاضر کرد۔ و چون وقت غروب بود قسمت معطل ماند و در صحن مسجد انبار شد۔ عبدالرحمن ابن عوف و عبداللہ ابن ارقم ہمہ شب حراست از مال غنیمت نمودند سحر گاہ کہ در مجمع عام قدیفہ را از روئے انبار غنیمت برداشتند علاوہ از درہسم و دینار خیلے جو اہر ناب نیز برآمد۔ حضرت عمر رضی بے ساخته گریہ آغاز کرد۔ مردم بہ استعجاب گفتند کہ این وقت گریہ است؟ فرمود۔ بلے اہر جا کہ دولت قدم مے نہد رشک و حسد نیز در رکابش مے باشد۔

یزد گرد کہ از شکست جلولا خبر شد از حلوان برآمدہ بصوب رے روئے گریز نہاد۔ و خسرو شوم را کہ از سرکردگان مغرز بود با چند رسالہ از برائے حفاظت حلوان گذاشت۔ سعد خود در جلولا و تراق نمود۔ و قعقاع را بہت حلوان فرستاد۔ چون قعقاع قریب بہ قصر شیرین د کہ از حلوان بمسافت ستمیل واقع است رسید۔

خسرو ششوم خود از حلوان برآمده آماده کارزار شد - لاکن نیز نیت
 یافته رو بگریز نهاد - قعقاع به حلوان رسیده در آنجا او تراق نمود و
 فرمان داد که بهر طرف منادی امن شود - روسائے اطراف حلوان
 پے در پے آمدند و جزیه قبول کرده در حلقه حمایت اسلام
 داخل می شدند - این فتح خاتمه فتوحات عراق بود - زیر احد
 عراق درین جا به اختتام میرسد -

فتوحات شام

بملاحظه سلسله واقعات درین مقام مناسب است که
 حالات ابتدائی متعلقه به لشکر کشی شام را نیز مجملأ شرح دهیم
 حضرت ابوبکر رضی در آغاز ^{۳۱} ^{۳۲} مرتبه بعد از خرابی بر شام لشکر
 کشی کرد و ابوعبیده را بر حصص ویزید ابن ابی سفیان را بر دمشق
 و شرجیل را بر اردن و عمرو ابن عاص را بر فلسطین مامور فرمود - و
 عده مجموعی افواج ۲۴۰۰۰ نفر بود - این امرائے لشکر و قتیله از
 سرحد عرب برآمدند - ایشان را در هر تدم با جمعی کثیر از اهل
 روم اتفاق مقابل و محاربه افتاد - چه از پیش رو با آماده کارزار
 بود - بر علاوه قیصر روم از جمیع اطراف ملک افواج فراهم نموده -
 دسته دسته بمقابلہ سرشکران اسلام میفرستاد - بعد

مشاهده این حال سرکردگان لشکر اسلام بالاتفاق تجویز نمودند
 که همگی افواج یکجا جمع شوند - و بحضور حضرت ابو بکر رضی علیه السلام گردند
 که دیگر افواج بکمک بفرستند - چنانچه خالد بن الولید که برهمسنگ
 عراق مامور بود از عراق روان گشت و بعد از معارک عدیده که در
 بین راه بوقوع آمد و در هر معرکه فتح نصیب لشکر اسلام شد -
 به دمشق رسید و آنرا مرکز قرار داده اوتراق نمود - قیصر اردوئے
 بزرگ بمقابلہ لشکر اسلام فرستاد - و این فوج به اجنادین
 رسیده بنا از تعبیه گذاشت - خالد و ابو عبیدہ پیشقدمی نموده
 بطرف اجنادین رفتند و به دیگر سرکردگان فوج نامه فرستادند
 که در آنجا با آنها یکجا شوند و بر طبق نامه یزید و شرجیل و عمرو ابن العاص
 بوقت مقررہ در اجنادین رسیدند - خالد از اجنادین برآمدہ بر لشکر
 غنیمت حمله آورد و بعد از معرکه خونریز که در آن ۳۰۰۰ نفر از لشکر اسلام
 جام شهادت نوشیدند فتح کامل نصیب لشکر اسلام
 گردید - این واقعه حسب روایت ابن اسحاق بتاریخ ۲۸ جمادی الاول
 ۱۳^{هـ} بوقوع آمده - خالد بعد از فراغت این مهم بار دیگر عزیمت
 دمشق نمود و در آنجا رسیدہ از ہر طرف شہر را محصور کرد - و این
 محاصرہ اگرچہ در عہد حضرت ابو بکر رضی آغاز یافتہ مگر فتح در عہد
 حضرت عمر رضی حاصل شد - و ازین جهت این معرکہ را بہ بسط
 و تفصیل بیان میکنم -

فتح دمشق

این شهر از مراکز شام بوده - و چون در ایام جاہلیت عرب
 برائے تجارت اکثر در آنجا رفت و آمد داشتند عظمتش در
 کل اکناف عرب شهر بود و بنائے علیہ حضرت خالد بکمال اہتمام
 از محاصرہ اش تہیہ نمود و سردگان نامور را کہ بر فتح صوبہ
 جات شام مامور شدہ بودند - بر دربانے کلان شهر مقرر کرد -
 چنانچہ عمرو عاص را بر باب قوما و شرجیل را بر باب الفردیس
 و ابو عبیدہ را بر باب الحجابیہ متعین نمود و خود ہمراہ پنج ہزار فوج
 قریب باب الشرق فرود آمد - نصاریے کہ شدت محاصرہ
 را دیدند این ہمت از دست دادند - و سبب در پست ہمتی
 آنہا این بود کہ جاسوسان نصاریے برائے دریافت حالات
 در فوج اسلام مے آمدند و میدیدند کہ در جمیع فوج اسلام
 یک عالم جوش و خروش است و ہر کس از نشہ اسلام
 مست مے نماید و ہر فرد در جرات و ثابت قدمی و راستباری
 و عزم و استقلال عدیم المثال معلوم مے شود - با این ہمہ نصاریے
 فخر و مباهات میکردند - کہ سایہ ہر قل بر سر شان موجود است - و افواج
 کمک از حصہ گیل شدہ - در اثنائے این حال حضرت

ابو بکر رضی اللہ عنہ از جہان فانی رحلت نمود۔ و حضرت فاروق بر سر
خلافت نشست۔

نصارائے گمان مے بردند کہ عرب شدت زمستان شام
راتاب نخواهند داشت و بنا بر آن در زمستان دامن ہمت
از دست شان خواهد رفت لکن ہر دو امید شان باین بل گشت
سرگرمی اہل اسلام از شدت زمستان شام ہم کم نہ گردید۔
خالد چند دستہ فوج را بسر کردگی ذوالکلاع بفاصلہ یک
منزل از دمشق مامور کرد کہ از آن طرف سد راہ افواج امدادی نصار
باشند۔ چنانچہ افواج کمک را کہ ہر قل از حصہ گیل ساخت
وربین راہ از طرف لشکر اسلام تعرض شد و پیشتر آمدہ
نتوانستند اہل دمشق از افواج امدادی بکلی بایوس شدند و در
اثنائے این حال واقعہ دیگر بظہور آمد کہ ازیرائے اہل اسلام
تائید غلبی گردید۔ یعنی بطریق دمشق را فرزندے تولد شد۔ و
بتقریب تولد او مالی شہر طوئے عظیم کردند۔ و از اندازہ بیش
خمر خوردند۔ و از نشہ خمر عین در اول شب آنہا را چنان خواب
برد کہ از خود رفتند۔ حضرت خالد رضی اللہ عنہ شب بسیار کم خواب
مے کرد و از اندرون شہر دمیدم با خبر مے بود۔ این موقعہ را از
مغنمات شمرده چند نفر از سر کردگان فوج را با خود گرفت و
نُخ بطرف شہر کرد۔ خندقے کہ متصل بہ شہر پناہ بود آب بسیار

داشت پس برمشک سوار شد و بساحل دیگر رسید و بر
دیوارِ شهر کماند خسته بالا رفت و از آنجا زینہ ریمانی
با کمان بسته آویزان کرد۔ و باین تدبیر یک ساعت اکثرے
از جانِ نثارانِ اسلام از فضیل بالا شدند۔ خالد از دیوار فرو
آمده نخستین در بانان را از تیغ کشید۔ و بعد قفل را شکستاده
ور را بکشد۔ فوج اسلام کہ پیشتر آمادہ و مستعد بودند مانند
سیلاب داخلِ شهر شدند۔ و پاسبانان را قتل رسانیدند۔
نصارے بشاہدہ این حال ہمگی در ہائے شهر را بکشد و دند
بایو عبیدہ التماس بردند کہ آنہارا از دستِ خالد امان بدہد۔ و مقلط
کہ بازارِ مسگری میباشد۔ ابو عبیدہ و خالد با ہم ملاقی شدند
حضرت خالد یک حصہ شهر را بزر و ر بازو فتح کردہ بود و حضرت
ابو عبیدہ در خواست صلح را منظور فرمود و ازین جہت در حصہ
مفتوحہ نیز شرایط صلح نفاذ یافت یعنی فوج را اجازہ بتاراج
شہر و جمع مال غنیمت نہ دادند و غلام نہ گرفتند۔ این فتح مبارک
کہ دیباچہ فتوحاتِ بلا و شام مے باشد۔ در ماہ رجب
۱۴ رومے دادہ۔

۶۳۵ھ

لہ این روایت طبری است۔ بقول بلاذری شخصے از نصارے
حضرت خالد رضرا از احوالِ جشنِ نصارے اطلاع دادہ بود و زینہ ہم خود
نصارے آوردہ بودند ۱۲ منہ

فصل - ذیقعة الحرام - ۱۳۵ هـ

اہل روم از فتح دمشق خیلے برہم شدند۔ و از ہر طرف
گرد آمدہ با جمعیت کثیر بمقابلہ اہل اسلام آمادہ کارزار شدند۔
از آنجا کہ لشکر اسلام بعد از فتح دمشق غزم اردن کردہ بود نصاری
نیز بمقام بیسان کہ از بلاد نامی صوبہ مذکور میباشد۔ افواج
خود را جمع نمودند و افواج کمک کہ ہر قتل برائے اہل او مقدمہ
دمشق فرستادہ بود و از تعرض لشکر اسلام در آنجا رسیدہ
توانستند نیز بمقام بیسان با دیگر افواج نصاری یک جاشند۔
و عدہ قوج نصاری تاسی و چہل ہزار رسید و سپہ سالار فوج
ہسکار نام شخصے از منصبداران روم بود۔

از آنکہ ناظرین کتاب موقع جنگ را بفہمند خیلے ضرورت
کہ گوئیم ملک شام بر ۶ ضلع قسمت یافتہ و از جملہ دمشق و حمص
و اردن و فلسطین اضلاع نامی میباشد۔ مرکز اردن طبریہ و
از دمشق بمسافت چہا منزل واقع است۔ بجانب شرق طبریہ
غذیرے است۔ کہ ۲۰ میل طول دارد و قریب بہ غدیر مذکور بمسافت
پنزد میل قریب بود کہ در قدیم آن را سلا و در زبان عربی آنرا فحل
میگفتند۔ این معرکہ بنام ہمین مقام شہرت دارد۔ اگرچہ درین

عصر قریہ مذکور خرابہ افتادہ و لے بعض آثار از عمارات قدیم
آن تا حال از سطح آب شور بہ ارتفاع ۶۰۰ فٹ بنظر می آید
بیان بطرف جنوب طبریہ بمسافت ۱۸ میل واقع است۔

غرض افواج روم بمقام بیان گرد آمدند و لشکر اسلام
رو بروئے آنها بمقام محفل فرود آمد۔ اہل روم برائے تدارک
این امر کہ مبادا اہل اسلام دفعۃً یورش بیارند۔ بندہائے
انہا را قرب وجوار را بشکستند۔ و راہ مابین محفل و بیسان را آب
فر گرفت و بجلۃ کثرت گل و آب جمیع شوارع مسدود شد۔ لکن سیلاب
اسلام را چرنے سد راہ نمی شود۔ نصارائے کہ استقلال اہل اسلام
را مشاہدہ نمودند بایک صبح شدند۔ و بہ ابو عبیدہ پیغام فرستادند
کہ شخصہ را بسفارت بفرستد۔ حضرت ابو عبیدہ معاذ بن جبل
را برین خدمت مامور کرد۔ چون معاذ در لشکر گاہ روم وارد شد۔
دید کہ درون خیمہ فرش دیبا گسترده اند۔ ہما نجا ایستادہ شد۔
و یکے از نصارائے آمد و گفت اسپ را من میگیرم۔ شما درون
در بار داخل شوید و در آنجا بنشینید۔ معاذ بجدے در ورع
و تقوئے شہرہ بود کہ اہل روم نیز اطلاع داشتند و بنا بر تکریم و تعظیم
گوارا نہ داشتند۔ کہ بیرون در بار ایستادہ باشد۔ معاذ گفت
کہ من بر فرش دیبا نمی نشینم چه این فرش از غصب
حقوق مساکین و غربا تیار شدہ۔ این بگفت برخاک نشست۔

نصارائے متاسفانه گفتند - بابر اے تعظیم شما گترده بودیم
و چون شما خود عزت خود را پاس ندارید مجبوریم که فرشی ابرو داریم
از استماع این سخن آتش غضب معاذ مشتعل شد
و بر جائے خود ایستاد و گفت چیزے که بر عیض شما موجب
عزت است من ابدا عزت نمیدانم - اگر برخاک نشستن شیوہ
غلامان است - کیست که بہتر از من غلام خدا باشد - اہل
روم از استغناء و آزادی طبع معاذ غرق لہجہ جبریت شدند -
و شخصے از و پر سید آیا در اہل اسلام شخصے از شما بہتر ہم است ؟
معاذ گفت معاذ اللہ - مرا ہمین بس است کہ از ہمہ بدتر ہستم
از استماع این سخن اہل روم ساکت و منتظر ماندند - بعد از چند
دقیقہ معاذ بہ مترجم گفت - باینہا بگو کہ اگر شما با من حرف
زدن را رواندارید من باز مے گردم - اہل روم گفتند
کہ مدعائے ما محض استفسار است کہ شما در این ملک بچہ کار آمدہ
اید - ابی سینیا از شما قریب تر است - و شاہ فارس مردہ و سلطنت
او بدست یک زن افتادہ - چرا آنہا را گذارشتہ بطرف ما
آمدہ اید - حالانکہ پادشاہ ما خیلے بزرگ وعدہ قوم ما بہ سیارگان
فلک و ذرات زمین برابری میکند - معاذ گفت نخستین مدعا
ما آن است کہ شما اسلام را قبول کنید - و رخ بجانب قبلہ مانمودہ
نماز ادا کنید - و ترک شراب بگوئید - و گوشت خنزیر نخورید -

اگر این چیز مارا قبول کنی شہزادہ راں ماہستید و اگر از قبول
اسلام باور زید جز یہ بدہید و اگر از جز یہ نیز انکار و اید کار بشمیر
فیصلہ مے شود۔ و اگر عدہ شما مثل سیارگان فلک از شمار
بیرون ہم باشد با پروائے قلت و کثرت ندایم۔ چرا کہ حضرت
باری تعالیٰ در کتاب مجید فرمودہ کہ مِّنْ نِّعَتِهِ قَلِيلٌ غَلَبَتْ
فِئْتَهُ کَثِيرَةٌ بِإِذْنِ اللَّهِ۔ دیگر شما مے نازید کہ رعیت
پادشاہے ہستید کہ بر جان و مال شما اختیار کلی دارد۔ حالانکہ
شخصے را کہ ما برائے امارت خود منتخب نمودہ ایم در هیچ امر
خود را بر رعایائے خود ترجیح نمیدہد۔ اگر ارتکاب زنا کند در
پادشاهی آن اورا دُرہ مے زنیم و اگر سرکہ کند و ستش بریدہ
شود۔ خودش در وین پردہ نمے نشیند و خویشتن را از عوام
رعایا بہتر نمے شمارد۔ در مال و دولت بر ما ترجیح ندارد۔
چون این سخن بگوش اہل روم رسید۔ گفتند۔ اضلاع بلقاء
وارون کہ بہ حد و عرب متصل است بشما میدہیم۔ شما این
ملک را ترک گفتہ بصوب فارس بروید۔ معاذ قبول نہ کرد و بر خاں
اہل روم خواستند کہ با خود ابو عبیدہ درین باب مکالمہ کنند
و برائے حصول این مدعا قاصدے فرستادند۔ چون قاصد در
شکرگاہ اسلام رسید۔ ابو عبیدہ سرخاک نشستہ بود
و چند تیر در دست داشت کہ آنہارا پہلو پہلو حرکت میداد۔

قاصد پنداشت که سپه سالارِ شکرِ اسلام بکمال جاه و حشم
 خواهد بود و بواسطه این شخص بحضور او خواهد رسید لکن صورت
 حال را برعکس دید و بهر طرف که نگاه کرد همه را بیک حال دید چنانچه
 سر اسیمه شد و پرسید که سر شکرِ اسلام کیست؟ مردم بطرف
 حضرت ابو عبیده اشارت کردند - بمشاهده این حال خیل
 متحیر شد و از راه استعجاب ابو عبیده را خطاب نموده پرسید
 که آیا فی الحقیقت سر شکر تو هستی - ابو عبیده به جواب
 گفت بله - قاصد گفت که ما فوج شما را فی نفر دو و اشرفی
 عطا میکنیم - شما از ملک بآئید - ابو عبیده از قبول این حرف
 ابا کرد - قاصد بهم برآمد و از جائے خود برخاست چون ابو عبیده
 بر ناصیه قاصد آثار غضب مشاهده نمود فوج اسلام را بتعبیه
 فرمان داد و عرضیه بآستان خلافت فرستاد و در جواب آن
 فرمانے بعبارت مناسب از دربار خلافت عرصه دور یافت
 و خلاصه مضمونش اینکه شما ثابت قدم باشید - خدایار
 و در کار شما هست -

ابو عبیده همان روز فوج اسلام را امر جنگ داده بود -
 لکن اهل روم بمقابله نبرآمدند - روز دیگر خالد تنها بمیدان جنگ
 له در فوج الشام اذی منقول است که نامه را بدست یک شامی فرستاده بود
 و او به ترغیب حضرت فاروق رضی الله عنه قبول کرد ۱۲ ص

در آمد و فقط یک رساله سواران هم کباب او بود. اهل روم هم
 تهیه جنگ نمودند و فوج را بر سه قسمت منقسم نموده هر قسمت را
 کرسه بعد از آن بمیدان جنگ فرستادند. دسته اول فوج
 نصاری اسپان را بهمانند بطرف خالد می آمد قیس ابن
 بسیره به اشاره خالد از صف شکر بر آمده مدافعه کرد و کشت و خون
 بسیار به وقوع آمد. هنوز ازین معرکه فراغ دست نه داده بود.
 که دسته دیگر از فوج نصاری بر آمد. خالد سیره ابن مسروق
 را اشارت کرد که فوج هم کباب خود را گرفته حمله آور شود. دسته
 سویم فوج نصاری به ساز و سامان بسیار بر کردگی یک سپه سالار
 نامی بر آمد. و او بکمال حسن تدبیر لشکر را حرکت میداد. چون
 نزدیک فوج اسلام رسید خودش قرار گرفت و یک دسته
 فوج قلیل بر کردگی یکی از منصبداران بمقابله خالد فرستاد.
 خالد بکمال استقلال داد مقاومت داد. آخر سپه سالار لشکر
 نصاری خود حمله آورد. و هر دو فوج سابقه هم باو یک جانشند
 و تا دیرینه گامه کارزار گرم ماند. چون اهل روم ثبات و استقلال
 لشکر اسلام را مشاهده نمودند از جنگ ستوه آمده عزم
 گریز کردند. خالد بر فوج خود غره زد که اهل روم همگی قوت خود را
 نشان دادند. اکنون نوبت لشکر اسلام است. به مجرد اجتماع
 این سخن لشکر اسلام دفعه یورش آورده اهل روم را بجلی

از پیش برانند-

شکر نصاری و انتظار کمک بودند و از مقدمه پہلو پئی
میکردند- خالد بفرست دریافت و ابو عبیدہ را گفت کہ اہل رم
از شکر اسلام بر عجب افتاده اند- وقت حملہ ہمین وقت است
و ہنابر آن بواسطہ نقباء کل فواج را اطلاع داد کہ فروانقرض مے شود-
و فوج اسلام را باید کہ با ہمہ ساز و سامان آمادہ کارزار باشند-
و رہا پس آخر شب حضرت ابو عبیدہ از خواب بیدار شد و تعبیه
فوج پرداخت- و معاذ بن جبل را بر میمنہ و ہاشم این عقبہ را
بر میسرہ مقرر نمود و فوج پیادہ را بسر کردگی سعید بن زید مامور کرد
و رسالہ سواران را تحت حضرت خالد متعین نمود- چون ہمہ فوج
بساز و سامان آہستہ شد حضرت ابو عبیدہ از یک سر شکر تاسر
و یکسر گوش کرد- و پیش ہر عکلم پستادہ فوج اسلام را بہ
الفاظ ذیل خطاب مے نمود-

عَبَّادُ اللَّهِ اسْتَوْجِبُوا مِن	اے بندگان خدا سے از خدا بابتعالی
اللَّهِ النَّصْرَ بِالصَّبْرِ فَإِنَّ	فتح و نصرت را بواسطہ صبر بخوانید چرکہ
اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ -	نصرت خداوندی ہمراہ صابران است-

شکر روم کہ عدہ اش تقریباً ۵۰۰۰۰ بود و پنج قسمت قسم
و در عقبہ ہر طور سے تعبیه و ترتیب یافت کہ در صحت اول بدست
راست و چپ ہر سوار و و تیر انداز مقرر شدند و در سالہ فاسے سواران

بر میمنه و میسره مامور بودند و در عقب آنها افواج پیاده متعین بودند
 و بهمین ترتیب نقاره زنان بصوب لشکر اسلام متوجه شدند
 و با خالد که سر کرده فوج هراول بود مقابله نمودند و تیراندازان روم
 بحدس تیرباری نمودند که لشکر اسلام را چاره جز فرار نماند -
 خالد از آن طرف پهلوتی کرده رخ بطرف میمنه کرد که محض بر سواره
 مشتمل بود و تیراندازان در آن شامل نبودند - جرات روم بحدس
 زیاده گشت که رساله میمنه از فوج جدا شده بر خالد حمله آورد -
 خالد حمله کرد و بتدریج خود را پس ساخت تا رساله مذکور از
 فوج خود دور برآمد - خالد که منتظر بهمین وقت بود موقع را غنیمت
 دانسته و فتنه بشت تمام حمله آورد و وصف ماے فوج نصار
 را بر هم زد و ۱۱ نفر از سرکرده گان معتبر لشکر نصار را بکشتش
 هلاک شدند - از طرف دیگر قیس بن میسره بر میسره نصار حمله
 آورد و بازوے دیگر فوج غنیم را هم ضعیف ساخت -
 باین همه قلب نصار اے از سبب کثرت فوج تیراندازان
 محفوظ بود - ما شتم ابن عتبه که سر کرده میسره بود - علم را حرکت
 داده گفت - بحق سوگند! که تا این علم را در قلب فوج نصار
 نصب نکنم نمی گردم - این بگفت و از اسب جسته
 سپرد دست گرفت و دوا و شجاعت داد و آنقدر نزدیک قلب
 رسید که کار از تیر و خندنگ گذشته نوبت به تیغ و شمشیر رسید

یک ساعت کامل معرکه کارزار گرم ماند و عرصه جنگ از خون کشتگان
 رنگین شد آخر ایل روم دهن همت از دست دادند و پائے
 ثبات شان لغزید- و حواس باختہ رو بگریز نهادند- حضرت ابو عبیدہ
 نامہ فتح بدر بار خلافت فرستاد و عرض کرد کہ با قوم مفتوحہ چه
 رفتار شود- حضرت فاروق رضی در جواب فرمانے صادر فرمود متضمن
 براینکہ رعایائے روم ذمی قرار یابد و اراضی ملک بدستور سابق
 و رقبضہ خود کشتمندان باشد-

بعد از معرکہ مذکور دیگر بلا و محال اردن بہ سهولت تمام مفتوح گردید-
 و در ہر مقام شرائط صلح بدین مضمون تحریر شد کہ جان و مال و
 اراضی و مساکن و کلیساها و معابد نصارے بدستور سابق محفوظ و
 سالم خواہد ماند- و از برائے تعمیر مساجد زمین بقدر ضرورت گرفتہ خواہد شد-

حمص - ۱۷۴ ۶۳۵ھ

در ضلاع شام حمص کلان و قدیم ترین ضلاع است- بہ زبان
 انگریزی آنرا امیسا میگویند- در قدیم این مقام خیلے شهرت داشت
 و علتش این بود کہ در آنجا یک میکیل کلان بنام آفتاب بودہ-

لہ تفصیل واقعہ فحل از فتوح الشام از دی گرفته ام و در طبری و غیرہ این واقعہ اخیلے
 باختصار بیان کردہ است و در کیفیت واقعہ ہم اختلاف است ۱۲ ص ۸۸

اقوام آفتاب پرست از برائے زیارتش از راہ دور می آمدند۔
 و پرستاری میکل را موجب سعادت و باعث فخر می دانستند
 بعد از فتح دمشق وارد آن شهر گران باقی مانده بود۔ کہ بعد از فتح
 آنہا کل قلمرو شام در ذیل ممالک مفتوحہ می آید۔ شہر ہائے
 مذکور عبارت از بیت المقدس و حمص و انطاکیہ بودہ۔ و رانطاکیہ
 قیصر روم یعنی ہرقل مقیم بود۔ و حمص نسبت بدو شہر دیگر جمعیت
 و سامان کمتر داشت و ازین بہت شکر اسلام نخستین بصوب
 حمص متوجہ شد و در حین راہ بعلبک پیش آمد و بعد از جنگ
 خفیف مفتوح شد۔ چون فوج اسلام نزدیک بہ حمص رسید
 فوجے بیش عدد از شہر برآمدہ بمقام جو سیمہ صف آرا شد
 و در حملہ اول خالد پائے ثبات شان را متزلزل ساخت۔ بعد از
 خالد سبرہ ابن مسروق را با فوجے قلیل بطرف حمص فرستاد۔
 و در راہ با فوج برہم شدہ روم کہ جا بسجا منتشر شدہ بودند
 مقابلہ افتاد و از لطف خداوندی نصرت شایع حال مسلمانان
 درین معرکہ شہر جیل حمیری تنہا ہفت صد سوار روم را بہ قتل
 رسانید۔ و از فوج جدا شدہ جریدہ بصوب حمص رخ کرد و چون
 قریب شہر رسید یک رسالہ روم اورا تنہا دیدہ حملہ آور شد غازی
 اسلام بغایت استقلال داد و مقابلہ داد و تادہ یازوہ نفر بدستش
 مقتول شد۔ و کل رسالہ رو بگریز نہادہ و کلیسا دیر محل پناہ گزین شد۔

شرجیل ہم تعاقب نموده درون کلیک داخل شد و دید که عده کثیرے
 از نصاری در آنجا بوده شرجیل را از ہر طرف محصور و سنگ باران
 کردند و ہشہادت رسانند۔ بعد از میسرہ خالد و ابو عبیدہ رخ
 بصوب حصص کردند و بنائے محاصرہ نہادند۔ از آنجا کہ سربا بہ منتہا درجہ
 شدت داشت روم را یقین و اثق بود کہ مسلمانان این قدر مدت
 دراز تاپ شدت سربا نخواہند داشت۔ بر علاوہ از ہر قل پیام آمدہ
 بود کہ افواج کمک بزودی مے آید و بر طبق فرمان قیصر فوجے کثیر
 از جزیرہ روان شد۔ ولے سعد و قاص کہ بہیم عراق مامور ہوو
 بجز و استماع این خبر چند دستہ فوج اسلام را گسیل نمودہ
 سد را و فوج امدادی گروید۔ چون امالی حصص از ہر طرف درامید را
 بستہ دیدند بحالت یاس درخواست صلح نمودند۔ حضرت ابو عبیدہ
 عبادہ ابن صامت را و را آنجا گذاشتہ خود بصوب حماۃ نہضت
 کرد و بجز ویکہ بہ حماۃ رسید سکناے آنجا بلتجی مصالحت شدند۔
 و جزیرہ قبول کردند و او از آنجا بہ شیز و از شیز بہ معرۃ النعمان
 رفت۔ و امالی بلاد مذکور ہم ربقہ اطاعت اسلام بگردن انداختند۔
 چون ازین مہم فراغ دست داد عنان توجہ بصوب لاؤقیہ
 منعطف نمود کہ از بلاد و قدیم شام است۔ در عہد قدیم لاؤقیہ
 را بہمانش بتغیر مے کردند۔ حضرت ابو عبیدہ بمسافت اندک
 از شہر فرود آمد۔ و چون شہر بنایت استوار ہو و تدبیرے جذا اختیار کرو

یعنی در میدان جنگ غارها کند و احتیاط تام بعمل آورد.
 تا غنیمت را بر این اطلاع نه گردد. روزی فوج را فرمان کوچ داد
 و محاصره را ترک نموده بطرف حمص روان گردید. امالی شهر که از
 عرصه دراز محصور مانده و ازین جهت بجان آمده بودند و جمله کار و بار
 شان معطل افتاده بود و معاودت لشکر اسلام از تأیید است
 غنیمی شمرده بکار و بار خویش مشغول شدند. لشکر اسلام بهم
 بوقت شب باز آمده بغار پنهان شدند. و چون روز
 روشن شد از غار بایر آمده دفعه یورش بر دند و بچشم نون
 شهر را فتح نمودند. چون از فتح حمص فارغ دست داد حضرت
 ابو عبیده عزم دار الخلافه بقرقل نمود و چند دسته فوج با انصوب
 فرستاد. و بعد با از دربار خلافت فرمان شرف ورود یافت
 متضمن بر اینکه سال دیگر پیشقدمی نه شود. بر طبق ارشاد خلیفه
 افواج را باز پس خواست و از طرف خود ثواب و سرکردگان را بشهرها
 کلان فرستاد. تا در آن جاها چیز خلافت قاعده بوقوع نیاید
 خالد بن ولید را فوج بصوب دمشق رفت و عمر و عاص در آن
 مقام نمود. و ابو عبیده در حمص اوتراق کرد.

پرموک - ۵ - رجب

۱۵
۶۳۶

اہل روم کہ ہزیمیت یافتہ از دمشق و حص بر آئند بہ انطاکیہ رسیدند و بحضور ہرقل داد زدند کہ عرب ملک شام را پامال نمود ہرقل از ان جملہ چند نفر مغزو اہل الرائے را بدر بار خواستہ گفت چون عرب در قوت و جمعیت و ساز و سامان از شما کمتر اند چہ موجب است کہ تاب مقاومت آہنا ندارید۔ حاضرین را از استماع این سخن سرزندہست خنم گردید۔ و خموش ماندند۔ مگر پیر مردے گفت کہ عرب در اخلاق از ما بہتر است۔ شب عبادت میکنند و روز روزہ میگیرند۔ و دست تعدی بر کسہ دراز نمیکند و طریق مساوات را مرغی میدارند۔ و بر عکس ما خرم و خوریم و از زکاۃ فسق و فجور میکنیم۔ عہد ہارا ایفاء میکنیم۔ و بر دیگران جور و جبار و امیداریم۔ پس ازین اعمال حسنہ در کار عرب جوش و استقلال ظاہر مے شود۔ و در کار ما کئے مانشا نے از ہمت و استقلال ناپدید ہست۔۔۔ قیصر روم عزم مصمم کردہ بود کہ از شام بر آید۔ چون دید کہ از ہر شہر و دیار جوق جوق نصارے

مے آئند۔ عرقِ غیرتشِ سحرکت آمد و بمنتہائے جوش آمادہ شد کہ قوہ
خود را بکلی در مقابلہٴ عرب صرف کند۔ و فرمان داد کہ افواج از
روم و قسطنطنیہ و جزیرہ و آرمینیہ بتاریخ معین در دارالسلطنت
انطاکیہ فراہم شوند۔ و بنام حکامِ اضلاع احکام فرستاد
کہ ہر قدر نفوس را کہ از اضلاع خود فراہم آورند گیل سازند۔
بجہرہ و رود و فراہین طوفانِ افواج از ہر طرف برخاست و ہر چہار
اطرافِ انطاکیہ تا نظر کار مے کرد لشکر بود۔

امراء و رؤساء بلاد مفتوحہ شام بجدے شیدائے عدل داد
گتری ابو عبیدہ گردیدند کہ با وصفِ اختلافِ دین از خود
جاسوسہا داشتند و ہر وقتہ از حرکاتِ ہر قل خود اطلاع گرفتہ
بحضرت ابو عبیدہ عرض میکردند و او بدین واسطہ بر جمیع وقایع
مطلع میشد۔ پس ہمگی سرگردگانِ فوج را جمع کردہ بالفاظِ مؤثر
خطبہ خواند و خلاصہٴ اش اینکہ۔ اے اہل اسلام! حضرت
باری تعالیٰ شمارا بار بار امتحان کرد۔ و شمارا امتحانِ خداوندی
از عہدہٴ صبر و استقلال برآید و در جزائے ہمان صبر و ہر میدا
نصرت ہمعنان شما شد۔ اکنون غنیمتِ خیلے با ساز و سامان
بمقابلہٴ شما برآدہ۔ کہ کرۂ زمین از ہولش مے لرزد۔ حالِ مصلحت
چہ مے بینید۔ ؟ یزید بن ابی سفیان (برادرِ معاویہ) بجائے خود
ایستاد و گفت مصلحتِ دین می بینم کہ عیالِ اطفال خود را در شہر

بگذاریم - و خود ما از شهر برآمده صف آرا شویم - خالد و عمرو عاص را با فوج
 از دمشق و فلسطین از برای کک بخوابیم - شرجیل ابن حسن
 گفت که درین موقعه هر که مجاز است که به آزادی اظهار راسه خود
 کند - لاریب راسه یزید عین صواب و مبنی بر خیر اندیشی اسلام
 خواهد بود و لے من بذات خود مخالف این راسه هستم - چه الائی
 شهر همه نصارے و ممکن است به تعصب مذہبی اهل و عیال ما را
 یقید اسر در آورند و به قیصر روم بپارند یا بقتل رسانند - حضرت
 ابو عبیدہ گفت که این امر طورے تدارک مے شود که ما نصارے را
 از شهر بدرکنیم - بجز و استماع این کلمه شرجیل برخاست و گفت
 لے امیر دسر شکر تو ابدًا این حق نداری چه ما الائی را بر این شرط
 امان داده ایم که یہ اطمینان دل و فراغ خاطر در شهر آباد بمانند
 و اکنون بکدام دلیل نقض عہد کنیم - حضرت ابو عبیدہ اعتراف و
 تصدیق نمود و لے مسئلہ زیر بحث ماند و طے نہ شد - بعضے برین را
 بودند که در حصص مقام کرده از افواج امدادی انتظار رود - ابو عبیدہ
 گفت این قدر فرصت کجاست - فی الجمله بر این اتفاق کردند
 کہ حصص را گذاشته راه دمشق اختیار کنند چه در آنجا خالد حضور داشت
 و سرحد عرب ہم قریب بود - چون این ارادہ مصمم شد حضرت
 ابو عبیدہ حبیب این سلمه خزانه دار را به حضور خواسته گفت -
 جز یہ یا خراجے کہ از نصارے میگیریم در عوض حمایہ ایشان است -

از دشمن - و چون درین وقت فرصت تنگ است نمیتوانیم از حمایت
 آنها تنهد کنیم و ازین جهت هر قدر مبلغی که از جزیه تحصیل گشته با مالی مستر و
 سازید و بایشان بگوئید که رابطه اتحاد در بین بدستور قائم است
 و لے بحال حاضر از شما حمایت نمیتوانیم و چون جزیه از حمایت بوده از این جهت
 بشما پس مسترد گردید - بر طبق این تجویز چند لک در سهم را که از درک
 جزیه تحصیل شده بود بے کم و کاست با مالی شهر پس دادند -
 نصاری ازین واقعه بحدے متاثر شدند که لوحه کنان میرفتند
 و بخوش میگفتند که خدا شما را باز پس بیارد و یهود بیشتر
 متاثر شدند - و به توارست سوگند خوردند و گفتند - که
 تا ما زنده هستیم - قیصر روم را بر حصص یارای تقصیر
 نخواهد بود - این بگفتند - و بر درهای شهر پناه
 پاسبان مقرر کردند -

ابو عبیده تنها با سکنای حصص این رعایت نکرد بلکه بجمع
 اضلاع مفتوحه شام نامه مانوش و مبالغ جزیه را بکلی بسکنای
 آن دیار مسترد ساخت -

له این واقعات را بلاذری رح در فتوح البلدان صفحه ۱۳۴ و متانی

ابو یوسف رح در کتاب الخراج صفحه ۸۱ و از دی در فتوح الشام

صفحه ۱۳۸ بتفصیل و بطبیان نموده اند ۱۲ *

غرض حضرت ابو عبیدہ بصوب دمشق نہضت کرد و کو ایف حالات را موبو بحضرت فاروق رض عرضہ داد۔ چون خلیفہ اطلاع یافت کہ فوج اسلام از روم مرعوب شدہ از محص برآمدہ اند خیلہ برنجید و بعد ہا کہ دانست این حرکت باتفاق رائے و حکم جمیع سرعکران بودہ فی الجملہ اطمینان خاطر دست داد و فرمود کہ چون جمیع اہل اسلام بر این رائے اتفاق کردہ اند ہمانا مقتضائے حکمت خداوندی خواہد بود۔ بجواب نامہ ابو عبیدہ فرمانے صادر فرمود متضمن بر اینکه سید ابن عامر را برائے کمک گیل میکنم و لے دار شخ و شکست ابد ابر قلقت و کثرت نیست۔

چون ابو عبیدہ بہ دمشق رسید جمیع سرداران لشکر را فراہم نمودہ مشورہ خواست۔ یزید ابن ابی سفیان و شرجیل ابن حسنہ و معاذ ابن جبل اختلاف رائے داشتند۔ درین وقت نامہ از عمرو عاص رسید شاعر بر اینکه در اضلاع اردن آتش بغاوت بالعموم در گرفته و از روزے کہ افواج اسلام از محص برآمدہ اند مہابت لشکر اسلام خیلے کم شدہ۔ ابو عبیدہ بجواب نوشت کہ ما از ترس اہل روم محص را ترک نہ کردہ ایم بلکہ مدعائے ما جز این نبود کہ غنیمت از مقامات محفوظ بر آید و افواج اسلام کہ جا بجا منتشر اند یکجا جمع شوند۔ شمار لازم کہ از جائے خود حرکت نکنند۔ و خود من ہمراہ افواج خیلے نزد و دی با شما ملاتی خواہم شد۔

روز دیگر ابو عبیدہ از دمشق نہضت نموده در حد و دارون
 بمقام یرموک رسید و در آنجا اتراق کرو۔ و عمر و ابن العاص ہم
 در آنجا باو ملاتی شد۔ این مقام نظر بہ تعبیه خیلے موزون
 بود چه بسر حد عرب نزدیکتر از دیگر جایہائے بودہ و در عقب
 تا بسر حد عرب میدانے فراخ و وسیع داشتہ و فوج اسلام
 در حین ضرورت ازین میدان خود را بہر جا کشیدہ میتوانست
 فوجے کہ حضرت فاروق رضی بسر کردگی سید ابن عامر گیل
 فرمود تا منور ز سید و این فوج ہم بہ تشویش ماند چه ہر لحظہ
 از تعرض روم اندیشہ بود و خبر میر سید کہ حملہ میکنند۔ ابو عبیدہ
 پیکے دیگر بحضور حضرت فاروق رضی فرستاد و خبر داد کہ اہل روم از بحر و
 برگرد آدہ و جوش مذہبی بحدے در ایشان عموم یافته کہ راہب ہا
 و مجاور ہائے کہ ابد از کلیسا بیرون نمی آمدند اکنون با فوج روم
 اشتراک ورزیدہ اند۔ بجز دور و این نامہ حضرت امیر المومنین جمیع
 مہاجرین و انصار را بہ حضور خواستہ نامہ بر خواند و صحابہ بے اختیار
 فوجہ کردند و بجوش بسیار نعرہ زدند کہ اے امیر المومنین برائے
 خدا ما را اجازہ مرحمت بفرما کہ بر برادران خود جانہائے خود را نثار کنیم
 و اگر خدا نخواستہ آسپہ بانہا بسد باز زندگی خورند نمیشیم
 و این جوش و خروش آن قدر افزون شد کہ عبدالرحمن ابن عوف گفت
 کہ اے امیر المومنین خود سپہ سالار شو و ما را ہمراہ بگیر و نہضت بفرما

دیگران بر این رائے اتفاق نہ کردند و اخیراً این رائے قرار یافت کہ افواج دیگر بمک گیل گردد۔ حضرت فاروق رض از قاصد پرسید کہ غنیمت کجاست رسیدہ باشد۔ گفت کہ بمسافت ۳۰ چہار منزل از یرموک رسیدہ۔ حضرت فاروق رض اندوہگین گشت و گفت اکنون موقعہ از دست رفتہ و درین فرصت تنگ افواج بمک رسیدہ نمیتوانند۔ پس نامہ بعبارت مؤثر بنام ابو عبیدہ تحریر فرمود و قاصد را امر کرد کہ خودش این نامہ را بہ پیش ہر صف لشکر ایستادہ لفظ بلفظ بخواند و این پیام زبانی ہد ہد۔

الْأَعْمَرُ يُقْرِئُكَ السَّلَامَ وَيَقُولُ لَكُمْ يَا أَهْلَ الْإِسْلَامِ
اصْدِقُوا لِلْقَاءِ وَشِدُّوا عَلَيْهِمْ شِدَّةَ اللَّيُوثِ لَتَكُونُوا
أَهْوَنَ عَلَيْكُمْ مِنَ الذَّرِيقَاتِ قَدْ كُنَّا عَيْنًا أَنْتُمْ عَلَيْهِمْ مَنْصُورُونَ

از حسن اتفاق روزی کہ قاصد بہ پیش ابو عبیدہ آمد عامر ہم با یک ہزار جمعیت رسید و خیلے موجب تقویت و جمعیتی فوج گردید۔ و بمکال استقلال بہ تہیہ جنگ پرداختند۔ افواج روم در مضائق یرموک بمقام دیر الجبل فرود آمدند۔ خالد تہیہ از جنگ نمود۔ معاذ ابن جبل کہ از صحابہ عالی مقام بود بر میمنہ و قبائٹ ابن اشیم بر میسرہ و ما شم ابن عتبہ بر فوج پیادہ مقرر شدند۔ و فوجے را کہ در رکاب خودش بود بر چار دستہ قسمت کردہ یک دستہ بر رکاب خود نگہ داشت۔ و بر ۳ دستہ دیگر

قیس بن بهیره و میسره ابن مسروق و عمر ابن الطفیل را متعین کرد
و این هر سه نفر در تمام عرب فرود بودند و ازین جهت
بقارس العرب شهرت داشتند. لشکر روم که عده اش از
دو لک زاید بود یکمال ساز و سامان بر عهده ۲۴ صفت منقسم شد
روان گردید. و روبروئی هر صفت روحانیون صلیب با دست
گرفته لشکر را ترغیب و تشویق می نمودند و قتیکه هر دو لشکر
با هم مقابل شد بطریق از صفت لشکر روم بر آمده نعره زد که
من تنها معرکه آرا می شوم. میسره ابن مسروق بجزو استماع
اسپ را همیز کرده بر آمد و چون حریف شخصی بغایت تنومند
و زور آور بود. خالد میسره را منع و قیس ابن بهیره را اشارت نمود
و او امتثال امر نمود و میخواند -

سَائِلُ نِسَاءَ الْحَيِّ فِي حِجَالِهَا | از زنهای پره نشین پرس
أَلَسْتُ يَوْمَ الْحَرْبِ مِنْ أَبْطَالِهَا | که آیا از دیران جنگ بر وزیر حرب نیم
قیس خیل به چابکدستی حمله آورد و پیش از آنکه بطریق اسلحه
خود را بر کند بفرق ضرب شمشیر خورد و مغفزش پاره
گشت تیغ مغفرا بریده تا به گردن رسید. بطریق لرزیده بر زمین خورد
و از لشکر اسلام نعره بکیه بلند شد. خالد گفت که شکون مبارک
است و انشاء الله آثار فتح نمودار است. نصاری بقتال بله
سرکردگان فوج اسلام که در رکاب خالد بودند دسته ای

فوج راجد اجدات ترتیب داده بودند لکن همه هزیمت یافتند
با این همه در آن روز معرکه اختتام نیافت -

شامگاه با آن سرکردگان لشکر را جمع کرده گفت که عرب
چاشنی مال و دولت شام را چشیده اند - اکنون مصالحت درین
مے بینم که ایشان را بمال و زر آید و اساخته نبات حاصل کنیم
حاضرین همه بر این رائے اتفاق نمودند - روز دیگر قاصد سے به حضور
ابو عبیدہ فرستاده پیام نمودند - کہ شخصہ معتمد سے راجہ فرستید
تا مقاولہ صلح بمیان آید - حضرت ابو عبیدہ خالد را به غارت
منتخب کرد - قاصد روم جارج نام داشت و چون به لشکر گاه
اسلام رسید وقت مغرب قریب بود مسلمانان تحریم بستند
و کمال ذوق و شوق نعره تجکیر الله اکبر را بلند ساختند و صف
بسته ایستادند و در نماز آنقدر استغراق و محویت و سکون
و وقار و ادب و خضوع داشتند کہ قاصد روم خیل بهشتیم حیرت
میدید و تعجب میکرد و چون مسلمانان از نماز فارغ شدند قاصد
بعض مسائل را از ابو عبیدہ پرسید و از جمله یکے این بود کہ عتقا و
شمار باب حضرت عیسیٰ علیہ السلام چیست - بجز و این حضرت
ابو عبیدہ آیات ذیل را قرائت کرد -

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا
عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ

رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ لَنْ يَسْتَنْكِفَ
الْمُصِيبُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ

ترجمان ترجمہ نمود۔ جارج بہ آواز بلند گفت لا ریب علیہ السلام
بہمین اوصاف موصوف ہووے و شک نیست کہ پیغمبر شہا برحق است۔
پس کلمہ توحید خواند و در حلقہ اسلام داخل شد و ہرگز بخنواست
کہ ہمیشہ قوم خود باز گرد و حضرت ابو عبیدہ از خوف اتہام بدعہدی
اور ابرہہ و دست جمہور کرو۔ و گفت کہ فردا سیف را بہ لشکر گاہ روم میرو
و ترا ہمراہ خود باز می آورد۔

روز دیگر خالد بہ لشکر گاہ روم رفت و روم برائے نمائش
شوکت صف ہائے سوارہ را دور ویہ ایستادہ کردند و ہمہ تہا پا
غرق آہن بودند۔ خالد بچشم حقارت در آنہا نظر کرد و چنان
بہ استغناء از میان صف ہائے سوارہ گذشت کہ گویا شیرے
ثریان از میان رمہ گوسفندان می گذرد۔ و بہ خیمہ باہان نزدیک
رفت و او با کمال احترام رسوم استقبال بجا آورد و بہ پہلوئے
خود بنشانید و بواسطہ ترجمان بنا بہ سخن گذار و بعد از سخن ہائے تعارف
باہان بر سبیل خطبہ آغاز بہ تقریر کرد۔ و حضرت علی علیہ السلام
راست نمود و بعد نام قیصر گرفت و بہ لہجہ مہات گفت کہ پادشاہ ما
شہنشاہ است۔ ترجمان ہنوز این سخن را بیان نہ کردہ بود کہ خالد سخن
باہان را برید و گفت شاید پادشاہ شما بہمین کیفیت و شان باشد۔

وے شخصے را کہ بابا بارت منتخب کردہ ایم اگر یک لفظ پہلے سلطنت
 بیفقد فوراً اور اخلع میکنیم۔ باہان باز تقریر آغاز کرد۔ و بعد از مدح جاہ و
 دولت خود گفت۔ عرب ہمیشہ در حد و ملک ما آمدہ و در اینجا
 سکونت و رزیدہ اند و ما دام با آنها سالک مسا لک محبت و داد
 بودہ ایم و گمان داشتیم کہ تمام عرب ازین مراعات ممنون و
 مشکور دولت روم خواہد بود۔ وے زعمیم ما بر خطا بودہ و خلاف
 توقع بہ طور آمدہ و شما بر ملک ما تعرض نمودہ مے خواہید ما را از ملک
 بدر کنید و نئے دانید کہ اکثرے از اقوام عالم بارہا این خیال
 باطل بخت نہاگا ہے فائز ہر ام نشدند و اکنون بہ شما کہ و جمیع
 اقوام عالم از ہمہ بیش جاہل و وحشی و بے سروسامان شید
 این نوبت رسید کہ باین جرأت و جسارت بیائید۔ حال ہم
 ازین حرکت شما در گذرے کہ ہمیم۔ و اگر شما بملک خود عودت نمایند
 مبلغ دہ ہزار درہم بہ سپہ سالار و یک ہزاری بمنصب داران و صد
 درہم بہ ہر نفر سپاہ عطا میکنیم۔

چون باہان از تقریر فارغ شد۔ حضرت خالد ایستاد و بعد از حمد
 و نعت گفت۔ بلے! شما صاحب مال و دولت و حکومت
 ہستید۔ مداراتے کہ با عرب نمودہ اید خود شما معلوم است
 کہ از روی احسان نبود بلکہ برائے اشاعت مذہب بود و این
 تدبیر تا بہ اندازہ موثر آمد و عرب نصرا نیت اختیار کردند و امر وز ہر اہل شام

یک جا شدہ بمقابلہ ماصف پیکار آ رہے تھے اند- شک نیست
 کہ مابہایت تنگدست و محتاج و خانہ بدوش بودیم- جہالت
 و جور و جفائے مابعد رسیدہ بود کہ قوی بر ضعیف دست
 قطا و ل و راز مے کرو- و قبائل ہمہ بہ خانہ جنگی مابتاہ مے شدند-
 معبود مائے بیار گرفتہ و ہمہ را پرستش میکردیم- بہار ابدست خود
 میساختیم- و معبود تراش میدادیم- لاکن حضرت باری تعالیٰ
 رسولے بما فرستاد از قوم خود ما- خیلے با شرف و فیاض و پاکیزہ-
 مارا بتوحید خواند و آگاہ ساخت کہ خدا واحد لا شریک است- ولد
 ندارد- یکتا است و یگانہ- پیغمبر بما فرمود کہ این عقاید را بہ جمیع عالم
 عرضہ کنیم و ہر کہ باین عقاید ایمان آورد مسلمان و برادر ما ست
 و اگر ابا کرد و جزیہ قبول نمود ما حامی و محافظ او ہستیم و کسیکہ
 ازین ہر دو صورت انکار کرد یا او بہ زبان تیغ حرف مے زنیم-
 چون لفظ جزیہ بسبع با مان رسید آہے سرکشید و بطرف
 لشکر خود اشارت کرد و گفت تا وقتیکہ جان در بدن این مروم
 است- جزئیہ را قبول نھے کنند- زیرا ما خود جزیہ میگیریم پس بہ
 دیگرے چگونہ بدسیم- غرض سخن لھے نشد و خالد از لشکر گاہ روم
 باز گردید و فریقین تہیت از جنگ نمودند- و این جنگ است کہ بعد از
 آن اہل روم نتوانستند پائے استقلال بہ ثبات آورند بعد از
 عودت خالد رضا با مان جمیع سرکردگان لشکر را جمع کرد و گفت

عرب اُدعا کرده اند کہ شمار را عیایئے خود باز ندو تا رعیت نہ گردید
از حمله عرب ایمن نئے مانید۔ آیا غلامی عرب را پسند وارید؟
بجزو استماع جمیع اکابر دربار روم بہ یک زبان گفتند خود را ہلاک
مے کنیم و این ذلت را قبول نئے نمایم۔

روز دیگر اہل روم با ہمہ ساز و سامان بر آمدند و آن قدر جوش و خروش
نمایش دادند کہ اہل اسلام نیز از شاہدہ آن بجزیت رفتند۔
خالد رضی کہ صورت حال بدین متوال دید بخلاف قاعدہ معمولی
عرب فوج آرائی نمود و فوج را کہ عدہ اش بہ ۳۵ ہزار مے رسید
بر ۳۶ دستہ منقسم کردہ در عقب یکدیگر بہ کمال ترتیب صف
بر صف بیارست و قلب را بہ ابو عبیدہ سپرد و ہریمینہ عمر و عاص
و شرجیل را مامور کرد۔ و ہر میسرہ یزید ابن ابی سفیان را متعین
نمود۔ بر علاوہ ہر صف ہائے لشکر نیز منصب از منتخب ساخت
کہ ہمہ شان در شجاعت و فنون جنگ شہرت نامہ داشتند و
خطبہ را فرمود فوج را بجا نوازی ترغیب دہند و آنہا بقوہ تقریر
جوش انگیز نائرہ غیرت را شتمل مے نمودند۔ ابو سفیان
نیز از خطبہ بود و در بروئے صف ہائے لشکر میگشت میگفت
اللَّهُ أَتَاكُمْ زَادَةَ الْعَرَبِ وَالْفَصَارِ الْإِسْلَامِ وَإِنَّهُمْ زَادَةُ الْوُجْهِ
وَالْفَصَارِ الشَّرِّكَ - اللَّهُمَّ إِنَّ هَذَا يَوْمٌ مِّنْ آيَاتِكَ اللَّهُمَّ
أَنْزِلْ نَصْرَكَ عَلَيَّ عِبَادِكَ -

عمر و عاص شکر یان اسلام را بالفاظ ذیل خطاب میکرد۔

<p>عزیزان من نگاه خود را بطرف زمین بیندازید و نیزه ہارا بلند کنید و بجایائے خود محکم باشید۔ و چون غنیمت حملہ آور شود اور امہلت بدہید تا بر ابر بنوک نیزہا برسد۔ و بعد از ان مانند شیر غران حملہ آور شوید۔</p>	<p>يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ عَصُوا اَبْصَارَكُمْ وَاَشْرِعُوا الرِّمَاحَ وَالزُّمُورَ مَرَّ اَكْزَكُمْ فَاِذَا حِمِلَ عَنْكُمْ فَاَمْتِنُوا وَهُمْ حَتّٰى اِذَا رَكِبُوا اَخْلَافَ الْاَسِنَّةِ فَثَبُّوا فِيْ وُجُوْهِكُمْ وَثُبَّ الْاَسَدِ۔</p>
---	--

اگرچہ عدہ فوج اسلام بیش از ۳ و ۳۵ ہزار نبود ولی این
فوج انتخاب کل عرب یوں نہ۔ چنانکہ یک ہزار سار صحابہ و یک صد
انفراہل بدرودہ ہزار نفر از قبیلہ ازد و جماعہ کثیرے از حمیر کہ
از قبائل نامور عرب بودہ۔ و سرکردگان نامور ہمدان و خولان و نخم
و جذام و غیرہ درین معرکہ اشتراک داشتند و این معرکہ از اشتراک
زنان مستورہ خصوصیت دیگرے ہم داشت۔ زنان بہ کمال
جرات و او شجاعت وادند۔ ہندو اللہ حضرت امیر معاویہ وقتیکہ
حملہ میکرد بر زبان خود میگفت۔ عَصِدُ وَالْفَلَقَانِ یُسُوْفِکُمْ
جو یہ خواہر امیر نیز جو ہر شجاعت نشان داد۔

مقداد کہ خیل خوش آواز بود پیش صف لشکر سورہ انفال
را قرائت میکرد چہ در ان آیات جہاد میباشد۔
جوشل ہل روم بخدے رسید کہ ۳۰ ہزار نفر خود را بیک

زنجیر بستند که خیال گریز بخاطر هم خطور نکند. نخستین جنگ از طرف روم آغاز شد و لشکر او که عده اش به دو لک میرسید خیلے با جوشش ملی حرکت کرد و در میانها پزار مانفر صلیب ها در دست گرفته نعره یا مسیح بلند میکردند. شخصی از لشکر اسلام در نظاره این ساز و سامان بے ساخته گفت اللہ اکبر چه قدر فوج بے انتہا است۔ خالد چین بر چین زد و گفت که دم مزین بخدا لایزال اگر سم های اسپم سوده نمے بود به صدای بلند میگفتم که روم با همین قدر فوج دیگر پیغزاید۔

غرض لشکر روم با منتہای جوش حمله آورد و تیر باران نموده پیش آمد۔ اہل اسلام تا دیر ثابت قدم ماندند۔ و سلعے از شدت حمله روم میمنه لشکر اسلام از فوج جدا شد۔ و با نہایت بے ترتیبی پس رفت و ہزیمت یافته سجد و خیمہ های حرم رسید۔ از مشاہدہ این حال پر دگیان حرم غضب نمودند۔ و چوب های خیمہ را کندہ بدست گرفتند و نعرہ زدند کہ ای نامردان اگر پشت دادید ہمین چوب های کہ در دست داریم سرهای شمارا می شکنیم۔ خو کہ باین شعر تر زبان بود و روم را ترغیب میداد۔

يَا هَارِبًا عَنْ نِسْوَةٍ تِغْيَاتٍ دَمِيتُ بِاللَّهِ هُمْ وَالنَّبِيَّاتِ

از مشاہدہ این حال معاذ این جیل کہ سر کرده یک قسمت میمنه بود خود را از اسپ بینداخت و گفت کہ من پیادہ جنگ میکنم و

اگر شخصے حق اس پر راہ ادا کرزن بتواند اس پر من برائے او حاضرست
پیش گفت۔ بلے۔ من حق اس پر راہ ادا میکنم۔ چه اگر من
سوار باشم بہتر معرکہ آرائی میتوانم۔ الغرض ہر دو پدر و پسر
در فوج غنیم داخل شدند و طورے داد جو انہر دی دادند
کہ دلیران اسلام را باز پائے استقلال محکم شد و حجاج سر
کردہ قبیلہ زبید با... ۵ نفر از صف فوج برآمد و غنیم را کہ
بہ تعاقب بود مدافعه کرد۔ در سپاہ میمنہ قبیلہ ازوداد جو انہر دی
دادند۔ در حملہ روم ثابت قدم ماندند۔ ہر چند قوہ روم بشدت
تمام حملہ آورد افراد قبیلہ مذکور مانند کوه شاخ را رخ مانند و ثروت
جنگ بجدے بود کہ در ہر طرف فوج ہمین سرا و دوست باو
بازو باو کہ از بدن جدا مے شد و بر زمین مے افتاد۔ ولے مردان
جنگی ہما نطور ثابت قدم ماندند۔ عمرو ابن الطفیل کہ سردار قبیلہ
بود بہ تواتر ضربائے شمشیر بر شکر غنیم مے زد و بصدائے بلند
میگفت اے افراد قبیلہ ازود ہوش کنید کہ شما باعث
لکہ اسلام نگر وید۔ و ۵ نفر از بہادران نامور شکر روم بدش
کشتہ شد و اخیراً خود ہم جام شہادت نوشیدند
حضرت خالد فوج رکاب خود را پسترا از صف دیگر الیادہ
کردہ بود و دفعۃً از میان صفہا برآمد و بشدت حملہ آورد
کہ صفوف شکر غنیم را برہم زد۔ مگر مہ ابن ابو جہل کہ در حالت

اکثر با کفار شرکت میکرد و بمقابل اسلام تنگ میزد. اسپ
را همبیز کرد و از صف برآمد و گفت ای نصاری من یک وقتی
(در جابلیت) بمقابله خود جناب رسالت آید صلعم معرکه آرا بوده
ام آیا امکان دارد که امروز در مقابل شما پیا شوم. این بگفت
پس به لشکر اسلام خطاب کرد و گفت کیست که امروز بر مرگ
بیعت کند. بمجروح استماع این سخن چهار صد نفر بر مرگ بیعت
کردند. و ضرار نیز در آن جمله بود و خیلی باستقلال و او شجاعت
واده تقریباً همه شان جان شیرین در را و جان آفرین دادند.
نفس عکرمه در انبار کشتگان یافته شد. و رمقه از حیات
داشت. خالده چند قطره آب بدانش انداخت و گفت
والله گمان خلیفه بر غلط بوده که میگفت. ما مردم شهادت
حاصل نه خواهیم کرد.

المقصه عکرمه با همراگان خود شهید شد و از لشکر روم هزاران
نفر بخاک هلاک افتادند و از حملات خالده در لشکر نصاری
بیشتر آثار ضعف پدید آمد و اخیراً پیا شدند و خالده از
عقب می راند و همه را به پیش رانده تا به در بنجار رسیده سالار
لشکر روم، رساند. در بنجار و سایر سر و این روم و ستان چشم
گرفتند و گفتند که اگر چشم ما صورت فتح را نمی بیند بایستی

صورت شکست را ہم نہ بینند۔

ہنگامیکہ دریمینہ بازار قتال گرم بود۔ ابن قناطرہ بر میسرہ حملہ آورد۔ اتفاقاً درین دشتہ فوج اکثر از قبائل نخم و غسان بود۔ و این دو قبیلہ در نواحی شام سکونت داشتند و مدت مدیدے با جگذا ر روم بودند۔ و از بسکہ رعب روم بر آن ہا مستولی بود بھملہ اول پائے ثبات شان بلغزید و اگر سرکردگان لشکر ہم دامن ہمت را از دست میداوند معرکہ جنگ بہ اختتام میرسید۔ اہل روم بہ تعاقب عرب تا بحد و خیمہ ہائے حرم رسیدند۔ بجزو مشاہدہ این حال مستورات اسلام بے اختیار از خیمہ ہا برآمدند و پائے استقلال پیامردی مردان آن شد۔ محکم فشر دند۔ کہ لشکر روم پیشتر آمدہ توانست۔ ہر چند کہ فوج اسلام منتشر شدہ بود لیکن در سرکردگان لشکریات

ابن اشیم و سعید ابن زید و یزید ابن ابی سفیان و عمرو عاص و شمر جیل ابن حسنہ و ادب شجاعت میدادند۔ شمشیر ہا و نیزہ ہا در دست قباٹ مے شکست و بر زمین مے افتاد و لے ملال بخاطر شش راہ نمے یافت و ہر نیزہ کہ مے شکست بر زمین مے افتاد۔ و میگفت کسے ہست کہ شخصے را سلاح جنگ بدہد کہ او با خدا مے بخود بستہ کہ تا کشتہ نہ گرد و از میدان جنگ نہ گریزو۔ مردم فوراً تیغ یا نیزہ بدستش میدادند۔ و مانند شیر عرین مکرر بصف غنیمت نزد

ابوالاعور از اسپ خود نیز زده فرود آمد و فوج همکاب خود را مخاطب کرده گفت - صبر و استقامت در دنیا دلیل عزت و در عقبه موجب رحمت است - مان ! این دولت را از دست نه دهید - سید این زید از غضب بدوزان و استاده بود و چون ایل روم بخ بطرف او کردند مانند شیر غران نعره زد و حمله آورد و سردار لشکر روم را بر خاک هلاک انداخت - یزید ابن ابی سفیان در برابر امیر معاویه یکمال سرگرمی داد و جنگ میداد - درین حال ابوسفیان با و گذر کرد و افواج اسلام را ترغیب می داد - پس فرزند را خطاب نموده گفت - ای جان پدر! درین وقت هر سپاهی اسلام جوهر شجاعت خود را در میدان جنگ ظاهر میکند و تو که سر عسکر هستی باید بیشتر حق شجاعت را داد کنی و اگر یک نفر از فوجت بر تو سبقت گیرد و خیل ما شرم است - شرجیل را از چار طرف لشکر روم محصور ساخت و او مانند کوه ثابت مستقل ایستاده بود و قرأت میکرد -

إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَ
وَأَمْوَالَهُمْ بِآثَ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ
فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلُونَ وَيُقْتَلُونَ ه
و با آواز بلند میگفت کجا هستند دشمنان صیحه با خدا سود میکنند
و همسایگی او میخواهند - ازین کلمات جوش انگیز حیثیت فوج

برای نخست بحدی که شکر یان اسلام پس از لغزش باز پائے
استقلال محکم فشرودند - و شرجیل آنها را با خود گرفت و به شدت
تمام حمله آورد و قوه روم را که بزور تمام پیش می آمد سده راه شد
مستورات اسلام هم از خیمه ها بر آمده در عقب لشکر
ایستادند و به آواز بلند می گفتند که اگر شما از میدان روئ
گردانید روئ ما نخواهید دید -

صورت جنگ تا این وقت از طرفین برابر و بلکه میلان
غلبه بطرف روم بود که دفعه قیس بن مبره که بحکم خالد بایک
دسته فوج بر عقب میسره جاداشت از عقب بر آمد و بحدی
داد شجاعت داد که قوه روم با وجود استقلال و شجاعت
سواران لشکر خود امن بهمت از دست داد و در جمیع صفوف
تزلزل پدید آمد و با سبکی پیش شدند و فوراً سیمه ابن زید
از قلب لشکر بر آمده حمله کرد و قوه روم را بمسافه دوری عقب
نشانده تا بر ساحل رود رسیدند و آن رود از کنار میدان
جنگ می گذشت و بطرف اندک از نقش مقتولین
لبریز گردید -

و از غرائب واقعات این معرکه آنکه جاش ابن قباس
که از دلیران نامور بود و کمال جاننازی داد جنگ میداد -
در عین معرکه پایش به ضرب شمشیر قطع گشت و او از بسکه

سرگرم کارزار بود و در آن وقت در دیوار محسوس نه کرد و بعد از
ساعتی که از نشه جوش بهوش آمد دید یک پایش نیست
پس فریاد می زد و میگفت که پائے من چر شد و قبیلہ اش
این واقعه را سرایه فخر خود دانست همیشه بدان مہمات
میکروند۔ سوار ابن اوفی میگوید و نعم ما قال۔

وَمِنَّا ابْنُ عَتَابٍ وَنَاشِدٌ وَجَلِيلٌ وَمِنَّا الَّذِي آوَى إِلَى الْحِجَابِ
وَرَعْدَةُ كَشْتِ الْكَانِ شَكَرُ رُومٍ اخْتِلَافِ رِوَايَاتٍ بِقَوْلِ

ازدی و طبری قریب یک لک و بقول بلاذری (۷۰۰۰) است
از لشکر اسلام نیز ۳۰۰ نفر شهید شدند و از آن جمله ضرار
ابن اذر و ہشام ابن عاص و ابان و سعید ہم بودند۔ درین وقت
قیصر روم در انطاکیہ بود و چون خبر ہزیمتِ شکر رسید فوراً
تہیہ قسطنطنیہ نمود و در وقتِ کوچِ روم بطرفِ شام کرد و گفت
الوداع اے شام۔

ابو عبیدہ بحضور فاروق رضہ نامہ فتح نوشت و سفارتی مختصر
فرستاد۔ و خلیفہ ابن الیمان نیز در آن ہیئت بود و حضرت
خلیفہ کہ از مقدمہ یرموک خیل تشویش داشت و شبہا
خوابش نمی برد و از جراثیمِ روم بزد بجزر استماع این مرده
سر بسجده نہاد و شکرتہ حضرت باری تعالی بجا آورد۔

ابوعبیده خودش از یرموک به حص بازگشت و خالد را به قنسرین فرستاد.
 اول اهل شهر مفت بله کردند. و اخیراً محصور گشته بشرط جزیه صلح
 نمودند. قبیله تنوخ از قبایل عرب بوده و از دته درین جا
 آباد گشته و متدیر جادرتمدن خیمه ترقی کرده بودند. طورے که
 بعد از سالها نشیمن در سیاه چادرهای نمیدین عمارت های
 عظیم الشان بنا کرده بودند. حضرت ابوعبیده این قبیله را
 بنا بر اتحاد قومی ترغیب به اسلام کرد و همه بشرف اسلام
 رسیدند جز خاندان بنو سیلخ که اولاً سر باز زدند و بعد
 از چندے ایشان نیز مسلمان شدند. اشخاص قبیله ط
 نیز درین جا آباد بودند و برضا و رغبت در حلقه اسلام
 داخل شدند.

بعد از فتح قنسرین ابوعبیده بطرف حلب کوچ کرد.
 در میدانے که بیرون از شهر واقع بود اکثرے از قبایل عرب آباد
 بودند. اولاً همه به شرط جزیه صلح نمودند و بعداً مشرف
 به اسلام شدند. امالی حلب آمدن ابوعبیده آگاه شدند.
 و در قلعه پناه گرفتند. پس عیاض ابن غنیم رئیس مقدمه الحیش
 شهر را محاصره نمود و بعد از چند روز مانند سایر بلاد صلح کردند و
 شروط بستند. چنانچه نصاریے جزیه را قبول کردند و مسلمانان
 محافظت جان و مال و سکن و قلاع و کلیسا و باره شهر را

تعہد نمودند و عہد نامہ تحریر یافت۔

بعد از معاملہ حلب حضرت ابو عبیدہ انطاکیہ آمد۔ و از
چہتے کہ این شہر دار السلطنت قیصر بود اکثرے از روم و نصاری
و رانجا پناہ گزین بودند۔ ابو عبیدہ از ہر طرف شہر را محاصہ کرد
و بعد از چند روز نصاری بر صلح مجبور شدند۔ بعد از فتح بلاد
نذورات مالی شام آنقدر مرغوب شدند کہ بہر جا کہ امام منصوب شد
اسلام با جماعہ اندکے میرفت۔ رعیت آنجا خواستگاران میشد۔
چون ہم انطاکیہ طے شد۔ حضرت ابو عبیدہ افواج اسلام
را بہ اطراف ملک فرستاد و مقامات کوچک مانند بوقاد و جومہ
و سمرین و توزی و تورس و تل و غراز و دلوک و ربمان ہمہ بہ
سہولت مفتوح شد و یک قطرہ خون ہم بر زمین نہ ریخت۔
و ہچنان بالاس و قاصدین ہم در حملہ اول فتح شد۔ مالی بر جومہ
خوانان از تحقیف جزئیہ شدند و گفتند ما در مقدمات جنگ
با اہل اسلام معاونت میکنیم و چون جزئیہ یک گونہ عوض از
خدمات نظامی مے باشد۔ و درخواست آنها بعینہ
قبول رسید۔

و در مضامین انطاکیہ بغیر اس نام مقامے بودہ و بسرحید
الشیبکے کوچک واقع شدہ و در آنجا اکثرے از قسابل
عرب مانند عثمان و تنوخ و ایاد بر فاختہ اہل روم و رتبیہ سامان

سفر بودند و میخواستند بحضور هرقل برزند۔ حبیب ابن مسلمہ بر آنها
حمله آورد و معرکہ عظیمی بوقوع آمد و اخیراً بر این شہ صلح
شد کہ نصاریٰ شہر را ترک دہند و بروند۔

بیت المقدس ۱۶

سابق تحریر پذیرفت کہ وقتی کہ حضرت ابو بکر رضی بر شام
شکر کشی کرد از امرائے اسلام برائے ہر صوبہ امیر جدید اگاہ مامور
فرمود۔ چنانچہ عمرو عاص را بر فلسطین گماشت و او بعضے مقامات
را در عہد حضرت ابو بکر رضی فتح کرد و قیادہ و عہد فاروق اعظم
اکثرے از بلاد نامی مانند تونا بلس ولد و عمواس بیت جزین و نصرت
الاسلام درآمد۔ و ہر گاہ کہ ام معرکہ عظیمی بوقوع می داد۔ عمرو
عاص از فلسطین برآمدہ با ابو عبیدہ یکجا می شد۔ و بہ رفاقت
او و اشجاعت میداد و بعد فراغ از مہم بر فلسطین معاودت مینمود
و بہ وظایف خود متوجہ می شد تا بلاد قرب و جوار را فتح نمودہ
عنان توجہ بصوب بیت المقدس منعطف کرد و شہر را محاصر نمود
اما لی شہر قلعہ بند شدہ معرکہ آرا گردید نہ۔ درین وقت حضرت
ابو عبیدہ از مہم منتہائے اضلاع شام کہ عبارت است

از قسبرین وغیرہ فراغ یافته و در ہر مقدمہ نصرت قرین حاش
 بودہ۔ بعد از فراغ این مہم رو بصبوب بیت المقدس
 نہاد۔ نصارائے دامن ہمت از دست دادہ درخواست صلح نمودند
 و از برائے مزید اطمینان این شرط را ہم اضافہ کردند کہ حضرت
 خلیفہ خود در نیجا بیاید و عہد نامہ را تحریر کند۔ ابو عبیدہ نامہ بحضور
 حضرت عمر رض فرستاد متضمن براینکہ فتح بیت المقدس
 بر شریف آوری خلیفۃ المؤمنین موقوف است و اتمام
 صحابہ را بہ حضور خواستہ مشورہ کرد۔ حضرت عثمان رض گفت
 نصارائے خیل مرعوب و شکستہ خاطر شدہ اند۔ اگر درخواست
 آنہا رد شود۔ بیشتر ذلیل و رسوا میگردد و یقیناً اتفاق خواهند پذیرد
 ایل اسلام آنہا را بجا میبرند و بدون از پیش کردن هیچ شرط اسلحہ خواهند
 انداخت۔ حضرت علی رض برخلاف این رائے بود۔ حضرت
 فاروق عظیم رائے جناب امیر را پسند نفرمود۔ و تہیہ سفر کرد۔
 و حضرت علی رض را بہ نیابت برداشت و کار خلافت را با و سپرد
 و بمہاجرہ رجب ۱۶ھ از مدینہ بجانب شام نہضت فرمود۔
 قارئین محترم خواہند پذیرد کہ مدعا از نہضت خلیفہ
 محض نمائش جاہ و جلال اسلامی بودہ تا غنیم مرعوب گردد۔

لہ این روایت طبری است و تاریخ یعقوبی بجائے حضرت علی رض نام حضرت عثمان رض را

آوردہ است ۱۲ھ تاریخ یعقوبی صفحہ ۱۲۴-۱۲ منہ

و از پنجم سفر خلیفه رخ نیل بساز و سامان بوده باشد - بے اگذشته از اینکه در
اردوگاه خلیفه رخ نقاره و نوبت زنند یا خدم و حشم در رکاب او فراهم
آیند خلیفه سیاه چادر بطور اعراب هم داشت که ساعتی در آن استراحت کند -
فقط با یک اسب فحشین با اشخاص محدود و از مهابر و انصار برآید و با وجودین
بهر جا که این خبر می رسید که فاروق اعظم رض از مدینه هجرت
شام نهضت فرموده بزمین لرزه می افتاد -

سر عسکران اسلامی را اطلاع دادند که بمقام جابیه با حضرت
خلیفه رخ ملاقی شوند - و بر طبق این اطلاع یزید ابن ابی سفیان
و خالد ابن الولید و غیره تا جابیه استقبال نمودند و قبا مائے با
تکلف در برداشتند - چه مدتی در ممالک شام اقامت داشتند
و سادگی و خج عریب را ترک داده ظاہر ابریزی عجم درآمده بودند -
و تئیکه نظر خلیفه بعبا و قبا مائے ایشان افتاد بر آشفت و پیاؤ
گشت - و سنگریزه بار داشت و بسوئے آنها انداخت و گفت
باز که مدتی شما مردم عادات عجم را اختیار کرده اید -

امرائے مذکور عرض کردند که بے ا و لے اسلحه در زیر قبا هم و ایم -
یعنی جوهر سپاهگری را از دست نداده ایم - خلیفه که این حرف
شنید فرمود - خیر مضائقه ندارد - چون قریب شهر رسید بر تپه
بلندی برآمد و بهر چهار طرف نگاه انداخت - سبززار و لغریب

وَمَا كُنْ بِمَنْدُوشًا نَدَارُ غَوَظَهُ بِنَظَرٍ أَمَدٍ وَازْ نَظَارَهُ أَنْ خَاطِرٍ عَاطِرٍ
 نَحِيلُهُ مَنَازِلُهُ وَبِهِ جَبَرُوتٌ مَوْزِي قِرَاءَتٍ كَرْدٍ - كَمَ تَرَكُوا مِنْ
 جَنَاتٍ وَعُيُونٍ الْخ - وَبَعْدَ از اشعارِ نابغه بر خے ایسا شعر کہیں نہ
 حضرت فاروق رضی اللہ عنہ تھے درجائے اوتراق داشت و معاہدہ
 بیت المقدس ہما بنجا بجز تحریروں درآمد - نصاریٰ بیت المقدس
 از رسیدن حضرت فاروق رضی اللہ عنہ اطلاع یافتند و جمعہ از روستا
 شہر برائے ملاقات روانہ دمشق شدند - حضرت فاروق رضی
 اللہ عنہ در حلقہ فوج نشسته بود و دفعۃً چند سوار از دور نمودار شدند کہ
 اسباب خود را ہمیں کردہ مے آیند و شمشیر ہائے برہنہ بر کمرشان
 مے درخشید - از مشاہدہ این حال اہل اسلام اسلحہ برداشتند
 حضرت فاروق رضی اللہ عنہ پر سید خیرست ؟ مردم اشارہ بطرف سواران
 نمودند - خلیفہ رضی اللہ عنہ فرماست دریافت کہ نصاریٰ بیت المقدس
 ہستند - فرمود کہ مقام تشویش نیست - این مردم برائے
 امان طلبی مے آیند - غرض معاہدہ صلح تحریر یافت و بدو دستخط ہائی
 صحابہ کرام مزین شد -

بعد از تکمیل معاہدہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ بصبوب بیت
 المقدس نہاد و درین وقت سُمہائے اسپ او چندان سودہ گشتہ

سہ این روایت طبری است و بقول از ہی معاہدہ مذکور در بیت المقدس نشسته شد و در حلقہ
 دوم کتاب ہذا معاہدہ مذکور ہما ہا در ذیل عنوان حقوق رعایائے ذی بر صغیر منقول است ۱۲۸

که اسپ پاهای زمین نمی توانست نهند - پس خلیفه از اسپ فرود آمد
 بجز مشاهدۀ این حال مردم یک اسپ ترکی ترا که خیلے چابک
 و شوخ بود حاضر آوردند - خلیفه رض سوار شد - اسپ بنا بجهت
 و نیز گذاشت فرمود - ای کجخت این رفتار تکرار کنجایا اگر فتنه ؟
 این بجفت و از اسپ فرود آمد و پیاده روان شد - چون
 قریب بیت المقدس رسید - حضرت ابو عبیده و سایر سر
 عسکران باستقبال برآمدند - لباس و سرو سامان حضرت
 فاروق رضی الله عنه ساده و بے تکلف بود که اهل اسلام بسبب
 رقابت نصاریے بدل میگفتند این قدر ساده وضعی بسیار
 موجب خجالت مسلمانان می شود و بعضی اشخاص اسپ
 ترکی و لباس گران بها حاضر آوردند - حضرت فاروق رضی الله عنه فرمود
 که خدای تعالی عزت می دهد که بما بخشیده محض عزت اسلام
 است - و عزت اسلام کافی است - غرض همین حال دخل
 بیت المقدس شد و نخستین مسجد رفت - چون نزدیک
 بحراب داود رسید - آئین سجدہ (ص) را قراءت کرد و سر
 بسجده نهاد و بعد در کلیسا درآمد و تماشا کرد -

از آنجا که بسیار از منصبداران ملکی و نظامی و رانجها
 جمع شده بودند چند روز در آنجا قیام ورزید و فرامین معلی
 متضمن به احکام ضروری نافذ فرمود - روزی حضرت بلال رضی

موفیٰ جناب رسول اللہ صلعم بطریق شکایت حکایت کرو۔
 کہ اے امیر المومنینؓ امیر لشکر گوشت پرند و نان ترمیدہ میخورند
 و عموم سپاہ را غذائے اے ہم نمے رسد۔ حضرت خلیفہؓ بسو
 سر عسکران دید و ہمہ عرض کردند کہ اجناس درین ملک خیل از ان است
 و باقیمتہ کہ در حجاز نان خشک و خرباہتہ مے شود بہمان
 قیمت گوشت پرند درین جا بدست مے آید۔ حضرت عمرؓ سر
 عسکران را مجبور بنان خشک نہ کرو و امر کرو کہ آئندہ برائے فوج
 علاوہ برتنخواہ و نفیعت طعام نیز از بیت المال بدہند۔

روزے در وقت نماز بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ را تکلیف باذان نمود۔ او
 گفت اگر چه عزیمت نموده ام کہ بعد از جناب رسالت ما صلعم
 برائے ہیچکس اذان نگویم۔ لکن امروز و فقط امروز ارشاد مبارک خلیفہ
 را بجائے آرم۔ بلال اذان شروع کرد و جمیع صحابہ را عہد مبارک
 جناب رسول اللہ صلعم بیا د آورد و رقت نمودند۔ سجدے کہ ابو عبیدہ
 و معاذ ابن جبل گریستند و از گریہ بیتاب شدند۔ و حضرت فاروقؓ
 را ہم از کثرت گہا گریہ گلو گیر شد و دیرے اثر غم باقی ماند۔

روزے بمسجد اقصیٰ رفت و کعب اجار را خواست و پرسید
 کہ نماز کجا ادا شود۔ در مسجد اقصیٰ سنگ افتادہ یادگار از انبیائے گذشتہ
 و آنرا صخرہ میگویند۔ و یہود آن سنگ را طورے تعظیم میکنند کہ
 اہل اسلام حجر اسود را۔ حضرت عمرؓ پر سید قبلہ کہ ام طرفست

کعب بہ طرف صحرہ اشارت کرد۔ حضرت فاروق رحمہ فرمود ہنوز
اثر یہودیت در وجودت باقی است و از ہمین سبب چون قریب
صحرہ مے رسید نعلین از پا مے کشید۔ ازین واقعہ ظاہر مے شود
کہ در باب این قسم یادگار با خیال و طریق عمل حضرت فاروق
چہ بودہ۔ درین موقع ضروری است کہ در حصہ دوم باب امارت اجتہاد ہم مطالعہ شود۔

سعی مکرر نصاریٰ و جمہ ص ۳۸

این معرکہ قابل یادداشت است چہ موقع فتوحات جزیرہ و
آرمینیہ از آن پیدا شدہ۔ اسبابے کہ باعث وقوع ہما
ایران و روم گشت و در صدر مذکور شد و تا این وقت ظاہر اسببے
خاص براے لشکر کشی آرمینیہ پیدا نہ بود۔ و چون فتوحات
اسلام بالمرہ رو بہ ترقی بود و حکومت عرب روز بروز وسیع تر
شدہ میرفت۔ سلطنت ہائے ہمسایہ را خود بخود ہول بدل پیدا
شد یعنی روزے نوبت با ہم خواہد رسید۔

امالی جزیرہ نامہ بہ قیصر نوشتند متضمن بر اینکہ سراز نوکر ہمت
بہ بند چہ ما آمادہ امداد ہستیم۔ بنا بر آن قیصر فوجے بسیار
بصوب حص گیل نمود۔ امالی جزیرہ نیز با ۳۰ ہزار نفر جمعیت
رو بہ طرف شام نہادند۔

ابو عبیده هم افواج پر اگندہ را یک جا جمع کرد۔ و بیرون از
 حمص صف آرا شد و فوراً حضرت عمر رض را بر کوائف حالات
 بہ بسط و تفصیل اطلاع داد۔ حضرت فاروق رض در ہشت شہر
 کلان قشونہا تائم فرمودہ بود و بہر قشون چہار ہزار اسپ بود۔ محض
 بدین غرض کہ ہر لحظہ آمادہ باشند و اگر اتفاق موقع جنگ پیش آید
 لشکر اسلام از ہر قشون یلغار نمودہ عین بروقت رسیدہ بتوانند۔
 پس حضرت امیر المؤمنین رض قاصدان را بہر طرف روانہ فرمود از بجلہ
 بہ قعقاع ابن عمرو مقیم کوفہ نوشت کہ فی الفور با چہار ہزار سوار خود را
 در حمص برساند و سہیل بن عدی را قریان داد کہ در جزیرہ رسیدہ
 سدا راہ اہالی گرد و تا بطرف حمص پیش قدمی کردہ نتوانند۔ بعد اللہ
 ابن عتبان را بصوب نصیبین روانہ فرمود۔ و ولید ابن عقبہ
 را مامور فرمود کہ در جزیرہ برود و قبائل عرب را کہ در آنجا سکونت
 ورزیدہ اند تدارک کند و ہر چند در ادارہ لازمی دقیقہ فرو نگذشت
 ولی احتیاطاً خود نیز از مدینہ بدمشق تہضت نمود۔ چون
 اہالی جزیرہ اطلاع یافتند۔ محاصرہ حمص را گذاشتہ
 بصوب جزیرہ روان شدند۔ قبائل عرب کہ از برائے
 ادا و نصاریے آمدہ بودند ہم پشیمان شدند۔ و
 خالد رض را خفیہ پیام دادند کہ اگر مصلحت باشد
 ماورعین موقع جنگ از نصاریے جدا می شویم

خالد به جواب گفت که من زیر دست شخصی دیگر
 (ابو عبیده) هستم و او حمله را پسند نمی کند - ورنه خود من از
 رفتن و ماندن شما مطلقاً پیر و انیمیکردم - باین همه اگر ادعائے
 شما بصدق باشد محاصره شهر را ترک نموده راه خود بگیری - شکر
 اسلام خیلی اصرار داشت و از ابو عبیده حکم تعرض می خواست
 و او از خالد رضاستاره خواست - خالد رض گفت که رائے
 من هر چه هست معلوم است - نصاری بدم بر کثرت شکر
 خود حصر میکنند - و درین هنگام فوج کثیر هم ندانند پس چه جا
 اندیشه است و لے ابو عبیده مطمئن نشد و همه لشکر را
 جمع کرد - و به الفاظ پر زور و مؤثر تقریر کرد و گفت که هر که امروز در
 معرکه جنگ ثابت قدم ماند و از عرصه کارزار زنده برآمد بر مال ملک
 متصرف میگردد و هر که کشته شد تاج شهادت بر سر می نهد -
 من شهادت میدهم و این مقام دروغ گفتن نیست چه حضرت
 صلعم فرموده - شخصی که میزد و مشرک نباشد ضرورتاً بهشت میرود -
 فوج اسلام قبل ازین هم مستعد کارزار و بلکه از برائے
 اجازه جنگ بیقرار بود و از تقریر ابو عبیده بیشتر بهیجان آمدند
 و فوراً اسلحه درست نموده آماده جنگ شدند - قلب فوج بکشدگی
 ابو عبیده و یمنه و میسر به سر کردگی خالد رض و عباس رض حرکت نمود
 قعقاع نیز با چهار هزار نفر که از کوفه برائے کمک آمده بود بمسافت

چند میل از حصص رسید و چون ازین واقعه آگاه شدند فوج را
گذاشته خود با یکصد سوار با ابو عبیده پیوست. بجزو یک اهل
اسلام حمله آور شدند. قبایل عرب چنانکه با خالد رض عهدت
بودند خیلی با پراگندگی پشاشند و در لشکر نصارای آتنا ضعف
پدید آمد و بعد از آنکه یک ساعت جنگیدند. خیلی با حواس خستگی
رو بگریز نهادند و تاج الدیماج دم نه گرفتند. معرکه اول همین بود
و ابتدایش از طرف نصارای آغاز شد و بود و بعد از آن هیچ گاه
جرات به پیش قدمی نه کردند.

عزل حضرت خالد

در فتوحات شام و واقعات سیه عزل حضرت
خالد رض واقعه مهمی است. مؤرخین بالعموم بیان میکنند که
چون حضرت فاروق رض عثمان خلافت بدست گرفت. اولین
فرمان که صادر فرمود عزل خالد بود این الاثیر و غیره همین روایت
تقل کرده اند. لکن بیان ایشان سر ایا خلط است و معقار
نامست است که اقوال خود این الاثیر اختلاف دارد. یکبار
عزل خالد را در ذیل واقعات سیه آورده و بار دیگر واقعات
سیه عنوان مستقیمی بر این داده و در هر دو موضع همان

واقعہ را بیان کردہ۔

حقیقۃً حضرت فاروق رضی اللہ عنہ از سبب بعضی بے اعتدالی
 ہائے خالد رضی اللہ عنہ از مدتی رنجیدہ ہو دیا این ہمہ در آغاز خلافت
 باو تعرض نفرمود۔ و خالد رضی اللہ عنہ عادت داشت کہ او را ق حساب
 را بدر بار خلافت نمیفرستاد و بنا بر آن از در بار خلافت فرمانے
 موکد رسید کہ آئندہ این امر را ملحوظ داشتہ باشد۔ خالد رضی
 اللہ عنہ اب نوشت کہ من از عہد خلافت حضرت ابو بکر صدیق رضی
 اللہ عنہ طریق را مرعی داشتہ ام۔ الحال خلاف آن کردن نمی توانم
 حضرت عمر رضی اللہ عنہ کہ ہمچہ حرکت را پسند داشت و وجہ بیت المال
 را بے دریغ بدست کسی نمیداد و فرمانے بنام خالد نوشت مشعر
 براینکہ منصب سپہ سالاری او مشروط باین است کہ
 حساب مصارف فوج را دمام بدر بار خلافت ارسال دارد۔ خالد
 این شرط را قبول نہ کرد۔ و از منصب سپہ سالاری معزول شد
 حافظ ابن حجر در کتاب الاصابہ این واقعہ را در ضمن حالات خالد رضی
 اللہ عنہ بہ تفصیل آورده۔

باین ہمہ او را بکلی معزول نفرمود۔ بلکہ زیر دست ابو عبیدہ
 مقرر کرد۔ بعد از آن در حاشیہ واقعہ دیگر در پیش آمد و آن
 اینکہ خالد شاعرے را در ہزار و ہفتم انعام داد و را پوت نویسن
 نو را بحضرت خلیفہ اطلاق دادند۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ بنام

ابو عبیدہ نوشت متضمن بر اینکه اگر خالد این انعام را از حبیب خود داده همانا ناشی از اسراف است و اگر از بیت المال داده مرتکب خیانت شد۔ و بہر دو صورت قابل عزل است۔

کیفیت عزل خالد قابل یادداشت است۔ بیکے کہ فرمان عزل آورد در مجمع عام از خالد رض سوال کرد کہ وہ ہزار از کدام درک انعام دادی ؟ اگر خالد اعتراف مے نمود حضرت فاروق رض ایما بعفو او فرمودہ بود و چون خالد رض اعتراف نہ کرد قاصد ناچار نشان عزل را آشکار کرد۔ و کلاہ سر عسکری را از سرش برداشت و در پاداش سرتابی عمامہ اش را طوق گردنش ساخت۔ این واقعہ حیلہ حیرت انگیز است کہ سپہ سالارے عظیم الشان مانند خالد رض کہ در تاریخ اسلام نظیر نہ دارد و تیغ برانش قسمت عراق و شام را تصفیہ کند بر این طریق ذلیل گردد و مطلقاً دم نزنند۔ این واقعہ از یک طرف پاکیزہ طینتی حق پرستی خالد را ظاہر مے سازد و از طرفی سطوت و جلال حضرت فاروق عظیم رض را نشان مے دہد۔

چون خالد بہ حصہ رسید نقطے فصیح نمود و اجمع بہ عزل خود گفت کہ امیر المؤمنین عمر رض مرا سر عسکر شام مقرر کرد۔ و تیکہ شام را فتح نمودم مرا معزول ساخت۔ پس شخصی از زمین فوج برخاست و گفت اے امیر و مفرکش کہ از ہچمہ سخنان فتنہ

پیدا مے شود۔ خالد گفت بلے۔ ولے در عهد فاروق رض
ابدًا احتمالِ فتنہ نہ بالمشد۔

خالد رض بمدینہ منورہ آمد و بحضورِ فاروق رض مشرف شد
و عرض کرد۔ اے عمر رض! بخدا کہ در معاملہ من از جادۃ انصاف
تجاوز نمودی۔ خلیفہ گفت کہ این تدر مالِ بسیار از
کجا یافتی۔ ہم گفت از غنیمت و گفت اگر دولت مندیم
بیش از شصت ہزار برآید بہ بیت المال میدہم۔ و چون
سنجیدند ۲۰۰۰۰۔ افزون بر آمد۔ و در بیت المال داخل شد
حضرت عمر رض خالد رض را خطاب نمود و فرمود۔ اے خالد رض! اللہ
من ترا محبوب میدارم و عزت ترا بادل دارم۔ پس بحسب
عمالِ ملکی نوشت کہ من خالد رض را از سببِ خیانتے یا رنجشے
عزل نہ کردہ ام۔ ولے دیدم کہ مردم والہ و شیدا کئے او شدہ
میروند۔ پس مصلحت درین دیدم کہ اورا معزول کنم تا مردم بداند
کہ فتوحاتِ اسلام محض از سببِ تیغِ خالد رض نیست
بلکہ ہر چہ میکند خدا میکند۔ از واقعات فوق شخصِ نکتہ دان
بآسانی مے فہم کہ سببِ عزلِ خالد رض چہ بود و خلیفہ
چہ مصلحت دیدہ۔

۱۔ کتاب الخراج قاضی ابو یوسف صفحہ ۸۷ و تاریخ طبری صفحہ ۲۵۲۔

۲۔ طبری صفحہ ۲۵۲۔

وَبَائے عمواس ۱۸

دین سال و بائے عالمگیر در شام و مصر و عراق حادث
شد۔ و رجال عمدہ اسلام بخاک رفتند۔ آغاز و باد ر
آخر ۱۸ واقع شد۔ و تا چند ماه بدت امتداد داشت
و حضرت فاروق رضی اللہ عنہ اطلاع یافت و خواست از برای تدبیر رفع
طاعون خود به شام برود۔ و چون به سرخ رسید از ابو عبیدہ
و غیرہ کہ برای استقبال آمدہ بودند معلوم شد کہ و بایو ما فیو ما
رو بترقی است۔ مہاجرین اولین و انصار را بہ حضور خواستہ مشورہ
کرد و ایشان اختلاف رائے نمودند۔ لکن مہاجرین منفع
بیک زبان گفتند کہ قیام خلیفہ در اینجا مناسب نیست۔ پس
حضرت خلیفہ بہ عباس رضی اللہ عنہ فرمود کہ با و از بلند منادی کند۔
کہ فردا کوچ مے شود۔ حضرت ابو عبیدہ کہ بہ مسئلہ تقدیر
اعتقاد کامل داشت بقہر آمد و گفت اَفَرَا دُرِّمِنْ قَدَرِ اللّٰہِ
یعنی اے عمر رضی اللہ عنہ آیا از تقدیر الہی گریزیست؟ حضرت عمر رضی اللہ عنہ
درشت را تحمل کرد و گفت۔ نَحْمُ اَفَرُّمِنْ قَضَاءِ اللّٰہِ اِلَّا
قَضَاءِ اللّٰہِ۔ بلے! از تقدیر خداوندی بطرف تقدیر خداوندی
مے گریزم۔ غرض بمدینہ باز گشت۔ و با ابو عبیدہ نامہ نوشت

که بر آچند روز بحضور حاضر شوم با تو کار می دارم - ابو عبیدہ
پنداشت که حضرت امیر المومنین از خوف و با آورا بحضور میخوابد -
بحواب نوشت هر چه شیت ایزوی است بظهور می آید پس
نمی توانم که اہل اسلام را گداز شتہ برائے حفظ جان خود ازین
جابر آیم - حضرت فاروق رضانامہ را بخواند و بگریست و فرمائی
بنام ابو عبیدہ نوشت مشعر بر اینکه اردو گاہ فوج بموقع نشیب
و مرطوب است - بایست از آنجا کوچ کنند و در موضعی کہ بلند
باشد فرو آورند - ابو عبیدہ امتثال امر نموده ہمراہ لشکر بجابیہ
رفت و در آنجا او تراق کرد - این مقام در خوبی آب و ہوا خیل
شہرت داشت -

ہمین کہ لشکر اسلام بہ جابیہ رسید ابو عبیدہ بمرض گرفتار شد -
و چون مرض شدت کرد مردم را بہ حضور خواست و وصیتے
مؤثرے کرد و معاذا بن جبل را وکیل خود ساخت - و چون وقت نماز
رسید - معاذا بن جبل را امر بآست نمود - و بمحروکے از نماز فارغ
شد و اعی اہل را الیک گفت - و بار و بہ ترقی بود و در فوج اسلام
اضطراب عظیم برپا گشت عمرو عاص مردم را مخاطب نمود و گفت
و با از بلا مانے آسمانی است - و در عہد بنی اسرائیل بمصر نازل
شد و فرار از آن لازم است - چون این سخن بگوش معاذ رسید
بر تیر آمد و خطبہ خواند و گفت کہ و با از خطر بلا بایست بلکہ رحمت

خداوندی است۔ چون از خطبہ فراغت یافت نجمہ آمد و فرزند خود را
عیل دید و کمال استقلال اورا خطاب نمود۔ **يَا بُنَيَّ**
الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُفْضِلِينَ۔ یعنی اے
فرزند من از طرف خداوند است۔ پس زینہار از شک کنندگان نباشی
پسرش سجاوب گفت۔ **سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ**
یعنی انشاء اللہ مرا از زمرہ صبر کنندگان خواہی یافت۔ این گفت
و جان بحق تسلیم نمود۔ و چون معاذ از تجہیز و تکفین فرزند خود فراغت
یافت۔ خود بر بستر مرگ افتاد۔ و عمر و عاص را خلیفہ مقرر کرد و از آنجا
کہ حیات مستعار را حجاب قرب خداوندی میدانست۔
خیلے باطمینان و فراغ خاطر جان بجان آفرین سپرد۔
سُبْحَانَ اللَّهِ!! دین نشہ غریبہ دارد۔ و باشدت
داشت۔ ہزار ہا نفوس طعمہ اجل میشد و لے حضرت معاذ
انرا رحمت خداوندی میدانست و ہیچگونہ تدبیر و تدارک نمیکرد۔
لیکن عمر و عاص کہ مانند او سرست نبود۔ بجز وفات معاذ و مجمع
عام خطبہ خواند و گفت و بار و بتری است و مانند آتش مشتعل شدہ
میرود۔ پس مصلحت دین مے بینم کہ ہمہ فوج از اینجا برخاستہ
بر بلندائی کوہ ما بود و باش کنند۔ اگرچہ بعضی صحابہ ہمچنان معاذ بودند
و این را اے را پسندنے کردند بلکہ شخصے بر ملا گفت تو غلط میگوئی
با این ہمہ بر را خود عمل کرد و فوج بر بلندائی کوہ ما جا بجا منتشر شد۔

وازو با نجات یافت۔ لاکن این تدبیر وقتے بعمل آمد کہ ۲۵ ہزار نفوس از غازیان اسلام کہ از برائے فتح نیم گریج مکنون کافی بودند شربت اجل نوش کردند۔ و اشخاص جلیل القدرے مانند ابو عجبیدہ و معاذ ابن جبل و یزید ابن ابی سفیان و حارث ابن ہشام و ہرہیل بن عمرو و غنہ ابن ہرہیل در آن جملہ رفتند۔ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ از وقائع مطلع مے بود و مناسب بوقائع احکام از دربار خلافت صادر مے فرمود وقتیکہ از وفات یزید ابن ابی سفیان و معاذ اطلاع یافت۔ معاویہ را حاکم دمشق و شرجیل را حاکم اردن مقرر فرمود۔

از این و بابائے قیامت خیز سیلاب فتوحات اسلام دفعۃً ایستاد و لشکر اسلام بجائے اینکه بر مخالفین حملہ آورند بجان خود گرفتار شدند۔ ہزار ہا بچہ یتیم و ہزار ہا زن بیوہ شد و بیارال متروکہ گذشتند و وارث نہ داشتند و چون حضرت فاروق رضی اللہ عنہ اطلاع یافت عزم شام فرمود و حکومت مدینہ را بحضرت علی رضی اللہ عنہ سپرد و بصوب ایلہ نہضت فرمود۔ یرونا غلام او و بیارے از صحابہ ہمراہ ہووند و چون قریب ایلہ رسید سوار می خود را بہ غلام داد و خود بر شتر او سوار شد۔ و راثنائے راہ ہر کہ میدید مے پرسید کہ امیر المؤمنین کجاست بجواب میفرمود کہ پیش شماست۔ غرض بہرین حال در ایلہ رسید و در روز تری

نمود۔ پیراہن کرپاسی کہ در تن داشت در کجاوہ سائید و از طرف
پشت پارہ شد۔ پس بہ تییس ایلہ حالت فرمود تا پینہ کند۔
تییس مذکور بدست خود پینہ کرد۔ و یک پیراہن نو از طرف خود
پیشکش کرد۔ حضرت فاروق رضی پیراہن خود را پوشید۔ و فرمود
کہ این پیراہن عرق بدن را خوب جذب میکند۔ از ایلہ برآمدہ بہ
دمشق رسید و در اکثر از اضلاع شام دو سہ روز قیام کرد
و سررشتہ مناسب فرمود و برا فواج تنخواہ تقسیم کرد۔ و شاخصہ
کہ در و با فوت کردہ بودند ورثہ ایشان را خواست و مال متروکہ
را تقسیم کرد۔ و در سرحد قشون را قائم کرد۔ و در عوض منصبہ را
متوفی عہدہ داران جدید مقرر کرد۔ و در جلد دوم ازین وقائع
بہ تفصیل بحث میرانیم۔ و قتیکہ باز میگشت مردم را جمع کرد
و راجع بہ ادارہ ہائے جدیدہ نطق فرمود۔

درین سال در عرب قحطی شدید بوقوع آمد و اگر حضرت
فاروق رضی بکمال سرگرمی از و پیش بند نیکو دلک ہا نفوس
از فاقہ تلفت می شدند۔ در ہمین سال تنخواہ و وظائف
مہاجر و انصار و قبائل عرب را مقرر فرمود۔ و تفصیل
آن در جلد دوم می آید۔

۱۵. ملازمتی ۱۲

داخل شدند و در قلعہ را یکشاند و کل فوج دفعہ در آمد و اند
کشتہ پشته با ساخت - بقول بعض مورخین عدہ فوج نصاری
کم از کم ہشتاد ہزار بودہ - و از این جملہ اند کہ سلامت ماند
بقیتہ تلف گردید - و چون این مقام از مقامات مشہورہ ہم بود
فتح آن مطلع فتوحات شام گردید -

جزیرہ - ۱۶

بعد از فتح مدائن تمام عجم متنبہ شدند - اگرچہ اہالی عجم
عرب را بحشم حقارت میدیدند مگر روزی آمد کہ از نام او می
لرزیدند - و بنابر آن در ہر صوبہ عجم بہ تہیہ جنگ پرداختند
و پیشتر از ہمدوم جزیرہ از جنگ تہیہ نمودند - چہ سرحدش بہ حدود
عراق می پیوست - سعد رضی حضرت عمر رضی را از این حالات
اطلاع داد و از دربار خلافت عبداللہ ابن المعتمد با دارہ این
مہم مامور شد - حضرت امیر المؤمنین از این معرکہ خیلے تشویش
داشت و بدان متوجہ بود و خود بالذات عسکر مارا معین کرد چنانچہ
لجہ جزیرہ بمارت است از آن آبادی کہ مابین دجلہ و فرات واقع است - حدود اربعہ آن
بطرف مغرب آرمینیہ و الشیا کوچک و بطرف جنوب شام و بطرف شرق عراق و بطرف شمال
آرمینیہ در نقشہ این کتاب این مقام درج است ۱۳

ربعی ابن افکل را بر مقدمه الجیش و حارث ابن حسان را بر میمنه و فرات ابن جیان را بر میسر و دانی ابن قیس را بر ساقه مامور فرمود. عبد الله ابن المعتز با پنج هزار جمعیت بصوب تکریم لشکر کرد و شهر را محاصره نمود و این محاصره بیش از یک ماه طول کشید و ۲۴ بار حمله آوردند. و چند قبیلۀ عرب مثل ایاد و تغلب و مزینز با عجم شریک بودند. و عبد الله با آنها خفیه پیام فرستاد که شما عرب هستید چرا اعلامی عجم را اختیار کرده اید و در نتیجه قبایل مذکور همه به حلقه اسلام درآمدند و بجواب گفتند شما بر شهر حمله آور شوید ما در عین جنگ از اهل عجم جدا شده با شما می پیونیم بعد از قرار داد این تجویز بتاریخ معینه شکر اسلام یورش آورد و چون عجم بمقابلۀ برآمدند قبایل عرب که با ایشان همراه بوده از طرف عقب بر آنها حمله آوردند. و عجم را از هر دو طرف محصور کردند. و در نتیجه عجم یایوس و پامال گردید.

اگرچه این معرکه در ذیل همتات شام داخل است ولی موقع آن اتفاقی در سلسله عراق آمده و ازین جهت مورخین اسلام فتوحات جزیره را از این واقعه شروع نمیکنند. و در آن عهد نیز این معرکه را از سلسله عراق میدانستند. در سلسله از طرف عراق و شام

لے تکریت اولین شهر حد است و سرحدش ب عراق می پیوندد و بجانب غرب و جد

واقع است و از موصل ۶ منزل مسافت دارد ۱۲

الطینان دست داد و فرمانے از دربار خلافت بنام سعد رسید۔
متضمن بر اینکه افواج را بطرف جزیرہ گسیل نماید بر وفق فرمان
والاسعد عیاض ابن غنم را با پنچہزار نفر بر این مہم مامور کرد۔ و او
از عراق بطرف جزیرہ حرکت کرد و نزدیک بشہر ہما کہ در قدیم یک
مقام یادگار از دولت روم بود فرود آمد۔ حاکم شہر قدرے مدافعہ کرد
و بعد بشرط جزیرہ صلح شد۔ بعد از فتح رہا بطرف چند روز گل
جزیرہ مفتوح شد۔ و در جائیکہ معرکہ ہائے خفیفہ وقوع آمد
حسب ذیل مے باشد۔ رقت و حران و نصیبین و میار و فارقین
و مساط و سرخ و قرقیبا و زوزان و عین الوردہ۔

خوزستان

در ۱۵۰۰ مغیرہ ابن شعبہ بر حکومت بصرہ مامور شد۔ و در
خوزستان بایصرہ ملحق بود مغیرہ پنداشت کہ بدون از فتح
خوزستان در بصرہ ابد اقیام من نمی شود۔ و در بدو ۱۶۰۰
ہوازا کہ ایران آن را ہمز شہر میگفتند حملہ آورد۔ و رئیس شہر
بر شرط اداے یک رستم خفیفہ صلح کرد۔ و مغیرہ از آن پیشتر
نہ رفت۔ و در ۱۴۰۰ مغیرہ معزول شد و بجائے او ابو موسیٰ
اشعری متعین گشت۔ و درین انقلاب رئیس ہوازا از اداے خراج

سالانه افکار کرد و آشکارا علم بغاوت بر افراشت و ابو موسیٰ ناپار
 شکر کشید - و اهواز را محاصره نمود - فوج شاهی که درون
 شهر مقیم بودند بکمال جواہرزدی داد مقابلہ داد - و لے بالاخر ہزیمت
 یافت - و شہر مفتوح شد - و علاوہ از مال غنیمت ہزار ہا نفر
 بہ غلامی و کنیزی گرفتار آمدند - و بر غازیان تقسیم شدند - چون
 حضرت فاروق رضا اطلاع یافت فرمانے صادر فرمود مشعر بر اینکہ
 جمیع اشخاص کہ بہ غلامی گرفتہ شدہ اند رہا شوند و بر طبق فرمان ہمہ از
 بند غلامی آزاد شدند - ابو موسیٰ بعد از فراغ از ہمہ اهواز بصوبہ
 منافر حرکت کرد کہ مقامے جیلے محفوظ بود - اہالی شہر کمر ہمت
 و استقلال را چست بستہ داد معرکہ دادند - و ہا ہا جرایب زیاد
 کہ یکے از منصب داران معزز بود درین معرکہ جام شہادت
 نوشید - و اہل قلعہ سرش را از تن جدا کردہ بر برج قلعہ آویختند -
 ابو موسیٰ ربیع برادر ہا جرادر را بخاک گذاشت - و خود بصوبہ
 سوس حرکت نمود - ربیع منافر را فتح کرد - و ابو موسیٰ سوس را محاصره
 کرد و در سوس آذوقہ را از ہر طرف منع نمود و در قلعہ بیچ آذوقہ نماندہ
 رئیس شہر مجبور و خواستگار صلح شد - بدین شرط کہ از خاندانش
 یکصد نفر از زندہ گذارند - ابو موسیٰ قبول کرد - رئیس شہر یک
 یک شخص را نام میگرفت و ادا مان مے یافت و چون نوبت
 بخودش رسید شمارہ صد نفر کال گشتہ بود پس قتل رسید - بعد از

سوس را مهر و محاصره شد و به شرط هشت لک سالانه خراج
مصالحت شد. یزدگرد در این وقت با جمیع خاندان شاهي
در قم مقیم بود. و بالمره از جبارت و پیش قدمی سلاسیان اطلاع
یافت. هر زمان خال شیر و پیه که رئیس با اقتدار بود به حضور
یزدگرد حاضر آمده عرض کرد که اگر حکومت اهلوز و فارس بمن عطا
شود. من سواره طوفان افواج عرب می شوم. یزدگرد قبول
کرد. و فوراً فرمان حکومت با و داد و جمیعت عظیم با و مقرر
نمود. شوش که مرکز خوزستان بوده و عمارات شاهي قشون با
نظامی خیل و دشته هر زمان در آنجا رفت و قلعه را مرمت کرد.
و خندق و برج ها را از سر نو تعمیر نمود. بر علاوه نقبها و پیک ها
به طرف فرستاد تا مردم را ترغیب دهند و جنگ آماده کنند
و بر این تدبیر جوش قومی که چند سال افسرده شده بود دوباره تازه گشت
و در چند روز جمیعت عظیم فراهم آمد. و ابو موسی بدر بار خلافت
عریضه نگار گشت و کمک خواست. و از دربار خلافت فرمانی
بنام عمار ابن یاسر حاکم کوفه عزت و در یافت. متضمن بر اینکه نعمان
ابن مقرن را با یک هزار نفر به کمک روانه دارد. لاکن در وقت ابل
ساز و سامان عظیم این تدبیر جمیعت هیچ بوده. ابو موسی باز از
دربار خلافت کمک خواست و بجا آمد که عمار ابن مسعود
را با نیم فوج در کوفه گذارد و خود با نیمه دیگر بکمک ابو موسی رود.

از طرف دیگر جریر بجلی با فوج کشیر به جلو لاریسید۔ ابو موسیٰ
 لشکر اسلام را با خود گرفت و بطرف شوستران شد۔ و
 قریب شهر رسید و فرود آمد۔ هر زمان که بکثرت فوج می
 نازید۔ خودش از شهر برآمده حمله آور شد۔ ابو موسیٰ بکمال
 ترتیب صف آرائی نمود۔ و بر میمنه برادر ابن مالک برادر انس را مقرر
 کرد۔ و بر میسره برادر ابن عازب انصاری را معین نمود و در ساله
 سواران را بر زیر دست حضرت انس متعین کرد۔ هر دو لشکر بکمال
 جانبازی داد و معرکه دادند۔ برادر ابن مالک صف های غنیم را
 از پیش برداشت و تا باره شهر رسید۔ و از طرف دیگر هر زمان
 نیز بکمال حسن تدبیر فوج را ترتیب داده و او جنگ میداد
 و بر دربار هر دو با یک دگر مقابل شدند۔ برادر شهید شد و فوراً
 مجزاة ابن ثور که سر کرده میمنه بود پیش دستی کرده حمله آورد و بدست
 هر زمان جام شهادت نوشید۔ مگر آخر کار فوج اسلام را فتح
 نصیب شد و از لشکر عجم یک هزار نفر مقتول و ۶۰۰ نفر زنده اسیر
 گشت۔ و هر زمان قلعه بند شده سلسله جنگ را بدستور
 جاری داشت۔

روز، شخصی از اهالی شهر خفیه پیش ابو موسیٰ آمده گفت که
 اگر بر جان و مال من ان دهمید از برای تصرف شهر تدبیر می بینم
 ابو موسیٰ تعهد نمود و او او را شش نام شخصی را از فوج اسلام

باخو گرفت و از نہر و جیل کہ شاخے از دجلہ و از دین شہر شوستر
 میگذرد عبور نمود و از راہ یک تہ خانہ درون شہر داخل شد۔ ہرمزان
 باجمعی از روسائے شہر و اہل دربار شستہ بود۔ الغرض این شخص
 اشترش را عمارت شاہی و شیب و فراز موقع نشان داد۔
 باز بخدمت ابو موسیٰ آمدہ عرض کرد۔ کہ من از عہدہ و طیفہ خود برآمدہ
 ام۔ و اکنون مدار فتح تعلق بہمت شما دارم۔ اشترش بیان
 اورا تصدیق کرد و گفت کہ اگر دو صد نفر از جانبازان اسلام ہمراہ
 من مامور شوند شہر فی الفور فتح مے شود۔ پس ابو موسیٰ بطرف
 فوج اسلام دید و دو صد نفر از صف شکر برآمدہ عرض کردند کہ ما در
 راہ حق بہ شمار جانہائے خود آمادہ ہستیم۔ اشترش از راہ ہمان تہ خانہ
 تا دربارہ رسید۔ و پاسبانان را کشت و در ہائے قلعہ ابکشاہ۔
 ابو موسیٰ کہ بالشکر خود آمادہ منتظر این موقع بود فوراً با فوج بر
 شہر حملہ آورد و میدان محشر ہرپاشد۔ ہرمزان بہریمت یافتہ در
 قلعہ پناہ گزید و چون اہل اسلام قریب بہ قلعہ رسیدند ہر فراز
 برج رفت و گفت ہنوز یک صد تیر در ترگش دارم و تا وقتیکہ
 ہمین قدر کشتہ در اینجا بنہا نشود من گرفتار نخواہم شد۔ با این ہمہ
 من باین شرط فرود مے آیم کہ مرا بمدینہ برسانید۔ تا خود غلیظہ
 دربارہ من ہر چہ حکم کند۔ ابو موسیٰ قبول کرد۔ و انس را مامور نمود
 کہ با او تا مدینہ برود۔ ہرمزان با جاہ و جلالے کہ عجم داند روان

شد و جمیع ارکان خاندان خود و روسائے عظام را ہمراہ داشت۔
 چون قریب بہ مدینہ رسید خود را بہ ساز و سامان شامانہ بیاراست۔
 و تاج مرصع کہ بہ اذین شہرت داشت بر سر نہاد و قبائے دیبا
 پوشید و بروفق رواج شامان عجم زیور بست۔ و شیر مرصع
 بر میان آویخت۔ و خود را مجسمہ از شان و شوکت ساخت
 و داخل مدینہ شد۔ و پرسید کہ امیر المؤمنین رضی اللہ عنہ کجاست۔ و
 پنداشت کہ شخصہ کہ از سطوت و جلال او غلغلہ بعالم در افتاد
 و بارش تا کجا با عظمت و شوکت دہشتہ باشد۔ و لے
 حضرت عمر رضی اللہ عنہ در آن وقت بمسجد نبوی بر سر خاک دراز کشید بود
 ہر زمان بمسجد در آمد صد نفر بہ تماشا آمدہ وضع بر تکلف
 اورا بہ نظر استعجاب و حیرت میدیدند۔ از صد پایائے مردم
 حضرت عمر رضی اللہ عنہ بیدار شد۔ و دید کہ بحضورش یک مرقع شان و
 شوکت ایستادہ۔ سختین اورا متراپا بغور ملاحظہ فرمود۔ و باز
 حاضرین را خطاب نمود و گفت۔ کہ این دلفریبی ہائے دنیا ئے
 دہون است۔ بعد بطرف ہر زمان متوجہ شد۔ ترجمان ہنوز حاضر
 نبود۔ مغیرہ ابن شعبہ کہ بزبان فارسی اندکے بلدیت داشت
 خدمت ترجمانی بجا آورد۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ اول از وطن او پرسید
 مغیرہ ترجمہ وطن را بہ فارسی نمیدانست۔ پس گفت از کد امراضی؟
 بعد سخنانے دیگر بمیان آمد۔ پس از معرکہ قادسیہ ہر زمان

چند بار با سعد عقد مصالحت بست۔ و ہر بار شکست۔ و در معرکہ
 شوشتر و نفر از سر کردگان معزز اسلام بدش کشته شد۔
 و ازین جہت خلیفہ رض خیلے ازورنجہ بود و میخواست او را بقتل رساند۔
 و لے از بہر اتمام حجت اجازتش بعرض داد ہر میزان گفت کہ لے
 عمر رض! تا وقتیکہ خدا یار و مددگار ما بود شما غلام ما بودید و حال
 کہ خداوند یار شماست ما غلام شما ہستیم۔ این بگفت۔ و
 آب خوردنی خواست و چون آب آوردند پیالہ در دست گرفت
 و در خواست نمود کہ تا وقتیکہ آب نخورم کشتہ نشوم۔ حضرت
 عمر رض التماسش پذیرفت و چون آب آوردند ہر میزان پیالہ
 بر زمین نہاد۔ و گفت کہ من آب نمیخورم و بقرای شرط موعود مرا
 نمیتوانید گشت حضرت عمر رض ازین مغالطہ متحیر شد۔ ہر میزان فوراً
 کلمہ توحید بخواند و گفت کہ من از اول اسلام آورہ ہوں و لے این
 تدبیر تو تسلیم ہوں تا مردم گمان نہرند کہ از ترس مسلمان شدہ است
 حضرت فاروق رض خیلے خورسند شد و اجازہ داد کہ خاصن شخصہ
 مدنیہ سکونت ورزد۔ و دو ہزار درہم سالانہ وظیفہ مقرر کرد۔
 بعد حضرت فاروق رض در مہمات فارس اکثر باوے مشورہ
 مے فرمود۔

بعد از شوشتر بر جندی سابور حمل آوردند کہ از شوشتر مسافت

لے این اتفاقات الجبرئیل فی تفصیل نوشتہ است ۱۲ لے عقد الفریلان عبد ب۔ باب لیکہ فی الحرب ۱۲

۴ میل واقع است و چند روز محاصرہ ماند۔ روزے اہالی در ہائے شہر را
 کشادہ و بہ اطمینان خاطر بوظائف خود پرداختند اہل سلام بر اطمینان
 و فراغ خاطر ایشان تعجب کردند۔ و سبب پرسیدند۔ اہالی گفت
 ما را بشرط ادائے جزیہ امان دادہ اید۔ پس چہ تنازع باقی ماندہ
 اہل اسلام متحیر شدند کہ وعدہ امان کہ دادہ باشد؟ بعد از تحقیق
 معلوم شد کہ یکے از غلامان مکتوب امان نوشتہ و پنهانی فرستادہ
 بود۔ ابو موسیٰ گفت کہ رائے یک غلام حجت نمیشود۔ اہالی صراحت کردند
 کہ مادرین آزاد و غلام فرقی نمیکنیم۔ آخر نامہ بحضور حضرت عمرؓ فرستادہ
 و از دربار خلافت فرمانے عرصہ دریافت مشعر بر اینکه غلام مسلمانان
 ہم مسلمان است۔ و ہر کرا غلام امان دادہ گویا از طرف کل اہل سلام
 امان یافت بعد از فتح این ہمہ در تمام خوزستان سکہ اسلام رائج و
 علاقہ دیگرے در ذیل ممالک مفتوحہ داخل گردید۔

عراق عجم - ۲۱

بعد از معرکہ جلولا چنانکہ در صدر مذکور شد۔ یزدگرد بصبوب

لہ سرزمین عراق بر قسمت منقسم است قسمت مغربی را عراق عرب قسمت مشرقی را عراق عجم میگویند و حدود
 اربعہ عراق عجم بطرف شمال طبرستان و بطرف جنوب شیراز و بطرف مشرق خوزستان و بطرف مغرب
 شہر طراغہ واقع است۔ در آن شہر ہائے بزرگ۔ اصفہان و ہمدان در سے بود۔ درین روز ہائے
 بکلی ویران شدہ و خرابیہ اقتادہ نردان طہران آباد شد و لاکرزد دولت است ۱۲ منہ

رے رفت و رئیس آنجا آبان چادویه باو غدر کرد و بنابران از رے
 برآمد و از راه اصفهان و کرمان به خراسان رسید و در مرو اقامت
 ورزید. آتش پارسى باو بود. و از برای آن آتشکده بنا کرد.
 و به اطمینان خاطر باز بنائے سلطنت و حکومت گذشت. و
 چون در آنجا خبر رسید که عرب علاوه از عراق خوزستان را هم
 بخیطه تصرف درآورده اند. و هر میزان را که قوه بازوئے سلطنت
 فارس بود زنده گرفتار نموده اند خیلے بطیش آمد و هر چند نظر بجهت
 سلطنت ایران نشانه از جاه و جلال سابق باقی نمانده بود و
 اثر حکومت سه هزار ساله دفعه محو نمیشود. ایرانیان تا آنوقت
 می پنداشتند که باو هر حملات عرب تا علاقه جات سرحد رسید
 قرار خواهد گرفت. بنابران خاطر از سلطنت فارس مطمئن داشتند
 و چون خبر فتح خوزستان بگوش شان رسید از خواب غفلت
 بیدار شدند و فوراً فرامین و تقباز دربارشای رسید و دفعه
 در بخرستان و جرجان و ماوند و رے و اصفهان و همدان تا
 بخراسان و سنده تلاطمی از افواج پیداشت. و فوج کثیر که عده
 اش به یک و نیم لک میرسید. در قم جمع آمد. یزدگرد و مردان شاه
 فرزند هر مزارا بمنصب سرعسکری مامور نمود و بصوب نهاوند فرستاد.
 و بتقریب این هم درفش کاویانی را که بزعم فارسیان فال ظریف بود
 هم برآوردند و چون مردان شاه به نهاوند حرکت کرد. و درفش کاویانی

بر سر شس سایہ افکن بود۔ عمار این یاسر کہ در آن وقت حاکم کوفہ بود۔
 حضرت فاروق رضی را ازین واقعہ آگاہ کرد۔ حضرت عمر رضی خط عمار
 را بدست گرفت و بہ مسجد نبوی رونق افروز شد۔ و در حضور جمع
 آن خط را خواند۔ و فرمود کہ اے گروہ عرب! درین موقعہ کل اہل قریس
 باتفاق کمر بستہ و عزم بالجزم نمودہ اند کہ نام و نشان اسلام را
 از صفحہ ہستی محو کنند۔ شما مصلحت چہ مے بینید۔ طلحہ ابن
 عبیدہ اللہ برخواست و گفت۔ اے امیر المؤمنین رضی شمار از وقایع
 تجربہ وافی حاصل است۔ و با جز اینکہ بروفق ارشاد و الا کار بند شویم۔
 و گر چیزے نمیدانیم۔ حضرت عثمان رضی گفت کہ مصلحت آن است
 کہ بسر عسکران شام و یمن و بصرہ حکم شود تا با افواج خود بصوب عراق
 حرکت کنند۔ و خود خلیفہ نیز اہالی حرم را برداشتہ از مدینہ نہضت
 فرمایند۔ حاضرین از رائے حضرت عثمان رضی تائید نمودند و حضرت
 علی رضی ساکت بود۔ حضرت عمر رضی بطرف او التفاف نمود حضرت
 علی رضی گفت اگر افواج اسلام از شام و بصرہ حرکت نمایند و شمنان
 سرحد آنجا را متصرف مے شوند و اگر خلیفہ وقت از مدینہ برآید و تمام
 اکناف عرب محشر بہا میگرد و دود تارکب داخلہ ہم نمے شود۔
 پس صواب این است کہ خود خلیفہ اسلام از مدینہ حرکت نہ کند۔
 بلکہ بنام سر عسکران شام و یمن و بصرہ فرمان شود کہ ثلاثہ از افواج
 خود را حاضر میدان حرب سازند۔ حضرت عمر رضی فرمود من نیز ہمین را

رامقرون بہ صواب مے بنیم۔ ولے نیمخو اہم کہ خود تنہا این معاملہ
راتصفیہ کنیم و اکنون مسئلہ دیگر زیر بحث است یعنی دین مہم
بزرگ کہ ام شخص سر عسکر مقرر شود۔ مردم رائے ہا ز دندولے ہیچکس
بنظر نئے آمد کہ قابل تحمل این بار گران باشد چہ شخص خاص لائق باین
منصب بہتات دیگر مشغول بودند۔

از مراتب کمال حضرت فاروق رضی اللہ عنہ کے اطلاع کامل و بود۔
چنانکہ از اصول ملک و اوصاف امالی کاملاً اطلاع میداشت۔
و ازین جہت حضار عرض کردند کہ خود خلیفہ این مسئلہ را بہتر حل
مے تواند۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ ان ابن مقرن را رائے این خدمت
منتخب فرمود و حاضرین باتفاق تائید نمودند۔ نعمان با ۳۰ ہزار
نفر از کوفہ حرکت کرد و از صحابہ کرام مانند خلیفہ ابن الیمان و

عبداللہ ابن عمرو جریجی و غیرہ ابن شعبہ و عمرو معدی کرب
نیز با او بودند۔ نعمان بواسطہ جاسوسان اطلاع یافت کہ راہ تا
بہ نہاوند ہموار و بے خطر است و اولش کہ اسلام را تا آنجا بے
مزا حمت حرکت داد و بمقام اسپد جان کہ از نہاوند بمسافت
۹ میل واقع است فرو آمد۔ و از تدابیر حسنہ کہ فاروق عظیم فرما
نمودیکے این بود کہ بکران مقیم فارس بذریعہ فرابین قدر غنّ تام
فرمود کہ اہل ایران را مجال رفتن بصوب نہاوند نہ ہند
و باین تدبیر غنیمت از کمک عظیم محروم شد۔

اہالی عجم بہ نعمان پیام فرستادند و سفیر خواستند۔ و او
 میگیرہ ابن شعبہ را کہ قبلاً نیز از عہدہ سفارت برآمدہ بود مقرر کرد۔
 و اہل عجم خیلے بجاہ و جلال دربار کردند۔ و مردان شاہ را
 تاج زریر سر نہادند و بر تخت زر نشاندند و بہ چپ و راست
 تخت شاہزادگان ممالک جا گرفتند و قبائے دیبائے
 زرکش دربر و تاج ہائے مرصع بر سر و دستیار ہائے
 طلا و در دست داشتند۔ و در عقب آنہا صفوف لشکر جا
 گرفتند و از شمشیر ہائے برہنہ دیدہ تماشا ییان را خیرہ میساختند
 ترجمان آمد و گفت گواہا ز شد۔ مردان شاہ گفت کہ اے
 اہل عرب! قوم شما بدبخت ترین اقوام عالم و فاقہ مست
 و ناپاکیزہ است۔ نیز اندازان عجم کہ اکنون بدو بر تخت من صف
 بستہ اند و ریک لمحہ کار شمارا تمام میکردند۔ و لے
 من نہ پسندیدم۔ کہ نوک سنان شان بہ خون ناپاک شما
 آلودہ شود۔ اکنون ہم وقت است اگر شما ازین ملک بر آید
 از خطائے سابقہ شما میگذرم۔ میگیرہ بجواب گفت بیشک
 ما مرم خیلے حقیر و ذلیل بودیم۔ و لے از روزے کہ دخیل
 این ملک شدہ ایم چاشنی دولت چشیدہ ایم پس ترک
 این لذت و قوتے ممکن است کہ نقش ہائے ماسخاک میفتند
 الغرض سفارت نتیجہ نداشت۔ و از ہر دو طرف تہیہ جنگ شد۔

نعمان میمنه و میسرہ را بخدیفہ و سوید ابن مقرن سپرد و قعقاع
 را بر مجروحہ و مجاشع را بر ساقہ مامور کرد۔ از طرف غنیم زر دک سر کرده
 میمنه و بہمن سر کرده میسرہ بود۔ عجم قبل از آغاز جنگ خشک
 در اطراف میدان ریختند۔ ازین جہت فوج اسلام پیش قدمی نمی
 توانستند و خود عجم بہر وقت کہ میخواستند از شہر برآمدہ حملہ می آوردند۔
 پس نعمان سرعکرا بن اسلام را جمع کردہ مشورہ خواست و رائے
 ہر کدام مختلف بود۔ آخر رائے طلیحہ ابن خالد اسدی پستد افتاد
 و افواج اسلام با ہمہ ساز و سامان آراستہ شدہ بمسافت
 ۶ یا ۷ میل از شہر فرود آمدند۔ و قعقاع را با فوج قلیل مقرر کردند۔
 کہ بر شہر حملہ آورد۔ اہل عجم بچوش بسیار بمقابلہ برآمدند۔
 و بجانب عقب فوج اسلام ہم خشک ریختند۔ تا پس نتوانند
 رفت۔ چون معرکہ جنگ آغاز شد۔ قعقاع بتدیر رج پیا
 شد و از حد و خشک برآمد۔ ازین طرف نعمان افواج اسلام را
 مستعد و آمادہ کارزار ایستادہ کردہ بود۔ بجز ویکہ شکر نزدیک
 رسید شکر اسلام ارادہ یورش نمود و لے پاس اطاعت
 سرعکرا اسلام بجدے داشتند کہ دست را ہرگز حرکت ننیدادند
 و جان را تصدق اسلام میکردند۔ بغيرہ کہ بعد از اصرار عرض
 کرد کہ فوج تلف میشود۔ و لے نعمان منتظر زوال آفتاب بود۔
 زیرا کہ جناب رسول اللہ صلعم اکثر بعد از زوال حملہ می آورد۔

الغرض بجز دیکھ آفتاب از نصف النہار گذشت نعمان بروفق
دستور عساکر اسلام سه بار نعره بکسیدند کرد۔ بہ نعره اول
فوج آمادہ شد و بہ نعره دوم شمشیر ہاکشید۔ و بہ نعره
سوم دفعہ حملہ آور شد۔ و بت دے بر غنیم زد۔ کہ از کشتہ
پشتہ ہا پیدا شد۔ و سیلاب خون روان گشت بحدے
کہ پائے اسپان غازیان مے لغزید۔ چنانچہ پائے اسپ
نعمان ہم بلغزید و بر زمین افتاد و از ضرب تیر ہائے غنیم
شہید شد۔ و لباس عسکری نعمان قبائے سفید و کلاہ بودہ۔
بجز دیکھ از اسپ اقتاد۔ برادرش نعیم ابن مقرن علم را بدست
گرفت و کلاہ و قبائے آن را پوشید و بر اسپش سوار شد۔
و بہ این تدبیر ہیچکس از شہادت او اطلاع نیافت و معرکہ
جنگ بدستور جاری ماند۔ استقلال و ضبط مسلمانان انہند
از واقعہ ذیل معلوم مے شود۔ چون نعمان مجروح شد و بر زمین
اقتاد اعلان کرد کہ اگر من بمیرم ہیچکس از معرکہ باز نہ گرد۔ و بمن
مشغول نشود۔ اتفاقاً شخصہ بر سرش گذر کرد۔ و دید کہ نفسہ چند
از حیات او باقی ماندہ و وقت نزع فرار سیدہ۔ از اسپ فرود
آمد و خواست بر او بنشیند۔ و لے اعلان سپہ سالار اسلام
بیادش آمدہ اورا بہمان حال گذاشت و رفت۔ و چون لشکر
اسلام طفر یافت شخصہ بالائے سرش آمد۔ نعمان چشم واکرد۔

و پرسید که معرکه بچه طور انجامید گفت که اهل اسلام میدان را بردند چون مرده فتح بگوشش رسید شکر باری تعالی بجا آورد و گفت فوراً بخلیفه اطلاع دهید -

چون شام قریب شد پائے ثبات عجم بلغزش در آمد و رو بگریز نهادند و لشکر اسلام تا به همدان تعاقب نمود -

حذیفه ابن الیمان که بعد از نعمان سر عسکر مقرر شد بصوب نهاوند حرکت کرد و در آنجا قیام نمود - در آنجا آتش که از قدیم بود - موبدش بحضور حذیفه حاضر آمد و گفت اگر امان بدید متاع گران بهائے لاشان میدهم - برو فنی در خواست موبد امان دادند و او جواهر گران بهائے را که کسری پرویز آنها را برائے اوقات خاص نگه کرده بود بحضور آورده پیشکش کرد - حذیفه مال غنیمت را تقسیم نمود - و شمس غنیمت را با جواهر بحضور خلیفه فرستاد و چند هفت به بود که خلیفه بر احوال جنگ اطلاع داشت و چون مرده فتح شنید خیل خور شدند - و چون از شهادت نعمان شنید بے اختیار بگریست و دتے مشغول گریه بود - قاصد از شهدائے دیگر هم نام گرفت و گفت که بسیار اشخاص شهید گشته اند که اسم ایشان را نمیدانم - پس دوباره حضرت عمر رض بگریست و فرمود که اگر عمره نمیداند خداوند تعالی اندید ما بر جواهر غنیمت نظر انداخت و بغضب فرمود که فی الفور پس

ببرید و به حذیفه امر شود که همه را بفروشد رسانده بفوج اسلام
تقسیم کند پس جواهر را به چهار کرد و در هم فروختند -
درین جنگ قریب ۳۰ هزار مجسم در معرکه کارزار گشته شد
و بعد ازین اهل مجسم هیچگاه قوت نه گرفتند و ازین جهت عرب
این فتح را فتح الفتوح نام کرده اند و فیروز محمد فارسی الاصل بود
و آخر کار حضرت فاروق رضا از دستش جام شهادت نوشید
در همین معرکه گرفتار شده بود -

لشکر کشی عام ۲۱ هجری

تا این وقت حضرت فاروق رض عزم به تسخیر عموم ایران نداشت
و مقدمات جنگ که تا حال بوقوع آمده بود محض از برای حفظ
حد و ملک عرب بود - عراق که در ذیل ممالک محروسه داخل شد
اصلاً یک قسمت عرب بود - زیرا که قبل از ظهور اسلام قسمت عراق
عرب آباد بودند و جنگ های که بعد از فتح عراق بوقوع آمد -
از خود در سلسله عراق منسلک شد - خود حضرت عمر رض اکثر زمینها
کاش در بین عرب و فارس یک کوه آتش می بود که اهل ایران
بر او بابر آنها تعرض نمی توانستیم -
و لے ایران ابد از خیال انتقام غافل نه بودند بلکه مدام از سر نو

افواج را تہیہ می کردند و بمقابلہ آندہ در ممالک مفتوحہ آتش
بغی را مشتعل مے نمودند۔ بعد از معرکہ نہادند حضرت عمر رض
بر این طرف توجہ خاص نمود۔ و اکابر صحابہ رض را بہ حضور خواست
و پرسید۔ چرا در ممالک مفتوحہ اسلام بار بار بغاوت برپا مے شود۔
حاضرین عرض کردند کہ تا وقتیکہ یزدگرد را از حد و ایران بیرون کشند۔
قتلہ بغاوت نغے نشیند۔ زیرا تا وقتیکہ اہل ایران ارث تخت
کیانی را حاضر بہ بینند امیدشان منقطع نمیشود۔

بنابر آن حضرت عمر رض عظیم لشکر کشی عام فرمود و چہد علم
بدست خود تیار نمود و ہر یک را برائے ممالک جداگانہ نامزد کرد۔
و سچہ سرکردگان نامی فرستاد۔ چنانچہ علم خراسان را بہ احنف
ابن قیس و علم ساہور و اردشیر را بہ مجاشع ابن مسعود و علم مصر
را بہ عثمان ابن عاص و علم قسار را بہ ساریہ ابن رہم کثانی و علم کرمان
را بہ ہیل ابن عدی و علم سیستان را بہ عاصم ابن عمر رض و علم کرمان
را بہ حکم ابن عمیر تغلبی و علم آذربایجان را بہ عقبہ داد۔ و ۲۱^م سرکردگان
مذکور بجنوب ممالک متعینہ خود حرکت کردند۔ و ما از ہر یک بہ
ترتیب بحث میرانیم۔

این سلسلہ فتوحات خستین اراصفہان آغاز مے شود۔
در ۲۱^م عبداللہ ابن عبید اللہ برین صوبہ حملہ آورد و رئیس
آہنجا استندارد در مضافات اصفہان فوجے کثیر فراہم نمود و بر

هر اول این فوج منصبه اگر تجربه کار شهر بر از جادویه مقرر گشت و قتیکه
 لشکر از هر دو طرف مقابل شدند جادویه بمیدان برآمد و نعره زد
 که اگر شخصی ادعا دارد تنها بمقابل برآید - عبد الله خود برآمد و جادویه
 بدست او گشته شد و فوراً جنگ اختتام پذیرفت - و استندار
 بر شتر ایستاد و صلح کرد - بعد عبد الله پیشقدمی نموده بطرف
 حه یعنی اصفهان رفت و محاصره نمود فاو و سفان نام رئیس اصفهان
 پیام فرستاد که چرا انفری بسیار از هر دو طرف تلفت شود - بهتر
 آنست که من و تو تنها با هم معرکه آرا گردیم و مهم را تصفیہ کنیم
 پس هر دو حریف بمیدان جنگ برآمدند و فاو و سفان شمشیر
 حمله آورد - و عبد الله بکمال جوانمردی از او مدافعه نمود چنانکه از
 زبان فاو و سفان با واز بلند صدای تحسین برآمد - و گفت که من
 نمیخواهم که با تو ستیزه کنم بلکه شهر را باین شرط بگویم سپارم
 که از انالی شهر هر که بخواد جزیه ادا کند و هر که نخواهد ترک شهر بگوید عبد الله
 این شرط را قبول کرد و عهدنامه تحریر شد -

در اثنا این حال خبر رسید در همدان بغاوت برپا شد -
 حضرت عمر رضی الله عنه بن مقرر را به آن طرف فرستاد - نعیم بروفق
 و در آن دربار خلافت با ۱۲ هزار نفر به همدان رسید و سر رشته
 محاصره شهر نمود - چون محاصره طول کشید - افواج اسلام را
 به اطراف ملک فرستاد و تمام نواحی و مضافات همدان فتح شد

وانالی شہر ازین واقعہ بیدل گشتند و بر صلح آمادہ شدند۔ ہمدان فتح شد و لے ولیم با انالی رے و آذربایجان سلسلہ نامہ و پیام را جاری داشتہ فوجے کثیرے را فراہم نمود۔ از یک طرف پدر فرخان زمیندی نام کہ رئیس رے بود با جمیعت کثیر آمد و از طرف دیگر استفندیار برادر رستم از آذربایجان رسید۔ و ہر دو لشکر در وادی رود باہم مقابل شدند و معرکہ کارزار بجدے گرم گردید کہ کوئی محرم نہاوند تازہ شد۔ آخر ولیم ہزیمت یافت و عروہ کہ در واقعہ جسر از ہزیمت لشکر اسلام بحضور خلیفہ خبر بردہ بود درین نوبت مژدہ فتح را بحضور جناب ممدوح برون از مافات تلافی شود حضرت عمر رضہ از روزیکہ از جوشش و تہیہ جنگ ولیم آگاہ شدہ بود و خیل متردد و مشوش بود و در فراہم نمودن سامان امداد شبانہ روز سے میکرد و چون دفعۃً عروہ رسید و حضرت عمر رضہ اورا دید گمان بُرد کہ کہ خبر فرحت آور نخواہد بود۔ بے ساختہ کلمہ اِنَّا لِلّٰہِ بر زبان آورد۔ عروہ گفت چہ جائے اضطراب است خدائے تعالیٰ سلام رافتح تصیب کرد۔

حضرت عمر رضہ نامہ بنام نعیم بزنگاشت مشعر بر اینکہ شخصے را قائم مقام خود مقرر نماید و خود بصوب رے حرکت کند۔ در آن روز با حاکم رے سیاوش نام داشت کہ نبیرہ بہرام چوبین بود۔ سیاوش از روسائے دنیاوند و طبرستان و قوس و جرجان کمک

خواست و افواج کمک از همه جافراهم آمدند - لکن زمیندی
 که در دل از سیاوش کدورتی داشت با نعیم ابن مقترن
 پیوست - و بر رفاقت او بر شهر حمله آورد و شهر و قعته فتح گردید - نعیم
 زمیندی را بر ریاست رے مامور نموده امر کرد که شهرتیم را خراب
 کند و شهر رے جدید بنا نهد - نعیم قرار فرمان خلیفه خودش در رے
 قیام نمود و برادر خود سدید نام را به قوس فرستاد و این شهر بدین
 جنگ فتح شد بعد از حصول این فتح تمام عراق عجم
 در تصرف اهل اسلام آمد -

آذربایجان ۲۲

در صدر مذکور شد که فاروق اعظم و عظیم آذربایجان را بجهت
 عقبه بن فرقد و بکیر ارسال فرمود و فرمان داد که به فلان سمت حرکت
 کنند - چون بکیر در جرمیدان رسید با اسفندیار مقابل شد -

له از ملاحظه نقشه کتاب نشان آذربایجان به این طریق معلوم خواهد شد که شهر تبریز
 مرکز تصور شود و در زانه سابق شهر مراغه دار السلطنت بود - بر دمه و اریسل در همین صوبه
 آباد است در باب جهت تسمیه آذربایجان در روایت مختلف است یکی اینکه موبد آذر آباد آتشکده
 ساخته بود که بنام آذر آبادگان موسوم بود و دیگر اینکه دلغت پهلوی آذر آتش میگویند و باله ان معنی محافظت
 آتشگاه دارند آتش - و از آنجا که درین آتش کده بکثرت موجود زمین نام شهرت گرفت - و عرب زبان خود

اسفندیار بنزیمیت یافت و زنده گرفتار گردید - از طرف دیگر بهرام
 برادر اسفندیار سدر راه عقبه شد و بالاخر شکست یافت چون
 اسفندیار بر شکست برادر اطلاع یافت - بیکر را گفت اکنون آتش
 جنگ فرو نشسته من بشرط ادا ای جزیه صلح میکنم - و چون آذریجان
 در تصرف همین هر دو برادر بود - عتبه اسفندیار را برین شرط
 از قید اسرنا کرد که ریاست آذریجان را اختیار نموده جزیه ادا
 کند - بقول مورخ بلاذری علم آذریجان را به حذیفه ابن یمان داده
 بود - و او از آنهاوند حرکت کرد و به اردبیل مرکز آذریجان رسید
 و رئیس آنجا فوج کثیر العدد از ضلایع باجروان و میمند
 و سراه و سبز و میانج و غیره فراهم آورده مقابل نمود و بنزیمیت
 یافت و بعد از آن بشرط ادا ای خراج هشت لک سالانه مصالحت
 شد - بعد حذیفه بر موقان و جیلانی حمله آورد و هر دو مقام را فتح نمود -
 و درین وقت از دربار خلافت فرمان معزولی حذیفه رسید - و
 عتبه ابن فرقد بجای او مقرر شد و لے پیش از رسیدن عتبه
 در اطراف آذریجان آتش بغاوت شعله گرفت - و عتبه مقامات
 مذکور را بار دیگر فتح کرد -

طبرستان ۲۲

در صدر مذکور شد که چون نعیم از فتح رے فارغ شد برادرش
سوید بطرف قومس حرکت کرد و آن صوبه وسیع بدون جنگ
به تصرف اهل اسلام در افتاد. و چون جرجان که یکی از ضلعا
نامی طبرستان است خیمه قریب بود. سوید بار و زبان رئیس
جرجان سلسله نامه و پیام جاری کرد و آن برادر اے جزیه
صلح نمود و در عهد نامه به عبارت واضح نوشته شد که اهل اسلام
ومه و ارامن جرجان و دهرستان خواهند بود و از مالی ملک کسانی که
در ر و حمله خارجیة رفاقت اسلام اختیار کنند از ادای جزیه
بری خواهند بود. و قتی که سپهبد رئیس طبرستان از واقعه
جرجان اطلاع یافت بشرط او آنچه لک در سیم سالانه و نیز صلح
کرد و در معااهده این امر شرط شد که بدون از خراج سالانه اهل اسلام
را بر مالی طبرستان و آنهارا بر اهل اسلام به هیچ وجه حق نخواهد بود.

لے در نقشه کتاب طبرستان در ذیل فتوحات عثمانی بنظر خواهد آمد. زیرا که در خلافت فاروقی بشرط
ادای جزیه تصرف آن ترک شد. حدود اربعه آن این است. بطرف مشرق خراسان جرجان
و بطرف مغرب آذربایجان و بطرف شمال بحر جرجان و بطرف جنوب بلاد خلیل و بلاد
نامی آن بسطام و ستر آباد است ۱۲ منہ

آرمینیه

بگیر که بر همه آذربایجان مامور بود بعد از فتح آذربایجان قریب باب
رسید و فاروق اعظم قوچه جدید از برای کمک او فرستاد
رئیس باب شهر برازنده ب مجوسی داشت شهر مذکور از توابع سلطنت
ایران بود و چون از حرکت لشکر اسلام آگاه شد خود بحضور
عسکر اسلام آمد و گفت من از نسل ایران هستم و هرگاه که خود
ایران مفتوح شد من هم مطیع شما می شوم و لے آرزو دارم
که از من جزیه نگیرند و عوض آن در وقت احتیاج از من کمک بخواهند
و چون جزیه مضی عوض از مصارف محافظت میباش این شرط
منظور شد - افواج اسلام که ازین مهم فراغ یافتند پیشتر
حرکت نمودند - بعد الرحمن این ربیع بصوب بلخ میر مرکز مملکت
خرخر حرکت کرد - و شهر براز که هم کاب بود از راه استعجاب پرسید
که عزیمت کجای داری ؟ چه ؟ مادر وقت خود از مغتنمات می پنداشتم

له این صوبه را بلاد آرمینم میگویند که یک حصه ایشیای کوچک است - در شمال آن بحر اسود و در جنوب
آن حصه کوچکی و صحرائی که بسیار دور و دراز است - و در شرق گرجستان و در جنوب بلاد روم واقع
است - از آنجا که این صوبه در عهد خلافت عثمان مکمل مفتوح شده بود بنا بر آن در نقشه
ارزنگ فاروقی جدا نشان داده شده ۱۲۰

که امالی خزر برحدود قلمرو یاورش نیازند - عبد الرحمن گفت تا وقتیکه
 من در جگر خزر داخل نشوم و دم نخواهم گرفت - شهر بیضا فتح شده بود
 که عهد خلافت فاروقی به اختتام رسید - بکیر نیز شهر قان را
 که سرحد اردن از آن شروع می شود فتح نمود - حبیب ابن مسلمه
 و حذیفه بصوب تغلیس و جبال اللان حرکت کردند - و لے قبل
 از آنکه علم اسلام برحدود آن ممالک بن شود عهد خلافت فاروقی
 بپایان رسید و این مهمات نا تمام در عهد حکومت حضرت
 عثمان رضی به انجام رسید

فارس ۳۳

اگرچه خستین در ۱۳۰ هجری به فارس حمله واقع شد و لے به جازه
 حضرت فاروق رضی نه بود و در آن معرکه شکر اسلام فائز بهرام
 هم نه گردید - پس نه خواستم فتح فارس را در ذیل واقعات آن
 زمان بیان کنم - چون عراق و ابواز که ممالک همایه عرب بود -
 فتح شد - حضرت فاروق رضی اکثر می فرمود که اگر در بین عرب

له و خیرانیه حال از حد و عراق کم و به حد و فارس زیادت کرده اند - لے در آن عهد حد و فارس چنانکه
 از نقشه کتاب ظاهر می شود حسب ذیل بود - بطرف شمال صغیان و بطرف جنوب بحر فارس و بطرف
 مشرق کرمان و بطرف مغرب عراق و عرب و کلان و مشهورترین شهرهای فارس شیراز است ۱۲۰ مایل

وفارس کوه آتش حایل می بود بهتر بودی - لکن جنگ با فارس
 اتفاقاً شروع شد - علماء ابن حضرمی در شامه عامل بحرن مقرر
 شد - این شخص خیل صاحب همت و اولوالعزم بود - و از آنجا که نظر
 بر بعضی امور سعد و قاص را بدیده رقابت میدید در هر میدان
 جنگ سعی داشت که از سعد گوی سبقت ببرد - و قتی که سعد معرکه
 قادسیه را فتح کرد علماء سخت بر شک آمد و با جائزه در بار خلافت
 هم منتظر نه شد - و افواج را همیائے جنگ نمود - و از راه بحر فارس
 حمله آورد - خلید ابن مسلمت در سر عسکر بود و دیگر افواج به تحت فرمان
 جاد و دابن المصلی و سوار ابن همام بودند - چون لشکر اسلام به بندر
 اصطخر رسید - چهار هزار لشکر انداخت و فوج بر ساحل برآمد - حاکم بند
 یک سیر بدو و با جمعی کشیر از دریای عبور کرد و بر ساحل دیگر فرود آمد
 تا لشکر اسلام بجهاز رسیدن نتواند - هر چند که جمعیت اهل
 اسلام خیل قلیل بود و جهازها هم بتصرف حریف آمد و در استقلال
 سپه سالار فرقه راه نیافت و خیل به جوشش بلغار نمود و فوج را
 نعره زد که ای مسلمانان بیدل نشوید اگر چه غنیمت میخواهد که جهازهای
 ما را غارت کنند - و اگر خدا بخواست جهازها و هم ملک غنیمت از
 ما خواهد شد -

خلید و جاد و در جز خوانی میکردند و کمال جانبازی دادند -
 و هزار نفر از لشکر غنیمت نیز تیغ کشیدند - و و بیست ذیل از رجزها خلید است -

يَا آلَ عَبْدِ الْقَيْسِ لِلنَّزَاعِ قَدْ حَصَلَ الْإِمْدَادُ بِالْخِرَاجِ
وَكُلُّهُمْ فِي سُنَنِ الْمَصَاعِ مُحْسِنِ خَرْبِ الْقَوْمِ بِالْقَطَاعِ
الغرض معرکه شدید بوقوع آمد و اهل اسلام را نصرت قرین حال
شد و لے تلفات خیل دادند و ازین جهت پیش رفت نتوانستند
و چون علماء عزم مراجعت نمودید جهاز مارا غنیم غرق کرده پس ناچار
از راه خشکی بصوب بصره حرکت کرد و راه بصره نیز مسدود بود زیرا
اهالی ایران جمیع شوارع را مسدود کرده و جایجا افواج را متعین نموده
بودند - حضرت فاروق رضی که از کوائف معرکه فارس آگاهی یافت خیل
مشوش شد و نامه متضمن بر تهدید بنام علماء نوشت و عتبه ابن
غزو ان را هم فرمان داد که از برای کمک اهل اسلام فوراً فوج
تهیه گردد و بجهت فارس بیخار کند - بر وفق فرمان مع ۱۲ هزار
فوج بسر کردگی ابوسبره آماده کارزار شد و بطرف فارس
حرکت نمود - و بجایکه راه ترود بر مسلمانان مسدود شده بود فرود
آمد - از طرف دیگر نیز قوم مجوسی نقب را به اطراف ملک فرستاده
جمعیت کثیر فراهم آوردند - و سرعسكر لشکر مجوس شهرک نام داشت
چون لشکر از هر دو طرف مقابل شدند خیل باستقلال داد
شجاعت دادند - و آخر کار ابوسبره علم فتح را برافراشت - و
چون از دربار خلافت اجازه پیشقدمی نه بود به صوب بصره حرکت
نمود - بعد از واقعه نهادند و قتیکه حضرت فاروق اعظم فرافوج

اسلام را بہر طرف گسیل نمود۔ لشکر اسلام بر فارس ہم یورش
 آورد۔ ویرائے حصول این مدعا فوج جدا گانہ متعین شدند۔
 اہل فارس توج را مرکز قرار دادہ سامانے کثیر کہ لازمہ حرب
 مے باشد۔ در آنجا جمع نمودند۔ لاکن فوج اسلام در مقامات
 متفرقہ منتشر شدند۔ پس فوج فارس نیز جزیرا گندہ شدن
 چارہ نہ داشتند۔ و این دیباچہ شکست اہل فارس بود۔ و بہ ہمین
 حسن تدبیر ساہووار و شیر و توج و اصطرخم ہمہ پے در پے بہ جزیرہ
 تسخیر درآمد و لے در آخر خلافت فاروق اعظم یعنی در سلسلہ
 عثمان ابن ابی العاص عامل بحرن مقرر شد۔ درین وقت
 مرزبان فارس کہ شہرک نام داشت علم بغاوت برافراشت و
 جمیع مقامات مفتوحہ از تصرف اہل اسلام بدر شد۔ عثمان
 برادر خود حکم نام را با جمعی کثیر بر این مہم مامور کرد۔ و چون حکم از فتح
 جزیرہ ابرکاوان فراغت یافت بطرف توج حرکت نمودہ آنجا تہ تیغ کرد۔
 و در آنجا قشونے بنا کرد۔ و مساجد تعمیر نمود۔ و اکثرے از قبائل
 عرب را در آنجا آباد ساخت و گاہے ازین جا حرکت نمے کرد۔
 اما بر بلاد سرحد یورش مے برد و باز پس مے آمد و اکثرے از
 مضامات اردو شیر و ساہورہ و اصطرخم و ارجان را در تصرف خود آورد
 و از مشاہدہ این حال شہرک بطیش آمد و فوج عظیم فراہم آورد
 بصوب توج حرکت نمود۔ چون بمقام رامشہر رسید حکم از قشون

برآمده مقابل نمود شهرک بکمال ترتیب فوج را تقبیه نمود. و یک
دسته فوج را در عقب کل لشکر متعین ساخت و فرمان داد
که اگر سپاهی از میدان جنگ بگریزد درهما بنجا به قتل برسد.
الغرض هنگامه کارزار آغاز شد. و دیرے بازار قتال گرم
ماند. و بالاخر اهل فارس بهزیمت یافتند. و شهرک در میدان
جنگ کشته شد. بعد از آن عثمان افواج اسلام را به اطراف
ملک فرستاد. و بهر طرف که لشکر اسلام می رسید فتح و
نصرت همزمان بود. چنانچه در ظرف اندکے گازرون و فونبد
جان و شیراز و سابور که بلاد نامی فارس بود بدست خود عثمان
فتح شد. و بلاد دیگر مثل فسا و ازاجر و غیره نیز بهمت افواج
اسلام که در آن حدود گسیل گشته بودند بخیطه تصرف درآمد.

کرمان ۲۳

بر فتح کرمان سهیل ابن عدی مامور شد. و در ۲۳^{هـ}
باجمعه از اهل اسلام که فوج هراول آن بسرکردگی بشیر ابن

له کرمان را قدیم کرمانگفتند و حدود او اربعه اشلین است بطرف شمال کوستان و بطرف جنوب
بحر عمان و بطرف مشرق سیستان و بطرف مغرب فارس در سابق مرکز آن اشتر (بروسیر) بود و بجائے

آن درین روز با حیرت آباد است ۱۲

عمر العجلی بود بر کرمان حمله آورد شد و مرزبان آن دیار از قفس
و غیره استغاثت جست و مقابلہ کرد۔ و در میدان جنگ
بدست بشیر کشته شد و چون پیشتر در بین راه چیزے مزاحم
نہ بود۔ افواج اسلام تابہ حیرفت و سیر جان رفتند۔ و در جمیع
مال غنیمت شتران و گوسفندان بسیار بدست اہل اسلام
افتاد۔ حیرفت تجارت گاہ کرمان بود و سر جان کلان ترین بلاد
آن زمان بود۔

سیستان

این ملک بدست عاصم ابن عمرو فتح شد و باشندگان آن
دیار و سرحد ملک مقابلہ نمودند و ہزیمت یافتند۔ عاصم در
حد و ملک داخل شد و تا زرنج رسید کہ عبارت از خود سیستان
مے باشد و شہر را محاصره نمود۔ و بعد از چند روز محصورین درخواست
صلح نمودند۔ بشرطیکہ کل اراضی ایشان حتمے قصور شود۔ اہل
اسلام این شرط را قبول کردند و تا بحدے پاس عہد خود نمودند

لہ سیستان را عرب سیستان میگویند۔ و حدود از بعد آن این ہست۔ بطرف شمال ہست
و بطرف جنوب کرمان و بطرف مشرق سندھ و بطرف مغرب کوہستان و شہر مشہور زرنج
ہست کہ در آنجا میوہ با فراط پیدا میشود و رقمہ اش ۲۵۰۰۰ مربع میل ہست ۱۲۰۰

ملاحظہ فرمائید
مفادہ

که چون بصره را می بر آندند به تعجیل تمام گذر میکردند تا زراعت
مس نه شود و فتح سیستان از برای فتح آن ممالک که درین
سند و هنر بلخ واقع است بمنزله کلید بود و بعد از وقت
بوقت بر آن ممالک حمله ما و تعرضها شده -

مکران ۲۳

برهم مکران حکم ابن عمر و تغلبی مامور شد و در ۲۳ با فوج
اسلام روان شد و به این طرف نهر مکران فرود آمد - پادشاه
مکران که راسل نام داشت از نهر عبور نموده صف آرا شد و
بعد از معرکه عظیم هزیمت یافت - و مکران بتصرف اسلام
درآمد - حکم نامه فتح را با چن در زنجیر بیل که در جمیع مال غنیمت
بدست افتاده بود بدر بار خلافت فرستاد - صحابه بعد می نامه
فتح را برد و حضرت فاروق رض احوال مکران را از وی استفسار فرمود -
او بجااب عرض کرد - اَرْضُ سَهْلٌ هَاجِلٌ وَمَاءُهَا وَشَلٌّ وَثَمَرُهَا
وَقُلٌّ وَعَدْوٌ هَاجِلٌ وَخَيْرُهَا قَلِيلٌ وَشَرُّهَا كَثِيرٌ وَالْكَثِيرُ بِهَا قَلِيلٌ

له درین روز نامه مکران به بلوچستان موسوم است - اگر چه بقول مورخ بلاذری حقیقات
فاروقی زیل است که یکله از بلا و سنده است - لکن بقول طبری حد آخری مکران است - و
بنابر آن در نقشه کتاب مکران حد آخری قرار یافته ۱۲ مائه

حضرت فاروق رضی فرمود که در بیان واقعات عبارت مقفی چه
کار است ؟ قاصد گفت که من حقیقت عرض کرده ام - حضرت
فاروق رضی فرمان داد که افواج اسلام تا بهر جا که رسیده اند -
همانجا قیام کنند - و پیشتر نروند - بنابر آن حد آخری فتوحات
فاروقی مکران است و این بیان طبری است لکن بقول بلاذری افواج
اسلام تا بحصه نشیبی دیبل و تهمان رسیده بودند - و اگر این روایت
صحیح مقرون باشد هم در عهد فاروق اعظم آفتاب اسلام
بر سنده درخشیده -

فتح خراسان و هزیمت یزدگرد

۲۳
ع ۶۶۴

در صدر مذکور شد که فاروق اعظم بر ابر بنی شخص
علم های ملک گیری فرستاد - و احنف ابن قیس نیز از آن جمله
له بقول علامه بلاذری کل ما وراء النهر و فرغانه و خوارزم و طحارستان و سیستان و رقبه
خراسان داخل است - لکن حقیقت امر این است که در هر عصر حدود مختلف داشته و بلاد نامی
آن نیشاپور و مرو و بهرات و بلخ و طوس و فسا و ابلی در و غیره بود - و لے فسا و ابلی در
درین روزها ویران افتاده است ۱۲ ص ۵۸

بود و علم خراسان با و محنت شده بود - احنف در ۲۳
بصوب خراسان حرکت کرد و از راه طبرستان به هرات رسید
 و هرات را فتح نموده بطرف مرو و شاهجهان متوجه شد - یزدگرد
 شهنشاه فارس در آنجا مقیم بود و از آمدن لشکر اسلام خبر
 یافت - پس از آنجا برآمده در مرور و در رفت و برای استمداد
 نامه با بنام خاقان چین و سلاطین دیگر نوشت - احنف - حارثه
ابن النعمان را بر مهم مرو و شاهجهان برگماشت و خودش بطرف
مرو و در حرکت نمود - یزدگرد از آنجا نیز گریخته به بلخ رسید - و درین
اثنافواج به کمک از کوفه فرارسید - عسکران این فوج علقمه
ابن نضری و ربیع ابن عامر میمی و عبداللہ ابن ابی عقیل ثقفی - و
ابن ام غزال ہمدانی بودند - احنف فوج تازه دم را با خود گرفته
بر بلخ یورش آورد - و یزدگرد و ہزیمت یافته از دریا عبور نمود - و در
قلمرو خاقان چین داخل شد - چون احنف میدان را خالی دید بہر
طرف افواج اسلامی را گسیل نمود - و از نیشاپور تا طخارستان
علم نصرت برافراشت - و مرور و را مرکز قرار داده در آنجا قیام و زبید
و فتح نامہ بدیار خلافت ستاد و نوشت کہ خراسان در تصرف اسلام در
آمد - حضرت فاروق رض و سعت فتوحات را ابدًا پسندنے
فرمود - بعد از ملاحظہ نامہ گفت اگر در میان ما و خراسان دریائے
آتش حائل بودے بہتر بودے و با آنکہ بر شجاعت و ادول العزمی

احنف آفرین خواند - اما در جواب نامه فرمانی نوشت متضمن بر اینکه
 تا بهر جایکه فوج اسلام رسیده رسیده - بیشتر حرکت نه کند
 یزدگرد پیش خاقان چین رسید و خاقان در لوازم توقیر و تعظیم
 او دقیقه فرو نگذاشت - و فوجی کثیر فراهم آورده به همراهی یزدگرد
 بصوب خراسان حرکت کرد - احنف با فوج اسلام که عده اش
 به ۲۴ هزار میر رسید در بلخ مقیم بود - چون خبر آمدن خاقان
 شنید - بصوب مرو رود حرکت و در آنجا اقامت نمود - خاقان
 از راه بلخ به مرو رود رسید - و یزدگرد از خاقان جدا شد و بصوب
 مرو و شاهیجهان رفت - احنف آن میدان کف دست را برائے
 مقابله موزون ندانسته از تهر عبور نمود و در میدانے که در عقب
 آن کوهی بود صف آرا شد - افواج فریقین مدت درازے
 بمقابل یک دیگر صف آرا بودند - امالی عجم از صبح تا شام با ساز و
 سامان جنگ آراسته و پیراسته در میدان می برآمدند - و
 چون از طرف مقابل سکوت بود بدون مقاتله به شکرگاه
 خود پس می آمدند - دستور مردم ترک این است که سختین
 سه نفر از بهادران طبل و دمامه را بان خود گرفته در میدان جنگ نوبت
 به نوبت می روند - و بعد کل شکر به حرکت می آید - روزے
 احنف خود بمیدان جنگ رفت و از شکر ترک یقرا معمول
 شخصی طبل و علم را بدست گرفته برآید - احنف حمله آورد - و بعد از

رو و بدل بسیار ترک از نوک نیزه احتفت بر خاکِ بَلاک افتاد -
و احتفت خیلے بجوش این شعر بخواند -

إِنَّ عَلَى كُلِّ رَيْسٍ حَقًّا أَنْ يُخْضِبَ الصَّعْدَةَ وَأَوْيُنِدَّ قَتَا

بموجب دستور و نفر دیگر از شکر ترک نوبت به نوبت
در میدان جنگ آمدند - و بدست احتفت شربت اجل نوشیدند
و قتیکه خاقان بمیدان جنگ آمد و نعلش های بهادران ترک
افتاده دید ازین فال بد خیلے مضطرب شد - و فوج را خطاب
نموده گفت که چرا خصوصت بیگانه را میفائده به گردن خود بگیریم
و همان وقت فوج را فرمان کوچ داد -

یزدگرد به محاصره مرو شاه جهان مشغول بود که ازین واقعه
آگاه شد و از فتح یابوس شده خزانہ و جواهر را با خود گرفت
نُخ بصوب ترکستان کرد - چون اهل دربار دیدند که دولت ملک
از دست میر و مزارحم شدند - و یزدگرد را باور زید - آخر از کان
دولت بر سر مقابلہ آمده جمیع مال را یزدور گرفتند - بعد از آن
یزدگرد بحالت بیهوشی خاقان آمد و تا آخر عهد فاروق اعظم
در فرغانه که دار السلطنته خاقان بود اقامت داشت - احتفت
نامه مستح به حضور نوشت - چون قاصد به بدینہ مشوره رسید
حضرت فاروق اعظم امانی شهر را به حضور خواسته تهنیت
نامه مستح بخواند - و در آخر تقریر خود فرمود که امروز سلطنت مجوس

بر باو شد - و اسلام از مضرت آن بکلی مطمئن گردید - و لے اگر شما هم به
راست کرداری خود ثابت قدم نماندید - خدائے تعالیٰ شما را هم
از سلطنت محروم نموده حکومت ملک به اقوام دیگر خواهد سپرد -

فتح مصر - ۲۱

هر چند که فتح مصر در ذیل کارنامه های فاروقی داخل است
لاکن بانی مبانی این مهم عمر و عاص بوده چه قبل از اسلام تجارت
میکرد و مصر جولانگاه تجارت و بے بود - اگر چه در آن زمان ممکن
نبود خیال فتح مصر در دلش خطور کند و لے تصویر ز رخی می شناسد
مصر مدام را می العین او بوده - چون فاروق غنیمت سفر آخری ام فرمود عمر و عاص
بمحضور عرض کرد - که تو تبه بهم مصر شود - نخستین خلیفه رض قبول شد
و آخر بنا بر هر امر عمر و عاص رض داد و چهار هزار سپاه با وے متعین فرمود
عمر و عاص بعلت قلعه فوج مطمئن نبود - حضرت خلیفه فرمود که تکیه
بر ذات خداوندی کن و راه خود پیش گیر - لکن اگر قبل از
رسیدن بمصر نامه من بتو رسید - باید که باز پس بیایی -
چون عمر و عاص به عریش رسید نامه از دربار خلافت
رسید و در آن امر به عودت نموده و لے مشروط به بعض
شرایط عمر و نامه را خواند و گفت - اکنون در حدود مصر

داخل شده ام -

الغرض عمرو عاص از عیش روان شد و به فرار رسید - و این شهر بیت
که بر ساحل بحر روم واقع است و اگر چه درین روز ما خرابه افتاده است
و لے در آن عهد آباد بود و از آنجا که زیارت گاه جالینوس بود از جمله
بلاذ نامی شمرده می شد - فوجی که در آنجا اقامت داشت از شهر
بر آمده معرکه آراشد - و یک ماه عرصه کارزار گرم ماند - آخر الامر
روم بهزیمت یافتند - بعد از آن عمرو از فرار روان شد - و در
بین راه بلیس و اُم دین رانستخ کرد - و به قسطنطین رسید که در وقت
میدانے مانند کف دست بود و عبارت بوده از قطعه زمینی که
در بین آب نیل و جبل مقطم واقع است و در آن وقت بر زمین های
مزرع و تخته های مزار مشتمل بود و یک قلعه دولتی نیز در آنجا بود
و حکام سلطنت روم که در مصر متعین بودند در آن قلعه اقامت

له در مقرری دیگر منقول است که یک مقام ارتق رسید - و عمر بنده است که در ضمن این نامه امر
معاودت شده باشد بنابران نامه را وصول نکرد - و گفت چه مقام تعجیل است - به منزل رسید نامه
خواهم گرفت - چون به عیش رسید نامه را کاشده خواند و گفت که حضرت امیر المومنین نوشته است
که اگر بمصر نه رسیده باشید پس بیایید - لکن حالا بمصر رسیده ایم - اما حاجت ندارم که شخصی
مانند عمرو عاص به حیل بازی متهم شود - حالانکه از بلاذری و غیره مورخین اسلام
به تصریح منقول است که فرمان فاروقی در عیش رسید و اگر در فتح بهم موصول شده باشد
مضائقه ندارد زیرا که آنهم در صدر مصر داخل است ۱۲ منه

داشتند۔ و جہاز ماو زورق ہائے تجارتی بردر قلعہ لنگر سے انداخت
 و از برائے ضروریات ملکی خیلے موزون و مناسب بود۔ عمر و خشتین
 توجہ خود را بہیں قلعہ مبذول کرد و در تہیہ محاصرہ مصر و فست۔
 مقوقس کہ فرمانروائے مصر و پاگذاز قیصر روم بود قبل از آمد
 عمر و عاص در قلعہ رسید و بہ تہیہ سامان جنگ مشغول شد۔
 عمر و قلعہ را بغایت مستحکم و فوج اسلام را نظر بہ عظمت این مہم
 قلیل دید۔ و نامہ بحضور خلیفہ المدینہ نوشتہ کہ دوست و بر طبق این نامہ
 جناب مدوح وہ ہزار فوج بسہ کردگی چار نفر سر عسکر گسیل فرمود
 کہ ہر کدام از آنہا چنانکہ در نامہ مبارک مندرج ہوہ برابر یک ہزار
 سوار بود۔ اسمائے سرکردگان مذکور این است۔ زبیر ابن عوام۔
 و عبادہ ابن صامت و مقداد ابن عمرو و سلمہ ابن محمد نظر بہ
 رتبہ کمال زبیر خلیفہؓ او را بر منصب سپہ سالاری ممتاز فرمود
 و ادارہ محاصرہ و غیرہ را بوسے محول کرد۔ زبیر بہ سپہ سوار شد
 و ہر چہ از طرف خندق دورہ کرد و بہر جائے کہ مناسب دید۔
 چند نفر سوارہ و پیادہ متعین کرد و فوراً بواسطہ منجیق سنگباری
 آغاز نہاد۔ بہ ہمین متوال ہفت ماہ گذشت و فتح و شکست
 معلوم نہ شد۔ روزی زبیر از شدت انتظار بجان آمدہ
 گفت کہ امروز من خود را فدائے اسلام مے کنم۔ این بگفت
 و شمشیر را بر ہنہ بدست گرفت و زینہ گذشت و فسیل قلعہ برد

و جب صحابہ دیگر نیز بہ رفاقت او بر فضیل بر آمدند و در آن جا
 با اتفاق نعره بکسیه بلند کردند کہ نزولے بہ قلعه و رافتاد۔
 و نصارے گمان بردند کہ اہل اسلام درون قلعه داخل شدہ
 اند و باحواس باختہ رو بگریز نہادند۔ بحسب و این حال زیر از فضیل
 فرود آمد و در قلعه را بکشد۔ و ہمگی فوج اسلام داخل قلعه شد۔
 مقوقس صورت حال را مشاہدہ نمودہ درخواست صلح کرد۔
 پس مسلمانان بحجج اہل شہر امان دادند۔

روزے نصارے عمرو عاص و دیگر سرکردگان لشکر را
 بہ بیمار تکلف دعوت کردند۔ عمرو عاص قبول دعوت نمود
 و چند نفر صاحب سلیقہ را با خود برد۔

روز دیگر عمرو عاص ہم سرکردگان نصارے را دعوت نمود و آنہا
 خیلہ بہ بزرگ و احتشام در لشکر گاہ اسلام آمدند و بر کرسی ہائے مخملی
 نشستند۔ در مجلس طعام اہل اسلام ہم شریک بودند۔
 و چنانکہ عمرو امر کردہ بود لباس سادہ عرب پوشیدہ بودند۔ و
 بروفق عادات عرب بر سر طعام نشستند۔ طعام ہم خیلے
 بے تکلف بود۔ یعنی جہز نان و گوشت چیزے دیگر نہ بود۔
 عرب پادہائے گوشت را در آب گوشت تر کردند و گوشت را
 از استخوان بدندان میسکندند۔ و درین کشاکش قطرہ ہائے
 آب گوشت بہ رخت ہائے اہل روم مے افتاد۔ چون

از طعام فارغ شدند۔ اہل روم گفتند۔ اشخاص دیر وزہ کہ شریک دعوت بودند کجا هستند۔ یعنی آن مردم این طور بے سلیقہ نہ بودند۔ عمرو عاص گفت آنها اشخاص منتخب و اہل رائے بودند و این مردم سپاہی هستند۔

اگرچہ معاہدہ صلح خواہش مقوقس از برائے کل مصر نوشتہ شد لکن چن ہر قل بر این وقوف یافت خیلہ بہم بر آمد۔ و بنام مقوقس نامہ نوشت مشعر بر اینکہ اگر قوم قبطی تاب مقاومت عرب نہ داشت اہل روم برائے مقابلہ اسلام کم نہ بودند و فوراً یک اردوئے عظیم الشان فرستاد تا بہ اسکندریہ رسیدہ با اہل اسلام معرکہ آرا شود۔

فتح اسکندریہ - ۳۱

۱۴۲-۱۴۱ھ

بعد از فتح فسطاط عمرو عاص چند روز در آنجا اوراق نمودہ از آنجا تہنیت نامہ فتح بخصو خلیفۃ المسلمین ستاد و اجازہ خواست کہ اقواج اسلام را بصوب اسکندریہ حرکت دہد۔ از دربار خلافت فرمان اجازہ عز و صدور یافت و عمرو عاص شکر را فرمان کوچ داد۔ اتفاقاً کبوتر در خیمہ عمرو عاص آشیانہ کردہ بود۔ چون بنائے کند خیمہ نمودند۔ عمرو را نظر بر آشیانہ افتاد۔

و گفت خیمه را بهمین جا بگذارید - تا همان بزرگمت نیفتد - در لغت
 عرب خیمه را فسطاط میگویند و چون عمرو از اسکندریه بازگشت
 و نزد یک بهمان خیمه شهر بنی بنیها و خود شهر هم به فسطاط موسوم
 شد - و تا حال بهمین نام مشهور است - بهر حال در سال ۲۱
 عمر و عاص عازم اسکندریه شدند و آبادی های روم که در
 بین اسکندریه و فسطاط بود عزم مزاحمت لشکر اسلام
 نمودند - و با جمعیته کثیر که هزاران نفر از قوم قبلی هم در آن شامل بودند
 بصوب فسطاط حرکت کردند تا سید راه افواج اسلام شوند
 و بمقام کربون هر دو لشکر با یکدیگر مقابل شدند - اهل اسلام
 خیلی به جوش دادند و جنگ دادند - و نفری بسیار از نصاری
 کشته شد - بعد از آن کسی در بین راه مزاحم نه شد
 و عمرو عاص در اسکندریه رسید - مقوقس آرزو داشت
 که به شرط ادا سئ جزیه صلح کند و لے از نیم دولت روم
 اظهار این خواهش نتوانست - باین همه التماس نمود که مدت
 محدودی مصالحت شود - عمرو عاص ایام نمود - و مقوقس
 از بهر ترسانیدن مسلمانان مالی را فرمان داد تا همه محله فسیل
 شهر صرف بتایستاده شوند - زنان شهر هم ازین حکم مستثنی
 نه بودند - و لے زنان رومی بطرف شهر کرده بودند تا شناخته نشوند
 عمرو عاص به مقوقس پیام فرستاد که مایه مدعای شما رسید

ایم. و شاید شما نمیدانید که مدار کار ما در فتوح ممالک تا این وقت
 بر کثرت فوج نبوده نیست و شما میدانید که هر قل شهر شاه روم
 با چه ساز و سامان بمقابله ما بر آمد و چه نتیجه دید. بجز دستماع این پیام
 مقوقس گفت راست است که از تطاول عرب شهر شاه ما
 بجان آمده خود را به قسطنطنیه رساند چون سرکردگان روم این سخن
 از زبان مقوقس شنیدند خیل غضبناک شدند و مقوقس
 را سقط گفتند و فوراً به تهیه جنگ پرداختند. و مقوقس
 از دل آماده کارزار نبود. و از عمر و عاص عهد گرفت که چون ما از روم
 جدا هستیم بایست بر قبطنی قوم من از مسلمانان مضرتی نرسد
 و درین معرکه قوم قبطنی تنها بر بی طرفی قناعت نه کردند. بلکه اهل اسلام
 را معاونت بسیار نمودند و از قسطنطین تا اسکندریه شوارع و پلها را
 تعمیر کردند و در محاصره اسکندریه بر سرشته تهیه ذخائر و قوه بهم بست
 آنها بود. اهل روم هر وقت از قلعه بر آمده معرکه آرا می شدند
 و یک روز مشدت معرکه بخدای رسید که کار از تیر و خدنگ
 گذشته نوبت به شمشیر آمد. و از صف روم شخصی در میدان
 برآمد و گفت هر که لاف ببرد از زانی میزند تنها به مفتابله من آید.
 و فوراً مسلم بن خالد اسب را همیز کرده پیش رفت و رومی او را
 بر زمین زد و از اسب خم شده میخواست که به ضرب شمشیر
 کار او تمام کند که سوار از میان رسید و او را

از دستش ربائی داد. عمرو عاص بمشاهده این حال سجده بفرمود
 آمد که از حد متانت گذشته پاسبان رتبه مسلم را هم نگه داشت
 و گفت که چه ضرورت است که مخنثان و رمیدان جنگ بیایند
 این کلمه بر مسلمه خیل ناگوار آمد. و لے از مصلحت چیزی نگفت
 چند روزی هنگام کارزار از هر دو طرف گرم بود. آخر اهل اسلام
 به آن شدت حمله آور شدند که اهل روم را پسپا کرده درون
 قلعه داخل شدند. و دیر بماندند و در محن قلعه طرفین داو جنگ
 دادند و بالاخر میان به استقلال تمام حمله کردند. و دلیران اسلام
 را از قلعه بیرون کشیده در مانع قلعه را مسدود نمودند. و عمرو
 عاص و مسلمه و دو نفر دیگر از لشکر اسلام درون قلعه ماندند.
 اول اهل روم خواستند که آنها را زنده گرفتار کنند. و چون
 دیدند که بهادران اسلام بدون از جنگ مردانه را بگمان بگیر نمی
 آیند. گفتند. یک نفر از شما و یک نفر از ما بمیدان برآیند
 و با هم درآورند. و اگر از ماکشته شد شمار را با همیم که از قلعه
 برآیند. و اگر از شما کشته شد همه اسلحه خود را بیندازند
 عمرو عاص خیل به خورسندی رضا داد و عزم نمود که خودش
 میان آن برآید. مسلمه منع کرد و گفت که اگر بس عسکر اسلام صد
 بر محتمل است انتظام لشکر خلل پذیرد. پس خودش

اسپ را ہمیز کرد و پیش رفت۔ از طرف دیگر بہادر رومی نیز
اسلحہ خود را درست کردہ ہیئائے کارزار بود۔ و مدتے از ہر دو
طرف رد و بدل واقع شد و آخر مسئلہ بیک ضرب دست
کار رومی را تمام کرد۔ و اہالی خیرنداشتند کہ درین جماعت سر
عسکر اسلام ہم است۔ آخر بطبق عہدہ و قلعہ را بکشدند۔ و ہر
چہار سالہ و غنائماً از قلعہ برآمدند۔ عمر از مسئلہ معذرت خواست
چہ نسبت بہ مسئلہ لفظ توہین از زبانش برآدہ بود و مسئلہ خیل
بصاف دلی غبار کدورت را از دل خود پاک کرد۔ و از سخن در
گذشت۔

ہر قدر محاصرہ طول میکشید۔ تشویش فاروق اعظم روز بیشتر
مے شد۔ بنا بر آن نامہ بنام عمرو عاص نوشت مشعر بر اینکہ
شاید شما مردم از سبب سکونت مصر مانند نصاریٰ عیش
پرست شدہ اید ورنہ در فتح مصر این قدر تاخیر امکان نہ داشت
بہجرو وصول این نامہ کل شکر اسلام را یکجا کردہ خطبہ بخوانید۔
و بعد از ان باین طور حملہ آور شوید کہ سر عسکرانے را کہ من مقرر نمودہ
ام پیش رو شکر باشند۔ و ہمین صورت کل فوج اسلام دفعۃً
یورش کند۔ بروفق فرمان خلافت عمرو عاص کل فوج را یک جا
جمع کرد۔ و طورے خطبہ بخواند کہ از لطف مؤثر او جوش مائے افسردہ

از سر نو تازہ شد۔ عجمادہ ابن صامت را کہ سالہائے دراز بہ صحت
حضرت رسالت پناہ صلعم مشرف شدہ بود۔ بحضور خواست و گفت
نیزہ خود را بہ من بدہ و عجمانہ خود از سر کشیدہ بر سر نیزہ سوار کرد و با و سپرد
و گفت این علم سپہ سالاری است۔

و امروز منصب سپہ سالاری برائے شماست۔ زیر این
العوام و سلمہ ابن المخلد را بر فوج ہر اول مامور کرد۔ غرض باین طریق
بر قلعہ یورش آوردند۔ و در جملہ اول شہر فتح شد۔ عمر و عاص
معاویہ ابن خدیج را بہ حضور خواست۔ و امر کرد کہ ہر قدر زود تر ممکن باشد
برود و حضرت امیر المؤمنین را از شردہ فتح مسرور کند۔ معاویہ بر شتر
سوار شدہ راہ را دو منزلہ و سہ منزلہ طے کردہ بمدینہ منورہ
رسید۔ و چون وقت چاشت بود پنداشت کہ وقت آرام و
استراحت است و براہ راست بہ مسجد نبوی صلعم رفت۔ اتفاقاً
کنیز خلیفہ را بہ مسجد گذرافتاد۔ و او را بہ ہیبت اجنبی دیدہ
پرسید کہ کیستی و از کجا آمدہ۔ گفت از اسکندریہ۔ کنیز فوراً بحضور
خلیفہ رفت و کیفیت ابرا عرض کرد و باز آمدہ با و گفت کہ امیر المؤمنین
تر خواستہ حضرت عمر رضی اللہ عنہما را سہ انتظار داشت۔ و
خواست کہ خود بر آید۔ و بنا بہ برد پوشیدن کرد کہ معاویہ رسید
و مژدہ داد۔ و او را بسجده نہاد۔ و شکرانہ باری تعالی
بجا آورد۔ بعد بہ مسجد نبوی صلعم رونق افروز شد۔ و امر کرد

منادی شود که الصَّلَوةُ جَامِعَةٌ. چون ندای الصَّلَوةُ بگوش امانی رسید همه جمع آمدند. معاویه به حضور همه حالات فتح را بیان نمود. و از آنجا برخاسته به رفاقت خلیفه بطرف استنانه مبارک رفت. حضرت عمر رضه کنیز را فرمود که چیزی بخوردنی بیاورد. کنیز نان و روغن زیتون آورد. و پیش مہمان نهاد. حضرت فاروق رضه گفت که چون داخل شهر شدی چرا بر ابراه راست پیش من نیامدی. معاویه عرض کرد که وقت استراحت بود. گمان بردم که حضرت امیر المؤمنین رضه خواب باشد. حضرت عمر گفت. افسوس که درباره من این گمان داری. اگر من در روز خواب کنم بار خلافت را که خواهد برداشت.

عمر و عاص از فتح اسکندریه فراغت یافت و به فسطاط مراجعت کرد و در آنجا بنائے تعمیر شهر نهاد. و قطعات زمین را معین کرده از یکدیگر جدا نمود. و عمارات بے تکلف و سادہ بر وضع عرب بنا کرد. و تفصیل این اجمال در جلد دوم خواهد آمد. انشاء اللہ تعالیٰ.

بعد از فتح فسطاط و اسکندریه حریفه قوی پنجم باقی نماند. اما امانی روم در جمیع ضلع مصر جایجا آباد بودند. پس عمرو عاص افواج قلیل به اطراف ملک فرستاد. و از احتمال

فساد و رآنجا پیش بندی نمود چنانچه خارج ابن حذافه عدوی
در علاقه با سئ در فیوم و اشمونین و انجیم و بشر و دست
و معبد و غیره مضافات آن دوره نمود. و مردم هر علاقه بطیب
خاطر جزیه قبول نمودند. و عمیر ابن وهب الحجی. اضلاع تینس.
و دیماط و تون و دمیله و شطا و قبله و بنا و بوسیر را مستخر نمود. و عقبه
ابن عامر جهنی جمیع اضلاع شیبی مصر را فتح کرد.

در معارک مصر نفوس بیارے از اهل روم و قبط بقیه
اسر گرفتار آندند. پس عمرو عاص عریضه در موضوع کیفیت فتا با ایشا
باستان خلافت فرستاد. و از آستان خلافت جواب آید
که سپه سالار اسلام جمیع اسارے را بحضور بخواد. و همه را اختیار
دهد که مسلمان می شوند. یا به دین خود می مانند و هرگاه بملقه
اسلام داخل شدند به جمیع حقوق اسلام امتیاز می یابند. و اگر
مسلمان نه شوند مانند دیگر اهل ذمه از ایشان جزیه گرفت می شود.
عمرو عاص بر طبق فرمان خلیفه رضی همگی اسارے را که چندین هزار
بودند یک جا جمع کرد. و در سائے نصارے را هم بحضور خواست
و اهل اسلام و نصارے را به ترتیب مناسب بمقابل یکدیگر
نشاند. و در بین هر دو صف جماعت اسارے حاضر بود. و
بمواجه حاضرین فرمان خلافت قراءت شد. اکثر اسارے

که با اہل اسلام آمیزش داشتہ و بہ ذوق اسلام
آشنا بودند مشرف بہ اسلام شدند۔ و اکثرے بہ مذہب
خود قائم ماندند۔ چون شخصی از آنها اظهار اسلام میکرد۔ از صف
اسلامیان نعرہ اللہ اکبر بلند مے شد۔ و از حد زیادہ مسرت
میکردند۔ و چون شخصی اقرار بہ نصرت مے کرد در جماعت نصرت
غلغلہ شادی مے افتاد۔ و اہل اسلام بحدے غمزدہ
میشدند کہ اکثرے را شک از دیدن این نیت و تدتے این سلسلہ
جاری ماند۔ ہر یک از فریقین بہم خود را گرفت۔ و بہ مرام خود فارز آمد۔

شہاد حضرت فاروق ۲۶ ذی الحجہ ۲۳
۶ ۴ ۳ ۲ ۱

مدت خلافت او بہ ہمہ جہت وہ سال و

۶ ماہ و ۴ یوم

در مدینہ منورہ فیروز نام غلامے بود فارسی الاصل کہ ابو لؤلؤ
کنیت داشت۔ روزے بحضور فاروق اعظم رض حاضر آمدہ
شکوہ کرد کہ آقائے من مغیرہ ابن شعبہ محصول گران بر من مقرر
کردہ و میخواہم کہ درین محصول تخفیف شود۔ حضرت عمر رض فرمود

مُحْصُولِ چہ درست گفت کہ وہ نیم درہم یومیہ دقیریت
آنہ کلدار) باز حضرت عمر رضی اللہ عنہما کہ تو چہ پیشہ مے کنی -
گفت کہ بخاری و نفتاشی و آہنگری - فرمود کہ نظر
حرفہ ہائے کہ بیان کردہ این رستم محمول زائد از اندازہ
نیست - فیروز خیلہ رنجیدہ خاطر شد پس آمد -

روز دیگر حضرت عمر رضی اللہ عنہما یہ ارادہ اداے نماز صبح از خانہ
برآمد - فیروز خنجر زیر دامن خود پنهان نمودہ بہ مسجد آمد حسب
الحکم خلیفہ رضی اللہ عنہما بعض اشخاص بخدمتِ تسویہ صفوف مامور بودند
و چون جماعت قائم مے شد - صفہا راست مے کردند -
وقتیکہ صف ہا درست مے شد - خلیفہ رضی اللہ عنہما
آمد و امامت مے کرد - دین روز ہم صفوف نماز برابر شد -
و حضرت عمر رضی اللہ عنہما از صف پیشتر برآمد - کہ نماز بدہد و بمجددیکہ
بہ نماز شروع کرد - فیروز دفعۃً از کمینگاہ برآمدہ ۶ ضرب خنجر
زد - و یک ضرب بپریز ناف رسید بچہ در این حال حضرت
عمر رضی اللہ عنہما عبد الرحمن بن عوف را گرفت و بجائے خود
پیش امام مقرر کرد و خود از صدمہ زخم بر زمین افتاد -

عبد الرحمن ابن عوف نماز ادا کرد - و قاروق عظمیٰ و برو
بسمال قتادہ بود - فیروز دیگر مردم را ہم زخمی کرد - و آخر گرفت
آمد - و انتہا نمود - و حضرت خلیفہ را از مسجد برداشتہ بخانہ

بمخانیہ آوردند۔ چون بخانہ رسید اول پرسید کہ قاتل من کیست
مردم عرض کردند کہ فیروز۔ فرمود الحمد للہ کہ من بدست ^{شخصه}
ہلاک نہ شدہ ام کہ دعوائے اسلام داشتہ باشد۔
مردم گمان بردند کہ زخم کاری نیست وغالباً شفا حاصل
خواہد شد۔ وہمیں خیال طیبیہ خواستند و اونیز و شیر
بخوردن داد۔ و دو از راہ زخم برآمد۔ پس مردم بقیسین
دانستند کہ امیر المومنین ازین زخم جان بچے نہ شود۔ عرض کرڈ
کہ ولی عہد خود را خود منتخب کنید۔۔

حضرت فاروق رضی فرزند خود عبد اللہ را بہ حضور خواست
و گفت کہ بحضور عائشہ رضی اللہ عنہا برو و بگو کہ عمر اجازہ
میخواہد کہ بہ پہلوئے جناب رسول اللہ صلعم مدفون شود۔ بر
طبق این ارشاد حضرت عبد اللہ بحضور عائشہ آمد۔ و دید
کہ حضرت عائشہ نوحہ و یکاداشت۔ بعد اللہ از طرف حضرت
عمر رضی سلام عرض کرد و پیغام داد۔ حضرت عائشہ فرمود
کہ این جائے را برائے خود نگاہ کردہ بودم لاکن امروز عمر رضی را
برخو تر جیح میدہم۔ چون عبد اللہ باز آمد حضرت عمر رضی پرسید
کہ چہ جواب آوردی۔ عبد اللہ عرض کرد کہ مدعائے شما
حاصل شد۔ فرمود کہ آرزوئے دل من
ہمیں بود۔

در آن هنگام اہم ترین کارے برائے قیام دولت اسلام انتخاب خلیفہ بود۔ و جمیع صحابہ مکرراً بحضرت خلیفہ التماس نمودند تا این مسئلہ اہم را خود طے بفرماید۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ خلافت بار ماغوروف کر نمودے۔ و اکثر دین باب اظہار غم و اندوہ سے فرمود۔ گاہے اور امید یزدتہ نہایت فکرو خوض میکند و بعد مامعلوم مے شد کہ اضطراب خاطر اور مسئلہ خلافت بودہ۔

با وجود غور و فکر بسیار شخصے در نظرش نمی آید کہ متحمل بارِ گرانِ خلافت شود و بارِ ما بے ساختہ آہے سر دے کشید۔ و میگفت۔ افسوس کہے بنظر نمی آید کہ از بارِ خلافت تحمل تواند و اشخاصے کہ در نظر حضرت عمر رضی اللہ عنہ قابلیت خلافت داشتند۔ ۶ نفر عبارت بودند۔ از علی رضی اللہ عنہ و عثمان رضی اللہ عنہ و زبیر رضی اللہ عنہ و طلحہ رضی اللہ عنہ و سعد رضی اللہ عنہ و قاص رضی اللہ عنہ و عبدالرحمن بن عوف۔ لکن حضرت عمر رضی اللہ عنہ در ہر کدام چہیز میدید و درین باب باوقات مختلفہ اظہار رائے ہر م فرمود۔

۱۔ خورہ گیری ہائے حضرت عمر رضی اللہ عنہ در باب صحابہ دیگر منقول است۔ از سبب ترک ادب نوشتہ ام لیکن در آنجا جائے کلام نیست۔ البتہ نکتہ چینی جناب ممدوح در حق حضرت علی رضی اللہ عنہ کہ در کتب تواریخ منقول است یعنی اینکه در مزاج حضرت علی رضی اللہ عنہ میلانِ ظرافت است۔ و این محض گمان مورخین است۔ اگرچہ در مزاج مبارک حضرت علی رضی اللہ عنہ میلانِ ظرافت بود مگر ہمان قدر کہ از یک بزرگ لطیف المزاج امکان دارد۔ (باقی بر صفحہ ۲۷۲)

چنانچه در طبری و غیره کتب تواریخ به تفصیل مذکور است -
و حضرت علی رضی را بر پنج نفر باقی ترجیح میداد - لکن نظریه بعضی

(پیوسته بگذاشته)

حقیقت امر این است که تعلقات حضرت علی رضی با اهل قریش هیچ در پیچ بود که قریش
به هیچ نوع سر تسلیم را پیش حضرت عمر رضی خم نکردند - علامه طبری درین باب خیالات حضرت
عمر رضی را بصورت مکالمه درج کتاب خود کرده - و من همان مکالمه را درین مقام نقل میکنم -
تا از مطالب آن راز سر بسته خیالات او معلوم گردد - مکالمه مذکور با عبد الله بن عباس رضی
بوقوع آمده بود که هم قبیلہ و طرفه حضرت علی رضی بود -

(حضرت عمر رضی) ای عبد الله بن عباس - از چه سبب حضرت علی رضی با ما شریک نه شده - ؟
(عبد الله بن عباس) من نمیدانم -

(حضرت عمر رضی) پدرت عیسی رسول الله صلعم بود - و خودت برادرش زاد جناب رسالت آب
هستی - پس چه سبب که قوم تو طرفدار تو نه شد - ؟
(عبد الله بن عباس) من نمیدانم -

(حضرت عمر رضی) من میدانم که قوم تو امارت ترا گوارا ندارند -
(عبد الله بن عباس) چیرا - ؟

(حضرت عمر رضی) قوم تو گوارا ندارند که نبوت و خلافت بیک خاندان اختصاص یابد - گویا پدر عیسی شما
حضرت ابوبکر رضی شما را از خلافت محروم ساخت - لکن بخدا حقیقت این امر این قسم نیست -
کاره که ابوبکر رضی که مناسب ترین کار را بود - و اگر ابوبکر رضی بخیر است که خلافت به شما بدهد از آن هیچ
فایده در حق شما مترتب نمیشود - -
(تقریباً صفحہ ۲۷۳)

اسباب درحق علی رضہم فیصلہ قطعی نے فرمود۔ غرض چون در

(پیوستہ بہ گذشتہ)

این گفت گویشتر مفصل و برین سخنان لغز دارد۔ و قرآن آیتہ است۔

حضرت عمر رضہم لعہ عبداللہ ابن عباس من در باب شما بعض سخنان شنیدام۔ و تحقیق نہ کردہ
۱۔ چہ بخیر اہم از دل من توقیر و عزت شما کم شود۔

عبداللہ ابن عباس) آن سخنان چیست۔؟

حضرت عمر رضہم شنیدام شما میگوئید کہ مردم خلافت را از خاندان باطل و حسد و غصب نمودہ اند۔

عبداللہ ابن عباس) در باب ظلم من چیز نمیگویم۔ چو این امر بر کسے مخفی نیست۔ بلے در باب
حسد مقام تعجب نیست۔ ابلیس بر آدم ع حسد برد و ما کہ اولاد آدم ہستیم اگر محسوسیم چہ عجیب ؟
حضرت عمر رضہم افسوس کہ از خاندان بنی ہاشم کینہ کہنہ از دل بدر نمی شود۔

عبداللہ ابن عباس) این قسم حرف نہ شاید بر زبان آورد۔ چر کہ رسول اللہ صلعم
ہم ہاشمی بود۔

حضرت عمر رضہم) این سخن را ترک کنید۔

عبداللہ ابن عباس) بسیار خوب در طبری صفحہ ۲۷۸ الے ۲۷۹

از گفتگو کے فوق قارئین برین نکتہ ملتفت میگردند کہ مردم در عہد معدلت مہدی
فاروق اعظم تاکہ امام حد بہ آزادی و بے باکی بر اظہار خیالات خود قادر بودند۔ و بیش
جز این نبود کہ خود جناب ممدوح سے خواست کہ مردم آزاد منش و حق گو باشند۔ و در
حق گوئی پاس مراتب ہم ندارند ۱۲ منہ

متعلقہ صفحہ ہذا۔ الے طبری صفحہ ۲۷۷ - ۱۲ منہ

در وقت وفات او بر مسئله خلافت اصرار نمودند - فرمود
که از این ۶ نفر در حق هر کدام که کثرت رائے باشد بمنصب
خلافت منتخب گردد -

فاروق عظمی در بحر فکر بهبود قوم بحدی متغرق بود
که در حال درو و کرب نیز ازین خیال دست بردار نبوده - و تا
قواء و حواس یاری می کرد - به همین خیال مشغول بود و مردم را
خطاب نموده فرمود که شخصی را که قوم بمنصب خلافت منتخب
کنند من با و وصیت دارم که حقوق پنج گروه ملحوظ بدارد - یعنی
مهاجرین و انصار و اعراب و ابالی عرب که در بلاد ممالک
و دیگر سکونت ورزیده اند و اهل ذمه یعنی نصاری و یهود و پارسی
که رعایای اسلام بودند - و بعد حقوق هر فرقه را تصریح فرمود -
چنانچه تقریریکه در خصوص اهل ذمه نموده برنخ از فقرات آن
این است - من خلیفه وقت را وصیت میکنم که ذمه واری خدا
و ذمه واری رسول الله را ملحوظ بدارد - یعنی عهده که با اهل ذمه
بسته شد است ایفا شود - و با دشمنان ایشان جنگ شود - و بر
خویشان بیش از وسع بار تکلیف نیفتد -

و قیامه از معاملات قومی فراغت یافت به مطالب
ذاتی توجه فرمود - و فرزند خود عبدالله را به حضور خواست و
پرسید که بذمه من چقدر قرض است و معلوم شد که ۶۰۰۰ هزار

درهم قرض بوده - فرمود که اگر از جا داد متر و که من ادا شود و قها -
ورنه بخاندان عدی التماس شود و اگر افراد خاندان مذکور هم ادا نتوانند
از تمام قوم قریش استعانت شود و جز قریش به دیگران
تکلیف نرسد -

این روایت از صحیح بخاری است و در کتاب المناقب
باب القصة البیعة والاتفاق علی عثمان رض مذکور است - اگر چه
عمر ابن شیبہ در کتاب المدینه بسند صحیح روایت کرده که نافع
غلام حضرت عمر رض می گفت که قرض را رضی حضرت عمر رض
بیج و بجه موجه ندارد - چه یک از ورثه او حق متر و که خود را به یک
لک درهم فروخته بود -

لاکن این حقیقت است که حضرت فاروق رض مبلغ ۸۶۰۰۰
هزار درهم را قرضدار بود و بهر ادا سئ این قرض خانه مسکونه
او را فروختند - و امیر معاویه خرید و این خانه را بین باب السلام
و باب الرحمة واقع بود - و به این لحاظ از قیمت آن قرض حضرت
عمر رض ادا شده بود - مدتی این خانه به دار القضا شهرت داشت
چنانچه در خلاصه الوفاء فی اخبار دار المصطفی این واقع
ب تفصیل مذکور است :-

له فتح الباری مطبوعه مصر جلد ۷ صفحه ۵۳ - ۱۲ منه

له کتاب مذکور مطبوعه مصر صفحه ۱۷۹ و ۱۲۹ - ۱۲ منه

سه روز بعد حضرت عمر رضی الله عنه انتقال فرمود۔ و بروزِ شنبه
غزوة محرم الحرام ۲۳^{هـ} مدفون شد۔ و در نماز جنازه شهید رضی
امام بود۔ و حضرت عبدالرحمن و حضرت علی رضی الله عنہما و حضرت عثمان رضی
و طلحه رضی الله عنہ و سعد و قاص رضی الله عنہما و عبدالرحمن رضی الله عنہ این عوف اورا بہ کج
گذاشتند۔ و آن آفتاب عالمتاب بہ زیر زمین پنهان شد۔

بِقَوْلِ الْإِسْلَامِيِّ مُحَمَّدٍ عَبْدِ الرَّسِيدِ مُحَمَّدِي بْنِ الْقَيْمِ

الفاروق جلد دوم

نحمدہ و نصلی علی رسولہ الکریم و آلہ و اصحابہ اجمعین

یک نظر جمالی بر فتوحات فاروقی

در جلد اول کتاب ناظرین از جوش و ہمت و عزم و استقلال
مسلمانان عہد خیر القرون متاثر شدہ باشند۔ و لے شاید
واقعات را بہ نگاہ فلسفہ تاریخی بہ امعان نظر ندیدہ باشند۔
لاریب از مطالعہ واقعات مذکورہ و رد دل مؤرخ نکتہ سنخ این
سوال پیدا شود کہ

(۱) چگونه یک جامعہ از بادینشینان عرب شیرازہ جمعیّت سلطنتیہا
بزرگ فارس و روم را از ہم سیختند؟

(۲) آیا این واقعہ در تاریخ عالم از جملہ مستثنیات خواہد بود؟

(۳) آیا اسباب این واقعہ چہ بودہ؟

(۴) آیا این واقعات با فتوحات چنگیز و سکندر تشبیہ ارد یا خیر؟

(۵) شرکت فرمانروائے خلافت درین واقعات تا یکدام حد بوده؟
اگرچہ مناسب است کہ بحواب این سوالات پردازیم۔ ولے ضرور
است اولاً وسعت وحدود رقبۃ فتوحات فاروقی را بعبارت مجمل
و مختصر بیان کنیم۔

رقبۃ ممالک مقبوضہ حضرت فاروق رضا بہ ۳۰۰۵۱۰۲۲ میل
میل میرسد۔ یعنی از نگہ معظمہ بطرف شمال ۱۰۳۶ میل و بطرف مشرق
۱۰۸۷ و بطرف جنوب ۴۸۳ میل و بطرف مغرب تا سجدہ بودہ۔
و بنابران قابل ذکر نیست۔

در رقبۃ مذکورہ شام۔ مصر۔ عراق۔ جزیرہ۔ خوزستان۔ عراق عجم
آرمینیہ۔ آذربایجان۔ فارس۔ کرمان۔ خراسان۔ مکران۔ کہ جزو
از بلوچستان در آن شامل است داخل بود۔

اگرچہ در نسخہ برایشیائے کوچک کہ عرب آن را روم میگویند
حمله شد لکن در جمع فتوحات فاروقی شمار نمیشود۔ جمیع
ممالک مذکورہ در ذیل فتوحات فاروقی داخل و در ظرف دہ سال
مفتوح گشتہ۔

سوال اول را مورخین اروپا جواب میدہند کہ در آن زمان سلطنت
مائے فارس و روم از اوج اقبال تنزل کردہ بود یعنی در فارس بعد از
وفات خسرو پرویز نظام سلطنت بعلی برہم گشتہ۔ شخصہ قابل
نماندہ بود کہ کیفیل اوارہ امور سلطنت گردو۔ در ارکان دولت

وسعت
فتوحات
فاروقی

اسباب
بقرار مائے
مورخین اروپا

و اعیان سلطنت سلسله سازش و منصوبه بازی آغاز کرده - و
 ازین جهت هر وقت تحت نشینان سلطنت رو و بدل میگشتند
 و در ظرف سه چهار سال هفت نفر عنان حکومت را از پی هم
 بدست گرفتند - بر علاوه پیش از نوشیروان فرقه مزدکیه
 قوت بسیار گرفته بود - این فرقه بالحد و زندقه میلمان داشت -
 هر چند نوشیروان بزور شمشیر این مذهب را پامال میکرد - لاکن
 بر استیصال کلی آن قادر نشد - و چون قدم مبارک اسلام
 در فارس رسید فرقه مذکور اهل اسلام را پشت و پناه خود دانستند
 چه که اسلام هیچ مذهب و عقیده تعرض نمی کرد - و فرقه نستورین
 هم که یک فرقه از نصاری است و در هیچ حکومت پناه نمی یافت
 بزیر سایه اسلام پناه بسته از دست جور و ستم مخالفین ر
 یافت - و ازین جهت اعانت و همدردی این هر دو فرقه بزرگ
 مفت به اهل اسلام حاصل شد -

سلطنت روم هم از عروج اقبال افتاده و در فرق مختلفه نصاری
 اختلافات بسیار پدید آمده بود - و چون در آن عهد مذهب را
 در نظم حکومت دخل بوده اثر این اختلافات در فرقه مانع
 نصاری نه پایه خیالات مذهبی منحصر نبوده بلکه سلطنت را هم متاثر
 نموده و در ارکان آن ضعفی پدید آورده بود -

هر چند جواب مؤرخین اروپا از واقعیت خالی نیست ولی بیشتر

لمح سازی استدلال است کہ خاصہ ایشان است۔ لاریب در
 آن عہد سلطنت روم و فارس از اوج عروج قدرے تنزل
 نموده و بطرف حنیض زوال میرفت و در نتیجہ بالستے
 کہ از مقابلہ با سلطنتہائے قوی پنجمہ قاصر می ماند۔ نہ اینکہ قوے
 از بادیر نشینان عرب با آن بے سامانی شیرازہ جمعیت
 اینگونہ سلطنتہائے قدیم را از ہم بگسلد۔ روم و فارس بہر کیف
 در فنون جنگ مہارت کامل داشتند۔ کتب قواعد حرب
 کہ در یونان تصنیف شدہ و تا حال ہم موجود می باشد۔ دستور
 اساسی روم بود۔ بر علاوہ در فراوانی رسد و بسیاری سامان تنوع
 آلات حرب و کثرت افواج ہیچگونہ فرق نیادہ بود۔ طرفہ تر اینکه
 جنگ این دو سلطنت محض دفاعی بودہ و بر محالک دیگر حملہ نبرده۔ بلکہ
 در حد و دملک خود دفاع از اہل اسلام می نمودند۔ و در قتلا و
 شکار بے خود قیام داشتہ و مستور بودہ سے در حفظ ملک
 می کردند۔

چند سال قبل از حملہ اہل اسلام در عہد خسرو پرویز کہ جوش شباب
 سلطنت فارس تصور می شود۔ قیصر روم برای ان حملہ آورد و در
 ہر قدم نصرت بہمت ان اوگروید۔ تا بہ اصفہان رسید۔
 و صوبہ ہائے شام را کہ تبصرہ ایران در آمدہ بود پس گرفت۔
 و مجدداً سر رشتہ نظم و نسق قائم نمود۔

از مسلمات است کہ تا عہد خسرو پرویز سلطنت ایران
 بکمال اورج جاہ و جلال رسیدہ - و از وفات خسرو پرویز
 تا حملہ اسلام فقط مدت سہ چار سال فاصلہ بودہ - و درین
 عرصہ قلیل در یک سلطنت قدیم و قوی تا کجا آثار ضعف پیدا
 شدہ باشد - ؛ بلکہ از تغیر و تبدل تخت نشینان در نظام
 سلطنت اندکے فرق آمدہ - لاکن در اجزائے سلطنت یعنی
 خزانہ و فوج و محاصل بھیچگونہ خللے بوقوع نیامدہ بود - و از بین
 سبب وقتیکہ یزدگرد بر تخت سلطنت جلوس نمود و اراکین
 سلطنت بہ اصلاح ملک متوجہ شدند و کالبید سلطنت از سر نو روح
 عروج و میدندہان ساز و سامان قدیم پیدا شد - فرقہ مزدکیہ اگرچہ
 در ایران بودہ لاکن ہیچ تاریخ نمے گوید کہ فرقہ مذکورہ بہ اہل اسلام
 امداد دے نمودہ - اعانت فرقہ نستورین ہم از مطالعہ تواریخ
 ظاہر نمے گردو - اگرچہ فرقہ ہائے مختلفہ نصاریے اختلاف با ہم
 داشتند لاکن از تصانیف مؤرخین اروپا ابداً معلوم نمے شود
 کہ اہل اسلام از اثر این اختلاف مستفید شدہ باشند -
 حالت عرب ہم این بود کہ افواج اسلام کہ در جنگہائے مصر
 و ایران و روم مصروف پیکار بودند بہمہ جہت تعدا و مجموعی آن ہا
 تا بہ یک لک ہم نمیرسید -
 مہارت عرب در فنون جنگ ازین واقعہ ظاہر مے گردو

کہ در معرکہ یرموک کہ اولین معارک بوده و در آن بطور تقبیہ صف آرا می
 نمودند و از سامان حرب مثل خود و زره و چلته و جوشن و بگتر و
 چار آئینہ و دستنہ ماے آهنی و جہلم و موزہ ما که اسلحہ لازمی
 سپاہ ایران در حین جنگ بوده۔ عرب از آن عاری بوده و بجز زره
 چیزے نہ داشتند و آن ہم چرمی بوده نہ فولادی رکاب ہم چوبی بود
 کند و گرز را نے شناختند۔ تیر ماے شان بحدے خورد۔
 و حقیقہ بود کہ در معرکہ قادسیہ ایرانیان بار اول آن تیر ما
 را دیدہ متحیر شدند و گمان بردند کہ شاید دوک باشد۔

واقعاً جواب این سوال بطور مناسب این است کہ تعلیم
 بانی اسلام جوش و عنرم و استقلال و بہت و بلند حوصلگی
 و دلیری را بدجہ غایت در پیروان خود ادا نموده و حضرت فاروق را این
 اوصاف را طورے بسرحد ترقی رساند کہ سلطنت ماے روم و
 فارس در عین عروج ہم تاب مقاومت آنہا نہ داشتند۔ بر علاوہ
 اسلام باوصاف استبازی و دیانت ہم موصوف بود۔ و این
 اوصاف تنہا در وسعت فتوحات مفید نیفتاد بلکہ در استحکام
 سلطنت ہم خیلے موثر برآمد۔ ہر ملکہ کہ فتح میشد رعایا بحدے
 گردیدہ را استبازی اسلام سے شدند۔ کہ با اختلاف مذہب
 زوال سلطنت اسلام را ابدار و اداری داشتند۔ در معرکہ یرموک

لہ این قبیہ در اخبار الطوال آورده کہ این اشیاء را ہر سپاہی ایران بہستعمال می آورد ۱۲

کہ اہل اسلام از اضلاع شام برآمدند۔ جمیع رعایائے نصارائے
 باوازینت دفعہ مے زدند۔ کہ خداوند شمارا بنحیر پس بیارو۔
 یہود توریت در دست گرفته مے گفتند۔ تاکہ مازندہ ایم قیصر در
 اینجا آدن نمے تواند۔

حکومت روم در شام و مصر محض استبدادی بودہ ازین جہت
 در مقابلہ بالشکر اسلام فقط قوہ سلطنت و فوجی بودہ۔ در عایا با
 سلطنت ہمعنان بنودہ۔ و چون قوہ سلطنت از سطوت
 اسلام شکست مطلع صاف گردید و از طرف رعایا ہیچگونہ مزاحمت
 نشد۔ البتہ حالت ایران نسبت بروم بہتر بود چہ کہ روسائے
 بزرگے زیر دست سلطنت بودہ و ہر کدام در اضلاع و صوبجات
 ملک حکومت داشت و آنہانہ از برائے سلطنت ایران بلکہ
 محض برائے حفاظت عظمت خود جنگ میکردند و ازین جہت
 بعد از فتح پائے تخت ایران نیز مسلمانان را قدم بقدم مزاحمت
 پیش مے آمد۔ بلکہ عوام رعایا در ایران ہم گرویدہ اخلاق و
 عادات اسلام شدند۔ و بنا بران بعد از فتح در بقا حکومت
 خللے بوقوع نیامد۔

از اہم ترین اسباب ترقی فتوحات یکے این بود کہ اولین حملہ
 اسلام بر شام و عراق واقع شد۔ و در آنجا عرب بکثرت آباد
 بودند۔ حاکم دمشق در شام غسانی و محض بنام محکوم قیصر بودہ۔ و عراق

خاندانِ نجفی مالکِ ملک بوده و کسری را چیز بطور خراج میدادند -
 این قبایل عرب اگر چه بسبب عقیده نصرانیت سختین بمقابله
 اسلام پائے استقلال فشرودند لکن جذبه اتحاد قومی مفت
 نیست - آخر روستائے عظام عراق در حلقه اسلام درآمد - و بعد
 از آنکه مشرف باسلام گردیدند برائے مسلمانان بمنزله دست
 باز گردیدند - در ملک شام نیز عرب بالاخر اسلام را قبول و خود را
 از حکومت روم آزاد نمودند -

دیرین مقام اگر ذکرے از فتوحات سکندر و چنگیز نمایم بجا
 نخواهد بود - بلے فتوحات بزرگے در ذیل کارنامه آنها می آید - لکن
 بقره و ظلم و قتل عام فتوحات کرده اند - سفاکی چنگیز اظهر من
 الشمس است و سکندر وقتیکه شهر صور را در ملک شام فتح کرد این
 فتح بعد از معرکه دراز حاصل شد - حکم قتل عام در داد و از اهل شهر
 یک هزار سرازتن جدا کرده بر فسیل شهر آویخت و برین هم قناعت نکرده
 سی هزار نفر را از باشندگان شهر بقیه غلامی آورده فروخت
 و از باشندگان قدیم کسانے که آزادی پسند بودند یک متنفس
 را هم زنده نگذاشت - و چون در ملک فارس بند را صطخر را فتح
 نمود - همه ذکور شهر را بقتل رسانید - بر علاوه بیرحمی های دیگر در
 کارنامه های سکندر می مذکور است -

موازنه فتوحات
 فاروقی با
 سکندر و غیره

له صفحات آئینه کتاب هذا تفصیل این واقعات نوشته خواهد شد ۱۲ منہ

مشہورست کہ از جور و ستم سلطنت خراب مے شود۔ و این مقولہ
ازین سبب صحیح است کہ ظلم بذات خود بقائے ندارد۔ چنانچہ
سلطنت چنگیز و سکندر دو اندشت۔ لکن در فتوحات فوری
این قسم سفاکی و خونریزی کارگر ثابت شدہ۔ زیرا کہ تمام ملک
از سینگونہ کارنامہ ماترسان مے شود۔ چون قسمتے بزرگے از رعایا
ہلاک میگرد و احتمال بغاوت و فساد باقی نمے ماند۔ ازین جہت
چنگیز و بخت نصر و تیمور و نادر و نیولین و دیگر کسانے کہ در تاریخ عالم
از جملہ فاتحان بزرگ بشمار میر وند سفاک بودہ اند۔

لاکن در فتوحات حضرت فاروق رض از قانون انصاف سر مے
ہم تجاوز نہ شدہ و دہام از دربار خلافت فراین قدغن تائیکہ صادر
مے شد کہ در ختان ممالک مفتوحہ ہم پے نکنند۔ چہ جائیکہ قتل
انسان روا داشتہ شود۔ با اطفال صغیر و اشخاص پیر گاہے تعرض
نکردہ۔ و بدون از علین معرکہ کارزار کسے بقتل نہ رسیدہ و در ہیچ
موقع با غنیم بد عہدی و جذع نشدہ۔ و متواتر احکام تائیکہ دی
از دربار خلافت بنام سرکردگان لشکر صادر مے شد متضمن بر
اینکہ فَإِنْ قَاتَلْتُمُوهُمْ فَلَا تَعْدُوْا وَاُولَآ تَمْشُوْا وَاَلَا تَقْتُلُوْا وَاُولَآ
یعنی اگر عدو با شما مقابلہ کند باو مے عذر نکنید و گوش و بینی کسے
را نہرید و سیچ بچہ را قتل نکنید۔

کسانے کہ بعد از اطاعت اسلام علم بغاوت برافراشتند

از آہنہا بار دیگر اقرارِ طاعت گرفته از خطائے آہنہا ورمیگزشت
بلکہ الہی عربوس سہ بار بتواتر عہدِ طاعت بستہ و باز نقض
کردند۔ در پاداش این جرم فقط آہنہا را بجلائے وطن سزا داد
لاکن کل الملک آہنہا را سنجیدہ قیمتش ادا نمود۔ و چون یہود و
خیبر را در پاداش جرم سازش و بغاوت از آنجا کشید معاوضہ رضی
مقبوضہ بآہنہا دادہ شد۔ و بنام حکام اضلاع احکام صادر فرمود
کہ باین مردم در ہر جا کہ مے آیند ادا شود و اگر در کرام بلذہ از قلمرو
اسلام اقامت و زندگی سال از جزئیہ معاف باشند۔

و اگر در فتوحات فاروقی میگویند کہ در تواریخ عالم دیگر فاتحان
نامور ہم بسیار گزشتہ اند باید یک فاتح را نشان بدہند
کہ باین ہمہ احتیاط و قیود انصاف و پابندی اصول ہمدردی بنی
نوع انسان و عفو بقدریک وجب زمینہ را فتح کردہ یا خیر۔

بر علاوہ سکندر و چنگیز و غیرہ فاتحان نامور خود بالذات در
ہر معرکہ شہ یک و بیحیثیت سپہ سالار فوج خود را ترغیب و
ہدایت بجنگ مے نمودند۔ و گذشتہ از اینکہ بزرگوارست یک
سپہ سالار قابل و ماہر بودہ دل شان قوی ہم میگشت و طبعاً
در دل شان جوش سر میزد و جان خود را بر اسے اقامے خود
فدا مے کردند۔

حضرت عمرؓ و در مدت خلافت خود یکبار ہم بنفس نفیس شریک

معركة نشده وافواج اسلام بر مسافت صد مایل از دار الخلافه
دور مصروف پیکار بودند۔ البته زمام اختیار نقل و حرکت
ایشان بدست خود حضرت فاروق رضی بوده۔

در بین فتوحات فاروقی و فتوحات سکندر و غیره
یک فرق دیگر هم است۔ یعنی فتوحات دیگران بسان ابر بهاری
بوده که بارے به تندی بارید و رفت۔ در ممالک مفتوحه آنها هیچگونه
نظم حکومت قائم نشد۔ بخلاف این فتوحات فاروقی تا بعد
مستقل بود که ممالک مفتوحه او تا حال که عرصه سیزده صد سال
منقضی شده هنوز در تصرف اهل اسلام است۔ و در عهد معدلت
مهد خود حضرت فاروق رضی در آن ممالک سلسله نظم و نسق
ملکی قائم شده بود۔

اختصاص
حضرت عمر
در فتوحات

راجع بسوال آخر بالعموم میگویند که در فتوحات ملکی تخصیص
خلیفه وقت نبود۔ چه که جوش و عزم اهل اسلام در آن عهد
بالذات کفیل فتوحات بوده لکن بعقیده من این جواب کافی
نیست چرا که در عهد حضرت عثمان رضی و حضرت علی رضی نیز همان
مسلمانان بوده و در جوش اسلامی شان هم خلل راه نیافته
لاکن نتیجه اش ظاهر است۔ هر چند در جوش یک قوت برقی میباشد۔
لاکن این قوت وقتی بکار می آید که شخصی که آن قوت را بعمل
آورد هم بهمان اندازه قابلیت داشته باشد۔ و این امر هیچگونه

حاجت به استدلال نیست - چه واقعات بذات خود برین دعوی
 دلیل ناطق است - از مطالعه حالات تفصیل هویدا می شود -
 که کل فوج اسلام بر طبق هدایات حضرت فاروق رضی طور
 کار بند بوده که گویا لُجبتی بوده در دست لُجبت باز که به اشاره
 دستش حرکت میکرد - نظم و نسق افواج هر چه بوده از حسن
 تدبیر و سیاست ذاتی آن قدسی صفات بوده - از مطالعه این
 کتاب چنانکه بعد ازین به تفصیل مذکور می شود معلوم خواهد
 شد که حضرت فاروق رضی راجع به ترتیب فوج و قواعد افواج و تعمیر
 قشون با و پرداختن سپاه نظام و حفاظت قلاع و تعیین
 یورش بلحاظ موسم تابستان و زمستان و نقل و حرکت
 افواج و انتظام استخبار و انتخاب سر عسکران فوج و استعمال
 آلات قلعه شکن و دیگر امور ازین قبیل خود به نفس نفیس سلسله انتظامات
 ایجاد فرموده و آنرا بکمال حسن تدبیر بحال خود قائم داشته و این امر
 مبرهن است که بغیر از وجود با جود حضرت فاروق اعظم رضی
 این قوت برقی بیکار و محط می بود -

در فتوحات عراق خود حضرت فاروق رضی خدمات پس سالاری
 را انجام داده و چون لشکر اسلام را از مدینه منوره کیل نمود
 مقامات و منازل سفر را خود متعین فرمود و بر وفق همان سر رشته
 احکام تحریری بالمره صادر میفرمود - و چون فوج اسلام نزدیک

قاوسیہ رسید فرمان فرستاد کہ نقشہ موقع جنگ را محض وقت
بفرستند و همان نقشہ را بد نظر داشته ہایات مناسب
در باب ترتیب و صف آرائی فوج صادر میفرمود۔ سہمراں
شکر بہر خدمت کہ مامور بودند بر طبق فرمان خاص حضرت فائق
ممتاز شدہ بودند۔

از مطالعہ واقعات عراق چنانکہ در تاریخ طبری تفصیل منقول
است معلوم می شود کہ گویا یک سہ سال از عظیم الشان از راه
دور افواج خود را در معرکہ صف آرا ساختہ داد و معرکہ آرائی میدہد۔
و ہر حرکت فوج بر طبق اشارات او می شود۔

از قضایای جنگی کہ در ظرف دہ سال در عہد حضرت فائق
اعظم بوقوع آمدہ و مواقع بیشتر خطرناک بودہ سختین
معرکہ نہادند کہ اہل ایران در کل صوبجات فارس نقباء فرستادہ
آتش جوش ایرانیان را مشتعل نمودند و فوج کثیرہ شمارش
تا بہ لک ہا میر رسید فراہم نمودہ بصوب قلمرو اسلام فرستاد
(دوم) وقتیکہ قیصر روم بہ پشت گرمی اہالی جزیرہ بار و دیگر بر حص
تعرض نمود۔ این دو مواقع خطیرہ محض از حسن تدبیر حضرت
فاروق اعظم بخوبی انجام یافت۔ از یک طرف طوفان عظیم
فروشت و از طرف دیگر کوہ گرانی ریز ریز شد۔ چنانچہ این واقعا
بسط و تفصیل در جلد اول این کتاب مرقوم است۔

بعد از تفصیل واقعات فوق این ادعا بپایہ ثبوت
میرسد کہ از آغاز تاریخ عالم شخصے فاتح و کشورستان مانند حضرت
فاروق اعظم بر صفحہ ہستی نیامدہ۔

نظام حکومت

در تاریخ اسلام ہر چند بنائے خلافت یا حکومت در عہد
حضرت ابو بکر صدیق رضہ تشکیل یافتہ۔ لکن دورِ نظم حکومت
از عہد حضرت عمر رضہ آغاز می گیرد۔ اگرچہ در عہد حکومت دوسالہ
حضرت ابو بکر رضہ بعض مہمات عظیمہ صورت انفصال پذیرفت
چہ گروہ مرتدین عرب از صفحہ ہستی ناپدید و سلسلہ فتوحات
خارجہ آغاز شد۔ لکن باین ہمہ نظام مخصوصی از بہر حکومت
قائم نشد۔ و این مدت قلیل برائے حصول این مدعا نیز
کفایت نمی کرد۔ چون حضرت عمر فاروق رضہ عنان خلافت بدست
گرفت از یک طرف وسعت فتوحات را بحدے باوج ترقی
رساند کہ سلطنت ہائے عظیم الشان قیصر و کسریے را برہم زدہ
ایران و روم و غیرہ ممالک را در جمع ممالک محروسہ عرب داخل
کرد۔ و از طرف دیگر نظام حکومت و سلطنت را قائم کردہ بخوے
ترقی داد کہ ہمگی شعبہ ہائے مختلفہ حکومت بوجود آمد۔

لاکن قبل از آنکہ تفصیل قواعد و آئین حکومت ہدیہ ناظرین
 شود۔ اظہار این امر ضروری است کہ تشکیل و ترکیب حکومت
 چه قسم بود۔ یعنی آیا شخصی بودہ یا جمہوری؟ اگر چه بلحاظ
 تمدن عرب در آن عہد اطلاق هیچ کدام از اصطلاحات مذکورہ
 برخلاف حضرت عمر رضی اللہ عنہ صراحتاً امکان نداشتہ لکن درین
 موقع اظہار این امر کفایت میکند کہ وضع حکومت ہرچہ بودہ
 میانہ بین جمہوریت و استبداد بودہ؟ یعنی مدارِ ادارہ
 امور مہتممہ سلطنت بر اختیار است شخصی یا مہتممہ بودہ یا برائے
 عموم رعایا؟

موازنہ حکومت
 شخصی و جمہوری

آنچہ ما بین حکومت جمہوری و شخصی ما بہ الامتیاز شمرده میشود این است
 کہ در امور مملکت مداخلت عامہ ناس است یا غیر؟ یعنی
 ہر قدر رعایا را حق مداخلت در امور مملکت بیشتر باشد
 ہما قدر عنصر جمہوریت غالب تر خواہد بود۔ و چون آزادی مداخلت
 رعایا بدرجہ اتم بر مداخلت شخصی مستدشین حکومت
 بکلی فنا می شود۔ و قتش بیش ازین نیست کہ او یک عضویت
 از اعضائے حکومت۔ و در سلطنت شخصی مدار کل امور مملکت
 بر ذات یک شخص واحد می باشد۔ و بنا بران در صورت
 سلطنت شخصی نتایج ذیل بطور لازمی پیدا میشود۔

(۱) بجائے اینکہ جوہر قابلیت کل اشخاص قابل بکار افتد۔ مدار امور

سلطنت بر عقل و تدبیر یک چاقو قلیلے مے باشد۔ کہ عبارت
از ارکان و عمائد سلطنت است۔

(۲) از آنجا کہ بدون ازاد کیا امور دولت دیگر اشخاص ملک را
در انتظامات ملکی دخل و سر و کار مے نمیباشد۔ از اکثر
افراد ملت قوت و قابلیت انتظامی بہرور زمان معدوم
مے شود۔ چنانکہ تیغ فولاد ہر چہ تیز دم باشد۔ اگر مدت
معطل گذار شدہ شود زنگ خوردہ بیکار مے گردد۔

(۳) تحفظ حقوق فرقہ ہائے مختلفہ رعایا بوجہ احسن نمیشود
زیرا کسانے کہ در حقوق مذکورہ مفاوذاقی دارند۔ در نظام
سلطنت دخیل نمیباشند۔ و کسانے کہ دخیل ہستند با
حقوق فرقہ ہائے دیگر آن قدر ہمدردی ندارند کہ خود را باز
حقوق و صاحبان غرض داشتہ باشند۔

(۴) در اقوام ملک ضرر نظر از اینکہ اغراض شخصی قوت مے شوند۔
ذوق کار ہائے قومی ہم معدوم میگردد۔ چہ در سلطنت شخصی
بدون از چند افراد ہیچکس را دخالت نمے باشد۔

نتیجہ فوق از لوازم سلطنت شخصی بودہ ہیچ گاہ از آن منفک
نمے شود و در سلطنت جمہوری صورت حالات برعکس مے باشد۔
و بناء علیہ ہر گاہ در باب کید ام سلطنت بحث رو کردہ یا سلطنت
مذکور شخصی بودہ یا جمہوری تشخیص آن از روی نتائج مے شود۔

بائست ناظرین کتاب ہذا میں خیال را بدل راہ نہ ہند کہ طریق جمہوری
 یک گونہ مذاق فطری عرب بود و بنابران ہر گاہ حکومت مستقل در
 عرب قائم می شد لابد جمہوری می بود۔ مدت مدید سلطنت
 وسیع در عرب موجود بودہ۔ الحمی۔ حمیری۔ وغسانی۔ و ہر سہ شخصی بودہ
 اگرچہ انتخاب سرکردگان قبائل با اصول جمہوری می شد لکن ہمہ گونہ
 حکومت ملک ایشان را حاصل نبودہ۔ ونہ حیثیت ایشان
 از سہ سالار و قاضی بیشتر بودہ۔ در عہد خلافت حضرت صدیق
 اکبر ہم این بحث فیصلہ نیافت زیرا اگرچہ انتخاب او ہم از کثرت
 رائے شد لکن کارروائی فوری بود چنانچہ خود حضرت فاروق فرمودہ:
 فلا یغیون امر ان یقول انما کانت بیعتنا ابی بکر فلتنتہ
 وتمت الا وانہا قد کانت كذلك لکن الله و فی شرہا۔
 سلطنت ہائے ہمسایہ عرب ہم جمہوری نبودہ۔ در ایران ہیچ گاہ
 خیال جمہوری بوجہ نیادہ بود۔ و سلطنت روم را اگرچہ این شرف
 وقتی حاصل شدہ بود لکن قبل از عہد حضرت فاروق اعظم
 در روم نیز حکومت شخصی قائم بودہ و در عہد ارضی اللہ عنہ آن سلطنت
 بہر صورت پیرایہ خود مختاری و جابری پوشیدہ بود۔ الغرض
 حضرت فاروق اعظم با اینکه ہیچ مثال یا نمونہ ہم پیش نظر
 نہ داشت بنائے سلطنت جمہوری نہاد۔ و اگرچہ بقاضائے وقت

انفاق مجلس
 شوری در
 خلافت حضرت
 فاروق اعظم

جمیع اصول و فروع تفصیلی را مرتب نتوانست نمود۔ لاکن اموریکہ
 از برائے حکومت جمہوری بمنزلہ روح مے باشند ہمہ بوجود آمد۔
 و اصل الماصول انعقاد مجلس شورا مے بود۔ و چون کدام معاملہ
 اہم زیر بحث مے بود مجلس شورا مے منعقد مے شد۔ و بیچ امر
 بدون از مشورہ و کثرت رائے صحابہ بعل نمے آمد۔ و رآن زبان
 و کل جامعیت اسلام دو گروہ مقتدر و پیشوائے قوم بودہ۔ و
 جمیع عرب آنہا را قائم مقام و وکیل خود تسلیم نمودہ بودند۔ یعنی
 ہاجرین و انصار۔ و مجلس شورا مے شراکت و شمولیت ارکان
 این ہر دو گروہ لازم بودہ۔ انصار بر دو قبیلہ منقسم بودند۔ اوس
 و خزرج۔ و شمولیت این ہر دو قبیلہ در مجلس شورا مے ضروری بودہ۔
 اگرچہ اسمائے جمیع ارکان مجلس شورا مے را تفصیل
 نمے توانم گفت لاکن بدیہی است کہ حضرت عثمان
 حضرت علی رض۔ و عبد الرحمن بن عوف
 و معاذ ابن جبل و ابی ابن کعب و زید ابن ثابت و رآن مجلس شمولیت
 داشتند و طریق انعقاد مجلس این بود کہ مناوی اعلان مے کرد
 الصلوۃ جامعۃ یعنی جمیع مردم برائے ادائے نماز جمع شوند۔
 و چون مردم در مسجد جمع مے آمدند حضرت فاروق اعظم رض
 خود بذات نفیس بر مسجد آمدہ دو رکعت نماز باجماعت ادا میکرد
 لہ کثر العمال بحوالہ طبقات ابن سعد۔ جلد ۳ صفحہ ۱۳۶ مطبوعہ حیدرآباد دکن ۱۲ منہ

ارکان مجلس
 شورا مے
 طریق انعقاد
 آن

وبعد از نماز بر منبر برآمدہ خطبہ می خواند و امر بحث طلب را پیش
می کرد۔

اجلاس مجلس
شورای

در کار و بار روزمره عادی فیصلجات این مجلس شورای کافی
بوده و در امور مهمه اجلاس عام مهاجرین و انصار منعقد می شد۔
و بہ اتفاق رائے اراکین مجلس تصایا فیصل می شد۔ مثلاً بعد از فتح
عراق و شام بعضی از صحابہ اصرار نمودند کہ ہمہ مقامات مقتوحہ را بفوج
بطور جاگیر بدہند۔ مجلس بزرگ منعقد شد۔ درین مجلس علاوہ
از عامہ مهاجرین و انصار وہ نفر از بزرگان قبائل ارکان شمولیت داشتند۔
کہ ہ نفر از قبیلہ اوس و ہ نفر از قبیلہ خزرج بودند۔ و چند روز متواتر
این مجلس منعقد بودہ۔ حاضرین خیلے بازادی و بیباکی اظہار رائے
می نمودند۔ تقریب کہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ توقع فرمود
بعض فقرات آن را بدیہ ناظرین میکنم۔ تا از مطالعہ آنہا حقیقت
منصب خلافت و اندازہ امتیازات خلیفہ وقت بر ناظرین
ہویدا گردد۔

إِنِّي كَمَا أَرْجُو كُمْ أَلَا لَنْ تُشْرِكُوا فِي أَمَانَتِي فِيمَا حَمَلْتُ مِنْ
أُمُورِكُمْ فَإِنِّي وَاحِدٌ كَأَحَدِكُمْ وَلَسْتُ أُرِيدُ أَنْ تَتَّبِعُوا هَذَا
الَّذِي هُوَ إِنِّي -

۱۔ تاریخ طبری صفحہ ۲۵۴ - منہ

۲۔ تفصیل ابن واقعہ در کتاب الخراج قاضی ابو یوسف صفحہ ۱۴ و ۱۵ منہ

در ۲۱^م کہ معرکہ نہاوند پیش آمد و عجم با خیلہ سرگرمی و جوش
 تہیہ جنگ نمود اہل اسلام این امر را از جملہ لوازم تصور نمودند کہ خلیفہ
 وقت خود بنفس نفیس درین غزوہ مہم برود و مجلس شورائے کلان
 منعقد شد۔ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ و طلحہ ابن عبد اللہ و زبیر ابن العوف
 و عبد الرحمن ابن عوف نوبت بنوبت بجائے خود ایستادہ داد
 تقریر دادند و باتفاق گفتند مناسب آنست کہ خلیفہ
 وقت خود بنفس در موقع جنگ برود۔ بعد حضرت علی رضی اللہ عنہ ایستادہ
 تقریرے دلپذیر فرمودہ تائید رائے ایشان نمود۔ الغرض
 بکثرت رائے صحابہ قرار دادہ شد کہ حضرت فاروق اعظم
 خود در موقع جنگ برود۔ همچنین تنخواہ فوج و ترتیب دفتر و تقریر
 عمال و آزادی تجارت برائے اقوام غیر و تشخیص محصول بر مال
 تجارت و دیگر معاملات ازین قبیل کہ در توارخ اسلامی تبصر
 مذکور است در مجلس شورائے پیش میگرد۔ و بعد از بحث فیصلہ
 میشد۔ تقریر رائے راجع باین امور کہ از زبان ارکان اہل رائے
 مجلس برآمدہ ہمہ در کتب توارخ مذکور است۔

مجلس دیگر

انفقاد مجلس شورائے مشورہ با اشخاص اہل الرائے محض
 بطریق استحسان و تبرع نبودہ۔ بلکہ حضرت فاروق اعظم
 در مواقع عدیدہ بانفاق حضرت فرمودہ کہ خلافت بدون از شورت
 اہل اجاز ندارد۔ و انفاق خود حضرت فاروق حسب قیل است۔

لَا خِلَافَةَ إِلَّا عَنِ مَشُورَةٍ -

اجلاس مجلس شورائے اکثر بہنگام ضرورت خاص بوقوع سے
آمد۔ بر علاوہ یک مجلس دیگر ہم بود کہ از انتظامات روزمرہ در آن بحث
میکردند۔ این مجلس ہم مدام در مسجد نبوی ص منعقد می شد۔
وارکانش محض از مہاجرین می بودند۔ اخبار اصلاح و صوبہجات
ممالک مفتوحہ روزمرہ بدر بار خلافت میرسید۔ و حضرت فاروق
اعظم رضم آنہارادرین مجلس بیان میفرمود۔ و اگر امری بحث طلب
می بود از حاضرین استصواب رائے میکرد۔ مثلاً مسئلہ تقرر
جزئیہ مجوس اول در ہمین مجلس پیش شدہ بود۔ مؤرخ بلاذری در
یک تذکرہ ضمنی حالات این مجلس را بالفاظ ذیل می نویسد:-
كَانَ لِلْمُهَاجِرِينَ مَجْلِسٌ فِي الْمَسْجِدِ فَكَانَ عُمَرُ مَجْلِسُ مَعَهُمْ
فِيهِ وَيُجِدُّهُمْ عَمَّا يَنْتَهِي إِلَيْهِ مِنَ الْأَمْرِ لِأَنَّهُ قَالَ يَوْمًا أَدْرُ
كَيْفَ أَصْنَعُ بِالْمَجُوسِ -

علاوہ از ارکان مجلس شورائے عوام رعایا را در امور تنظیمی
استحقاق مداخلت حاصل بود۔ بلکہ بعض اوقات بعینہ ہمان
طریق انتخاب کہ فی زمانہ امروز بہ عمل می آورد۔ مثلاً
بہنگامیکہ معاملہ تقرر عمال کوفہ و بصرہ و شام پیش آمد حضرت
فاروق اعظم بذریعہ اعلان احکام فرمود کہ مردم ہر علاقہ برضا

و رغبت خود شخصے را منتخب نموده بدر بار خلافت بفرستند کہ
 بہ نظر شان در ویانست و قابلیت بے نظیر باشت۔ و بر طبق این ہدایت
 عثمان ابن فرقہ از کوفہ و حجاج ابن علاط از بصرہ و معن ابن یزید از
 شام منتخب شدند۔ و حضرت فاروق اعظم ہم ان اشخاص را
 بحکومت مقامات مذکورہ مامور فرمود۔ این واقعہ را قاضی ابویوسف
 ب عبارت ذیل بیان نموده است :-

كَتَبَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ إِلَى أَهْلِ الْكُوفَةِ يَبْعَثُونَ إِلَيْهِ
 دَجْلًا مِنْ أَخْيَرِهِمْ وَأَصْلَحِهِمْ إِلَى أَهْلِ الْبَصْرَةِ كَذَلِكَ
 وَ إِلَى أَهْلِ الشَّامِ كَذَلِكَ - قَالَ فَبَعَثَ إِلَيْهِ أَهْلُ الْكُوفَةِ
 عُثْمَانَ بْنَ فَرْقَدٍ وَ بَعَثَ إِلَيْهِ أَهْلُ الشَّامِ مَعْنُ بْنَ يَزِيدَ
 وَ بَعَثَ إِلَيْهِ أَهْلُ الْبَصْرَةِ الْحُجَّاجُ بْنُ الْعَلَّادِ كُلُّهُمْ سَلِيلُونَ
 قَالَ فَاسْتَغْمَلَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ عَلَى خِرَاجِ أَرْضِهِ -

سعد ابن وقاص کہ از صحابہ جلیل القدر و فاتح پائے تخت
 نوشیروانی بود و حضرت فاروق اعظم اورا بحکومت کوفہ
 منصوب کرد۔ و قتیکہ ابالی کوفہ بدر بار خلافت از و شکایت
 کردند۔ حضرت فاروق اورا معزول فرمود۔

از اصول ہتمہ حکومت جہوری است کہ ہر شخص را در باب حفاظت
 حقوق و اغراض خود اختیار کامل میدہند۔ در عہد حکومت

فاروقِ عظیم شخص را با آزادی تمام این استحقاق حاصل بود۔
 و مردم علی الاعلان ادعائے حقوق خود میکردند۔ و ہر سال از
 اضلاع ممالک محروسہ سفارت ہائے آمد و در اصطلاح قانون
 وقت این سفارت را بلفظ وفد تعبیر میکردند۔ و مقصود از نیگوانہ
 سفارت ہا محض ہمین بود کہ در بار خلافت را از حالات و شکایات
 حکام اطلاع حاصل و استدعائے دادرسی شود۔ حضرت
 فاروقِ رضی اللہ عنہ خود بذاتہ مرتبہ بعد از اعراس در باب این استحقاق اعلان
 فرمودہ۔ بلکہ روزے و مجمع عام محض درین خصوص خطبہ خواندہ
 و در فراہین ہم تصریح نمودہ۔ و بارے جمیع عمال سلطنت ایتقرب
 موقع حج بحضور طلب فرمودہ اعلان نمود۔ و تفصیل این اجمال
 در بیان عمال مے شود۔

مسئد اخلیفہ
 باعوام رعایا
 در حقوق عامہ

حسن حقیقی حکومتِ جہوری این است کہ پادشاہ در جمیع حقوق
 با عامۂ ناس درجہ مساوات داشتہ باشد۔ یعنی از اطلاق هیچ قانون
 مستثنی نہ باشد۔ و از عائد ملک علاوہ از ضروریات زندگی گرفتہ
 نتواند و در امورِ معاشرت عامہ حیثیت حاکمانہ اولیٰ ملاحظہ نشود۔
 و اختیار التمس محدود باشد۔ و ہر تنفس را از جملہ رعایا استحقاق
 نکتہ چینی و حرف گیری بر افعال و اعمال دے حاصل باشد۔

جمیع امور فوق مدعہ خلافت حضرت عمر رضی اللہ عنہ را رواج
 یافتہ بود کہ زیادہ از آن از حیثہ امکان خارج بود۔ و ہرچہ بظہور آمدہ

سببش بغیر از طریق عمل خود حضرت فاروق رضی چیز سے دیگر نہ ہو۔
و جناب ممدوح در مواقع عدیدہ در اثنائے تقریر خود ظاہر فرمودہ کہ
جیشیت خلیفۃ المؤمنین چیست۔ ؟ و اختیار التشنج۔ ؟
چند فقرہ از تقریر فاروقی کہ بیک موقع درین باب فرمودہ بود
درین مقام قابل ذکر است۔

من در مال شما کہ عبارت از بیت المال
است فقط همین قدر حق دارم کہ شخص مرئی را
در مال تیممے باشد۔ اگر خود متغنی باشم از
مال تیمم هیچ سخاوت نمی گیرم۔ و اگر ضرورت
باشد حسب دستور بقدر شرح ضروری خواهم گرفت
شما مردم بر من چند حق دارید و در باب آن حقوق
باید کہ شما از من مواخذہ کنید اول اینکه خراج ملک
و مال غنیمت بجا جمع نشود و دوم اینکه چون مال
غنیمت بدست من بیاید بجا صرف نشود و سوم
اینکہ وظائف شمارا افزوکنم و سرحدات را
محفوظ نگہ دارم۔ و چهارم اینکه شمارا در
معرض خطر نیندازم۔

إِنَّمَا أَنَا وَ مَا لَكُمْ كَوْنِي
الْيَتِيمِ أَن اسْتَغْنَيْتُ اسْتَغْفَرُ
وَأِنْ اِفْتَقَرْتُ أَكَلْتُ بِالْغَرَفِ
لَكُمْ عَلَى أَيُّهَا النَّاسُ خَصَالٌ
فَخُذُوا مِنِّي بِهَا لَكُمْ عَلَى أَنْ لَا
أَجْسِبِي شَيْئًا مِّنْ خَيْرِ أَعْمَالِكُمْ وَلَا
مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ إِلَّا مِّنْ وَجْهِ
وَلَكُمْ عَلَى إِذَا وَقَعَ فِي يَدِي أَنْ
لَا يَخْرُجَ مِنِّي إِلَّا فِي حَقِّهِ وَلَكُمْ
عَلَى أَنْ أَرِيدَ فِي آعْطِيَا تَكُمُ
أَسَدًا تُغَوِّدُكُمْ وَلَكُمْ عَلَى أَنْ لَا
أُفْقِكُمْ فِي الْمَهَالِكِ۔

روزے در مجمع عام شخصہ حضرت عمر رضی را خطاب نمودہ کہ بعد از آخر

گفت اَتَقِ اللہ اِی عُمَرُ یعنی اے عمر رضی اللہ عنہ۔ از جملہ حاضرین
شخصے اور امانع کرو و گفت بس کن۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمود کہ خیر است
اور امانع کن۔ اگر این مردم اطہار را اے نکند اینہا بے کفایت و اگر
من قبول نکند من بے کفایت خواہم بود۔

ازین گوئے واقعات حد و اختیارات خلیفہ وقت جبرجیب
مردم ظاہر و تصور شوکت و اقتدار شخصے از صفحہ دہائے رعینہ
محوشد بود۔

نقطے کہ معاذ ابن جبل بہ تقریب سفارت روم در باب
خلافت حضرت عمر رضی اللہ عنہ کردہ فی الواقع تصویر اصلی حکومت
جمہوری است۔ و فی زمانہ کہ تہذیب بدرجہ اتم رسیدہ حقیقت
سلطنت جمہوری بعبارتے صحیح و واضح تر بیان نمے شود۔
بعد از تذکرہ نوعیت حکومت توچہ خود را بطرف نظام حکومت
مبذول مینمایم۔

در نظم و نسق حکومت مقدم ترین لوازم این است کہ جمیع صیغہ
متعلقہ نظم حکومت از ہم جدا و ممتاز باشد۔ و قوی ترین دلیل ترقی
تمدن همین است۔ مثلاً در ابتداے تمدن حجرہ واحد از برائے
ہر شتم ضروریات کفایت میکند۔ و چنانکہ در درجہ تمدن ترقی
مے شود خانہ ماے جداگانہ از برائے خواب و طعام و ملاقات و

مطالعہ و تحریر و دیگر حوائج تیار مے شود۔ کیفیت سلطنت ہم بعینہ ہمیں قسم است۔ یعنی در ابتدائے تمدن جمیع صیغہ ہائے مختلفہ با ہم مخلوط مے باشد۔ مثلاً شخصیکہ حاکم کرام صوبہ باشد۔ بہنگام جنگ خدمات سپہ سالاری نیز بانجام میرساند۔ و بوقت انفصال خصوصیات منصب قضا را ہم عہدہ برآ مے شود۔ و از برائے تعزیر جرائم حیثیت وے مثل میل امنیہ مے باشد۔ و ہر قدر تمدن ترقی میکند صیغہ ہائے جداگانہ قائم مے شود و امور ہر صیغہ جدا مے باشد۔ مثلاً حکومت برطانیہ طرف صد سال است کہ در ہند قائم شدہ و اختیارات متعلقہ بہ عدالت و انتظام ملکی تا حال با ہم مخلوط است یعنی حاکم ضلع اہتمام بہ تحصیل مالیہ ہم مے نماید و فصل خصوصیات ہم میکند و در اضلاع غیر آئینی ہند بیشتر این امور با ہم مخلوط است۔ از عجائبات کارنامہ ہائے حضرت فاروق اعظم پیکے این ہم است کہ اگرچہ در آن عہد تمدن عرب در عین حالت ابتدائی بودہ۔ و سلسلہ حکومت فقط از چند سال ارتباط یافتہ لیکن شعبہ ہائے حکومت را از ہم جدا نمودہ صیغہ ہائے جداگانہ را قائم فرمود۔ شعبہ ہائے مذکورہ را بہ بسط و تفصیل ہدیہ ناظرین میکنم۔

تقسیم ملک

صوبجات و اضلاع

عہدہ داران ملک

سلسلہ ابتدائی نظام حکومت کہ جمیع انتظامات برآں متفرع
 ہوں گے اور تقسیم ملک بہت حصص مختلفہ کہ بہ لفظ صوبہ و ضلع و پرگنہ
 تعبیر ہوں گے۔ در اسلام اول کیسکہ حد و این سلسلہ را بنا
 نہاد۔ حضرت فاروق رضاست کہ بروفق حالات زمانہ بغایت
 مناسبت و موزونی قائم فرمود۔ جمیع مورخین بصراحت بیان نموده
 اند کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ مالک مقبوضہ را بہر ہشت صوبہ قسمت کرد۔
 یعنی مکہ۔ مدینہ۔ شام۔ جزیرہ۔ بصرہ۔ کوفہ۔ مصر۔ فلسطین۔ مورخ
 یعقوبی بجائے ہشت صوبجات ہفت بیان کردہ است۔ و میگوید
 این انتظام را در سلسلہ نمودہ۔ بیان مورخین اگرچہ صحیح است لاکن
 محض اجمالی است و تفصیلش لازم است۔ بحفاظ و وسعت فتوح
 فاروقی را ہشت صوبہ مذکورہ ایدہ کفایت نمیکند۔ زیرا فارس۔
 خوزستان و کرمان ہم در جمیع صوبجات داخل بودہ۔

حقیقت این است که در اکثر ممالک مقبوضه حضرت عمر رضی الله تعالی عنیه تقسیم قدیم را قائم داشت - و در تقسیم اضلاع و صوبجات تغییر نفرمود و بنائاً علیہ مورخین آن را بیان نکرده اند و فقط تذکره آن صوبجات را لازم تصور کرده اند که خود حضرت عمر رضی الله تعالی عنیه قائم فرمود - و قسمت صوبجات مذکوره همین بهشت بوده - لکن این امر هم بلحاظ غلب صحیح است و الا از تصریحات تاریخی ثابت میشود که حضرت فاروق اعظم رضی الله تعالی عنیه در تقسیم سابقه ممالک هم تصرفات نموده چنانچه فلسطین را در زمانه قدیم بطور یک صوبه واحد شمار می کردند که بوده اضلاع مشتمل بود - لکن در ۱۵۰۰ هجری حضرت عمر بن الخطاب رضی الله تعالی عنیه فلسطین را از فلسطین جدا کرده و معاهده تحریر فرموده و آن را بر دو حصه تقسیم کرد - و مرکز ایلیه و رمله را قرار داد و علقمه بن حکیم و علقمه بن مجزز را محکومت آنها جدا گانه بامور فرموده -

حال مصر معلوم نیست که قبل از فتح اسلام چگونه بود - لکن حضرت عمر رضی الله تعالی عنیه بعد از فتح آن را بر دو حصه منقسم نمود و قسمت بالائی که آن را صبیحه میگویند ویراست و بهشت ضلع مشتمل بوده - و در آنجا عبداللہ بن سعد بن ابی سرح را حاکم مقرر کرد و قسمت نشیبی که

۱۵ طبری صفحه ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸ - اصل عبارت این است - فصادت فلسطین

نصفین - نصف مع اهل ایلیا و نصف مع اهل الرمله و هم عشر کور

فلسطین تعدل الشام کما × × × و قری فلسطین علی جبلین قتل کلوا منها فی غلّه

برپا زوه ضلع مشتمل بود و در آنجا یک حاکم دیگر متعین فرمود و عمرو
ابن العاص به حیثیت نائب الحکومه (خدیو مصر) بحکومت مصر
ممتاز بود.

صوبجات
عهد نوشیروانی

در فارس و غیره ممالک که حضرت عمر بن جمیع انتظامات نوشیروانی
را بحال داشته همین قدر کفایت میکند که گوئیم - این ممالک در
عهد نوشیروانی بر چند قسمت منقسم بود -

بقول مؤرخ یعقوبی سلطنت نوشیروان علاوه از عراق بر
سه قسمت کلان منقسم بود -

(۱) خراسان که بر اضلاع ذیل مشتمل بود - نیشابور - هرات - مرو -
مرورود - قاریاب - طالقان - بلخ - بخارا - بادغیس - باورو -
غرستان - طوس - سرخس - جرجان -

(۲) آذربایجان - که بر اضلاع ذیل مشتمل بود - طبرستان - رے
قزوین - زنجان - قم - اصفهان - همدان - نهاوند - دینور - طالان -
ماسندران - مهرجان - قرق - شهرزور - صامغان - آذربایجان -

(۳) فارس که بر اضلاع ذیل مشتمل بود - اصطخر - شیراز - نوینجان -
جور - کازرون - قسا - دارابجیر - اردشیر - سابلور -
ابوآز - جندیابور - سوس - بهر تیری - متاور - تتر -
ایندج - رام هرمز -

منصبداران
و حکام صوبجات

در هر صوبه منصبداران کلان قرار ذیل مامور بودند - والی که

عبارت از حاکم صوبه (گورنر) می باشد - و کاتب که مراد از
 میرمنشی باشد و کاتب دیوان یعنی سرمنشی و دفتر فوج نظام - یا
 امین نظام و صاحب الخراج یعنی وزیرالیه و صاحب احداث
 یعنی قوامدان کوتوالی - و صاحب بیت المال یعنی مهتم خزانه
 قاضی یعنی صدر الصدور و منصف چنانچه در کوفه عمار ابن یاسر و
 عثمان ابن حنیف وزیرالیه و عبداللہ ابن مسعود کسب خزانه و شریک
 قاضی و عبداللہ ابن خلف الخراعی کاتب دیوان بودند -

در هر صوبه ملک منصب فوجی بهم بوده و در اکثر حالات عامل صوبه
 خدمات نظامی را بهم انجام میداد و اداره امنیه هم تا بسجده که از
 تواریخ معلوم شده در هر مقام علیحدہ نبود و اکثر تحصیلدارالیه یا
 عامل صوبه این خدمات را بهم انجام میداد - مثلاً چون عمار یا سر
 که حاکم کوفه بود - خدمات اداره امنیه هم بوسیله محمول بود -
 و در بحرین قدامه ابن منطعون صاحب الخراج بود - و خدمات
 اداره امنیه را هم بجای آورد و اداره والی وسیع و مستقر بود - و عهد
 داران آن دفتر خاص از دربار خلافت مامور می شدند - چون حضرت
 فاروق اعظم عمار را بر حکومت کوفه ممتاز فرموده نفر از جمله
 اشخاص معزز و معتبر باو مامور کرد که قرض خزرجی بهم در آن
 زممره بود -

تخصیص کے منصب سرکاتبی ماموریت شد در تحریر و تقریر یک
روز گزارے ہوو۔ ابو موسیٰ اشعری کہ حاکم بصرہ ہوو سرمنشی وے
زیاد ابن سمیہ ہوو کہ از فصاحت و بلاغت وے خود حضرت
عمر رضہ متخیر شدہ و عمرو ابن العاص اکثر میگفت کہ اگر این جوان
از نسل قریش مے ہوو کل عرب زیر علم وے جمع مے آو۔
در ضلاع ہم عامل و میں خزانہ و قاضی و غیرہ مامورین ہمہ زیر دست
حاکم صوبہ مے ہووند۔ و بر طبق ہدایات وے کار بند مے شد۔
در پرگنہ جات غالباً تخصیص مدار مامور مے شد و عملہ اش زیر
دست وے مے ہوو۔

بعد از تقسیم اضلاع و صوبجات مقدم ترین امور انتظامی
انتخاب عہدہ داران ملکی و سررشتہ دستور العمل آئینہا ہوو۔
ہر چند فرمانروائے ملک بغایت بیدار مغز و قانون ملک من کل الوجو
کامل باشد لکن وقتیکہ اعضاء و جوارح حکومت یعنی عہد داران
ملکی قابل و لائق و راست باز و متدین نہ باشند و حسن تدبیر از
آنها کار گرفتہ نشو۔ ملک گاہے براہ تمدن و ترقی پے سپرنے شود۔
تدبیر و سیاست کہ حضرت فاروق رضہ در نظام ملک بجا آوردہ
اگر از روئے انصاف دیدہ شود نظیرش در ہزار ماصفات
از تاریخ عالم بنظر نئے آید۔

از آنجا کہ طبع مبارک حضرت فاروق رضہ از ابتدا خیلے جوہر

شناساں بودہ و ہر شخصہ کہ جوہر قابلیت میداشت بیک نظر بکنہ سے
 میر سید و بیدار مغزی اش بحدے بود کہ از حالات جمیع اشخاص
 قابل کہ در قلم و سلام بودند واقف بود۔ و ازین جہت ہر شخص را
 بہر خدمتہ کہ مامور فرمودہ میچکس موزون تر و مناسب تر از و ہر انجام
 آن خدمات و منصب نبودہ۔ از جملہ عرب چہار شخص بہ دہات العرب
 شہرت داشتند کہ در فن سیاست و تدبیر ملک نظیر نہ داشتند
 یعنی امیر معاویہ و عمر و ابن العاص۔ و میفرماید ابن شعبہ و زیاد ابن سمیہ
 حضرت عمر رض اشخاص مذکور را بہر استثنائے زیاد ابن سمیہ بمنصبہا
 جلیلہ ملکی ممتاز فرمود و از آنجا کہ این مردم صاحب ادعا ہم بودند
 طورے در ترصد ایشان بود کہ گاہے جرأت ارتکاب حرکت خود
 سری نکرده باشند۔ زیاد و عہد فاروقی عظیم جم جوان شانزدہ سالہ
 بود۔ ازین جہت او را بہ منصب جلیل ممتاز فرمود۔ لکن نظر بر
 قابلیت و استعداد وے مکتوبے بنام ابو موسیٰ اشعری نوشت
 کہ او را در کار و بار حکومت بانو و شیر بسازد۔ در فن حرب عمر و معبد یک
 و طلحہ ابن خالد ممتاز بودند۔ لکن در تدبیر و سیاست و خل نہ داشتند
 و از زمین سبب حضرت فاروق رض ہر دو را بہ تخت نعمان بن مقرن
 بہیم عراق مامور فرمود و نعمان را تا یکد نام فرمود کہ آنہا را در پیچ صیفہ
 سر کردہ مقرر نکند زیرا کہ ہر کس را بہر کار سے ساختند۔

عبداللہ ابن ارقم از صحابہ بود۔ بارے نامہ جواب طلب بحضور
جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم آمد و آنحضرت بجاظرین دربار
نبوت خطاب فرمود کہ جوابش کہ خواہد نوشت۔ بہ عبداللہ ابن ارقم
عرض کرد کہ من از عہدہ این خدمت می توانم برآمدنشاء اللہ۔
این بگفت و جواب کاغذ را از خود نوشتہ بحضور حضرت رسالت
پناہی صلعم حاضر آورد و چون خواندند جناب رسالت آب صلعم خیلے
خورسند شد۔ حضرت عمر رضی ہم در آن مجلس حاضر بود۔ بر جوہر قابلیت
عبداللہ شہید شد۔ و چنانکہ از علامہ ابن الکثیر وغیرہ منقول است
قابلیت وے مدام در ویل حضرت فاروق رضی بود۔ و چون عنان
خلافت بدست گرفت اورا منشی ساخت۔ چون در ہم عظیم الشان
نہاوند مجلس عام شورے منعقد شد و حضرت عمر رضی از ارکان مجلس
درین باب رائے خواست کہ کدام شخص باین مہم مامور شود۔ حاضرین
بہ اتفاق عرض کردند کہ اندازہ قابلیت ہر فرد بہ خود امیر المؤمنین بہتر
معلوم است۔ و چون حضرت عمر رضی نام نعمان ابن مقرن را بر زبان
آورد ہمہ بیک زبان گفتند کہ این انتخاب بجاست۔

عمار یا سہ از صحابہ جلیل القدر بودہ و در زہد و تقدس بے نظیر
بود و لے سیاست و تدبیر ملکی آشنای نبود۔ بلحاظ قبولیت عامہ
و دیگر مصالح اورا بہ حکومت کوفہ مامور فرمود۔ و چون بعد از چندی
معلوم شد کہ از عہدہ فرائض منصبی خود برآمدن نمی تواند مغرولش کرد

و بر طرفدارانش ظاهر شد که مشارالیه برائے این خدمت موزون
 نبود۔ صد ما نظیر دیگر از همین قبیل است و استقصا درین مختصر
 امکان ندارد و اگر شخصی اشتیاق داشته باشد باید کتب رجال را
 مطالعه نموده از حالات اشخاص قابل واقفیت حاصل کند و ببیند
 که حضرت فاروق رضی این پرزه بار در ماشین حکومت چه طور درجا
 مناسب نصب نموده۔

با این همه مدار این گونه کار خطیر بر ذمه یک شخص واحد امکان نداشت
 و بنابراین حضرت عمر رضی مجلس شورای مقرر فرمود و صحابه را خطاب
 فرموده گفت که اگر شما مردم ادا دین نکنید که خواهد کرد؟ حضرت
 ابوهریره گفت که ما ادا خواهیم کرد لیکن در آن زمان شراکت در انتظام
 ملک منافی زهد و تقدس تصور می شد۔ چنانچه حضرت ابو عبیدہ
 گفت که لے عمر رضی اصحاب رسول الله را آلوده بعلایق دنیا می کنی۔
 حضرت عمر رضی فرمود که اگر من از بزرگان دین ادا دینگیرم از که بگیرم؟
 باز ابو عبیدہ گفت که اگر من شای امیر المؤمنین بهمین طور باشم
 باید که مشاهرات بیش قرار مقرر کرده شود تا مردم بطرف خیانت
 مائل نشوند۔ العرض حضرت عمر رضی برونق آرا و مشوره صحابه اشخاص خلیه
 دیانتدار و قابل را منتخب نموده خدمات ملکی را به آنها تفویض کرد۔

لے کتاب الخراج صفحه ۶۵۔ اصل عبارت این است ان عموا ان الخطاب دعا
 اصحاب رسول الله فقال اذا لم تعیونی فمن یعینی ۱۲ من

و کسانے کہ بخدمت مہمہ مامورے شہند در اجلاس عام مجلس شورای
انتخاب آنها می شد۔ عثمان ابن حنیف ہمین طریق مقرر شدہ۔
بعض اوقات حضرت فاروق رضہ احکام بنام مالی ضلع یا صوبہ
صادر فرمودہ آنها را اختیار میداد کہ از بین خود ہا کسے را کہ بیشتر
قابل و دیانتدار باشد منتخب نمودہ بحضور بفرستند و شخصے را
کہ باین طریق منتخب می شد بحکومت آن ضلع مامور میفرمود چنانچہ
عثمان ابن فرقہ و من ابن یزید و حجاج ابن علاط ہمین طریق بحکومت
اضلاع مقرر شدہ اند و بہ تفصیل مذکور شدہ۔

مجلس شورای
بعض فقرہ
عہداران

مساعی تنخواہ

و تنخواہ مامورین اشکالے کہ حضرت فاروق رضہ پیش آمد این
بود کہ مردم در عوض بیج خدمت تنخواہ قبول نمی کردند و این را منافی زہد
و کس تصور می کردند چنانکہ اگر فی زمانہ نیز و عظیم تقدس شعار
را گفتہ شود خدمت محولہ خود را بر قاعدہ معینہ انجام میدہند
و بعض آن تنخواہ بگیرند خیالے با ایشان ناگوار می آید و اگر چیزے
بطور زہد و نیاز با نہادادہ شود از آن ہیچگونہ احتراز نمیکنند۔ در زمان
حضرت فاروق رضہ ہم اکثر اشخاص بہ ہمین خیال بودند۔ و چون
این امر خلاف تمدن و اصول انتظام بود حضرت عمر رضہ در رفع
آن سعی بلیغ نمود و برائے کارکنان سلطنت مشاہرہ مقرر فرمود۔
بارے حضرت ابو عبیدہ کہ از جملہ صحابہ کرام بود و بہ منصب سپہ
سالاری امتیاز داشت گفت کہ من حق التخدمت نمیگیرم و بر قول

خود خیلے اصرار نمود۔ آخر حضرت فاروق رضی اللہ عنہ اور ابصدہ مشکل قانع ہو گئے۔
حکم ابن خزام باہم اصرار و تکرار حضرت فاروق رضی اللہ عنہ ابداً جبرہ و وظیفہ را
قبول نہ کرو۔

شخصہ را کہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ مقرر فرمود فرمائے باو
عطا فرمائیے شد۔ در آن فرمان اختیارات و فرائض منصبی او مذکور
ہے ہو۔ و علاوہ بر فرمان شہادت اکثرے از مہاجرین و انصار
ثبت فرمائیے شد۔ و عامل بہر جائیکہ مقرر فرمائیے شد مردم را بہ حضور خود
جمع کردہ ہمان فرمان را بر ملاء فرمائیے خواند و مردم را براختیارات
و فرائض منصبی او آگاہی دست میداد۔ و چون عامل از حد اختیار
خود تجاوز میکرد و مردم را موقیع نکتہ چینی و حرف گیری بدست فرمائیے
حضرت فاروق درین باب اہتمام بدرجہ اتم فرمودہ بود تا بہر کس
از فرائض عمال باخبر شود۔ و برائے حصول این مدعا مرقع بعد از آن
(بکرات) در مقامات مختلفہ و مواقع عدیدہ خطبہ ما خواندہ۔
چنانچہ در یک خطبہ کہ در مجمع عام خواندہ عمال را بالغایذ ذیل خطاب
فرمائیے شد:-

تفصیل فرائض
عمال و فرائض
خلافت

آگاہ باشید من شمارا امیر

و سخت گیر مقرر نہ کردہ ام۔ بلکہ

أَلَا وَآلِيَّ كَمْ بَعَثْتُكُمْ أُمَرَاءَ

وَلَا جَبَّارِينَ وَلَكِنْ بَعَثْتُكُمْ

لہ طبری صفحہ ۲۵۷ - لہ کنز العمال جلد ۳ صفحہ ۳۲۲ - لہ طبری صفحہ ۲۷۷

و اسد الغابہ تذکرہ حذیفہ ابن الیمان ۱۲ منہ

أَيُّمَّةَ الْهَدَى يَهْتَدِي بِكُمْ فَأَدُوا
عَلَى الْمُسْلِمِينَ حَقُّوهُمْ وَلَا
تَضْرِبُوهُمْ فَمَنْ دَلَّ عَلَى الْإِثْمِ
فَتَقَاتُواهُمْ وَلَا تَحْمِلُوا أَوْثَانَهُمْ
وَلَا تَسْتَأْثِرُوا عَلَيْهِمْ فَتَقَطِّلُوهُمْ

امام ہدایت مقرر کردہ ام کہ مردم پیروی
شما بکنند۔ شما را باید کہ حقوق مردم را
او اکیند و آنھما را زد و کوب نکیند کہ
ذیل سے شونہ و تعریف بیجا ہم نکیند و مبالغہ
مبتلا نشوند و رائے خود بر واد خوا مان نہید
زیر دستان زیر دستان را بخورند و خود را در هیچ ام
بر آنھا ترجیح نہ مید کہ دین است بر آنھا جھار و آدم است

شخصہ کہ عامل کہ ام ضلع مقرر می شد حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ
رو بروئے جمعی از صحابہ فرمان عنایت میفرمود و صحابہ را شاہد میکرد و
و مدعا این بود کہ در باب لیاقت و فرائض آن شخص یک گونه اعلان شود
و درین امور از ہر عامل عہد میگفت :-

(۱) بر اسب ترکی سوار نشوند۔

(۲) لباس نازک نہ پوشند۔

(۳) آرد و پختہ یعنی ترمیدہ یا میزیدہ نخورند۔

(۴) حاجب و دربان بر در خانہ خود مقرر نکنند۔

(۵) در خانہ خود را مدام از برائے واد خوا مان و صاحبان حاجت واکندارند۔

شرائط مذکورہ را در ہر فرمانی درج می کرد۔ و در مجمع عام قرات
می فرمود۔

در باب چند ام
از عمال عہد
گرفته میشد۔

مال و اسباب عامل را در وقت تقریرش سنجیده سیماہ آنرا
بہ تفصیل نگہ میداشت و چون مال او فوق العادہ بنظر مے خور و از
مواخذہ مے فرمود۔

رباب چند
امور از مال
عہد گرفتہ
مے شد۔

بارے اکثرے از عمال دیرین بلا مبتلا شدند و خالد ابن صعق
حضرت فاروق اعظم را بذریعہ شعار ازین واقعہ اطلاع داد و جناب
ممدوح جمیع املاک آنہا را سنجیدہ نیمہ را ضبط و داخل بیت المال نمود
چند بیت شکایت کہ در آنہا اسمائے عمال مندرج است حسب
ذیل است :-

ابلق امیر المؤمنین رسالتہ فانت امین اللہ فی المال والامر
فلاتدعن اهل الرسایق والقرۃ یسیعون مال اللہ فی لادم الوفور
فادسل الی الحجاج فاعرف حسابہ وارسل الی جذو وارسل الی بشر
ولا تنسین النافعین کلیہما ولا ابن غلاب من سرۃ بنی نصر
وما عاصم منها بصفر عیسایہ و ذالک الذی فی السوق موئنی بدی
وشبلا فسئلہ المال ابن محرش فقد کان فی اهل الرسایق واذکو
نوؤب اذا ابو وفقر واذ اغزوا وافی لہم وفرو سنا اولی وفرو
اذ التاجوالدادی جاء بفارۃ
من المسک راحت فی مفارقم تجر

لہ فتوح البلدان صفحہ ۲۱۹ - کان عمر ابن الخطاب یکتب اموال عمالہ
اذا اولاہم ثم یقاسمہم ما زاد علی ذلک ۱۲ منہ

طلب فرمون
عمال در ایام
حج

بجمیع عامل از دربار خلافت فرمان شدہ بود کہ ہر سال
بتقریب ایام حج در مکہ معظمہ حاضر شوند و بنا بر آن مردم از ہر طرف
مے آمدند و حضرت عمر رضہ در مجمع عام ایستادہ علی الاعلان میفرمود
کہ ہر کسے از کدام عامل شکایت دارد بیان کند و در آن ہنگام
شکوہ ہائے جزوی ہر سہم بحضور پیش مے شد و حضرت فاروق
بعد از تحقیق و تفتیش کامل تدارک میفرمود۔ بارے حضرت
فاروق رضہ در یک مجمع کلام خطبہ خواند و فرمود کہ اے عزیزان من
کہ عامل را در اضلاع ملک مقرر و روانہ میکنم۔ مدعا این نیست کہ
آنها شما را سیلہ بزنند یا مالہائے شما را غصب کنند بلکہ مدعا اے
من این است کہ بشما سنت رسول اللہ صلعم تعلیم کنند۔ و اگر کدام
عامل برخلاف امر من کار کردہ باشد بحضور من آشکار کنید کہ انتقام
بگیرم۔ عمرو ابن العاص کہ نائب الحکومہ مصر بود بجائے خود ایستادہ
گفت اگر کدام عامل برائے تادیب کسے را گوشمال کند آن ہم
مستوجب سزا خواہد بود۔ ؟ حضرت عمر فرمود۔ بخدائے
کریم کہ جان من در قبضہ قدرت اوست در آن صورت ہم حکما
سزا خواہم داد زیرا خود من از جناب رسالت مآب صلعم ہمین طریق
لے تاریخ طبری صفحہ ۲۶۸۰۔ وکان من سنتہ عمر سیرتہ ان یاخذ عمالہ
بموافاة الحج فی کل سنتہ ولیحجرہم بذلک عن الرعیۃ
ولیکون لشکاۃ الرعیۃ وقتا و غایتہ ینہونہا فیہ الیہ ۱۲ منہ

عمل اِمشاہہ نمودہ ام۔ مان اہل اسلام رازد کو ب نکیند۔ ورنہ ذلیل ٹھہرند
شدہ و حقوقِ شان را تلف نکیند ورنہ بکفرانِ نعمت مجبور خواهند شد۔
بارے حسب معمول جمیع عمال حاضر دربار خلافت بودند و
شخصے از حاضرین دربار عرض کرد کہ لے امیر المؤمنین عامل شہام را
بے تقصیر صد ضرب دُرّہ زدہ است۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ را
فرمود کہ در ہمان مجمع عام عامل را صد ضرب دُرّہ بزند۔ عمرو ابن العاص
بجائے خود ایستادہ عرض کرد کہ این امر بر عمّال خیلے شاق خواہد
گزشت۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمود امکان ندارد کہ من از ملزم انتقام
نگیرم۔ عمرو ابن العاص بالبحاح و خوشامد داد خواہ را راضی کرد
کہ بعوض ہر ضرب دُرّہ دو اشرفی طلا بگیرد و از دعوائے خود
آبرا کند۔

برائے تحقیق شکایت کہ ہر وقتہ بخلاف عمال بحضور میر سید
یک ادارہ خاص تاسیس کرد۔ و محمد ابن مسلمہ انصاری را بہ آن
منصب مامور فرمود و او از اکابر صحابہ و در جمیع غزوات در رکاب
نبوی صلعم حضور داشت۔ بارے جناب رسالت پناہی صلعم بتقریب
مہمے از مدینہ منورہ برآمد و او را بطور ناٹب خود در مدینہ گذاشت۔
حضرت عمر رضی اللہ عنہ این خصوصیات را بد نظر داشتہ اورا باین منصب
جلیل ممتاز فرمود۔ و چون بخلاف کد ام عامل شکوہ
بدر بار خلافت میر سید۔ محمد ابن مسلمہ از برائے تحقیقات

تحقیقات
احوال عمال

ما موزعے شد۔ و بموقع متنازعہ فیہ رفته در مجمع عام از مردم استنطاق
میکرد۔ در ۲۱^م مردم بر علیہ سعد وقاص کہ ہم قادیسیہ را فتح
کرده و نائب الحکومتہ کو فہ مقرر بود بدر بار خلافت شکایت آوردند و این
شکایت در فرصتی برخواست کہ ایران با ساز و سامان فراوان تہیہ از
جنگ نموده بود و قریب یک و نیم لک فوج فراہم آورده قریب نہاوند
رسیدہ بودند۔ در اثنا سئہ ہمین حال مردم شکایت آوردند حضرت
عمر رض فرمود۔ ہر چند این موقع خیلے خطرناک و نازک است و در باب
این ہم خیلے متردد ہستم لکن این تزد وافع از تحقیقات معاملہ
سعد وقاص نمے شود و فی الفور محمد ابن مسلمہ را بحوفہ فرستاد
و او در سجہ کو فہ مردم را جمع کردہ استنطاق کرد و سعد ابن وقاص را
با خود بہ مدینہ منورہ آورد و در آنجا خود حضرت عمر رض بہ نفس نفیس
از و استنطاق کرد۔

کیشن بینی
پنجائت

بعض اوقات حضرت فاروق رض چند نفر را بطریق پنجائت
رو فہ تفتیش برائے تحقیقات معاملات روانہ فرمود۔
واقعات متعدد ازین قبیل در تواریخ مذکور است۔ بعض اوقات
عمال را در دار الخلافت مدینہ خواستہ خود بالذات تحقیقات میفرمود۔

۱۔ اسعد الغابہ۔ تذکرہ محمد ابن مسلمہ۔ و طبری در تعاللات مختلفہ تصریح میکند کہ محمد ابن مسلمہ
تحقیقات عمال ما موز بود ۱۲۰ھ تفصیل این واقعہ در طبری صفحہ ۲۶۰۶ الی ۲۶۰۸ مذکور است
و در صحیح بخاری ہم بطریق این اشارہ رفته است۔ مطالعہ کنید کتاب مذکور جلد اول صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ میر تقی میر

واین در صورتی مے بود کہ عامل نائب الحکومہ یا منصبدار عظم از کرام صوبہ مے بود۔ چنانچہ در باب ابو موسیٰ اشعری نائب السلطنۃ بصرہ شکایت بحضور خلافت رسید۔ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ بقلم مبارک بیان داد خواہ قلبی نہ فرمود و ابو موسیٰ را بحضور خواستہ تحقیقات فرمود۔ الزاماتے کہ بر علیہ ابو موسیٰ اقامہ شدہ بود حسب ذیل است :-

۱) ابو موسیٰ از جملہ اسیران جنگ شصت نفر رئیس زاوگان را برائے خدمت خود منتخب و بحضور خود نگہ کردہ است۔

۲) در اسیران مذکور کینیے است و با و دو وقتہ غذائے مکلف دادہ مے شود حالانکہ عوام اہل اسلام را این قسم غذا مطلق میسر نئے آید۔

۳) کار و بار حکومت را بزیاد ابن سمیہ تفویض نمودہ و آن بر سیماہ و سفید اختیار کلی دارد۔

بعد از تفتیش الزام اول غلط برآمد۔ الزام سوم را ابو موسیٰ جواب داد کہ زیاد شخصے صاحب تدبیر و سیاست است و بنا بران من اور امشیر کار خود ساختہ ام۔ حضرت فاروق عظم زیاد را بدر بار خلافت خواستہ قوت تدبیر سیاسی اور ابمعیار امتحان بنجیر و معلوم شد کہ در حقیقت شخصے قابل است و بنا بران خود حکام بصرہ را ہدایت فرمود کہ زیاد را در امور مملکت امشیر خود بسازند۔ اما الزام

دوم را نتوانست جواب دهد و ازین جهت کینہ را از تصرف کشتیدہ از خطایائے عمال بازخواست شدیدے میفرمود خصوص در امورے کہ وال باشد بر ترقع و امتیاز و نمود و مخز مواخذہ سخت میکرد و اگر بیایہ ثبوت میرسید کہ فلان عامل مریض را عیادت نمیکند - ضعیف و مساکین را بدر باروے باز نیست فی الفور او را از خدمت معزول میفرمود۔

یک مرتبہ بیازار گذر کرد۔ از یک طرف ندائے بگوشش آمد کہ لے عمر رضہ آیا چند قاعدہ کہ از برائے دستور العمل مقرر کردہ کفایت میکنند کہ از مواخذہ آخرت و عذاب الہی برہی ؟ تو چہ خبر داری کہ عیاض ابن غنم عامل مصر لباس نازک مے پوشد و بردخانہ حاجب گماشتہ۔ حضرت عمر رضہ محمد ابن مسلمہ را بہ حضور خواستہ فرمود کہ عیاض را بہمان حالے کہ داشتہ باشد ہمراہ خود بدر بار خلافت حاضر کند۔ محمد ابن مسلمہ بمصر رسید و دید کہ فی الواقع دربانے بر در گماشتہ و قمیصے از رخت نازک در بر کردہ محمد بہ ہمان لباس و ہیئت عیاض را ہمینہ آورد و حاضر در بار خلافت کرد۔ حضرت فاروق رضہ آن قمیص را کشیدہ قمیصے از نمند و پوشاند و رمہ گو سفند را خواستہ فرمان داد کہ یہ صحرا گو سفند بچرانند۔ عیاض را مجال زکا از امتثال فرمان نہ بود۔ و بار بار میگفت کہ ازین زندگی مرگ بہتر است

حضرت عمر فاروق فرمود کہ باعث عارِ چسیت ؟ پد رت بنام غنم
شہرت داشت - و موجبش جز این نبود کہ گوسفت دے چرانہ -
الغرض عیاض از صدق دل توبہ کرد و تادم و اسپین در سر انجام فریض
منصبی گاہے کوتاہی نکرد -

حضرت سعد وقاص در کوفہ برائے خود خانہ تعمیر کردہ بود کہ پیش خانہ
یعنی قابوچی خانہ ہم داشت - حضرت عمر رضہ را برین حال آگاہی دست
داد - گمان برد کہ در بان خانہ مذکور اہل حاجت و دادخواہان را سد
راہ عرض بودہ باشد - و محمد بن مسلمہ را فرمود کہ در کوفہ رفتہ قابوچی
خانہ سعد را آتش زند - فرمان مبارک بطریق اکمل و اتم تعمیل شد
و سعد وقاص بحالت سکوت این نظارہ را بحشیم خود مشاہدہ میکرد -
اگرچہ این چنین کار را بظاہر قابل اعتراض است زیرا تعزیر بمعاشرت
وافعال شخصی مامورین منافی اصول آزادی است - لاکن حقیقت
این است کہ غرض حضرت عمر رضہ محض این بود کہ در جمیع مملکت روح
مساوات و جمہوریت دمیدہ شود - و برائے حصول این مدعا غیر ازین
چارہ نبود کہ خلیفۃ المؤمنین بذات خود وارکان سلطنت ہم کہ بمنزلہ
دست و بازوئے خلیفہ مے باشند - از برائے عوام اسوہ حسنہ باشند
عوام را اختیار است کہ ہرچہ خواهند بکنند - چہر کہ اثر افعال و اعمال عوام
بذات خودشان محدود مے ماند - لاکن ارکان سلطنت اگر ورنہ

معاشرت ممتاز باشند۔ لاریب عوام رعایا
 و اگمان بحقارت خودشان پیدا شدہ بمرو زمان
 ہمگی خصوصیات سلطنت شخصی بظہور آید۔ طورے کہ یک
 شخص واحد بمنزلہ آقا تصور شود و دیگران بلا استثناء بمنزلہ غلامان
 پنداشتہ شوند۔ بر علاوہ شخصیکہ از فطرت عرب باخبر باشد
 یہ آسانی باور مے تواند کرد۔ کہ این گونه طریق عمل ابداً از حکمت خالی
 نبود۔ مساوات و عدم ترجیح کہ فی زمانہ اصطلاح سوشیالزم تعبیر
 مے شود خاصہ طبعی عرب بودہ۔ و ہر سلطنتی کہ بر این اصول در عرب
 اساس مے یافت لاریب نسبت بدیگر اقسام سلطنت بیشتر کامیاب
 مے شد۔ و از ہمین سبب اینگونه احکام در باب مساوات وغیرہ
 اکثر بد اخل عرب محدود بود۔ والا امیر معاویہ در ملک شام بہ بسیار
 ساز و سامان اوقات خود را بسر برد۔ و حضرت عمر رضی اللہ عنہ
 تعرض فرمود۔ چون بتقریب سفر شام حضرت عمر رضی اللہ عنہ جاہ و جلال
 امیر معاویہ را مشاہدہ نمود ہمینقدر فرمود اکسر و ائینہ یعنی این جاہ و
 جلال نوشیروانی چہ معنی دارد؟ امیر معاویہ عرض کرد کہ درین جا
 اکثر باہل روم معاملہ مے افتد و اگر طرز معاشرت این گونه نباشد
 رعب سلطنت اسلام در دل ایشان جائے گیر نمی شود۔ چون
 این عذر بمع مبارک حضرت فاروق رضی اللہ عنہ رسید سکوت فرمود۔
 حضرت عمر رضی اللہ عنہ برائے حصول این مدعا کہ مامورین اسلام در آدا

وظائف منصبی خود از جاده دیانت و انصاف بجا آورنگند مشاھرہ
زیاد مقرر فرموده بود۔ دول اروپا بعد از تجربہ بسیار این اصول را
دستور العمل خود ساخته اند و سلطنتہائے ایشیائی کہ چند ان عاقبت
اندیش نیستند و آئین مال سرکار و رشوت ستانی خاصہ مامورین شدہ
است۔ ہر چند در آن زمان اسباب تعلیش خیلہ ارزان بود لاکن
با این ہمہ حضرت فاروق رضا از راہ دور بینی برائے عمال منصبداران
علیٰ قدر مرا تہم مشاھرہ ہائے معقول مقرر فرمود۔ چنانچہ مشاھرہ
صوبہ داران تا پنج ہزار سالانہ میر سید مستے کہ از مال غنیمت بایشان
میر سید علاوہ از تنخواہ بود۔ چنانچہ تنخواہ امیر معاویہ یکہزار وینار ماہو
یعنی پنج ہزار کلداری بود۔ (معاول یکصد ہشتاد ہزار افغانی سالانہ)
در جدول ذیل فہرست اجمالی عمال حضرت فاروق اعظم
درج است۔ بر ناظرین کتاب ہویدا خواہد شد کہ حضرت فاروق
در ماشین حکومت چہ قدم پرزہ مارا بہ استعمال آورده و بیچہ
ترتیب خوب ہر یک را مرتب نموده :-

فہرست مامورین فاروقی

اسم مامور	مقام ماموریت	عہدہ	کیفیت (ملاحظات) مامور
ابو عبیدہ	شام	والی	از صحابہ کرام دودعشرہ مبشرہ داخل ہوئے۔
یزید بن ابی سفیان	"	"	در کل خاندان نبویہ شخصے از ان قابلتر نبوده۔
امیر معاویہ	"	"	در تدبیر و سیاست ملک شہرت عام از فاتح مصر است۔
عمرو ابن العاص	مصر	"	خال جناب رسول اللہ صلعم ہوئے۔
سعد بن ابی قاص	کوفہ	"	از مہاجرین است و بصرہ را آباد کردہ۔
عقبہ ابن غزوہ	بصرہ	"	از صحابہ جلیل القدر و مشہور است۔
ابو موسیٰ اشعری	"	"	خود جناب سالت ماب صلعم اور اعلیٰ مکہ مقرر فرمودہ۔
عثمان بن اسیر	مکہ معظمہ	"	از فضلاء صحابہ است۔
نافع ابن الحارث	"	"	برادر زادہ ابو جہل و از اشخاص معتبر است۔
خالد بن العاص	"	"	بعد از وفات جناب سالت ماب صلعم در حادثہ
عثمان ابن ابی العاص	طائف	"	از تلامذہ میں شخص ارک اہل طائف نمودہ۔
یعلیٰ ابن امیہ	یمن	"	از صحابہ ہوئے و در کرم شہرت عام دارد۔
علاء ابن الحضرمی	"	"	شخص صاحب اقتدار و اثر بود و رسول اللہ صلعم اور اعلیٰ یمن مقرر فرمودہ۔
نعمان	مدائن	حبشہ صا. الخراج (مدیر مالیہ)	

اسم مامور	مقام ماموریت	عهد	کیفیت (ملاحظات) مامور
عثمان بن الحنیف	اضلاع قرا	سرکرده صنعت	در حساب و کتاب و پیمائش مساحت اراضی مهارت تامه داشته -
عیاض بن غنم	جزیره	والی	فاتح جزیره بود -
عمر ابن سعد	حمص	=	حضرت عمر را در اخیلا بنظر اعتبار و عزت میدید -
حذیفه بن الیمان	مدائن	=	از صحابه مامور در آزاد کردن حبیب سول الله صلعم بود -
خالد بن ولید	اصفهان	افسر خزان	x
سمه ابن جندب	سوق الاهواز		از اکابر صحابه بوده -
نعمان ابن عدی	بیسان		از صحابه اول همین شخص مال وراثت یافته بود -
عرفجه ابن هرثمه	موصل	مهمترین جمع و بیست مالیه	در موصل همین شخص قشون عربی را ترتیب داده -

صیغه محاصل - خراج

نظم و نسق خراج در تاریخ تمدن عرب اختراع جدید بوده - اگرچه قبل از ظهور اسلام بعض خاندانهای عرب که مالک تاج و تخت بودند جمیع اداره سلطنت را تا ریس داده اند - لکن در باب محاصل هیچ انتظامی بوجود نیامده بود - در آغاز اسلام همینقدر

طبق خراج را
در عرب حضرت
مردم ایجاد
نمود

بوقوع آمد که بعد از فتح خیبر یہود درخواست نمودند کہ ما مردم در کار و با
 زراعت مهارت کامل داریم و بنابران امید داریم کہ اراضی خیبر
 در تصرف ماگزاشته شود۔ جناب رسول اللہ صلعم درخواست
 شان را بمعرض قبول آورده مالئہ جنس برایشان مقرر فرمود۔
 بر علاوہ در مقاماتے کہ باشندگان آنجا بحلقہ اسلام داخل شدند
 بر اراضی زرعی عشر مقرر شد کہ یک قسم زکوٰۃ بود۔ در عہد
 حضرت ابو بکر رض بعض قسمتہای عراق در تصرف اسلام درآمد لکن
 در باب خراج انتظامے شد بلکہ بطریق سرسری یک رقم خاص
 مقرر گردید۔

چون حضرت فاروق رض را از مہمات جنگ فی الجملہ اطینت
 دست داد یعنی در ۱۶ھ از یک طرف بر عراق تصرف کامل حاصل
 شد۔ و از طرف دیگر بسبب فتح یرموک بازوئے قوت رومیان
 در ہم شکست۔ جناب مدد روح بنظم و نسق ملک توجہ مبذول فرمود
 افاشکالے درین باب سد راہ شد۔ چہ امرائے فوج اسلام
 بہ اصرار گفتند کہ قلمرو مفتوحہ ہمہ بہ صلہ خدمات جنگ ما را در جاگیر
 عطا شود۔ و باشندگان آن غلام باشند۔ بعد از فتح عراق حضرت
 فاروق اعظم سعد و قاص را حکم نفوس شماری داد۔ و سعد بر
 طبق این فرمان جد و لہائے نفوس شماری را مرتب نموده بدربار
 خلافت فرستاد۔ و چون تعداد جمیع باشندگان ملک را با فوج

موازنہ نمودند معلوم شد کہ فی نفر سپاہی در حصہ ۳ نفر رعایا
 می آید حضرت فاروق عزم مصمم فرمود کہ اراضی ملک در
 قبضہ باشندگان ملک بماند۔ و ایشان را بہر قسم آزادی داده
 شود۔ و بعضے از اکابر صحابہ مانند عبدالرحمن ابن عوف و غیرہ باہل
 فوج ہمزبان بودند و حضرت بلال سجدے اصرار نمود کہ حضرت فاروق
 عظم رضم ملول شدہ فرمود۔ اَللّٰهُمَّ اَكْفِنِيْ بِلَالًا يُّعْنِيْ
 خدام از بلال نجات بدہ۔ استدلال حضرت فاروق رض این بود
 کہ اگر ممالک مقبوضہ بر افواج تقسیم شود۔ آیندہ مصارف تہیہ
 جنگ و حفاظت ثغور از حملات خارجیہ و قوام امن و امان از
 کجایہ شود۔ عبدالرحمن ابن عوف گفت ہمان اشخاص کہ بزور
 شمشیر فتح ممالک کردہ اند استحقاق تصرف دارند و نسل ہائے
 آیندہ را ممالک مفتوحہ چگونہ بے مشقت برسد۔ و چون حکومت
 حضرت عمر رض بیشتر بہ جہوری مانا بود و قضیہ بر کثرت رائے اہل
 اسلام فیصلہ می شد حضرت فاروق رض اجلاس عام از اہل اسلام
 منعقد فرمود و از قدمائے مہاجرین و انصار پنج نفر سرکردگان قبیلہ
 اوس و پنج نفر سرکردگان قبیلہ خزرج بجمیثیت و کلائے قبائل
 در آن شریک شدند۔ حضرت علی رض و حضرت عثمان و طلحہ بارائے
 حضرت عمر رض اتفاق نمودند۔ و باوجود این فیصلہ قطعی نشد۔ چند روز

لہ طبری صفحہ ۲۴۶۷ و فتوح البلدان صفحہ ۲۶۶ و کتاب الخراج صفحہ ۲۱ - ۱۲ منہ

متواتر سلسله بحث جاری بوده و آخر حضرت عمر رض را این آیه
 کریمه بیاد آمد که در فیصله این بحث نصّ قطعی بوده: **لِلْفُقَرَاءِ
 الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ** - حضرت فاروق
 اعظم باخر این آیه و **الَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ** - استدلال گرفت
 که در فتوحات نسل ما ئے آینده هم استحقاق دارند و اگر ممالک
 مفتوحه بر فاشحین تقسیم شود از برای نسلها ئے آینده چیزی
 باقی نخواهد ماند پس بجائے خود ایستاده نطقه موثر فرمود و در
 استدلال خود این آیه را قرائت کرد -

استدلال
 حضرت عمر رض

حضار همه بیک زبان گفتند که لاریب را ئے خلیفه وقت
 مقرون بصواب است و بر بنائے این استدلال اصول مبنی
 شد که ممالک مفتوحه ملک فوج تصور نمی شود بلکه ملک حکومت
 قرار داده می شود و نسلها ئے آئینه از مفاد آن محروم نمیگردند
 بعد از بنائے این اصول حضرت فاروق رض عثمان توجّه بصوب
 جمع بستی ممالک مفتوحه منعطف فرمود و چون عراق بجد و عرب
 ملحق بود و بسبب سکونت اکثرے از قبائل عرب در آن یکے از
 صوبجات عرب تصور می شد سلسله جمع و بستی از عراق آغاز
 نمود و ملحوظ حضرت عمر رض مدام این اصول بود که چون سر رشته
 انتظام کدام ملک میفرمود از رسوم قدیمه آن اطلاع حاصل میکرد
 و اکثر انتظامات قدیم را بعد از اصلاح جزوی بجال میداشت -

جمع و بستی
 عراق -

طریق مالگزارى عراق این بوده کہ بر ہر قسم مزر و عہدیک مالئہ خاص
مقرر بود و آنرا اہل زراعت بسہ قسط ادا میکردند۔ این طریق
مالگزارى را نخستین قبا و مقرر کرد و نوشتہ روان بہ حد تکمیل رسانید
و تا عہد نوشیروان در تعیین مالئہ دام این اصول را مد نظر و داشتند
کہ مالئہ از نیمہ حاصل بیشتر نباشد۔ خسرو پرویز بر آن افزودہ و در
عہد یزدگرد تغیرات دیگرے ہم بوقوع آمدہ۔ حضرت عمرؓ بر آ
مزید تحقیقات بمساحت اراضی امر فرمود۔ و در سر انجام این خدمت
بر علاوہ ویانت اطلاع و ہارت در فن مساحت ہم شرط بود۔
و تا آن زمان پیچہ فنونے در عرب رواج نہ داشتہ۔ و بنا بران
فی الجملہ اشکالے سد راہ شدہ و بالاخر دونفر از اکابر صحابہ بنی عثمان
ابن حنیف و حذیفہ ابن الیمان را منتخب فرمود۔ چہ بسبب سکونت
در عراق ہمارے کامل در فن مساحت پیدا کردہ بودند۔ قاضی ابویونس
در کتاب الخراج مے آورد کہ مساحتان چندان بہ تحقیق و صحت
پیمائش نمودند کہ گویا کدام رخت گران بہائے پیمائش کردہ
باشند۔ پیمانہ پیمائش بدست مبارک خلیفہ تیار شد۔ و چند
ماہ متواتر بممال اہتمام و سرگرمی کار مساحت جاری ماند۔ کل رقبہ
لک ۳۷۵ میل طول و ۲۴۰ میل عرض یعنی ۳۰۰۰۰ میل مکمل
بر آمد۔ و علاوہ از کوہستان و دشت و انہار رقبہ قابل زراعت
سہ کروہ و شصت لک جریب قرار دادہ شد۔ و حسب الامر خلیفہ

افران صیفہ
جمع بست
کا رگزاران
مالئہ

کل رقبہ عراق

الملك خاندان شاهي و اوقات آتش كده باو الملك شخا صيكة لاو آتش
يا فزار يا باغي بودند. و نیز اراضي كه از برائے تيارى شوارع و مصارف
چا پار مخصوص بوده و اراضي و ريار آمدگى و مرغزار با حسب الامير خليفه
همه در ذيل خالصه قرار يافت. - فاروق اعظم اين قسم الملك را
كه حاصلاتش تا هفتاد يك سالانه ميرسيد از برائے رفاه عام
مخصوص فرمود. و چون شخصه را در جلد وى خدمت اسلام مستحق
جاگير ميديد چيزى از خالصه باو عطا مى فرمود و لى اراضي مذكور
ابداً از خراج يا عشره مستثنى نبود. - باقى كل اراضي را در ملك قباضا
قديم او باقى گذاشته بآليه حسب شرح ذيل بليسته شد.

شرح بآليه

جنس غله	فى جريب	بآليه سالانه
گندم	"	۲ درهم
جو	"	۱ درهم
پنبه	"	۶ درهم
پنبه	"	۵ درهم
انگور	"	۱۰ درهم
نخلستان	"	۱۰ درهم
سكندر	"	۸ درهم
بقولات	"	۳ درهم

له كتاب الاول من غير سنه ساسان و ذكر اول من وضع الخراج ۱۲ منه

خراج عراق

در بعض مقامات نظریہ قابلیت اراضی در شروح فوق چیزے
تفاوت بوقوع مے آمد مثلاً در گندم فی جریب ۴ دریم و در جو فی
جریب ۲ دریم مقرر باین طریق جمیع خراج عراق ۸ کروڑ و شصت
لک دریم قرار داده شد۔ از آنجا کہ جوہر قابلیت ہمتیمان صیغہ
پیمائش متفاوت بود۔ در تخصیص مالیہ ہم تفاوت ماند باز ہم
چیزیکہ بعد از وضع مالیہ برائے مالکان اراضی ماند از جمع مقررہ
خیلے زیادہ بود۔ حضرت عمر رضی عنہ مراعات رعایا کے ذمے را بعد سے
داشت کہ ہر دو ہمتیمان مساحت را بحضور خواستہ استفسار
مے فرمود۔ مبادا در تخصیص جمع شدہ کردہ باشید ؟ عثمان
بجواب عرض کرد کہ نہ خیر بلکہ ہمیں قدر دیگر ہم گنجائش دارد۔

زمینداران و تعلقداران قدیم کہ در اصطلاح ایران بہ مرزبان
و دیہقان شہرت داشتند منصب ہمہ را حضرت عمر رضی عنہ
بدستور سابق بر حال و حقوق و اختیارات شان را ثابت داشت
و جمع بست اراضی آن قدر اہتمام و احتیاط فرمود کہ اگرچہ شروح
مالیہ نسبت بہ شروح نوشیروانی زیادہ بود و لے اراضی لا مزرع
بکثرت آباد شد و دفعۃً در پیداوار و زراعت ترقی روز افزون
پدید آمد چنانچہ در سال دوم بعد از جمع بست مقدار خراج از ہشت
کروڑ تا بدہ کروڑ و بست ہزار دریم رسید۔ از ان بعد ہر سالہ

زمینداران
و تعلقداران
قدیمترقی پیداوار
ملک

ترقی معتد بہ بظہور می آمد۔ و با این ہمہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ
محتاج بود کہ ہر سال وقتیکہ خراج عراق می آمد وہ نفرتی و معتمد را
از کوفہ و دہ نفر از البصرہ خواستہ پچہار بار سو گند شری می داد و می سپرد
کہ در ایصال مال بہ بیچکیس از رعایای اہل اسلام و اہل ذمہ از
عدا انصاف تجاوز نہ شدہ باشد۔ ؟

مقدار مالیکہ
در عہد حضرت
عمر رضی اللہ عنہ
شد۔ بعد از آن
کما ہے وصول
نشد۔

طرفہ تر آنکہ مالیکہ مقررہ در عہد فاروق رضی اللہ عنہ خیلہ اندک و جزوی
بود و بر عکس عادتش خیلہ افزون می شد و در عہد سلاطین ما بعد
ابدآبان در جہ عائدات بالغ نہ گشتہ۔

حضرت عمر ابن عبدالعزیز اکثر می گفت کہ حجاج را نہ لیاقت دین
بودہ و نہ کفایت دنیا۔ در عہد حضرت فاروق رضی اللہ عنہ عراق بہ دہ
کرور و بیست و ہشت لک درہم بالغ گشتہ و در عہد زیادہ کرور
پانزدہ لک۔ و حجاج با ہمہ جور و ستم فقط دو کرور و ہشت لک
درہم وصول نمود۔ عہد حکومت خلیفہ مامون الرشید عباسی ہر چند
کہ در عدل و انصاف شہرت دار و لاکن در آن عہد نیز خراج عراق
ازہ کرور و چہل و ہشت لک زاید نبود۔

لہ کتاب الخراج صفحہ ۶۵۔ اصل عبارت کتاب عز بن ابی ہنت۔ ان عمرو
الخطاب کان یحب العراق کل سنۃ ما بہ الف الف اوقیۃ
ثم ینخرج الیہ عشرۃ من اهل الکوفۃ و عشرۃ من اهل البصرۃ یشہدن
ادبع شہادۃ بانہ من طیب ما فی ظلم مسلم ولا معاہدہ لہ عجم البلدان۔ ذکر سواد ۱۲

دفتر خراج در
زباہائے
پارسی و رومی

تا بحدی کہ از مطالعہ تواریخ اسلام معلوم می شود۔ حضرت
عمر رضی بدون از عراق دیگر صوبہ ہائے ممالک مفتوحہ را بر حسب
اراضی نفرمود بیکہ صیغہ جمع بست و دفتر مالگذاری قدیم را بحال گذاشت
بلکہ السنہ مرویہ دفاتر را ہم تغیر نفرمود مثلاً قبل از فتح اسلام دفاتر
ایران و عراق در زبان فارسی و دفاتر شام در زبان رومی و دفاتر مصر
در زبان قبطی بودہ و در عہد مبارک حضرت عمر رضی ہم بہمان زبانہا
باقی ماند۔ و در دفاتر صیغہ خراج کسانے کہ از مردم پارسی و یونانی و
قبطی مامور بودند بدستور سابق بحال ماندند۔

در ملک مصر جمع بست مالیہ کہ در عہد فرعون مقرر شدہ بود تا المیز
(بطالہ) ہم بہمان را قائم داشت۔ و در عہد حکومت رومائے کبیر
بہمان طریق جاری ماند۔ فرعون تمام اراضی ملک را پیمائش نمودہ
و در تشخیص جمع و طریق اداے مالیہ اصول ذیل را قرار دادہ بود:-
(۱) خراج بدو طریق یعنی نقد و جنس وصول شود۔

(۲) بلحاظ حاصلات چند سال متواتر اوسط حاصلات سنجیدہ و بقرار
بہمان اوسط جمع تشخیص شود۔

(۳) مبعادیند و بست چہار سال باشد۔

قواعد مالگذاری
مصر در عہد
فرعون

لے پروفیسر یعنی درس *evan berchem* کتابیہ در زبان فرانسوی در باب
قانون مالگذاری اہل اسلام نوشتہ۔ این حالات را میں از کتاب مذکور اقتباس نمودہ ام۔ در صفحات آئندہ
کتاب نیز بکتاب موصوف حوالہ دادہ خواہد شد و کتاب باین نام موسوم است *L'apropriete
territoriale et l'impôt foncier sous les
premiers califes*

اضافہ اہل
روم در قواعد
مالگذاری -

اہل روم در عہد حکومت خود قواعد فرعونی را بحال داشتند
لاکن این قدر اضافہ نمودند کہ ہر سال بر علاوہ از خراج مقررہ مقدارے
کثیر از غلّہ مصر بدار السلطنت قسطنطنیہ حمل و نقل میکردند و نیز از
برائے آذوقہ فوج در ہر ولایت ملک غلّہ از مصر مے بردند و در
جمع خراج محسوب نمے شد۔

حضرت عمر رض
طریقہ قدیم را
صلاح فرمود۔

حضرت عمر رض ہر دو قاعدہ جابرانہ را لغو نمود۔ مورخین از و پامیکونید
کہ در عہد حضرت عمر رض نیز این قاعدہ معمول بودہ چنانچہ در ایام قحط
عرب قرار قاعدہ قدیم غلّہ از مصر بمدینہ منورہ فرستادند و لے قول
ایشان سراپا غلط و فقط دلیل است بر قیاس بازی ایشان شک
نیست کہ در عام القحط غلّہ از مصر آوردند و بعد تا سالہائے دراز
این قاعدہ جاری ماند لیکن این غلّہ بعوض خراج بودہ علاوہ از ان
چنانچہ علامہ بلاذری در فتوح البلدان بعبارت واضح
تصریح نمودہ کہ بر این قاطع است از بر اثبوت این دعوائے کہ چون طریق
ادائے مالگذاری محض صورت نقد اختیار کرد جنس غلّہ کہ از مصر بہ
حرمین شریفین فرستادہ مے شد از مالی مصر خریداری مے شد۔
چنانچہ در باب عہد حکومت امیر معاویہ علاّمہ مقریزی تبصرہ بیان
کردہ است۔ حضرت فاروق در ہر صوبہ ملک از برائے مالکولات افواج
سررشتہ انبار خانہ مادگدام ہائے غلّہ ہمہ تا سیس نمود و این غلّہ

نیز از وجہ خراج خریداری می شد۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ در طریق ایصال مالیه نیز خیلے لین و لطف اختیار کرد۔ و بنا بران قواعد قدیم مملکت مصر و شام را فی الجمله ترمیم فرمود۔ مصر بلکہ است کہ مدار پیداوارش اکثر بر طغیانای دریائے نیل است۔ و چون مدارج طغیانای نیل نہایت تفاوت دارد۔ ممکن نیست کہ مقدار حاصلات تخمین شود۔ و اگر حاصل چند سال متواتر را بحساب اوسط بسنجند ہم مفید نمی شود۔ چه کشتندان جاہل نمی توانستند مصارف خود را طورے تقسیم کنند کہ در خشک سالی بلجاط حساب اوسط اوقات بسر برند۔

بہر حال در عہد مبارک حضرت عمر رضی اللہ عنہ طریق ایصال مالگذاری مصر بدین قرار بود کہ چون وقت ادائے اقساط مالیه میرسد بدار کل پرگنہ جات رؤساء و زمینداران و عراف حسب کم و زیادہ خلافت حاضر می آمدند و بلجاط حالات فصل موجودہ تخمین خراج را بہ حضور عرضہ میکردند۔ و بعد از آن تخمین خراج ہر ضلع و پرگنہ جداگانہ مرتب می شد و در انجام دادن این خدمت زمینداران و تحصیلداران بومی نیز شریک بودند و رسم تخمین حسب مشورہ ایشان بر جمیع دیہات پرگنہ بقرار حصہ رسدی متعین می شد۔ و نخستین از پیداوار ملک مصارف کلیسا، حمام، با و اخراجات ہمسائی اہل اسلام وضع می گردید و از بقیہ حاصل مالیکہ شخص تحصیل می شد۔

جزوے از جملہ رستم مشخصہ از اہل حرفت ہر قریہ و دہ وصول کردہ
مے شدہ۔

اگرچہ طریق مذکور برائے کارپردازان صیغہ مال خیلے موجب رحمت
بود و ہر سال سررشتہ درستی و رجمع بست مالیہ مجددًا بکار بود
لاکن بلحاظ حالات مصر مقتضائے انصاف ہمین است۔ و در
مصر ہمین قاعدہ بالتغیرے جزوی از مدت مدیدے معمول ہم بود۔
مقدار مالیہ فی جریب او بیار و سہ عروب غلہ مقرر گردید و معاہدہ
بدین مضمون تحریر یافت کہ ابدًا ازین مقدار اضافہ نشود۔

کل خراج مصر

با این ہمہ عدل و انصاف مقدار خراجیکہ در مصر بعد حضرت
عمر رضہ عائدے شد یک کرو و بست لک دینار بود کہ تقریباً مساوی
۵ کرو و شش لک روپیہ بکلدارے شود۔ بقول علامہ مقریزی این مبلغ
محض از ہزنیہ و اصل خراج علاوہ برین بود۔ قول ابو حاتم کہ ابو حنبل
بنیادی در جغرافیہ خود از آن نقل می کند۔ نیز بہ بیان علامہ موصوف
مطابقت دارد و سہ ہر اے من بیان ہر و مقرون بصحت
نیست۔ خود علامہ مقریزی در کتاب خودے آورد کہ عمرو ابن العاص
در سال اول یک کرو و دینار تحصیل کرد۔ و حضرت فاروق رضہ از و
بازخواست فرمود از ہر آنکہ سال گذشتہ مقوقس بیت کرد و رول

سہ علامہ مقریزی تفصیل این واقعہ نقل کردہ است۔ مطالعہ کنید کتاب مذکور صفحہ ۷۷۔ و جغرافیہ

علامہ بشاری ہم تصدیق این بیان مے شود۔ مطالعہ کنید صفحہ ۱۲ جغرافیہ مذکور ۱۲ ص ۱۲

کرده بود. و مسلم است که در عهد مقوقس دستور جزیه نبوده. و اگر رقم موصول یعنی مبلغی که عمرو ابن العاص تحصیل نمود از جزیه می بود مقابل آن با تحصیل کردگی مقوقس محض بی معنی می بود. بر علاوه جمیع مورخین اسلام و خود مقریزی هرگاه بحیثیت خراج عهد اسلام را با عهد سابقه موازنه کرده اند همین مبلغ را بیان نموده اند. بهر حال مقدار خراج بخدای که در عهد حضرت عمر رض رسیده در هیچ عهد بعد از آن نرسیده.

در عهد بنو امیه و بنو العباس ابدان از سی لک علاوه نشد. در عهد هشام ابن عبد الملک که اراضی مصر به اتمام تمام مساحت شد و رقبه اراضی زرعی سه کروندان قرار یافت. مالیه ملک از سی لک تا به چهل لک در نیم سالانه رسید. در عهد حضرت عثمان رض عبد الله ابن سعد نائب الحکومه مصر یک کرو و چهل لک دینار تحصیل کرد. حضرت عثمان رض از راه فخر عمرو ابن العاص را خطاب فرموده گفت که سال شتر ناده شیر بسیار داده است. عمرو آزادانه جواب داد بلی صحیح است لکن شتر که گرسنه ماند. هر چند عهد امیر معاویه بهر گونه تزیینات اقتصادی شهرت عامه دارد لکن در عهد او نیز خراج مصر از نو لک دینار زاید نگشت. در عهد خلفائے فاطمیین با آنکه نائب الحکومه خلیفه المعز لدین الله مقدار مالیه را دو چند کرد. باز هم بیشتر از سی و دو لک

خراج مصر در
عهد بنو امیه
و عباسیه

دینار وصول نشد۔

شام

در ملک شام تا عهد اسلام در باب مالیه قانون مخصوصی جاری بوده
 و آنرا یکی از شامان یونان در جمیع ممالک مفتوحه خود اجراء داشته
 و این بادشاه بلحاظ اختلاف پیداوار مدایج مختلفه بر اراضی قرار داده
 بود۔ و بر هر قسم اراضی مالیه جداگانه مقرر کرده بود۔ کتاب قوانین
 مذکور در بدو قرن ششم عیسوی از زبان یونانی به شامی ترجمه شد۔
 و تا عهد فتوحات اسلام همان قوانین در ممالک شام و غیره جاری
 بود۔ از قرآن و قیاسات معلوم می شود که حضرت عمر رضی الله عنه
 در شام هم بقوانین قدیمه ملک تعرض نفرمود۔ و کل مقدار خراج
 شام که در عهد مبارک جناب ممدوح تحصیل می شد یک کرور
 و چهل یک دینار یعنی مبلغ پنج کرور و هشتاد یک روپیہ کددار بود۔
 سوائے عراق و مصر و شام حالات تشخیص خراج و جمع بست
 در باب دیگر ممالک مفتوحه مثل فارس و کرمان و آرمینیه و غیره چندان
 معلوم نیست۔ در ذیل حالات ممالک مذکوره مورخین اسلام
 بهمین قدر آورده اند۔ که بر باشندگان ممالک جزیه و بر اراضی خراج
 مقرر شد۔ و در بعض مقامات بشرط مبلغ معینی معاہدہ صلح
 تحریر یافتہ۔ و تفصیلات امور دیگر را ذکر نه کرده اند۔ و چون نتیجه
 همه ازین گونه تفصیلات جزئی مرتب نمی شود۔ ما هم در بیان این

لے ابن حوقل۔ ذکر مصر۔ ۱۲۷ کتاب پروفیسر در باب قانون مالگذاری اسلام ۱۲۷۲

واقعات خامہ فرسائی نہیں کرتے۔

شخصیت کے بنظر تحقیق صورت حال را مشاہدہ کند و ردش این سوال پیدا خواهد شد کہ آیا حضرت فاروق رضہ در صیغہ مالیمہ چگونه ایجادات و اصلاحات خاص نمود؟ تغییر عظیم کہ بعد مدت بعد حضرت عمر رضہ در صیغہ مذکورہ بوقوع آمد و باعث برہبودی و مرفہ الحالی رعایا گردید این بود کہ قانون تدبیر در باب زمینداری و ملکیت اراضی را کہ محض جابرانہ بود بکلی منسوخ فرمود۔ چون اہل روم و بارسام و مصر قابض شدند جمیع اراضی را از باشندگان اصلی غصب نموده بمنصبداران فوج و اراکین ملکی دادند۔ و بعضے از اراضی در ذیل جاگیر شاهی داخل شد۔ بعضے ہم برائے مصارف کلیسا و معبدائے نصاری و وقف گردیدہ یکے جب زمین ہم در تصرف باشندگان اصلی نمائند ایشان از حق کثمتندی هیچگونه اختیارے بر اراضی خود نداشتند۔ و ہر گاہ مالک اراضی کہ اقم قطعہ زمین را بدیگرے منتقل مے نمود کثمتندان زمین ہم منتقل میشد۔ در اواخر عہد حکومت روم بعضے اراضی بہ باشندگان اصلی ہم دادہ شد۔ ولے در آن صورت نیز کثمتندان بدون از اعانت زمینداران روم بر حفاظت خود قادر نبودند و از اراضی خود بخوبی متفق شدہ نمی توانستند و باین جیلہ زمینداران رومی بر آن اراضی نیز متصرف مے شدند و باشندگان اصلی را نیز از کاشتکاری

اصلاحات
ت عمر
قانون
مالکداری

ہیچگونہ استحقاق نہ ماند و این طریق جا برانہ فقط مخصوص سلطنت
روم بنوده بلکه بقرار بیانات تاریخی در کل ربع مسکون ہمین طریق
مرعی بوده و اکثر حصہ اراضی بہ منصبداران فوجی و ارکان دولت
بطور جاگیر داده می شد۔

چون حضرت عمر رض بر ممالک مذکورہ متصرف شد فوراً این قانون
ظالمانہ را لغو فرمود۔ اکثرے از اہل روم و بعد از آنکہ اہل اسلام ملک
مصر را فتح نمودند ترک وطن گفتند۔ و کسانی کہ باقی ماندند از تصرف
ایشان اراضی برآمد۔ حضرت عمر رض کل اراضی را کہ جاگیر شاہی یا
بتصرف منصبداران نظامی بود بپاشندگان ملک سپرد و گذشتہ
ازین کہ بمنصبداران ملکی یا سرعسکران نظامی عطا شود قاعدہ مقرر
فرمود کہ اہل اسلام ہیچ حال بر اراضی مذکور قابض شدہ نمی توانند
این قاعدہ مدت دیدے جاری ماند۔ چون لیث ابن سعد در مصر
چند قطعہ اراضی خرید بعضے از اکابر پیشوایان دین مثل امام مالک
و نافع ابن یزید و ابن ابیہ بروے اعتراض شدید کردند۔ حضرت
عمر رض بر ہمین اکتفا نہ کرد بلکہ عرب را کہ در ممالک مفتوحہ آباد شدند
از زراعت منع فرمود و احکام والا بنام جمیع سرعسکران فرستاد
مشعر بر اینکہ برائے جمیع مردم وظائف مقرر شدہ و بنا بران ہیچکس
مجاز زراعت نخواہد بود و در نفاذ این حکم سجدے تاکید کرد کہ شخصی

شریک عطقی نام در ملک مصر سر رشته زراعت کرد۔ و حضرت عمرؓ
اورا بہ حضور خواستہ مواخذہ شدید کرد و فرمود کہ در پاداش این
جرم بحدے تنبیہ خواہم نمود کہ از برائے دیگران موجب عبرت
باشد۔

حضرت عمر فاروقؓ از یک طرف این گونه قوانین را نافذ قرار دادہ
آہنچنان آئین داد گستری قائم نمود کہ نظیرش در عالم نبود۔ زیر کہ
ہیچ قوم فاتح در ہیچ گاہ با قوم مفتوحہ گاہے این گونه مراعات مرعی
نداشتہ و از طرف دیگر زراعت و آبادی را بدرجہ غایت ترقی رسانید
زیر کہ قبائل خانہ بدوش عرب را یا رائے این نمود کہ با باشندگان
قدیم کہ در فن زراعت مہارت کامل داشتند دعوائے مساوات
بتوانند۔ و طرفہ تر اینکه ازین حسن تدبیر در وسعت فتوحات
ترقی روز افزون شد۔ یکے از فضلاے فرانہ میگوید از مسلمانان
است کہ در ترقی فتوحات اسلام معاملہ خراج و مالگذاری را دخل
بسیار است۔ از آنجا کہ در عہد سلطنت رومانیہ ملک خیلے سنگین
بود و باشندگان ملک از جور و جفائے حکام بجان آمدہ بودند۔ این
امر از برائے فتوحات اسلام موجب ترقی روز افزون گردید۔
چون اہل اسلام بر شام و غیرہ حملہ آور شدند دفعۃً محض از طرف
دولت شدہ از طرف اہالی ملک۔ و در ہنگام حملہ مصر کاشتکاران

قبطی بخلاف اهل یونان اعانت از اسلام نمودند - و در دمشق و
حمص باشندگان نصاری و یهود بمدافعه افواج هر قل در آن
شهر پناه را مسدود و اهل اسلام را خطاب نموده به الفاظ صریح
گفتند که ما بمقابلہ حکومت رومیان بیرحم حکومت اسلام را زیاده
تر پسند میکنیم -

ناظرین کتاب ندانند این گمان را در دل راه ندهند که حضرت عمر
با اقوام غیر سالک مسالک انصاف بوده و با قوم خود یعنی اهل اسلام
حق تلفی فرمود - و همه را از زراعت و فلاحیت بکلی منع نمود و حقیقت
این است که همچو طور عمل دلالت میکند بر اینکه حضرت عمر در خیل
عاقبت اندیش بود زیرا که جوهر اصلی عرب یعنی دلیری و بہادری
و جفا کشی و ہمت و عزیمت تا وقتے قائم بود کہ با پیشہ کاشتکاری
و زمینداری ابدًا تعلقے نداشتند و روزے کہ بشغل فلاحیت آغاز
نمودند ہمہ آن محاسن را خیر باد گفتند -

درین باب حضرت فاروق رضہ اصول دیگر کہ مبنی بر عین
انصاف بود اقامہ فرمود و آن اینکه در معاملات جمع و بست
و دیگر امور متعلقہ بر عایایے قومی کہ عبارت از اهل فارس و اهل روم
باشد مدام با آنها مشورہ میفرمود و معروضات ایشان را ملحوظ خاطر
میداشت - مثلاً چون خواست جمع و بست عراق نماید - عمال
عراق را فرمان داد کہ دو نفر از روسای عراق را ہمراہ ترجمانان

در جمع و بست
الگنداری حضرت
عمر با رعایای
ذی مشورہ
میفرمود -

بمحضور روانه کنند۔ و چون کار مساحت اراضی شروع شده نفر
از زمینداران نامی عراق را بحضور مبارک خواست بسیاری از
ایشان گرفت۔ و همچنان در چین انتظام مصر برزگاشت که بامقوق
که قبل از حکومت اسلام حاکم مصر بود در باب معامله خرج مشوره
بکنند۔ و چون ازین هم اطمینان کلی دست نداد شخصی تجربه کا
را که از قوم قبلی بود بمدینه منوره طلب فرموده از دستنطاق نمود۔
و این طریق عمل طوریکه مقتضای عین انصاف و دادگستری بود
همچنان از برای انتظام ملک خیل مفید ثابت شد۔

علاوه از امور فوق ضرورت بشرح اصلاحات دیگر هم
پردازیم که در آغاز تذکره جمع و بست به آنها اشارت نموده ایم۔

علاوه از انتظام جمع و بست حضرت عمر رض عنان توجه بصوب
آبادی زمین و ترقی زراعت هم منعطف فرمود و بذریعہ فرمان
مبارک اعلان کرد که هر شخصیکه زمین بوره را آباد کند مالک همان زمین
باشد۔ و اگر شخصی سه سال از آبادی زمین قاصر بماند زمین از
تصرف وے گرفته خواهد شد۔ باین حسن تدبیر اکثری از
اراضی بوره بنظر مدت اندک آباد شد۔ و مردم رعیت را که
در هجوم شکر اسلام ترک وطن گفته بودند بذریعہ اعلان عام همه
را خواست که بوطن خود معاودت نموده بر اراضی خود متصرف شوند۔

ترقی زراعت

حضرت عمر رضی عنہ حفاظت و ترقی زراعت را بحدی موقوف و خاطر عاظم داشت که روزی شخصی از اهالی شام بدر بار خلافت شکایت آورد که در ملک شام یک قطعه زمین مزرعه داشتیم - فوج اسلام از آن راه گذشت و زراعت مرا بکلی خراب کرد - چون این سخن سمیع مبارک رسید معا فرمان داد که از خزانه عامه اسلام ده هزار درهم عوض باو بدهند.

حکمة آبپاشی

در تمام ممالک مقبوضه احداث انهار کرد و یک اداره خاص در باب تعمیر بندها و پلها و غدیرها و دمانه های آبپاشی و شعبه های انهار تاسیس فرمود - بقول علامه مقریزی خاص در صده مذکور در این اداره آبپاشی که روزمره بر سر کار بودند بیک لک و بست هزار نفر بومیه میرسید - و این همگی مصارف از بیت المال ادا می شد.

در اضلاع خوزستان و اموا از جزایرین معاویه به اجازه حضرت عمر رضی عنہ بسیار احداث کرد و بسیار از اراضی لامزرع آباد شد - و بهین تمام صدایا انهار دیگر حفرت چنانکه از مطالعه تواریخ معلوم می شود.

اراضی خراجی
و عشری

زمین را با اعتبار تصرف بر دو قسمت فرمود - خراجی و عشری کیفیت خراجی در صدر مذکور شد و عشری عبارت است از

له کتاب الخراج صفحه ۶۸ - ۷۵ مقریزی جلد اول صفحه ۷۶ - ۱۲ من

زمینه که در قبضه اهل اسلام بود و تقاش حسب ذیل است :-
 (۱) اراضی عرب که قابض آن در اوایل اسلام مشرف به اسلام
 شد - مثلاً اراضی مدینه منوره -

(۲) اراضی که از تصرف اهل ذمه برآمده در تصرف اهل اسلام
 می آمد - مثلاً اصل قابض مفور یا باغی یا مستغنی می شد -

(۳) اراضی لامزروع که در ملک سحکس نبود و اهل اسلام آنرا آباد کردند -

هر سه قسم مذکور بذیل زکوٰۃ داخل و در بدل خراج بر این اراضی
 زکوٰۃ مقرر فرمود - و مقدار زکوٰۃ عشر اصل پیداوار بود - و این

مقدار را خود جناب رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم مقرر فرموده
 بود - و در عهد حضرت عمر رضی الله عنهما هم بهمان طریق قائم ماند - مگر همین قدر

اضافه نمود که بعضی اراضی ایران و غیره ممالک که در قبضه اهل اسلام

آمد اگر سیرابی آنها از آنها رو چاه های قدیم اهل ذمه می شد

بر آنها خراج مقرر فرمود چنانچه این قسم اراضی در تصرف عبدالله

ابن مسعود و جناب و غیره بود و از ایشان بجای عشر خراج گرفته

می شد - و اگر اهل اسلام خود احداث نهرو چاه نموده سر رشته

آبپاشی میکردند بر آنها عشر بار عانت مقرر می شد -

تخصیص عشر با اهل اسلام اگرچه بظاهر یک گونه ترجیح قومی و

و تجاوز از جاده انصاف گمان میرود لکن حق این است که بمقابلۀ

اهل ذمه از اهل اسلام مبالغ زیاد و واجب الوصول بود و مانند

زکوة مؤثقی - زکوة اسپ - زکوة زر نقد - حالانکه اہل ذمہ از جمیع
 این جہایات مستثنیٰ بودند بناءً علیہ با اہل اسلام کہ اقل قلیل
 اراضی در تصرف داشتند - این گونه مراعاة عین مقتضائے
 انصاف بود - بر علاوه در عشر بیچ حال امکان تخفیف یا معافی
 نبود حتی کہ اگر خلیفہ وقت یا پادشاہ ملک میخواست معاف
 نمیتوانست کرد برعکس درخراج تخفیف و معافی ہر دو جائز بود - و ہر
 وقتہ بر آن عمل درآمد ہم مے شد - و دیگر اینکه خرج در کل سال
 فقط یکبار تحصیل مے شد - و عشر از ہر فصل گرفتہ مے شد -

واردات دیگر

علاوہ ازخراج و عشر دیگر واردات ملک اقسام ذیل بود
 یعنی زکوة - عشر - جزئیہ - خمس - مال غنیمت - زکوة بر اہل اسلام
 مخصوص بود و ہیچگونہ اہل اسلام ازین مستثنیٰ نبود - بلکہ
 بر کوفہ و بزرگوار و غیرہ زکوة واجب بود - و جمیع احکام متعلقہ
 بزکوة در عہد مبارک خود جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
 مرتب گردید و در عہد حضرت فاروق رحمہمین قدر اضافہ گشت
 کہ بر اسپان تجارت زکوة مقرر شد - و جناب رسول اللہ
 صلی اللہ علیہ وسلم اسپان را از زکوة معاف فرمودہ بود بابت

ناظرین کتاب گمان نکنند که حضرت عمر رض درین باب عیاداً
 باللہ مخالفت از احکام جناب رسالت مآب صلعم کرده مفهوم
 الفاظ حدیث نبوی صلعم بظاهر از اسپان سواری است
 و حضرت عمر رض هم این مفهوم را ثابت داشت - در عهد مبارک
 جناب رسالت پناهی اسپ تجارتی موجود نبود - و بنا بر آن در
 استثناء شمرده نمی شود - بهر حال در نوع زکوٰۃ این عائد جدید
 و آغازش در عهد حضرت عمر رض شد -

عشور

صیغه عشور ایجاد خاص حضرت عمر رض است و ابتدائش باین طور
 بوده که از اهل اسلام که در ممالک غیر به تقریب تجارت می رفتند
 از روی دستور ملک بر آنهاست تجارتی فیصد ده رویه محصول
 می گرفتند - ابو موسی اشعری این کیفیت را به حضرت عمر رض عرضه
 داشت - فرمانی از دربار خلافت عو صد دریافت - مشعر بر
 اینکه تجارت ممالک غیر که در حدود مقبوضات اسلام بر تجارت
 بیایند بهمان شرح محصول ادا کنند - تا جرآن نصاری منج
 که تا آن زمان محکوم اسلام بودند عریضه بدر بار خلافت تقیم
 نمودند که مارا به شرط اداست عشور اجازه تجارت در حدود عرب
 عطا شود - حضرت عمر رض عریضه شان را در معرض قبول آورد -
 و بعد از آن در باب تجارت اهل ذمه و اهل اسلام همین قاعده
 نفاذ یافت لکن مقدار محصول تفاوت داشت - از امانی

دارالحرب فیصدہ روپیہ و از اہل ذمہ فیصد پنج روپیہ و از اہل اسلام
فیصد دو و نیم روپیہ گرفتہ مے شد۔ بہرور زمان حضرت عمرؓ در جمیع
ممالک مقبوضہ قاعدہ مذکور را نافذ فرمود۔ و از برائے ادارہ امور متعلقہ
یک محکمہ خاص قائم کرد کہ موجب از دیار عاید سلطنت شد۔ محصول
مذکور از مالہائے تجارتی گرفتہ مے شد۔ و میناد آمد و برآمد مالہا تا
یک سال بود یعنی تا جرد عرصہ یک سال مالہائے خود را بہر جائے کہ
خواہد بود محصول مکرر از و گرفتہ نسخہ اہد شد۔ بر علاوہ قانون برین
مشرط بود کہ اگر قیمت مال از دو صد درہم کم باشد محصول متنا
است۔ حضرت عمرؓ محصولان و خرجگیان متعینہ بندرات اقدغن
تمام فرمود۔ کہ از مالہائے سربستہ محصول بگیرند و تلاشی و تفتیش مالہا
قطعا ممنوع بود۔ کیفیت جزئیہ بہ تفصیل در صفحات آیندہ بیان
مے شود انشاء اللہ۔

صیغہ عدالت

محکمہ قضاء

این صیغہ خاص ہم در اہل اسلام از سے حضرت فاروقؓ بوجود
آمد نخستین دیباچہ ترقی و تمدن آن است کہ صیغہ عدالت از صیغہ
انتظام ملک جدا باشد۔ از مطالعہ تواریخ عالم معلوم مے شود۔ کہ
بہر جا سلسلہ حکومت و سلطنت قائم گشتہ۔ بعد از تجربہ سالہا این

و وصیغہ را از ہم تفریق کرده اند۔ لکن در عہد خلافت فاروقی روز
چند نگذشتہ بود کہ صیغہ عدالت را از صیغہ انتظام جدا کردند۔
در عہد حضرت ابوبکر رضی خلیفہ وقت و منصب داران ملکی خود فی الض
منصب قضا را بجای آوردند۔ حضرت عمر رضی ہم در آغاز خلافت
خود این رواج را بر حال داشت۔ و جز این چارہ ہم نبود تا وقتیکہ
نظم و نسق بدرجہ اکمل و اتم نرسد۔ اجرائے ہر صیغہ محتاج بہ رعاب
و ہیبت مے باشد۔ و بنا بران خدمات فصل قضایا شخصی انجام
نمے تواند داد کہ جز فصل قضایا اختیارے دیگرنداشتہ
باشد و ازین بہت حضرت عمر رضی فرمائے بنام ابو موسیٰ اشعری
صادر فرمود کہ شخصی کہ با اثر و صاحب عظمت و اقتدار نباشد
بمنصب قضا مقرر نشود بلکہ برین بنا عبد اللہ ابن مسعود را از فصل
قضایا منع فرمود۔

و چون سکہ انتظام حکومت قرار دئی نشست حضرت فاروق رضی
صیغہ قضا را از صیغہ انتظام جدا کرد و در جمیع اضلاع ممالک محروسہ
ادارہ ہائے عدالت برائے فصل خصومات و اتر ساخت۔ و
قضاۃ مقرر فرمود۔ بر علاوہ فرمائے متضمن بہ اصول و آیین
قضایا بنام ابو موسیٰ اشعری صادر فرمود۔ و در آن جمیع
احکام اصولی را بجمیع صیغہ عدالت مندرج بود۔
اینک نہ دران موصوف را بعینہ درین مقام نقل

میکینیم۔ قواعد و وارزہ گانہ سلطنت رومائے کبیر کہ از برائے اہل
رومایا یہ فخر و ناز بشمار میر و دوستیسر و خطیب نامور و روا از

لہ این زبان را علامہ ابو اسحاق شیرازی در طبقات الفقہاء علامہ بیہقی و ماوردی و حافظ و ابن عبد ربہ و دیگر
محدثین موصوفہ نقل کردہ ۱۲۵۵ھ در سنہ قبل مسیح از طرف سلطنت رومائے کبیر چند نفر سفرا بہ یونان روانہ گردید تا
تعلیم قانون حاصل کنند از برائے سلطنت مجموعہ قوانین متعل بہ اسازند۔ سفر مذکور بہ یونان فتند و از آنجا بازگشتہ
یک دستور العمل ساختند مشتمل بر دوازده قاعدہ راجع بہ وارزہ امور انتظامی۔ قواعد مذکور را بر تختہ کاس کنند
و بدینکہ بمنزلہ قانون اساسی دستور العمل ماند۔ در مجملہ مذکور قوانین صیغہ قضایہ یعنی محکمہ عدالت جہت میل بود۔

(۱) چون شمار در عدالت طلب کنند فوراً با فریق دعوای حاضر عدالت شود۔

(۲) اگر مدعا علیہ از قبول دعوای شائبہ یا شکایت شاہان را پیش کنند کہ جبراً مدعا علیہ حاضر عدالت شود۔

(۳) اگر مدعا علیہ را دہ فرار داشتہ باشد شما اورا مواخذہ مے توانید۔

(۴) اگر مدعا علیہ ضعیف کہن سال یا علیل باشد برالش سواری بہم رسانید در نہ بجز (۱) حاضر عدالت نہ شود۔

(۵) اگر مدعا علیہ خاص بمقتضی حاضر کند شمارا باید کہ او برآمد یا نکند۔

(۶) ضامن فریق دولتمند باید کہ شخص دولتمند باشد۔

(۷) حاکم عدالت باید با اتفاق فریقین فیصلہ کند۔

(۸) حاکم عدالت از صبح تا نصف النہار مستماع دعاوی نماید۔

(۹) فیصلہ بعد از نصف النہار بموجب فریقین دعاوی خواہد شد۔

(۱۰) بعد از مغرب محکمہ عدالت مسدود مے شود۔

(۱۱) اگر فریقین نخواہند کہ ثالث مقرر کنند آنہا را لازم کہ ضامن بدہند۔

(۱۲) شخصی کہ گواہان خواندہ نمے تواند بگذرانید باید کہ بر دعوای علیہ با واز بپسند دعوای خود را بپذیرد۔

قواعد عدالت
موضوعہ سلطنت
رومایہ کبیر۔

و این قواعد و وارزہ گانہ سلطنت رومائے کبیر کہ از برائے اہل
رومایا یہ فخر و ناز بشمار میر و دوستیسر و خطیب نامور و روا از
لہ این زبان را علامہ ابو اسحاق شیرازی در طبقات الفقہاء علامہ بیہقی و ماوردی و حافظ و ابن عبد ربہ و دیگر
محدثین موصوفہ نقل کردہ ۱۲۵۵ھ در سنہ قبل مسیح از طرف سلطنت رومائے کبیر چند نفر سفرا بہ یونان روانہ گردید تا
تعلیم قانون حاصل کنند از برائے سلطنت مجموعہ قوانین متعل بہ اسازند۔ سفر مذکور بہ یونان فتند و از آنجا بازگشتہ
یک دستور العمل ساختند مشتمل بر دوازده قاعدہ راجع بہ وارزہ امور انتظامی۔ قواعد مذکور را بر تختہ کاس کنند
و بدینکہ بمنزلہ قانون اساسی دستور العمل ماند۔ در مجملہ مذکور قوانین صیغہ قضایہ یعنی محکمہ عدالت جہت میل بود۔

روئے فخر و مہمانت در اشنائے تقریر خو گفته بود کہ این قوانین بہتر از
تصانیف فیلسوفان عالم است۔ قانونِ روم آہم الحال مجوس و ہنر
صاحب بصیرت و عقل میتواند موازنہ کند کہ از این دو قانون کدام
یک بروست اصول تمدن و ولایت میکند۔

فرمان حضرت فاروقؓ بعبادہ در ذیل مندرج است :-

بعد از حمد و نعت ۔ قضا

أما بعد فان القضاء فريضة

فرضت است ضروری ۔ مردم را

حکمت و سنت متبعہ مستویان

در حضورِ خود و در مجلسِ خود ۔ و در

الناس في وجهك و مجلسك ۔ و

انصافِ خود برابر داری تا ضعیف

عدلك حتى لا يائس الضعيف

از انصافِ شما بایوس نہ گردد۔ و

من عدلك ولا يطبع الشريف

و شریف و حریف و بیل شما طبع نہ آید۔

في حيفك ۔ البينة على من ادعى

شخصیکہ دعوائے کند بار شہوت بر

و اليقين على من انكر ۔ والصليم

گردن او سہم باشد ۔ و کسیکہ منکر

بجائز الاصلي احل حراماً او حرم

باشد بر سہم قسم است ۔ عملی جائز

حلالاً لا يمنعك قضاء قضيتہ

است ۔ بشرطیکہ از آن حرام حلال

بالامس فراجع فيك نفسك

و حلال حرام نگردد ۔ اگر ویر و فیصلہ

ان ترجع الى الحق الفهم الفهم

کرده باشی امروزی بعد از غر از آن

فيما يختلف في صدقهما

رجوع کرده ۔ تا نیکو ہر گاہ در

يبلغك في الكتاب بعد المسئلة

کہ ام مسئلہ مشہور بود ۔ و در

واعرف الامثال والاشباه

مخبر حضرت
عمرؓ در باب
قواعد عدالت

ثم قس الامر عند ذلك
واجعل لمن ادعى بينة امداً
ينتهي اليه فان احضر بينة
اخذت له بحقه والا وجهت
القضاء عليه والمسلمون
عدول بعضهم على بعض
الا هجوداً في حدا ومجرماً
في شهادة الزور او به طيناً
في ولاء او وراثه

قرآن وحدیث ذکرش نباشد غور کنید
و مکرر غور کنید و برامشده و نظار آن فکر
بکنید۔ و بعد از آن قیاس کنید۔ شخصی که
او عاکی بینہ (ثبوت) بکند۔ بر آکے
میعاد مقرر کنید اگر شاهد حاضر آورد حق
ویرا بوسے بدہید۔ والا حکم برو متوجہ
سازید۔ مسلمانان ہمہ ثقہ اند باشندگا
کسانیکہ در سراجرم و زہ خوردہ یا یا شہاد و رنج
واوہ باشند و در و لا و وراثت مشکوک باشند۔

در فرمان فوق احکام قانون راجع بمنصب قضا بر حسب ذیل است۔
(۱) بانست قاضی بحیثیت حاکم عدالت با جمیع مروج میسان رفتار کند۔
(۲) بار ثبوت عموماً بر مدعی می باشد۔
(۳) اگر مدعا علیہ منکر باشد سوگند بخورد۔
(۴) فریقین بر حال صلح سے توانند کرد۔ و سلسلے در معاملہ خلاف
قانون صلح سے توانند کرد۔

(۵) قاضی یعنی حاکم عدالت بعد از انفصال دعوائے خواہش
خود فیصلہ خود را نظر ثانی سے توانند کرد۔

(۶) بانست برائے عرض کردن دعوائے کدائم تاریخ خاص میں شود۔
(۷) اگر مدعا علیہ بتاریخ معینہ بعد الت حاضر نشود فیصلہ دعوائے

یک طرفہ شود۔

(۸) ہر مسلمان لیاقتِ ادوائے شہادت دار و دیگر شخصیکہ سزا یافتہ باشد یا در شہادت دروغ مشہور باشد قابل شہادت نیست۔
مدار خوبی صیغہ قضا و انصاف کامل و فصل خصومات بر چہار امر است :-

(۱) قانون نافذ الوقت از برای فصل خصومات بالست اکلن اتم باشد۔
(۲) حکام عدالت بالست از اشخاص قابل و متدین انتخاب شوند۔
(۳) اصول و آئین فیصلہ طورے باشد کہ حکام را بہ علت رشوت و دیگر وسائل ناجائز یا رائے رعایت و لحاظ داری فوہق مخاصمت نباشد۔

(۴) نظر بہ آبادی ملک بالست عدہ قضاۃ کافی باشد۔ تا در انفصال دعاوی حجج بوقوع نیاند۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہمہ این امور را بآن خوبی و درستی انشٹام فرمود کہ بہتر از آن از حد امکان خارج بود۔ جناب ممدوح را در ترتیب قانون ملک اشکالے پیش نیامد چہ قانون اسلام کہ عبارت از قرآن شریف است موجود بود۔ و چون در آن احاطہ جزئیات نیست لازم بود کہ حوالہ بحديث و اجماع و قیاس شود۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ قضاۃ را درین باب تاکید تام فرمود چنانچہ بنام قاضی شریح فرمائے صادر فرمود متضمن براینکہ در فصل خصومات اول باید مطابق قرآن فیصلہ

کند و اگر آن صورت در قرآن موجود نباشد از روی حدیث
نبوی صلعم تصفیہ کند و اگر در حدیث ہم آن صورت وجود داشته
باشد با جماع یعنی بکثرت رائے فیصلہ کند۔ و آخر کار خود اجہاد کند
و ہمین ہم اکتفا نہ کرد۔ بلکہ ہر وقت و ہمیشہ در باب مسائل دقیقہ
و ہمہ قوائے تحریر فرمودہ بچہ حکام عدالت ارسال میفرمود و اگر
قوائے او ترتیب یا بدیک مجموعہ مختصر از قانون ہم میرسد
و لے این مقام گنجائش است قصاصے آن ندارد۔ اگر شخصی
اشتیاق دارد و باید کثر العمال و ازالۃ الخفا را مطالعہ کند۔ در
اخبار القضاہ ہم قوائے متعددہ از حضرت فاروق اعظم مذکور است۔
اختیار طے را کہ حضرت فاروق رضو در باب انتخاب قضاہ مرعی
داشتہ قیاس ازین امر می توان کرد کہ شخصی منخب او در و صف
قضا در تمام عرب انتخاب بودند۔ مثلاً قاضی دار السلطنۃ یعنی
مدینہ منورہ زید ابن ثابتؓ بود کہ در عہد مبارک جناب رسول اللہ صلعم

انتخاب قضاہ

لہ کنز العمال صفحہ ۷۴۔ جلد سوم در سند دارمی نیز ہمین فرمان بہ اختلافی جزئی مذکور است
چنانچہ اصل عبارت فرمانین است :- عن شہیران عن عبد الرحمن الخطاب کتب الیہ ان جارك
شیء فی کتاب اللہ فاقض بہ فان جاءک ما لیس فی کتاب اللہ فانظر سنتہ رسولہ
اللہ فاقض بھا فان جاءک ما لیس فی کتاب اللہ ولم یکن فی سنتہ رسول اللہ ولم یتکم فی حد
قلک فاختار الیہ من شئت ان شئت ان تحتہ یا برأیہ ثم تقدم فتقدم و از شئت تا نحو لا
اد التاخی لا خیروا لک واللہ در اخبار القضاہ آورده است از عمرؓ استعمل فی علی القضاہ فرض ذوقاً

بخدمت کتابت وحی مامور ہو و در السنہ سربانی و جغرافی مہارت
تلاعی داشت۔ و از علوم فقہ و فرائض و در کل عرب نظیرش نبود۔
تکب این سوار العزوی کہ در بصر و بعدہ قضا ممتاز بود و نہایت
معاملہ فہم و حکمت شناس بود۔ امام ابن سیرین در اسنہ الغابہ
اکثرے از محاکمات و احکامش را نقل میکند۔ قاضی فلسطین
عبادہ ابن الصامت کہ از جملہ ہمان ہ نفر بودہ کہ در عہد مبارک
جناب رسالت آب صلعم بہ ولت حفظ قرآن مشرف شدہ بودند
و ازین جہت آن حضرت صلعم ایشان را بہ تعلیم اصحاب صفہ مقرر
فرمود۔ حضرت عمرؓ بخدمت احترام و اکرام عبادہ را ملحوظ خاطر خاطر
میداشت کہ چون امیر معاویہ باوستہ مخالفت نمود۔ حضرت عمرؓ
اورا از زیر دستی او کشید۔

قاضی کوثر عبد اللہ بن مسعود بود و فضل و کمالتش متعجب بیان
نیست و مسلم است کہ مورث اعلیٰ فقہ حنفی سہیل بزرگ است
بعد از عبد اللہ ابن مسعود و در سنہ ۱۹۰ قاضی شیرج برین منصب
ممتاز شد۔ و اگر چہ از صحابہ نبودہ مگر بخدمت ذکی و معاملہ فہم بود
کہ در کل عرب تماشای پدید بندہ و مآطال تماش در کمال و صفات
قضا ضرب المثل است۔ و حضرت علیؓ او را بہ اشعہ العرب
لہ اسد الغابہ فی احوال صحابہ استیعاب قاضی ابن عبد البر تذکرہ کتاب ابن سوار العزوی ۱۲
لہ استیعاب قاضی ابن عبد البر ۱۲

کام عدالت
و عبد حضرت
مسافر

لقب فرمود. سوائے مشاهیر فوق بیل ابن معمر الحنفی ابو مریم الحنفی
 و سلمان ابن ربیعہ الباطنی - عبد الرحمن ابن ربیعہ - ابو قرة اللندی
 عمران ابن الحصین - و زعمید حضرت عمر رضی بنصب قضایا نمود
 بودند. و عظمت و جلالت هر یک از مطایفه کتب رجال معلوم میشود
 اگر چه هر قاضی زیر دست حاکم ضلع یا حاکم صوبه میشود و حکام
 به تقریر قضاة اختیار کامل داشتند. لکن حضرت عمر رضی از مزید
 اختیار اکثر بذات خود انتخاب قضاة میفرمود. و اگر چه شهرت
 امیدواران این منصب برائے انتخاب کفایت میکرد با این
 همه حضرت عمر رضی بعد از امتحان عملی و تجزیه ذاتی قاضی منتخب میفرمود.
 و آنکه تقریر قاضی شیخ برین منوال است که روزی حضرت
 عمر رضی اسپریشتر را پسند خرید. و بسوار شد و داد که امتحان کند
 اسپریشتر درین امتحان داغدار گشت. حضرت عمر رضی خواست
 که اسپریشتر دست و کند. صاحبش قبول نه کرد. و نزاع پیدا شد
 و شریح بقیصله مقرر گشت. مشارالیه چنان فیصله کرد که اگر با جاده
 بالغ اسپریشتر را سوار می کرده اند مسترد میشود. و اگر بدون اجازه
 باشد مسترد نمی شود. حضرت عمر فرمود که حق الامر همین است
 و فی الفور شریح را قاضی کوته مقرر فرمود. و در باب کتب ابن سیرین
 نیز این چنین واقعه وقوع آمده.

تقریر قضاة
 بعد از امتحان

وسائل انداو
رشوت

حضرت عمرؓ در انس اور رشوت و دیگر ذرائع عائد است
غیر مشروع سے مبلغ فرمود و تدبیر ذیل بعمل آورد :-
(۱) معارش معقول و افزون مقرر فرمود تا مامورین رشوت ستانی
مجبور نہ گردند۔ مثلاً تنخواہ سلمان ابن ربیعہ - قاضی شریح
ماہ پانصد درہم بودہ و این مبلغ نظر بحالات زمانہ و طرز معاش
کافی بودہ۔

(۲) قاعدہ مقرر فرمود کہ شخصیکہ معزز و توانگر نباشد بہ منصب
قضا مامور نشود۔ و در فرمائی کہ بنام ابو موسیٰ اشعری فرستاد
دلیل این قاعدہ را مندرج فرمود۔ یعنی شخص دولت مند بطرف
رشوت راغب نہ شود۔ و شخص معزز در عین فیصلہ از
اقتدار فریقین متاثر نہ گردد۔ باین ہمہ قضاۃ اجازہ بہ خرید
و فروخت مال تجارتی نہ داشتند۔ و این ہمان اصول است
کہ الحال بعد از تجربہ مدت مائے مدید ممالک متمددن آن را
پذیرفتہ اند۔

لحاظ مساوات عام از لوازم دادگستری و معدلت رانی
مے باشد۔ یعنی در ایوان عدالت باید شاہ و گدا۔ امیر و غریب۔
شریف و وضعی را مساوی و یکسان دیدہ شود۔ حضرت عمرؓ درین
باب بحدی کہ اہتمام فرمود۔ کہ خود بہ نفس نفیس چند بار برائے

لہ فتح القدیر ما شیعہ ہایہ جلد ۴ صفحہ ۳۱۴۔ تہ اخبار القضاہ لعمد بن خلوف الوکیع ۱۲

تجربه و امتحان بحیثیت فرائق و عوایس به ایوان عدالت رفت.
 بارے و درین حضرت عمر رض و ابی بن کعب خصوصت افتاد
 ابی از عدالت زید بن ثابت استغاثه نمود و چون حضرت عمر رض
 بحیثیت مدعایه حاضر محکمہ قضا شد زید به تعظیم برخاست.
 حضرت عمر رض فرمود که نخستین ظلم این است - این بجفت و با
 ابی برابر نشست - از اینجا که ابی ثبوت و عوایس نداشت و
 حضرت عمر رض منکر بود - ابی از روی قاعده خواست که حضرت
 عمر رض را سوگند دهد - لکن زید رتبه حضرت فاروق عظیم را در نظر
 داشته به ابی التجا نمود که امیر المومنین را از سوگند معاف دارد
 حضرت عمر رض ازین رعایه خیله رنجید و زید را خطاب نموده
 فرمود که تا وقتیکه در نظرت شخصی عامی و عمر رض هر دو برابر نباشد
 قابلیت منصب قضا نداری -

و چون حضرت عمر رض و ابی قضاة و طریق عمل آنها این گونه
 اصول ضابط قائم کرد - نتیجہ این شد که از عهد خلافت جناب
 ممدوح تا عهد بنی امیة قضاة از الزام ظلم و نا انصافی پاکدامن ماندند
 علامہ ابو بلال عسکری در کتاب الاوارل بیان میکند که در قضاة
 اسلام شخصیکه نخستین بنائے ظلم نهاد بلال بن ابی برد بود - داین
 شخص در عهد بنو امیہ بود -

بلحاظ آبادی ملک و نفوس رعایا عده قضاة کافی بود - زیرا هیچ

ضلع از قاضی خالی نبود و از آنجا که اہالی مذہب غیر را اجازہ بود کہ خصومات و منازعات خود را بر سیم خود فیصلہ کنند و عاوی شان در محاکم عدلیہ اسلامی بسیار کم رجوع مے شد و بناً علیہ در ہر ضلع یک قاضی کفایت میکرد۔

در باب صیغہ قضا و بالخصوص در بارہ اصول شہادت حضرت عمر رضہ بسیارے از تدابیر نادرا ایجاد فرمود۔ یعنی در ہر امرے کہ تعلق بہ فنون خاص داشت اظہار از ماہر ہمان فن گرفتہ مے شد۔ مثلاً شاعرے حقیقہ نام در ہجو زیرقان ابن بدو شعرے گفت و صراحۃً ہجو ظاہر نمے شد۔ زیرقان دعوائے ہتک عزت خود را بحضرت فاروق رضہ برد۔ و چون معاملہ تعلق بہ فن شعر و شاعری داشت و اصطلاحات شاعرانہ و طرز ادا و نظم با محساورہ روزمرہ تفاوت دارد حضرت فاروق عظمہ حسان بن ثابت را کہ از اجلہ شعرائے عرب بود بحضور خواستہ استفسار فرمود و بقرار رائے او فیصلہ نمود۔ و ہمچنان در صورت اشتباہ نسب جلیہ شناسان رائے میخواست۔ چنانکہ در کنز العمال در باب القذف بسیار دعوے ازین قبیل مذکور است۔

در فصل خصومات اگرچہ حضرت فاروق رضہ اصول قوانین بسیار معین فرمود لکن ہمت و الانہت را زیادہ تر بر این امر مبذول داشت کہ در ارزائی و آسانی انصاف خللے راہ نیابد

شہادت
ماہرین فن۔

و دادخواهان را هیچ گونه دقت و اشکال در باب مصارف دعاوی
 پیش نیاید و سبب راه دادرسی نگردد. درین عصر سلطنتهای
 متمدن و مذهب که دعوائی روشنی فکر و تهذیب بدرجه اتم
 میکنند انصاف و دادرسی را بشروط و قیود سختی وابسته اند که
 در اکثر حالات دادخواهان از خوف زیرباری مصارف ترک
 دعوائی را سهل تر می پندارند لکن در اصول مجوزه حضرت عمر
 سجده سهولت و آسانی بود. که در حصول انصاف دادخواهان
 را هیچگونه سختی سبب راه نمی شد. و خود جناب مدفوح مدام
 این امر را ملحوظ خاطر میداشت. و بتقاضای این مصلحت
 از برای محکمه عدالت عمارات خاص بنانه کرد. بلکه به مساجد
 اکتفا نمود. چه آن قدر تعظیم و اجازه عامی که در مفهوم مسجد بوده ابدًا
 در مفهوم عمارات دیگر امکان ندارد. صاحبان دعوائی را در رجوع
 دعاوی هیچگونه مصارف مثل رسوم عدالت و غیره لازم نبود.
 و پرورهای عدالت در بان مامور نبود که دادخواهان را مزاحم
 شود. قضاة را از دربار خلافت تاکید اکید شده بود که هرگاه
 شخصی غریب و بیچاره بحیثیت فریق دعوائی بعدالت حاضر
 آید. یا و به نرمی و کثاده رویی رفتار نکند. تا در اظهار
 دعوائی خود از خوف و رعب متاثر نگردد.

خانه عدالت

افتاء

در صیغہ عدالت محکمہ افتاء نہایت لایبھی ہے باشد۔
 و در آغاز اسلام قائم شد و مثالش بجز اسلام در اقوام
 دیگر بنظر نمی آید۔ از مقدم ترین اصول قانون یکجہ این است۔
 کہ در باب ہر شخص فرض شود کہ واقف قانون است۔ مثلاً اگر
 شخصے ارتکاب جرمے کند از و این عذر مسموع نمی شود۔ کہ
 فعل تذکور را از جملہ جرائم نمیدانست۔ این قاعدہ در جمیع
 عالم مسلم است و سلطنتہائے کہ فی زمانہ با ورج ترقی در معاشرت
 رسیدہ اند بر این اصول بیشتر تصریح نمودہ اند۔ لاریب قاعدہ مذکور
 صحیح است لکن مقام تعجب است کہ متہدین با این ہمہ ادعائے
 ترقی تہذیب و دین باب بھیج تدبیرے اختیار نمودہ اند۔ ہر چند
 در ممالک اروپا تعلیم عام شدہ لکن تا حال بہ آن درجہ رسیدہ
 وابد نخواہد رسید کہ ہر متنفض قانون دان و مقنن شود۔ و بھیج
 تدبیر دین باب نکرودہ اند۔ و اگر شخصے از عوام بخواد بکدام مسئلہ
 از قانون آگہی حاصل کند نمی تواند۔ لکن در اسلام از برائے
 این مدعا یک صیغہ خاص مقرر شد۔ و بمحکمہ افتاء شہرت
 داشت۔ تفصیل این اجمال آنکہ قانون دانان یعنی فقہائے

قابل بہر جاموجود بودند۔ و ہر کس در باب مسائل از انہا استفادہ
مے توانست کرد۔ و بر انہا فرض عین بود کہ بہ غور و تحقیق تمام
سائل را بر حقیقت مسئلہ آگاہ کنند و درین صورت ہر شخص
بہر وقت کہ میخواہد از مسائل قانون و اقیقت حاصل
مے توانست کرد و بنابر ان ہیکس را مجال عذر عدم واقفیت
از قانون نبود۔ این اصول از آغاز اسلام پیدا و تا حال
قائم است۔ لکن در عہد حضرت فاروق رضی اللہ عنہ آنقدر باندی
بر این طریق عمل در آمد بود کہ بعد از ان ہیچ گاہ نشد۔ بلکہ قبل از
ان در عہد حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ہم نشدہ بود۔

مفتیان عہد
حضرت عمر رضی اللہ عنہ

از برای حصول این مدعا لازم است۔ کہ در فتوای اجازت
عام نباشد۔ بلکہ اشخاص خاص کہ درین فن قابلیت تمام
داشته باشند بر این خدمت مامور شوند تا کہ ہر کس نا کس را
پارائے ترویج مسائل باطلہ نشود۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ مدام این
تخصیص را ملحوظ خاطر داشت و شخصے دیگر بدون حضرت علی رضی اللہ عنہ
و حضرت عثمان و معاذ بن جبل و عبد الرحمن بن عوف و ابی ابن
کعب و زید ابن ثابت و ابو ہریرہ و ابو درداء و غیرہ رضی اللہ عنہم مجاز فتوای
نبود۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در الزالۃ الخفاء آورده۔
سابق و غلط و فتوای موقوف بود بر رائے خلیفہ۔ بدون ام خلیفہ

و غلط نمے گفتند و فتوای نمیدادند و آخر بغیر توقف بر رای خلیفہ
و غلط میگفتند و فتوای میدادند

در تواریخ اسلام اکثر نظائر این امر موجود است که کسانی را که
اجازہ یافتہ اند اشتہار حضرت عمر رضی اللہ عنہ از فتوای دادن منع
میفرمود۔ چنانچہ عبداللہ بن مسعود را ہمین واقعہ پیش آمد۔
حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہم قناعت نہ کرد بلکه درجہ احتیاط جناب محمد
صلی اللہ علیہ وسلم بود کہ مفتیان مقررہ را ہم ہر وقتہ بمعیار امتحان می سنجید
مثلاً از حضرت ابو ہریرہؓ بارہا می پرسید کہ در باب فلان مسئلہ
چہ فتوای دادی و چون جوابش بگوشت مبارک میرسید میفرمود
کہ اگر درین مسئلہ دگرگونہ فتوای میدادی آیندہ مجاز یافتہ
نمے بودی۔

امردوم کہ درین باب پر ضرورت این است کہ اسمائے
مفتیان اعلان شود۔ اگرچہ در آن عہد سلسلہ اخبار و جرائد
نبودہ لکن در مجالس عامہ کہ بہترین طریقہ اعلان بودہ حضرت
عمر رضی اللہ عنہ بعد از اعلان می فرمود۔ مثلاً در حین سفر شام
بمقام جابیہ در مجلس عام کہ در آن مردم بسیار جمع آمدند۔
خطبہ خواند و در ضمن خطبہ الفاظ ذیل فرمود:-

من اراد القرآن فلیات | اگر شخصی بخواد کہ علم قرآن حاصل کند

ابن یسأل الفرائض فلیأت زیداً ومن اذاد ان یسأل عن الفقه فلیأت معاذاً۔	باید پیش ابی ابن کعب برود و اگر در باب فرائض استفتاء کند باید پیش زید برود و در باب مسائل فقه از معاذ سوال کند۔
---	--

صیغه محاکمه جرائم و صیغه امنیّه (احد)

هر چند درین باب تحقیقات بسیار نموده ام لکن از مطالعه
تواریخ معلوم نشد که حضرت عمر رض از برای تصفیه خصومات
جرائم محکمه جداگانه قائم فرموده باشد۔ بعض دعاوی خاص
مثل زنا و سرقة بمحکمات قضاة فیصله می شد و جمیع مراحل
ابتدائی تعلق به اداره امنیّه داشت۔ اداره امنیّه بالاستقلال
تاسیس شده۔ و در اصطلاح به احداث تعبیر می کردند۔
قوماندان کو توالی را صاحب الاحداث می گفتند۔ و در بحرین
حضرت عمر رض قدامه ابن مظعون و حضرت ابوهریره رض را مأمور
فرمود۔ قدامه را به تحصیل مالیه مقرر کرد۔ و حضرت ابوهریره رض
را بحکم مزج بندمات اداره امنیّه منصوب نمود۔ و مأمور احتساب
از قبیل آنکه و کانداران از ایفای کیل و وزن تجاوز نکنند
و شخصی بر شارع عام خانه بنانکند۔ مراکب و مویشی را از اندازه

مقررہ زیادہ تر باز نکلتے۔ شراب نفرو نشہ وغیرہ راجح بہین امور
انتظام کافی شدہ بود۔ وازبرائے انجام این خدمات
در ہر جا مامورین خاص مقرر بودند و لے از مطالعہ کتب تواریخ
معلوم نمے شود کہ صیغہ احتساب جداگانہ قائم بودہ۔ یا اینگونہ خدمت
ہم بہ صاحب الاحداث محول بودہ؟ و رکن العمال بمقامیکہ
ابن سعد این روایت را نقل کردہ کہ حضرت عمر رض از برائے
نگرانی بازار عبداللہ بن عتبہ را مامور فرمود نوشتہ بہت کہ این
فعل حضرت عمر رض ماخذ عہدہ احتساب بہت۔

درین صیغہ ہم حضرت عمر رض ایجادے نمود یعنی زندانہا تعمیر
کرد۔ پیش از آن در عرب نام و نشائے از زندان ہم نبود۔
ازین جہت مجرمان را در پاؤشش جراثیم سزائے سخت میدادند۔
حضرت عمر رض اول در مکہ معظمہ خانہ صفوان ابن امیہ را پنجہار ہزار
در ہم خریدہ زندان ساخت و بعد در اضلاع دیگر ہم زندانہا تعمیر
نمود۔ از تصریح علامہ بلاذری معلوم مے شود کہ زندان کو فہ از
چوب نرسل بنایافت۔ در آنوقت فقط مجرمین را بزندان میفرستادند
لاکن بعد از دور خلافت قاضی شریح اشخاص مدیون ہمس
جس مے شدند۔

بعد از تعمیر زندان سزائے بعضے از مجرم ہم تعمیر پذیرفت۔

ایجاد زندان
یعنی بند تجانہ

مثلاً ابو محمد تقی کہ کثرتاً بعد از خرابی بجرم سے نوشی یا خود کشی۔ آخر حضرت عمر رضا اور ابو العوض حدیثیں فرمود۔

این سہرا ہم از ایجادات حضرت فاروق اعظم است چنانچہ حضرت عمر رضا ابو محمد را در یک جزیرہ فرار کرد۔

سہرا جلالتی
و فرار و عجز
در بابے شود۔

بیت المال یعنی خزانہ

قبل از عہد حضرت
عمر رضا بیت
المال وجود
نداشت ۱۲

این صیغہ ہم از برکت وجود حضرت عمر رضا بوجود آمد۔ در عہد مبارک جناب رسالت آب صلعم افزون تر میبغے کہ تحصیل خراج بحرین بودہ تا بہ ۸ لک در ہم میرسید۔ حضرت رسالت پناہی صلعم کل وجہ را در یک مجلس تقسیم فرمود۔ حضرت ابو بکر صدیق رض ہم در خلافت خود بیچ خزانہ تاسیس نکرد و ہر چہ از مال غنیمت مے آمد ہمان وقت تقسیم مے کرد۔ چنانچہ در سال اول وہ در ہم و در سال دوم بست در ہم بہ سہم ہر نفر غازی رسید۔ و این روایت در کتاب الاوائل و ابن سعد است۔ ابن سعد در روایت دیگر بیان کردہ کہ حضرت ابو بکر رض مکانے را از بہر بیت المال معین کرد۔ و لے ہمیشہ درش بستہ بود و چیزے در آن نگذاشتند زیرا آنچہ از مال غنیمت وصول مے شد فوراً تقسیم میگشت۔

و ابدانوبت به این نرسید که جزوے در بیت المال تحویل شود۔
و چون بوقت وفات حضرت ابوبکر رضی موجودے از بیت المال
گرفتند بیش از یک درهم در بیت المال نبود۔

در ۵۱۰ حضرت عمر رضی حضرت ابوبکر رضی را عامل بحرن مقرر
فرمود و او بعد از یک سال مبلغ ۵۰۰۰ درهم با خود آورد۔
حضرت عمر رضی در مجلس شوریٰ اجلاس عام منعقد فرمود۔ و
حاضرین را خطاب نموده گفت۔ مبلغ بسیارے از خراج
بحرن آمده۔ شما مردم چه مصلحت می بینید۔ حضرت
علی گفت هر چه عاید شود باید سال بسال تقسیم گردد۔ و در
خزانة جمع نشود۔ حضرت عثمان رضی بخلاف این رائے داد۔
و لیسان میثام گفت که من بچشم خود خزانة سلاطین میثام
را دیده ام۔ از بهر خزانة دفترے خاص و محکمہ جدا گانه تاسیس
نموده اند۔

بیت المال
در کدام سنه
قائم شد۔

اگر عهد تعصب می بود از نام مذہب غیر ہم اجتناب
می نمودند۔ لکن حضرت عمر رضی این رائے را پسند فرموده
بیت المال را بنا نهاد و نخستین در مدینہ منورہ کہ مرکز اسلام
بود خزانة عظیم الشان قائم کرد۔ و چون برائے نگرانی
و حساب خزانة شخصی نہایت قابل و بادیانست بکار بود۔ علی رضی
ابن ارقم را کہ از اجداد صحابه بود و در نوشت و خواند مهارت تام

افسر خزانه

داشت هفتم خزانه مقرر فرمود. و چند نفر دیگر از اشخاص قابل و
متدین را زیر دست او مامور نمود. از آن جمله عبدالرحمن بن عبید
القاری و معیقب بودند. معیقب را شرف مهر بر داری حضرت
رسالت پناهی صلعم حاصل بود. و بنا بر آن دیانت و امانت
او مسلم بود.

علاوه از دارالخلافه در مراکز اضلاع و صوبجات هم بیت
المال با قایم کرد. و هر چند حکام اعلائے اضلاع اختیار
در بیت المال مقامی داشتند لیکن محکمہ بیت المال مگلی علیحدہ
و هفتم خزانه هم جدا سے بود. مثلاً در اصفهان خالد ابن حوث
و در کوفه عبداللہ ابن مسعود خزانه دار بودند. حضرت فاروق
اگر چه در تعمیرات خیلی کفایت شعار بود لکن از برای بیت
المال عمارات خیلی مستحکم و شاندار بنا نہاد. در کوفه عمارت
عظیم الشان تعمیر کرد و روزیہ تمام یکے از معماران نامور مجوس
تعمیرش مقرر بود و مصالح آن را از عمارات شانان فارس آورد
و لے بیت المال را نقب زدند و بغارت بردند. پس حضرت
عمر رضی فرمانے بنام سعد و قاص نوشت مشعر بر اینکه عمارت
مسجد با عمارت بیت المال ملحق شود. زیرا مسجد اکثر از نماز
خوانان پر سے باشد و درین صورت ہر ام آہو سے ماند.

عمارت
بیت المال

لے تذکرہ معیقب در کتب رجال مطالعہ کنید ۱۲ منہ

سعد وقاض بر طبق فرمان خلافت روزیه را امر کرد که عمارت
بیت المال را وسیع کرده با مسجد ملحق کند تا از سرقه و غارت
امن کلی دست دهد.

چنان معلوم می شود که بعد از نظریه احتیاط مزید چند نفر
پاسبان هم بر بیت المال مقرر شدند - علامه بلاذری
در کتاب خود می آورد که چون طلحه وزیر بر علیه حضرت علی
در بصره آمدند و خواستند که بر خزانه متصرف شوند - عم نفر
از سپاهیان قوم سیاحه که پاسبان خزانه بودند از طلحه
وزیر مدافعه نمودند - مورخ مذکور در باب قوم سیاحه تصریح می کند
که این قوم از اسیان سنده و در فوج ایران داخل بودند
و چون در عهد مبارک حضرت فاروق رضا ایران فتح شد از آن
قوم مذکور در حلقه اسلام داخل شدند و ابو موسی اشعری
ایشان را در بصره آباد کرد.

خزانه جاست اضلاع و صوبجات طورے اداره گشت
که در خزانه هر جا مبلغ مصارف ضروریه همان جا رانگه
میداشتند - و بقیه را هر سال بخزانه مرکز یعنی بیت المال
مدینه منوره میفرستادند - و درین باب هر وقت احکام موکد

له تفصیل این واقعه در طبری در ذیل ذکر آبادی کوفه مندرج است ۱۲ منہ

له فتوح البلدان از صفحه ۳۴۳ تا صفحه ۳۴۶ - منہ

مقدار وجه نقد
که در خزانه دار
الخلافه جمع می بود

بنام حکام و عمال اضلاع متفرقه از دربار خلافت صادر میشد
از مطالعه کتب تواریخ اسلام دریافت این امر مشکل است که
در خزانه های متفرقه چه قدر وجه نقد را نگه می داشتند لکن
از تصریح مورخ یعقوبی همین قدر معلوم می شود که مقدار مشاهیر
و وظائف که از خزانه دار الخلافه حسیح می شد بسیار
سالانه میرسید -

در حفاظت و نگه داری بیت المال بحدی اهتمام فرمود
که واقعات خیل و لچسپ از آن در تواریخ اسلام مندرج است
و لے از تفصیل آن درین مقام از خوف تطویل صرف نظر میکنم

پیلک و رس یعنی نظارت نافع

ایجاد این شعبه بطور استقلال از خصوصیات عصر حاضر است
و ازین جهت در زبان عربی اصطلاحی برائے آن مقرر نیست
در مصر و شام این لفظ را به نظارت نافع ترجمه کرده اند - شعبه
مذکور مشتمل است بر اداره عمارت دولتی - انبار - شوالر -

له فرماينکه بنام عمرو ابن العاص نائب الحکومه مصر نوشته بود در آن الفاظ ذیل مندرج بود -
فاذا حصل اليك وجهه اخرجت عطاء المسلمين وما يحتاج اليه مما لا
بد منه ثم انظر فيما فضل بعد ذلك فاجمله الي - كنز العمال

شفا خانہ جات - در عہد حضرت عمر رضی اللہ عنہ ادارہ این شعبہ بالاستقلال تشکیل نیافت - لکن بدون از شفا خانہ جات ادارہ انہار وشوارع وغیرہ موجود بود و سر رشته انتظام ہر یک خیلے وسیع بود حضرت عمر رضی اللہ عنہ برائے ترقی زراعت انہار بسیار کشید کہ ذکرے مختصر از آن در ضمن صیغہ محاصل گذشتہ مادرین مقام از انہار مخصوصہ بشعبہ زراعت بحث میرائیم -

نہر ابی موسیٰ کہ ۹ میل درازی دارد و کیفیت حفر آن این است :-

چند نفر از امالی بصرہ بحیثیت وکلاء بحضور حضرت عمر رضی اللہ عنہ حاضر آمدند و او بروقی معمول خود از ہر کدام حال پرسید فرمود - حنیف ابن قیس کہ از جملہ انہار بود تقریرے موثر نمود کہ لفظا در کتب تواریخ منقول است - در ضمن تقریر شکایت کرد کہ آب بصرہ خیلے تلخ است و امالی از مسافت ۶ میل آبے آرند - چون این شکایت بگوش مبارک حضرت فاروق رضی اللہ عنہ رسید فرمائے بنام ابو موسیٰ اشعری فرستاد - متضمن براینکہ از برائے امالی بصرہ نہرے احداث شود و بر طبق فرمان موصوف نہرے ۹ میل دراز از دریاد جلہ کشیدند - و در ہر خانہ بصرہ آب فراوان موجود شد -

انہارے کہ
در عہد حضرت
عمر رضی اللہ عنہ
کودہ شد

ملہ در فتوح البلدان صفحہ ۳۶ و ۳۵ بیان نہر تفصیل مذکور است و در جغرافیہ

بشاری ہم ذکرے از آن بمیان آمدہ ۱۲ منہ

نہر معقل

نہر معقل بسیار شهرت دارد۔ و در زبان عربی ضرب
المثل شده است کہ اذا جاء نہر اللہ بطل نہر معقل۔ این نہر
را ہم از دریائے دجلہ کشیدہ اند و اہتمام احداث آن بہر معقل بسیار
کہ از صحابہ کرام بودہ مفوض شد و ازین بہت بنام نہر معقل
شہرت دارد۔

نہر سعد

در باب این نہر نخستین مردم انبار از شہنشاہ فارس درخواست
نمودند و چون عہد اسلام آمد بہ سعد و قاص ملتجی شدند۔ و سعد
التجائے شان را قبول نمودہ سعد بن عمرو را برین خدمت مامور
نمود و بہ اہتمام تمام آغاز کار شد۔ لیکن کوہے پیمان آمدہ
سد راہ گردید و کار احداث نہر تا تمام ماند۔ بعد ما حجاج در عہد
حکومت خود کوہ را کندہ نہر را با تمام رساند۔ لکن از آنجا کہ آغاز
کار را سعد کردہ بود نہر مذکور بنام سعد موسوم شد۔

نہر امیر المومنین

نہر بزرگ و مفید کہ بر وفق حکم مخصوص حضرت فاروق
حفر شدہ بنام نہر امیر المومنین شهرت دارد۔ این نہر دریائے
نیل را با بحر قزقم پیوست نمودہ و مختصراً بیانش این است
کہ در سال ۱۸ھ در اطراف عرب خشک سالے پیدا آمد و حضرت
عمرؓ فرمانہا بہ جمیع حکام اضلاع مملکت فرستاد و تاکید تمام
فرمود کہ از ہر ضلع و علاقہ غلہ بکثرت بفرستند۔ ہر چند کہ توقفی
در تمیل امر والا روئے نداو۔ لکن راہ خشکی محض و شام بسیار دور

بوده و ازین جهت غلّه از آنجا بادیر میرسید - حضرت عمر رضی
 این حال مشاهده نموده فرمانی بنام عمرو ابن العاص نائب الحکومه
 مصر صادر فرمود مشعر بر اینکه جمعی را از اهالی مصر با خود گرفت
 بدار السلطنت حاضر آید - چون عمرو ابن العاص بدر بار خلافت
 حاضر شد - حضرت عمر رضی فرمود که اگر دریای نیل بواسطه نهر با
 آب قلزم پیوست شود اندیشه قحط و گرانی از عرب بکلی رفع خواهد
 شد - و اگر از راه خشکی غلّه بیارند خیلے موجب زحمت و اشکال
 می شود - عمرو ابن العاص از حضور مبارک مرخص شده بمصر باز
 آمد - و از فسطاط که از قاهره بمسافت ۱۲ میل واقع است تا بحر
 قلزم نهری احداث کرد - و بدین ذریعه آب نیل که از زیر فسطاط
 میگذشت با بحر قلزم ملحق شد - و جهازات از آب نیل به بحر قلزم
 می آمد - و در آنجا بمقام جابر لنگر می انداخت که بندر گاه مدینه منوره
 بود - نهر مذکور ۶۹ میل امتداد داشته خیلے تعجب است که در
 ظرف ۶ ماه تعمیر شد - و در سال اول بست جهاز کلان که در
 آن شصت هزار اردب غلّه بار بود در بندر گاه مدینه منوره
 رسید - این نهر مدت مدیده جاری ماند و بدان واسطه در
 تجارت مصر ترقی روز افزون پیدا شد - بعد از عهد عمر ابن عبدالعزیز
 از بے پروایی عمال در بعض مقامات کور گردید - حتی که به مقام
 ذنب المستلح بکلی مسدود شد - در ششم خلیفه منصور عباسی نظر

بیک مصلحت ذاتی آفرینند ساخت لکن بعد از ان باز جریبان
یافت و تاندیت مدید جاری ماند۔

امرے بنایت عجیب و غریب این است کہ عمرو ابن العاص
عزم نمود کہ بحر روم را با بحر قلزم پیوست کند و از پراسے حصول
این مدعا تجویز نمود کہ قریب فرما کہ در آنجا بین بحر روم و بحر قلزم
مسافت ۷ میل میباشد۔ پذیرایۃ حضرت نهر ہر دو بحر را پیوست
سازد۔ چون حضرت عمر رضی اللہ عنہ آگهی یافت اظهار رضامندی فرمود
فرمانے بنام عمرو ابن العاص بر نگاشت مشعر بر اینکہ اگر در بین
بحر قلزم و بحر روم آبناء ترتیب یابد یونان با جهازات خود حجاج
راتاخت و تاراج میکنند۔ اگر عمرو ابن العاص از دربار خلافت
اجازہ اصدات نهر مے یافت فخر ایجاد نهر سویز ہم بہ حصہ عرب
میرسید۔

عمارائے کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ بنا نہاوستہ قسم بود۔
(۱) عمارات مذہبی یعنی مساجد وغیرہ کہ بیان آنہا بہ بسط و تفصیل
در شجرہ مذہبی مے آید۔ درین مقام ہمین قدر کفایت میشود۔
کہ گوئیم در عہد مبارک حضرت فاروق اعظم بقول مصنف
روضۃ الاجباب چہار ہزار مسجد تعمیر شد۔

لہ تفصیل این واقعہ در حسن المحاضرہ س ۱۷ ص ۹۳۔ ۹۴ و مقریزی جلد اول ۱۷ و جلد دوم

صفحہ ۳۹ تا ۴۱ مندرج است ۱۲ لہ تقویم البلدان ابوالفداء ۱۰۶۔ منہ

(۲) عمارات نظامی مثلاً قلعہ قشون ہا و بارک ہا در ذیل تنظیمات فوجی از آن بحث میرود۔

(۳) عمارات ملکی مثلاً دارالامارہ وغیرہ اگرچہ حالات تفصیلی از نیکنہ عمارات معلوم نیست لکن تفصیل اقسام آن حسب ذیل است۔

(۱) دارالامارہ کہ حکام اضلاع و صدیجات و رآن قیام و نشستند و دفتر و رآن مے بود۔ حالات دارالامارہ کوفہ و بصرہ در

دارالامارہ

تصانیف علامہ طبری و بلاذری بہ تفصیل مذکور است۔

(۲) دیوان کہ در آن کاغذ اسنادت دفتر محفوظ مے بود۔ دفتر فوج کہ عبارت از دفتر نظام است ہم درین عمارت بود۔

دیوان

(۳) بیت المال یعنی صندوق خانہ و عمارتش خیل مضبوط و مستحکم مے بود۔ ذکر بیت المال کوفہ در ذیل بیان بیت المال و رفوق مذکور شد۔

بیت المال

(۴) زندان۔ بیان زندان مدینہ منورہ در ذیل عنوان شعبہ کوتوالی مذکور شد۔ زندان بصرہ و عمارت دارالامارہ شامل بود۔

زندان

(۵) مہمانخانہ۔ این قسم جائے مایہ کے قیام مسافران نو واردانے تعمیر یافت کہ برائے دو سہ روز و شہر مے آمدند و رہا مہمانخانہ

مہمانخانہ

کوفہ از علامہ بلاذری منقول است۔ اَمَّا عُمَرُ اَنْ يَتَّخِذَ لِمَنْ يَزُودُ مَوْقِ الْاَقَاقِ دَا اَنَّكَ اَنْوَ اَيُّزُ لُوْثُهَا۔ مہمانخانہ مدینہ منورہ

لہ تقریم البلدان ابوالفداء صفحہ ۱۰۶۔ شرح البلدان صفحہ ۳۴۔ منہ

شرح البلدان صفحہ ۲۷۔

در کمال تعمیر شد - و این جهان در کتاب الثقاۃ از آن
ذکر می کنند -

درین مقام اظهار این امر ضرورت است که گوئیم - عمارات
فوق چندان شاندار و بلند نبود - چه اسلام تکلفات فضول یعنی
را اجازه نمیداد - اگر چه بعد از مسلمانان در اوضاع و اطوار
خود تکلف و تصنع را داخل دادند و لے در آن عهد اسلام بخلیه ساوگی
و بکلفتی آرسته بود - و حضرت عمر رضی الله عنه اکثر بهمت و الا بهمت
را به همین میسند و میفرمود که وصف ساوگی از مسلمانان گم
نشد - بر علاوه حاکم وقت بر بیت المال اختیارات کامل نداشت -
بیت المال را سرمایه تمام ملت میدانستند - مسلمانان این خیال
ایستاده بودند که وجه بیت المال ابد بر کل و خشت صرف نشود -
و بهتر آن است که بدو بنی نوع انسان بخور و و درت دیدند
کافه اسلام بر همین خیال بودند - و ازین جهت وقتیکه ولید بن الملک
جامع دمشق را بصرف زر کثیر تعمیر کرد و اهل اسلام بالعموم بخشیدند -
و بعضی علی الاعلان گفتند که این تعمیر صرف وجه بیت المال
نیست - بهر حال عماراتی که در عهد حضرت عمر رضی الله عنه بنایافت بالعموم
از کل و خشت بود و ایوان حکومت بصره هم کل و خشت بود - لکن عمارات
نظامی اکثر شان مستحکم و متین بوده -

تنظیم شوارع

هر چند انتظام شوارع و جسر با بدرجه اعلى بوده - لکن اهتمام آن
 بلا واسطه بدست حکام نبوده - در معاہداتى که از اقوام مفتوحه
 میگرفت از شرائطى که در آن درج میگشت یکى این بود که آنها در
 اهتمام شوارع و جسر با از وجه خود پیر وازند - مثلاً وقتیکه حضرت
 ابو عبیده را از مهم شام فراغ دست داد این شرط در معاہده
 صلح ثبت شد - اگر چه بک معظمه از مدت درازى قبله گاه و خلاق بود -
 لکن رهش مطلقاً ویران و آب نداشت - حضرت عمر رضی اللہ عنہ
 بمکه معظمه واروشد و به اجازه او در هر منزل فہمانسرا و چشمه
 آب تهیه شد - شاه ولی اللہ محدث دہلوی در ازالۃ الخفا بمنو لید -
 (از آن جمله آنکہ سالے بقصد عمره بمکہ محترمه توجه فرمود و
 و نزدیک مراجعت امر فرمود تا در منازلے کہ ما بین حرمین
 واقع است سایہ لا و پناہ ناسازند - و ہر چاہے کہ انپاشتہ
 شدہ باشد آن را پاک کنند و صاف نمایند - و در منازل
 کم آب چاہ ہار آکنند - تا بر حجاج بہ استراحت تمام
 قطع مراحل میسر شود -

منازل
 و فہمانسرا
 ما بین حرمین
 و مکہ

۱- در کتاب الخراج صفحہ ۸۰ آورده است و علی ان علیہم ارشاد افضال و بناء
 القناطر علی الانہار من اموالہم - و تاریخ جہری در ذیل واقعات ۱۲ ص ۱۱۹
 ذکر شوارع و اجارہ برد آورده است - ۲- تہ جہری صفحہ ۲۵۲۹ و بلاذری صفحہ ۵۳ - ۱۲ ص ۱۲

آبادی بلاد و مصر

اگر لشہر نامے کہ در عہد حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ نباشد بہ بینیم
و بہ ضروریاتے و خصوصیاتے کہ مقتضائے آن وقت بود نظر کنیم
و ہر کدام از آنہا را صفحہ تاریخ اسلام گوئیم بجا است۔ بصرہ و کوفہ
مدت مدیدے منظر آثار اسلامی بودہ۔ نحو عربی و رہمین و وجاہنا
یافت۔ طورے کہ دو شہر مذکور را دارالعلوم نحو مے توان گفت۔ فقہ
حنفی کہ درین روز مادر جمیع آفاق عالم رواج یافتہ سنگ بنیادش
راہم در کوفہ نہادہ اند۔ پس اگر حالات تفصیلی بلاد مذکور رستم
پذیر و غیر موزون و بے محل نخواہد بود۔

بصرہ

در جلد اول کتاب ہذا مذکور شد کہ برائے دفع حملات بحری
فارس و ہند حضرت فاروق رضی اللہ عنہ ہجری عقبہ بن غزو ان
را مامور کرد کہ نزدیک بندر گاہ ابلہ کہ جہازات ہند و فارس از خلیج
فارس گذشتہ نگرے انداخت شہرے آباد کند۔ موقع و منظر
زمین را نیز خود حضرت عمر نشان داد بر طبق فرمان خلافت عقبہ
(۸۰۰) نفر را با خود گرفتہ رفت و در خریبہ رسید کہ اکنون در آنجا
بصرہ آباد است۔ قبل از آن در آنجا میدانی مانند کف دست
اقتادہ بود۔ زمین سنگریزہ دار بود و بہر طرف مرغزار داشت۔

و با مزاق عرب بخیله موافقت داشت غرض عقبه داغ بیل نمود
و بنیاد شهر انداخت و از برای قیاسی مختلفه احاطه با سجاگاهانه
معین کرد. و خانه با سخته مختصر و بی تکلف ساخت عاصم ابن لث
را امور کرد تا هر قبیله را که با احاطه مناسب بداند فرود آورد. و در
ذیل عمارات سه کاری مسجد جامع و ایوان حکومت بود و عمارات
دفتر و زندان هم در آن شامل بود. و در ساحت شهر آتش گرفت
و اکثری از منازل سوخت. بعد و قاص که در آن وقت حاکم
کوفه بود سفارته بحضور حضرت عمر فرستاد. و اجازه خواست
که عمارت پخته بناشود. جناب محمد روح اجازه مرحمت فرمود.
لاکن تاکید تام کرد که هیچ منزله پیشتر از سده اطلاق نداشته
باشد.

در یاسه و جمله که بمسافت ذه میل از بصره واقع است
حضرت عمر رض فرمان داد که از آب و جمله نهر سیه تا بصره حفر شود.

سده و جه نسیمه بصره چنانکه اهل لغت نوشته اند این است که بصره در زبان عربی زمین سنگلاخ
را میگویند و زمین آنجا از سیمین قسم بوده لیکن در سیمین البلد ان قیل یک فاضل مجوس را نقل کرده است
که زیاده تر قریب قیاس است بقول فاضل مذکور این لفظ در اصل سیه بود. که زبان فارسی بمعنی
راه آسیه بسیار است و از آنجا که ازین جاده آسیه بسیار به طرف میرفت الی سیمین را این نام موسوم کردند.
و تصدیقش این امر هم میشود که عمارت ماکر نزد بصره شا این عرب تعمیر کرده بودند تا آنها را نیز در اصل
لفظ فارسی بود. مثلاً خود تلقی که در اصل خور زنگاه است و سید که در اصل سیکه در است ۱۲ ص

تفصیل این واقعہ در عنوان شہیدہ نظارت مذکور شد۔ در آبادی
بصرہ ترقی روز افزون بظہور آمد۔ حتی کہ در حکومت یابو ابن ابی سفیان
عدہ کسانی کہ نامہائے شان و در قدر نظام درج بودہ ۸۰ ہزار بودہ۔ و
اولاد و احفاد آنها تا بہ یک لک و بہت ہزار میر رسید۔ خاک بصرہ را
بہ علم و فضل سجد سے مناسب بود کہ بنائے علوم عربیہ در ہمین
پہا نہادہ شد۔ و اولین کتاب لغت عربی کہ بہ کتاب العین
موسوم و از تصانیفات خلیل بصری است در ہمین شہر تصنیف
شد۔ ابتدا سے علوم عروض و موسیقی ہم در بصرہ شد۔ اولین
مستند علوم نجوم سیویہ از جملہ متعلمین ہمین شہر بود۔ و در آنکہ
مجتہدین حسن بصری از ہمین خاک میباشد۔

کوفہ

شہر دیگر کہ بیشتر از بصرہ شہرت دار و کوفہ است۔ بعد از آنکہ
ابن و غیرہ بلا و فارس فتح شد سعد و قاص نامہ مجتہد و حضرت
عمر رض فرستاد و شہر را اینکہ از بود و باش این ملک صورت و وضع
عرب بکلی تغییر یافته۔ حضرت عمر رفتہ سجد ایستاد و نوشت کہ آب و ہوا سے
آن دیار را بہ قریب را موافق نشے آید۔ و باید کہ جائے تلاش شود
کہ حیثیت بری و بحری ہر دو داشتہ باشد۔ بر طبق این فرمان
سلمان و خدیفہ کہ بر نیگونہ خدمات مامور بودند زمین کوفہ را منتخب
نمودند۔ و از آنجا کہ زمینش پراز ریگ و سنگریزہ بود آزار بہ کوفہ
موسوم کردند۔ قبل از ظہور اسلام پاسے تخت خاندان نمان

ابن منذر کہ فرما زوائے عراق عرب بود در ہمین مقام بود۔ و
 عمارات مشہور این خاندان کہ بہ خورنق و سدیر شہرت داشت
 در مضافات ہمین جا واقع بود۔ منظر کوفہ بغایت خوشنما و
 ازوریائے فرات فقط بمسافت ۲ میل واقع بود و اہل عرب
 این مقام راخذ العذائے یعنی ہارض محبوب مے گفتند
 زیر اور آبچا گلہائے بوقلمون عرب مثل اقحوان و شقائق
 و قیصوم و خزامی بکثرت موجود بودہ۔ الغرض درکائے بنیادش
 نہادہ شد و چنانکہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ در فرمان مبارک تصریح
 فرمودہ بود منازل از برائے آبادی چل ہزار نفوس تعمیر شد۔
 و باہتمام ہیاچ ابن مالک قبائل مختلفہ عرب در محلہ ہائے جداگانہ
 آباد شدند۔ در باب وضع و ساخت شہر از دربار خلافت فرما
 صادر شد متضمن بر اینکہ شوارع عام چہل عرش عریض باشد
 و شوارع دیگر سی و بست ارش و کوچہ ہا ہفت ارض عریض باشد
 عمارت مسجد جامع کہ بکسی بلند و برقع اساس یافت بحدے
 وسیع بود کہ در آن چہل ہزار نفر گنجائش داشت کہ نماز باجماعت
 بخوانند و بہر چہار طرفش میداہائے خیل و سیح گزاشتند
 عمارت شہر اول از خمس بودہ و بعد از وقوع آتش زدگی حضرت
 عمر رضی اللہ عنہ مجتہد فرمود کہ عمارات از گل و خشت بسا شود۔
 پیش روئے مسجد جامع سائبائے تیار شد کہ دو صد ارش و ہزار

بوده و برستونهاى رخام قائم گردید و این ستونها را از عمارت
عهد نوشیروانى کشیده بودند - درین مقام امری که قابل توجه
ناظرین است این است که با آنکه هیچکس از ورثه نوشیروان باقی
نبود و از روی اصول سلطنت شخصی فقط خلیفه وقت و ارث
میتواند شد لکن حضرت عمر رضی که در عدل و انصاف از سلاطین عالم
گوئی سبقت برده بهائى ستون کارا بر عیبه مجوس ادا نمود و قیمت
تخمین گشت و در رقم جزئی واجب الادا مجرا یافت - از مسجی بفاصله
و و صد ارشش ایوان حکومت تعمیر شد و در آن بیت المال
یعنی عمارت صندوق خانه هم شامل بوده - علاوه ازین همسا نخانه
عمومی هم تعمیر شد و در آن مسافران و نو واران قیام میکردند -
و آنها را طعام از وجه بیت المال میدادند -

چندى نگذشت که بیت المال سمرقند شد - و از آنجا
که از واقعات جزئی هم حضرت عمر رضی را بالمره اطلاع میرسید
و قتیکه این خبر رسید فوراً فرمانی بنام سعد و قاص فرستاد متضمن
براینکه ایوان حکومت را با مسجد الحاق دهد و بر طبق این فرمان
روزیه نام معمار پارسی که در فن عمارت بے نظیر بود بغایت خوبی
و موزونی ایوان حکومت را وسعت داد و با مسجد ملحق کرد - چون
روزیه و معماران دیگر از کار تعمیر عهده برآ شدند - سعد آنها را در
جلدوی این خدمت بدر بار خلافت روانه کرد تا شش قریب

حضور شوند - حضرت عمر رضی الله عنه از راه هنر پردازی و قدر دانی بر آن روزیه
و وظیفه مستمره مقرر فرمود - علاوه از مسجد جامع برای هر قبیله
مساجد جداگانه تعمیر کرو - قبائل که در کوفه آباد شدند حسب
ذیل بودند :-

قبیله یمن - قبیله نزار - سلیم - ثقیف - همدان - بخیله
نیم اللات - تغلب - بنو اسد - نخع - کنده - ازدرمزینه - تمیم و
مخارب - اسد و عامر - بحاله - جدیله و اخلاط - جهنیمه - حج -
هوازین و غیره بود - از اینجمله نفوس قبیله یمن ۱۲ هزار و نفوس قبیله
نزار به ۸ هزار میرسید - این شهر در عهد حضرت عمر رضی الله عنه تا حدی
باوج عظمت رسیده بود که جناب ممدوح آنرا براسن الاسلام
موسوم فرمود - و شک نیست که شهر مذکور و اقوام کن صلی قوت
عرب شده بود - بعد از آنکه نفوسش روز بروز ترقی کرده رفت -
لیکن این خصوصیت بهر حال قائم ماند که کسانی که در آنجا سکونت
می ورزیدند اکثر از اهل عرب می بودند و در ۴۱۴ نفوس شماری
شد - ۵۰ هزار خانه فقط از قبیله ربیع و مضر و ۲۴ هزار خانه از
قبائل متفرقه بود - و علاوه از این خانه های اهل یمن تا به ۶ هزار
میرسید - اگر چه از ترقیات و تغییرات زمانه مابعد آثار تدبیر
باقی نماند - لکن مقام تعجب است که نشانات بعضی عمارات
قدیم تا عرصه دراز می ظاهر ماند - این بطوطه که در قرن هشتم بوده و

اور در آن مقام مقدس گذر افتاده و در سفر نامه خود مینویسد
که بنیاد ایوان حکومت که سعد و قاص آن را بنا نهادند
تا حال قائم است -

در حیثیت علمی پایه این شهر ازین معلوم می شود که فن نحو
از اینجا آغاز یافته یعنی ابوالاسود و یلی نخستین قواعد نحو را در همین
جا منضبط نمود و بنیاد فقه حنفی در همین شهر نهاده شد - و امام
ابوحنیفه که بشرکت قاضی ابویوسف و غیره مجلس فقه قائم فرمود
در همین جا قائم شده بود و از جمله ائمه فن در علوم عربیه که باو گاه
زمانه هستند از خاک همین شهر میباشند - اسمائے بزرگان
زیل قابل ذکر است :-

ابراہیم شغی - حماد - امام ابوحنیفه - امام شافعی -

فسطاط

چون عمرو ابن العاص را از فتح اسکندریه فراغت دست
داد - اهل یونان که در اینجا بکثرت آباد بودند بالعموم ترک شهر گفتند
و عمرو ابن العاص مکانات آنها را بے بکین دیده عزم نمود که مستقر
حکومت قرار دهد - چنانچه از دربار خلافت اجازه حاصل کرد - حضرت
عمر رضی اللہ عنہ این امر را بحفظ خاطر مبداشت که در پادشاهان راه
حائل نباشد - چون بلا و بصره و کوفه بنا نهادند شد فرمانی
بنام کارداران فرستاد متضمن بر اینکه شهر سجاس آباد کرده شود

۱۱ - حال ابی کوفه و بصره از طبری و بلاذری و معجم البلدان نقل کرده شده است - ۱۲

که در آن و مدینه منوره پائے تخت اسلام دریائے سد راه نباشد
و از آنجا که اسکندریه آن طرف آب نیل واقع بود - حضرت عمرؓ
این تجویز را پسند نفرمود که اسکندریه را مستقر حکومت
ساخته شود -

عمر ابن العاص از اسکندریه روانه شد و در قصر الشمع
رسید و در آنجا خیمه اش که بوقت حمله اسکندریه خالی
گذاشته بود بهمان حال ایستاده بود چنانچه در همان خیمه فرو
آمد - و همانجا بنائے شهر نو نهاد - و برائے قبائل مختلفه احاطه
جدا گانه معین کرد - و معاویه ابن خدیج و شریک ابن سمی و عمرو ابن
محزم و حیویل ابن ناسره را با مور نمود که هر قبیله را بهر جائے که مناسب
بدانند آباد کنند - علامه مقریزی اسمائے محلات و قبائل را
به تفصیل نوشته است - مسجد جامع به اهتمام خاص تعمیر شد
و روایت عام است که ۸۰ نفر از صحابه کرام به اتفاق هم سمت
قبله اش را متعین نمودند و از آنجمله زبیر - مقداد - عباد - ابودرداء
و غیره بودند - مسجد مذکور ۵۰ ذرع طویل و ۳۰ ذرع عرض بود و بهر
سه طرف در داشت و یک در از آن مقابل دارالحکومت
بود و این هر دو عمارت فاصله ۷ ذرع بود -

عمر ابن العاص مکائے خاص برائے حضرت عمرؓ تعمیر کرد
چون جناب مدوح نامه بنام عمرو ابن العاص فرستاد و در آن

تخریر کرو کہ این مکان مرا بچہ کار نخواهد آمد۔ در آنجا بازار سے آباد کرده شد۔ از آنجا کہ آبادی این شهر از خیمہ گاہ شروع شدہ بود و خیمہ را در زبان عربی فسطاط میگویند۔ این شهر ہمین نام موسوم شد۔ سنہ آبادی ۳۲۱ ھجری است۔ در وقت آبادی فسطاط بسیار ترقی شد و بجائے اسکندریہ مرکز مصر قرار داده شد۔ در عہد امیر معاویہ چہل نفر از اہل عرب کہ نامشان درج کتاب بود درین شهر سکونت داشتند۔ بقول مورخ قضای در وقتے از اوقات شهر مذکور ۳۶۰ مسجد و ۸۰۰۰ شوارع و ۱۱ حمام داشت۔ وسعت و کثرت سامان شهر را علامہ مقریزی در چند صفحہ کتاب بہ تفصیل بیان نموده۔ مدت مدیدے این شهر مستقر سلاطین مصر و مرکز تمدن و ترقی ماند۔ علامہ بشاری کہ در قرن چہارم ہجری سیاحت عالم کرد و جغرافیہ خود حال این شهر را بعبارت ذیل بیان میکند:-

وسعت و آبادی فسطاط

ناسخ بغداد و فخر الاسلام	یعنی این شهر ناسخ بغداد و خزانہ
خزانۃ المغرب لیس فی	مغرب و فخر اسلام است جامع
الاسلام اکبر مجالس من جامعہ	این شهر آنقدر راہی مجالس
ولا احسن تجملاً من اہلہ	بزرگ علم و امانی طورے دارائے
ولا اکثر مراکب من	حسن تجمل و بندر گاہش بحد در اکثریت
ساحلہ۔	جہاز کہ در اسلام ابد انظر ازین شہر بنمودہ۔

برصل

این شهر قبل از اسلام ہم وجود داشت لکن در آن زمان فقط یک قلعہ بود و در مضافاتش چند سے از معابد نصاریٰ و عہد حضرت عمر رضی اللہ عنہ بحیثیت شهر آباد شد۔ ہرثمہ ابن عوفجہ آن را بنا نهاد۔ و از قبائل متفرقہ عرب چند محلہ خاص آباد کرد و مسجد جامع خاص ہم تعمیر کرد۔ از روی وقتت ملکی این شهر حیثیت خاص دارو۔ یعنی در مقام اتصال مشرق و مغرب واقع است و غالباً ہمین مناسبت آنرا بہ موصل موسوم کردہ اند۔ از یاقوت حموی منقول است۔ میگفت کہ این امر مشہور و مسلم است۔ کہ در کل عالم عظم ترین بلاد است۔ نیشاپور کہ در مشرق است و دمشق کہ در مغرب است۔ و موصل کہ گذر گاہ مشرق و مغرب است۔ یعنی اگر شخصی از مشرق بمغرب یا از مغرب بمشرق سفر کند گزیر ندارد کہ ازین شهر گذرنند۔

بلدہ مذکور متدرجاً بہ تنہائے درجہ ترقی رسید۔ حال است وسعت و عظمت این مقام در معجم البلدان و جغرافیہ لسانی وغیرہ بہ تفصیل مرقوم است۔

شہر سے است مختصر کہ بجانب غربی دریائے نیل بمقابل فسطاط واقع است۔ چون عمرو ابن العاص بعد از فتح اسکندریہ بہ فسطاط آمد۔ فوجے قلیل در آنجا متعین نمود تا اہل روم را یارائے

آن نباشد که از دریا عبور کرده یورش کنند۔ درین فوج بعض
افراد قبائل حمیر و ازد و ہمدان موجود بودند۔ بعد از آباوی فسطاط
عمر و ابن العاص خواست کہ فوج مذکور را از آنجا پس بخواہد و ایشانرا
منظر دریا بحدے موجب نزہت خاطر و تفریح طبع شدہ بود
کہ آنہا نقل را از آنجا بد اگوار انداشتند و عذر کردند کہ ما جہاد را
بد نظر داشتہ درین جا قیام نمودہ ایم و اینگونہ مقصد شرف
و اعلیٰ را از دست دادہ نمیتوانیم۔ عمر و ابن العاص این واقعہ را
بحضرت فاروق رضہ عرض کرد۔ اگرچہ حضرت خلیفۃ المومنین
از نام دریا پر خوئے لرزید لکن بمقتضائے مصلحت اجازہ بخشید
و فرمان داد کہ از براے حفاظت فوج قلعہ تعمیر شود۔ و بر طبق فرمان
مبارک در سال ۳۲ھ بنا کے قلعہ نہادند و در سال ۳۳ھ بہ اختتام رسید۔
این امر قابل اظہار است کہ در بنا کے قلعہ نہاوند مردم قبیلہ
ہمدان گفتند کہ ما مردم مثل نامروان نمیخواہیم کہ در پناہ قلعہ قیام
کنیم۔ قلعہ ماشمشیر است۔ چنانچہ افراد قبیلہ مذکور و چند
قبیلہ دیگر بیرون از قلعہ و در میدان سکونت ورزیدند و مدام
ہما نجا اقامت داشتند۔

از برکت وجود مسعود حضرت فاروق اعظم این مقام
مختصر نیز از حیثیت و اعتبار علمی خالی نماند۔ بعض از محدثین
عالی مرتبت در آنجا بظہور آمدند و اسمائے گرامی شان

در معجم البلدان مذکور است -

صیغه فوج

اگر چه قبل از ظهور اسلام سلطنتهای عظیم الشان صیغه فوجی برآمده و بقیه یادگارهای آنها در عهد اسلام هم موجود بود - اما سر رشته نظام (فوج) بهر جایکه بود غیر منظم و خلاصه اصول سیاست بوده - سلطنت رومای کبیر که بر اکثر ربع مسکون مسلط شد انتظام فوجش بر این نهج بود که از امالی ملک کسانیکه صاحب نام و نشان بودند و باوصاف سپه گری و سپه سالاری موصوف بودند همه را را جایگزین می بخشیدند و از آنها عهد میگرفتند که بوقت مهمات جنگی این قدر فوج را با خود گرفته حاضر بیایند - این قسم جایگزین در تمام ملک منتشر بودند - و عده مخصوصی از فوج نگه میداشتند - و چون تعلق این افواج رسماً با سلطنت نبود اگر بعضی از روسا ملک علم بغاوت می افراشتند ایشان نیز در تحت روسای خود بمقابله سلطنت آماده کارزار می شدند - این طریق حکومت به اصطلاح فیوڈل سستم مشهور بود - و سرکردگان فوجی را بیژن می گفتند - و این طریق تا بحال وسعت گرفته بود که

نظام فوجی
در سلطنت
روم

۵۱ علامه مقریزی حالات حیزه فیوڈل آورده است ۱۲ مندر

بیرنہا بزیر دست خود جاگیر داران و علاقہ داران نگہ میکردند و ہمین
سلسلہ طبقہ ہائے مختلفہ قائم شدہ بودند۔ در ایران ہم تقریباً
ہمین دستور قائم بود و کسانے را کہ در زبان فارسی مرزبان
و دہقان میگویند عبارت از ہمین قسم جاگیر داران میباشد۔
این نظام پر بادعی سلطنت روم باشد و درین عصر مسلم است کہ
طریق مذکور بدترین طریقہ ہائے جہانہائی بودہ۔

از تواریخ فرانسه معلوم می شود کہ تا ۱۵۸۰ ہجری برائے فوج
ابداً تنخواہ یا وظیفہ مقرر نبود۔ ہر قدر مال غنیمت کہ بدست می افتاد
قرار قرعہ بر فوج تقسیم میکردند و بعد از آن چون در تمدن ملک
ترقی شد۔ ہمان طریق فیوڈل سسٹم کہ در سلطنت رومائے
کبیر مروج بودہ قائم شد چنانچہ بعد از اسلام تا ۱۵۸۰ ہجری ہمین
طریق جاری ماند۔

در عرب شامان یمن وغیرہ پہنچ سررشتہ منتظم در باب
نظام نہ داشتند و تا آغاز اسلام ضرورت این امر محسوس
نشد۔ در سال اول خلافت حضرت ابو بکر رضی چہیزے کہ
از مالہائے غنیمت پس انداز شد۔ بر سپاہ اسلام بحساب
وہ در ہم فی نفر تقسیم گردید و سال دیگر کہ در مال غنیمت ترقی
کرد۔ ہم ہر نفر از مالی فوج از دہ تا بہ بست در ہم رسید لکن
نہ موجب فوج مقرر شد و نہ اسمائے ملازمین فوج ثبت

نظام فوجی
در فرانسه

دفتر گردید - و نه صیغه خاص جنگ قائم شد - تا به او ایل عهد
حضرت عمر رضی صورت حال برین منوال ماند لکن بسے نگذشت
که حضرت عمر رضی در ساله صیغه نظام را بحدسے منظم
و مرتب ساخت که نظر بحالات آن عهد خیلے مقام تعجب
و حیرت است -

مورخین اسلام و را اینکہ حضرت فاروق اعظم را بر توجہ بہ
نظام فوجی چه باعثے بوده اسباب مختلفہ بیان میکنند - روایت
مشہور این است کہ حضرت ابوہریرہ رضی کہ حاکم بحرین مقرر شدہ
بود پنج لک درہم با خود گرفتہ بمدینہ متوّرہ حاضر آمد و حضرت عمر
را ازین حال آگہی داد - اینقدر وجہ نقد در آن زمان بحدسے
محال تعجب بودہ کہ حضرت عمر رضی حضرت ابوہریرہ رضی را خطاب
نمودہ از راہ استعجاب فرمود خیر است چه میگویی - ؟ حضرت
ابوہریرہ رضی بہ تکرار عرض کرد کہ پنج لک - باز حضرت عمر رضی پرسید
کہ آیا تو شمار کردہ - مے توانی ؟ حضرت ابوہریرہ رضی عرض
کرد کہ آری - این یکفت و لک را پنج بار بہ تکرار گفت چون
این امر بہ پایہ یقین رسید حضرت عمر رضی برائے انعقاد مجلس
شورائے فرمان داد و چون ارکان مجلس حاضر آمدند حضرت عمر رضی
فرمود کہ این قدر زر کثیر بکدام مصرفے برسد ؟ حضرت علی رضی
و حضرت عثمان رضی و دیگر صحابہ کرام بتجاویز مختلفہ پیش کردند -

نظام فوجی
عهد فاروق
اعظم

ولید بن ہشام گفت کہ من سلاطین شام را دیدہ ام کہ دفتر و
کتابہائے فوج مرتب نمودہ اند۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ را
مقرون بصواب دانستہ عزم نمود کہ دفتر فوج ترتیب یابد
و نام نویسی سپاہ شود۔ و در روایت آخری آمدہ کہ ولید بن
ہشام اشارہ بطرف سلاطین عجم نمودہ و این روایت بیستہ
قرین قیاس است زیرا کہ چون دفتر مرتب شد بدیوان موسوم گردید
و این لفظ فارسی است و الفاظ دبستان و دبیر و دفتر و دیوان
از یک ماخذ مشترک بودہ و مادہ آنها د ب است کہ در لغت
پهلوی بمعنی نگہداشتن است۔

کُل ملک را
فوج ساختن

بہر حال در ^{۱۵۵} حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمود کہ اداره مستقل
برائے فوج قائم کند و درین باب اہم ترین تجویزے کہ داشت
این بود کہ تمام مردم را فوج ساز و این مسئلہ را کہ ہر فرد مسلمان
سپاہی فوج اسلام است بہ ترتیب نظام بعمل آورد و چون
در ابتدا کے کار اینگونہ تقسیم از حیثہ امکان خارج بود اول از قریش
و انصار آغاز کرد۔ در آنوقت در مدینہ منورہ سترہ نفر در فنون
نسب دانی و حساب و کتاب مہارت تام داشتند۔ مخزنہ
ابن نوفل عبید بن معطم عقیل بن ابی طالب۔ علم الانساب
فوق موروئی عرب بودہ و این ہر سترہ نفر درین فن در تمام عرب

۱۵ مقرری صفحہ ۹۲۔ و فتوح البلدان صفحہ ۹۱ و ۹۲۔ حافظ در کتاب البیان التبین جلد دوم صفحہ ۱۱۵

ابو ایمن بن جابر بن عبد اللہ بن عقیل بن ابی طالب بن ہاشم

مطبوعہ مصر نوشتہ است کہ در جمیع قریش چہ شخص حفاظ اشعار عرب و انساب و اخبار بودند یعنی مخزنہ ابن نوفل

ممتاز بودند. حضرت عمر رضی الله عنه را بحضور خواسته فرمان داد
 که دفتر قریش و انصار را مرتب نمایند. و در آن نام و نسب
 هر نفر به تفصیل مندرج باشد. بر طبق این فرمان فهرستی مرتب
 نموده بحضور آوردند و در آن نخستین قبیلہ بنو هاشم و بعد خاندان
 حضرت ابوبکر رضی الله عنه و بعد قبیلہ حضرت عمر رضی الله عنه مندرج بود. و این
 ترتیب را بلحاظ حکومت و خلافت قرار داده بودند. و اگر همان
 ترتیب قائم می ماند خلافت بمنزله آلہ خود غرضی میگردید. حضرت
 عمر رضی الله عنه فرمود: این ترتیب قرین مصلحت نیست. بآنست نخستین
 از اقربائے نزدیک جناب رسول اللہ صلی الله علیه و آله و سلم آغاز گردد. و بعد از
 اقربائے دور. و این چنین ترتیب قرابت تحریر پذیرد. و هر که
 دورتر باشد نام او پست درج گردد. و چون نوبت به قبیلہ من
 برسد نام من درج شود. درین مقام باید این امر ملحوظ شود که در خلافت
 اربعہ سلسلہ نسب حضرت عمر رضی الله عنه و در ترتیب رسالت مآب صلی الله علیه و آله
 می پیوندد. غرض بر وفق ہدایت حضرت فاروق اعظم رضی الله عنه کتاب انجام
 یافت و مشاہیرہ ملازمان حسب ذیل مقرر شدند.

۱۔ در باب تفصیل تنخواہ روایات مختلفہ وارد است. من روایات کتاب الخراج

صفحہ ۲۴ و مقریزی جلد اول صفحہ ۹۲ و بلاذری صفحہ ۸۴۸- و یعقوبی صفحہ ۵۷۵

و طبری صفحہ ۱۱۲۱ را حین الامکان باہم تطبیق دادہ خلاصہ آنہا را درج

کتاب کردہ ام ۱۳۱۱ھ

تقسیم مراتب	مقدار تنخواہ سالانہ
کسانے کہ در جنگ بدر شریک بودند۔	۵۰۰۰ درہم
مہاجرین حبش و شرکائے جنگ اُحد۔	۴۰۰۰ درہم
کسانیکہ قبل از فتح مکہ عظیم ہجرت کردند۔	۳۰۰۰ درہم
کسانیکہ در فتح مکہ مکرمہ ایمان آوردند۔	۲۰۰۰ درہم
کسانیکہ در معرکہ قادسیہ و یرموک شرکت داشتند۔	۱۰۰۰ درہم
اہل یمن۔	۴۰۰۰ درہم
مجاہدین بعد از معارکہ قادسیہ و یرموک۔	۳۰۰۰ درہم
بلا امتیاز مراتب۔	۲۰۰ درہم

کسانے کہ اسمائے انہا درج و تشریفہ بود برائے عیال و اطفال شان وظائف مقرر شد چنانچہ تنخواہ عیالہا مہاجرین و انصار از دو صد الے چہار صد درہم و برائے اولاد ذکور اہل بدر ۲۰۰ درہم مقرر شد۔ برین مقام این امر قابل یادداشت است کہ شخصیکہ تنخواہ شہسواران بہرے غلامش نیز بہمان قدر مقرر شد۔ و ازین واقعہ نکتہ چہینان مذہب اسلام اندازہ کردہئے تو اتند کہ در مذہب اسلام غلام چہ رتبہ داشتہ ؟۔

کسانے کہ اسمائے شان درج کتاب شدہ بودند اگر چہ ہمہ شان فی الحقیقت حیثیت فوجی داشتند لکن

آنها را بر دو نوع منقسم نموده
 (۱) کسانی که هر وقت در مهمات جنگی مصروف بودند عبارت است
 از فوج نظام -

له درین موقع این امر پیشتر قابل توجه است که اکثری از طایفه بینان گمان میکنند که تخلص است که
 فاروق عظیم مقرر کرد خاص از برای فوجی نبوده بلکه سر رشته این تنخواه بر آراء عام بود و این
 خیال غلط محض است زیرا که مورخین اسلام راجع باین واقعہ می نویسند کہ ولید ابن شام بنحو
 حضرت عمر رضی عنہ عرض کرد کہ قد جئت شام فراغت ملوک بها قد دونوا دیوانا و جندا
 جندا فدوت دیوانا و جندا جندا فاضل بقوله یعنی من پادشاهان شام ادیدم
 کہ فوج و دفتر فوج ترتیب داده اند خلیفہ المسلمین ہم باید کہ فوج و دفتر فوج مرتب کند حضرت
 عمر رضی عنہ قول اورا پسند فرمود تنخواہ فوج را ترتیب داد کہ کسیکہ بمهمات جنگ نامویند و متعلق
 خدمات قدیم ہم ندانستند حضرت عمر رضی عنہ آنها تنخواہ مقرر نفرمود - ازین جهت مالی کہ
 تنخواہ ندانستند و رفتون البذل ان صفحہ ۸۸ و ۸۹ و ۹۰ و ۹۱ و ۹۲ و ۹۳ و ۹۴ و ۹۵ و ۹۶ و ۹۷ و ۹۸ و ۹۹ و ۱۰۰
 عطاء اولایضرب علیہم تعباً - و از همین سبب وقتیکہ صحرا نشینان
 عرب از حضرت ابو بکر صدیق رضی عنہ درخواست تنخواہ نمودند بجواب گفت تا وقتیکہ تنخواہ
 برائے سکنائے بلاد مقرر نشود و وظیفہ صحرا نشینان مقرر نمیکرد -

با این همه شک نیست کہ نخستین در کتاب فوج بسیار اشخاص دیگر ہم مندرج
 بودند مثلاً کسانی کہ حافظ قرآن بودند یا در فنون دیگر کمال داشتند - لیکن از استقرار
 معلوم می شود کہ اختیار این امر از ضرورت اقتضائے وقت بوده و بمرو زمان رفع
 گشته چنانچہ در ذیل ہمین عنوان بیان میگردد ۱۲ منہ

۲) کسانی که در خانه های خود مقیم بودند و بوقت ضرورت جنگ حاضر می آیند و این قسم فوج را در اصطلاح عرب موطوءه و در اصطلاح اروپا و النبیئر رضا کار میگویند - البته فرقی که هست این است و النبیئر درین وقت تنخواه ندارند -

از آنجا که این نخستین و بیاجه نظم و نسق فوجی بود و در ابتدا چندان ترتیبی هم نداشت و خلط و محث این بود که با تنخواه فوجی تنخواه سیاسی هم مخلوط بوده و هر دو را در یک کتاب درج میکردند لکن بر وزمان در سال ۱۲۰۰ حضرت عمر رضا این صیغه را بحدس مرتب و منظم فرمود که تا آن زمان در هیچ ملک بنظهور نیامده بود چنانچه درین مقام جزئیات نظام را به تفصیل تمام بدیه ناظرین میکنم و از مطالعه آن معلوم خواهد شد که در ابتدا کس تمدن عرب شعبه های مختلفه نظام فوجی قائم نمودن و هر شعبه را تا باین حد مرتب و منضبط نمودن همان شخص را شایان بود که بقب فاروق اعظم ملقب گشته -

درین صیغه خاص مقدم ترین انتظام ها این بود که همین تقسیم ملک بر حصص مختلفه باعتبار جنگ نموده شود و حضرت فاروق اعظم در سال ۱۲۰۰ ملک را بلحاظ حیثیت ملکی و نظامی چند مرکز قرار داد - و هر یک را به چند موسوم کرد که عبارت از چهاونی
 ۱) بغرض تحقیق جند باید که بجم البلدان صفحه ۱۳۲ مطالعه کرده شود - مورخ یعقوبی در واقعات

درین سال حضرت عمر رضا مرکز فوجی قائم کرد و مورخ مذکور نقطه فلسطین - جزیره - موصل - قسطنطنیه

(قشون) می باشد - و همین اصطلاح جُند در بلاد اسلامی شام و روم و مصر قائم بوده و تفصیل آنها حسب ذیل است :-

مدینه - کوفه - بصره - موصل - فسطاط مصر - دمشق - حمص - اردن - فلسطین - اگر چه حد فتوحات فاروقی تا کنار بلوچستان رسید و لے مملکتی که بر آنها اطلاق ممالک آیینی درست می آید فقط عراق - مصر - جزیره - و شام بود - بر همین اصول در همین ممالک مراکز تاسیس یافت - مرکز جزیره موصل بود - و چون ملک شام خیل و سیح بوده در آن مراکز متعدد مانند دمشق و فلسطین و حمص و اردن قائم فرمود - مرکز مصر فسطاط بوده - که حال به قاهره مبدل شده - و کل مصر از اثرش متاثر بود - بصره و کوفه بمنزله دریا کے فتوحات خوزستان و فارس و حبش و ممالک شرقیه بود - انتظامات فوجی که در مراکز فوق قائم شد - حسب ذیل بود :-

۱) از براسے بود و باش افواج قشون مابناهد و کوفه و بصره و فسطاط هر سه شهر بتخصیص از براسے بود و باش افواج اسلام تقیم شد - و موصل یک قلعه و چند کلیسا و چند مکان معمولی از عهد عجم موجود بود - هر ثمه بن عرفجه از وی (حاکم موصل) بروفق هدایت حضرت فاروق رخ و داغ پیل نموده آن را بصورت شهر آباد کرد و از قبایل مختلفه عرب محلات جداگانه آباد ساخت -

پردخت
اسپان

(۲) در ہر مقام چند صطبل ہائے وسیع بنا ہوا و در آن چہار ہزار سپ با ہمہ ساز و سامان ہمہ وقت موجود مے بودند۔ و غرض از نگہداشت اسپان جز این نبود کہ اگر دفعۃً ضرورت پیش آید یک رسالہ ۳۲ ہزار سوار فوراً آمادہ شود چون کلمۃ اہالی جزیرہ دفعۃً علم بغاوت برافراشتند ہمین تدبیر حسنہ مفتاح ظفر بدست اسلام افتاد۔ تربیت و پرداخت اسپان مدینہ منورہ را حضرت عمرؓ بذات خود فرمود و از شہر بمسافت چہار منزل چراگاہ خاص معین کرد۔ و غلام خود ہمینی نام را بحفاظت و نگرانی مامور فرمود۔ و راہ ہائے اسپان را داغ کرد و نقش داغ جیش فی سبیل اللہ بودہ

لہ در تاریخ طبری صفحہ ۲۵۰۴ منقول است :- کان لعمر اربعۃ الاف فرس عدۃ او کان یشتہیہا فی قبلۃ قصر الکوفۃ وبالبحرۃ نحو منہا دقیمۃ علیہا ابن معاویۃ وفی کل من الامصار الثمانیۃ علی قدر ہا فان ابکم فائتۃ دكب قوم و تقد موا الی ان یستعد الناس - ۱۲ لہ کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۳۳۶ - لہ حضرت عمرؓ برائے پرورش و پرداخت اسپان و شتران چراگاہ ہائے متعدد در عرب قائم فرمود۔ و کلان ترین چراگاہ با بمقام زبدہ بود کہ از مدینہ منورہ بمسافت ۴۴ منزل در ضلع نجد واقع است - این چراگاہ ۱۰ میل طول و ۱۰ میل عرض داشت۔ چراگاہ دوم بمقام ضربہ بود کہ از مکہ معظمہ بمسافت ۴۴ منزل واقع است و رقبہ پیش ۶ میل مربع بود کہ قریب چہل ہزار شتر در آن پرورش مے یافتند تفصیل این چراگاہ در خلاصۃ النفاخار دار المصطفیٰ مطبوعہ مصر صفحہ ۵۵ و ۵۶ موجود است ۱۲ لہ

در کوفه اهتمام سپان به سلمان ابن ربیعہ باہلی مفوض بود و او
در غرور و پروخت سپان مہارتے تام داشت و ازین جہت بہ سلمان
الخیل ملقب بود۔ در موسم زمستان سپان را درون صطبل
خانہ ہائے بستند۔ چنانچہ تا قرن چہارم ہجری صطبل خانہ بہ اڑی
مشہور بود کہ عبارت از طویلیست و ہمین لحاظ عجم آنرا آخور شاہان
میگفتند۔ در موسم بہار بر ساحل فرات نزدیک بہ عاقول چراگاہ
ہائے شاداب مے چریدند۔ سلمان در تربیت اسپان سعی
کما بینغی مے نمود۔ و ہر سال یک بار اسپ دوانی ہم میکرد۔
نسل اسپ اعلیٰ را خیلے ترقی داد۔ قبل ازین عرب در نسل
اسپان سلسلہ مادری را مطلقاً ملحوظ نہ داشتند۔ و خستین کسیکہ
این امتیاز را اعتبار داد سلمان بود۔ چنانچہ ہر اسپے کہ مادرش
از نسل عرب نمے بود آنرا مخلوط النسل قرار دادہ سوارشش را
از تقسیم مال غنیمت محروم میکردند۔ اهتمام بصرہ تعلق بہ خیر ابن
معاویہ داشت کہ پیشتر بحکومت صوبہ اہواز ممتاز بود۔

(۳) کاغذ و کتاب ہائے حساب مصارف فوج درین ادارہ میبود۔
(۴) غلہ و اجناس رسد کہ از برائے فوج مہیا میکردند۔ و ہمین
مقامات ذخیرہ نمے بود۔ و ازین جا بمقامات دیگر روان میشد۔
علاوہ از مراکز فوقی حضرت عمر رضی اللہ عنہ در بلاد دیگر نیز قشون ہا بکثرت
ترتیب داد و عرب را در جمیع ممالک مفتوحہ جا بجا آباد کرد۔ و این

ادارہ دفتر فوج

ذخیرہ خانہ

غلہ رسد

قشون ہائے

فوجی

اصول را در نظر میداشت که چون مقامی در تصرف اسلام می آمد فوراً فوجی بلحاظ مناسبت مقام در آنجا مقرر می فرمود که از آنجا حرکت نمیکرد و بقرار همین اصول چون حضرت ابو عبیده شام را فتح کرد و در هر کدام ضلع عالی مقرر نمود و فوجی کافی با وی متعین بود - لیکن چون امن و امان قائم شد باز هم در هر ضلع و بلده سلسله فوجی موجود بود -

در سال سفر شام اختیار فرمود و بمقاماتی که سرحد اسلام باممالک غنیم ملحق بود بشهرهای مشهور و لوک - منج - رعیان - قورس - تیرس - انطاکیه و غیره دوره نمود و در هر جا سر رشته نظم و نسق فوجی و اداره مناسب فرمود و در بلاد ساحلیه مانند عقیلان - یافا فیساریه - درسوف - عکا - صور - بیروت - طرطوس - صیدا - ریاس - لازقیه که بر ساحل آب شور واقع و ازین سبب آنها احتمال حمله بحری از اهل روم بود اداره جداگانه فرموده عبدالله بن قیس را مقرر کرد - و در ریاس که بر ساحل غربی فرات واقع و سرحدش با عراق ملحق بود - علاوه از اداره فوجی این قدر اضافه فرمود که عرب شامی را که بدولت اسلام مشرف شده بودند در آنجا آباد کرد - چون در سال ۱۹ یزید ابن ابی سفیان فوت شد برادرش معاویه به حضور حضرت فاروق اعظم رضی الله عنہم اطلاع عرض کرد که برای حفاظت

له فتوح البلدان صفحه ۱۲۸ - له تاریخ طبری صفحه ۲۵۲۳ - له فتوح البلدان صفحه ۱۵-۱۲

سواحل شام خیلے احتیاط بکارست۔ بمجر و اطلاع براین حال فاروق اعظم فرمان داد کہ ہمہ قلاع را از سر نو مرمت کنند و در ہر یک فوج ترتیب باید۔ و علاوہ ازین بر جمیع مناظر آب شور چند نفر براسے پاس بانی متعین شوند۔ و نیز لازم وارد کہ مدام در آنجا آتش افروخته باشد۔

در سکندریہ این جور ادارہ کرد کہ از افواج کہ زیر دست عمرو ابن العاص بودند۔ ربع براسے اسکندریہ مخصوص فرمود و یک ربع بر مقامات ساحل مقرر ساخت و باقی نصف فوج را امر کرد کہ بسرکردگی عمرو ابن العاص در فسطاط اقامت داشته باشند۔ افواج مذکور در ایوانہائے وسیع سکونت داشتند۔ و در ہر ایوان عریفیہ با ایشان مقرر بود کہ سردار قبیلہ مے بود و بواسطہ آتش تنخواہ تقسیم مے شد و پیش روئے ایوانات مذکور میدانے وسیع بطور صحن مے بود۔

چون در سلسلہ ہر قل خواست از راہ دریا بر مصر حملہ کند حضرت فاروق اعظم بر جمیع سواحل قشونہا ترتیب داد بلکہ یک ربع فوج را کہ تحت عمرو ابن العاص بود از براسے ہمین مقامات مخصوص فرمود۔ بصرہ و کوفہ اگرچہ مقامات محفوظ بود چنانچہ تنہا در کوفہ

لہ فتوح البلدان صفحہ ۱۲۸۔ لہ مقررزی جلد اول صفحہ ۱۶۱۔ لہ طبری صفحہ

۱۵۹۴ و مقررزی صفحہ ۱۶۷۔ ۱۲ منہ

چهل هزار سپاه بدم موجود می بود و از آنجمله ده هزار نفر در مهمات
خارج مصرف می ماندند - لکن باین همه درین اضلاع قشونها
که از عهد سلاطین عجم موجود بود از سرفوتیمیر و ترمیم نموده آنها را به قوت
عسکری مستحکم فرمود - در حریبه و زالوقه هفت قشون مختصر موجود بود
و فرمان داد که همه آنها از سرفوتیمیل شود -

در صوبه خوزستان قشونها بکثرت قائم فرمود - چنانچه نهر
سری - منادر - سوق الاهواز - سرق - هرمران - سوس - بنیان -
بندی ساپور - مهر جانقدق - و دیگر مقامات را از افواج معمور
فرمود - در قشونها ۲۰۰ هزار سپاه بدم موجود می ماند -

بهمین طریق برصد مقام قشونها قائم فرمود که تفصیل آن ها
چندان ضرورت نیست - درین مقام این امر قابل لحاظ است که گوئیم
این سلسله را از چه سبب تا باین حد وسعت داد - و در انتخاب
مقامات فوجی چه گونه اصول ملحوظ خاطر و الا بود - ؟ حق الامر این است
که اگر چه قوت فوجی اسلام با وج کمال رسید لکن در باب
قوه بحری هیچگونه سامان تهیه نبود - اهل یونان از مدت دراز و درین
جهاز رانی ماهر بودند - و بنا بر آن اگر چه در شام و مصر اندیشه از
بغاوت داخلی مطلقاً نبود چه امالی ملک با اینکه از آئین اسلام

بیگانه بودند سلطنت اسلام را بر نصاریس ترجیح میدادند لکن از
حملات بحری روم دمام اندیش و تشویش بود. بر علاوه ایشیا
کوچک هنوز بتصرف روم با بوده و در آنجا قوت آنها را هیچگونه صدمه
نرسیده بود.

نظر برین حالات لازم و ضرور بود که مقامات سرحدی و بنادر
خیلی مستحکم باشد. و بنابران حضرت فاروق اعظم اکثر بر مقامات
قشونهای قائم فرمود که بر سواحل آب شور و یا بر سر حد ایشیا کوچک
واقع بود. حالت عراق از شام مختلف بوده. چرا که روسای عظام
ایران که به مرزبان شهرت داشتند از بهر بقای ریاستهای خود
اکثر بر سر پیکار می بودند و اگر گاهی مغلوب شده اطاعت
قبول میکردند بر اطاعت شان اطمینان کامل دست نمیداد.
بنابران از جمله لوازم بود که درین ممالک سلسله فوجی قائم
باشد تا مدعیان ریاست خواب بغاوت نه بینند.

حضرت عمر رضی الله عنه علاوه از نظم و نسق افواج توجه خود را
بصیغه های دیگر هم مبذول فرمود و هر صیغه را بحدی منظم
ساخت که بلحاظ تمدن آن عهد اعجازی می نمود. اداره دفتر
افواج که از مهاجرین و انصار آغاز یافت بحدی وسیع شد که
تقریباً بر کل عرب محیط گردید. از مدینه منوره الی عثمان که از
مکه معظمه بمسافت و میل بطرف مدینه واقع است نفوس شماری

قشونهای
فوجی برکام
اصول مقرر
بود

وسعت
اداره افواج

نموده و قرائت نفوس شماری را مرتب کردند. اداره قبائل
بحرین هم بعد از نفوس شماری مرتب شد. و این صوبه انتهای
عرب است بلکه جغرافیه نویسان غرب آنرا از جمله اضلاع عراق
شمار میکنند. هر قدر قبائل متفرقه عرب که در کوفه و بصره و موصل
و فسطاط آباد شدند اسمائے آنها درج کتاب شد و باین گروه
بیشمار بقدر مراتب تنخواه تشخیص گردید. اگر چه عده مجموعی آنها از
کتاب تواریخ ظاهر نمی شود. مگر از قرائن آشکار است که اقلاً
نزدیک اسلحه پوش بوده. بروایت ابن سعد هر سال سی هزار
فوج تازه برائے فتوحات کسب میشد. در ذیل حالات
کوفه علامه طبری به تصریح بیان میکند. که در آنجا یک لک نفر
مرد جنگی آباد شده بود. از آنجمله چهل هزار فوج نظامی را نوبت
به نوبت مدام بر مهمات رسد و آذوقه بجان مامور و اشت. از
برکت همین نظام بود که مدت مدیدی بر ممالک روسی زمین
رعرب و جلال عرب قائم و سیلاب فتوحات یونانی و مآور
ترقی بود. و چون درین نظام آثار ضعف پیدا شد قوه عرب
هم روز بروز کمتر شد. از همه پیشتر امیر معاویه درین نظام
تغیر کرد و تنخواه اطفال شیرخوار را موقوف ساخت. و

هر سال سی هزار
فوج نو مرتب
میشد.

له کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۲۳۱ - امام مالک در موطائے خود بجائے ۳۰ هزار

چهل هزار بیان کرده ۱۲۵۰۰۰

عبد الملك بن مروان كثر كره و معتصم بالله عباسی از سائر ادرار
عسكری اسمائے اہل عرب را خارج نمود و در حقیقت از بہان
روز حکومت از دست مسلمانان بدر رفت۔

این جملہ معتزضہ بود کہ بمیان آمد۔ باز بر سر مطلب کہ عبارت
است از نظام مے آیم۔ حضرت عمر رض و فتر نظام را بحدے
وسعت داد کہ عجم ہم در آن داخل شد۔ یزید و شہنشاہ فارس
از قوم و یلم یکدستہ فوج ترتیب دادہ بود و وعدہ اش بہ چہار ہزار
میرسید۔ و آن را بہ جند شاہنشاه یعنی فوج خاصہ موسوم کرد۔
فوج مذکور بعد از معرکہ ہائے بسیار کہ در قادسیہ بوقوع آمد۔
از لشکر ایران جدا شدہ در حلقہ اسلام داخل شد۔ سعد و قاص حاکم
کوفہ این مردم را در سلک فوج اسلامی منسلک نمود و آنہا را در کوفہ
آباد نمودہ و تنخواہ از بہر ایشان مقرر کرد۔ چنانچہ در تواریخ متعلقہ بہ
فتوحات شام ذکر این فوج جا بجا وارد است رئیس فوج ہر اول
یزید و جرد شخفہ بود بہ سپاہ لقیب۔ چون در شام یزید و جرد بسوی
اصفہان رفت سپاہ را با ستہ صد سوار کہ از انجملہ ہفتاد و نفر
گردان گردن کش بودند بصوب مصر فرستاد و ہدایت نمود کہ
از بہر بلدہ و قریہ مروان شجاع منتخب کردہ یک دستہ فوج طیار کند
چون در شام ابو موسیٰ اشعری سوس را محاصرہ نمود۔ یزید و سپاہ

در فوج اسلام
بھی درومی
و یزید و ہندی
ہم داخل بودند

رافران داد که همان رساله برگزیده را با خود گرفته بمقابلہ ابو موسیٰ
برود۔ بعد از فتح سوس سیاه بشمولیت جمیع منصبداران سپاہ
از ابو موسیٰ اشعری بشرائط عیدہ درخواست امن نمود۔
ابو موسیٰ خودش بران شرائط تنہا دو کیفیت را بہ حضرت عمرؓ
انہا نمود۔ از دربار خلافت فرمان صادر شد متضمن بر اینکہ ہمگی
شرائط ایشان منظور شود۔ الغرض معاہدہ صلح تحریر شد۔ و ہمہ را
در بصرہ آباد کردند و اسمائے آنہا در دفتر نظام درج و تنخواہ شان
بلحاظ مراتب بستہ شد۔ از انجملہ آنفر یعنی سیاہ۔ خسرو۔ شہریار۔
شیرویہ۔ شہرویہ۔ افرین را کہ منصبداران بزرگ بودند و ونیم
ہزار سالانہ و صد نفر را کہ در شجاعت و شہامت شہرت خاص داشتند
فی نفر دو ہزار سالانہ مقرر شد۔ در معرکہ کتر از حسن تدبیر
سیاہ فتح حاصل گردید۔

باز ان از طرف نوشیروان صوبہ داریمن بود و فوجی کہ از
مردم ایران زیر دست و سے بود اکثر سے انہا بہ حلقہ اسلام
داخل شدند و اسمائے شان درج و دفتر فوج شد۔ تعجب
ہست کہ لشکر فاروقی از بہادران ہند ہم خالی نبود۔ چنانچہ
جاتان سندہ کہ عرب آنہا را ازط میگفتند و در فوج یزدجرد
شامل بودند بعد از معرکہ سوس حلقہ بگوش اسلام شدہ داخل

طہ طبری واقعات ۱۱۸۸۔ ذکر فتح سوس و فتوح البلدان صفحہ ۳۷۲ تا ۳۷۵۔ ۱۲

سپاه گردیدند و در بصره آباد شدند.

بهاوران رومی و یونانی هم در سپاه اسلام شامل بودند چنانچه در فتح مصر پنجاه نفر ازین مردم شریک جنگ بودند. و چون عمرو ابن العاص فسطاط را بنانهاد آنها را در محله جداگانه آباد کرد. سلسله نظام فاروقی از یهود هم خالی نبود. چنانچه در فتح مصر یک هزار یهود در فوج اسلام شریک بودند.

الغرض صیغه حریبه را حضرت عمر رضی الله عنه وسعت داد که در آن تخصیص هیچ ملک و قوم نبود بلکه قید ملت و مذہب هم نماند. در فوج مطوعه (رضاکاران) هزاران نفر از مجوس شریک بودند و نخواه شان از مؤمنین کم نبود. در فوج نظام هم بعضی مردم از مجوس بنظر می آید و تفصیل آن در ذیل عنوان حقوق اقوام غیر خواهد آمد ان شاء الله.

مخفی میباد که وسعت صیغه جنگ که هیچ قوم و ملت از آن مستثنی نبود محض بمقتضای فیاضی اسلام بوده ورنه عرب در فتوحات ملکی بدون از تنج آبدار خود ابد از یربار احسان هیچ قوم نیارده اند. البته شک نیست که بمقابله هر قوم افراد همان قوم را معرکه آراست کارزار میکردند. و اہم ترین اسول جنگ همین بود کہ خروکش ہر مرز را بے شکفت و سبک آن ولایت تواند گرفت

لے فوج البلدان صفحہ ۳۷۰ - ۳۷۱ در تقریری صفحہ ۲۹۸ حالات آنها تفصیل مذکور است ۱۲ منہ

چنانکه در صدر مذکور شد - در آغاز انتظام ملک صیغه فوجی از
 صیغه ملکی صریحاً جدا نبود یعنی کسانی که از حیثیت دیگر هم تنخواه
 میخوردند اسمائے شان در دفتر نظام داخل بود و مقتضائے
 مصلحت وقت همین بود - لکن آخر کار حضرت عمر رضی این حجاب
 را هم برداشت و این غلط بحث را رفع فرمود - در آغاز کار مدار
 کمی و بیشی تنخواه بر وصف قرآن خوانی هم بود و چون در امور فوجی
 این امر هیچ تعلق نداشت حضرت عمر رضی آنرا در ذیل صیغه تعلیم
 در معارف داخل فرموده - اسمائے قرآن خوانان را از دفتر
 نظام خارج کرد - چنانچه به سعد و قاص فرمائے نوشت متضمن بر
 اینکه لا لفظ علی القرآن احدا -

ترقی شاہرا

بعد از آن بسوئے ترقی تنخواه توجه فرمود - از آنجا که حضرت عمر رضی
 امالی فوج را حکماً از اشغال دیگر مثل زراعت و تجارت و غیره
 منع فرمود لازم داشت که سر رشته تنخواه طورے شود که عاملان
 بجمیع مصارف کفایت کنند و ازین جهت تنخواه فوج اضافه
 نمود - و هر که ۲۰۰ سالانہ میخورد و تنخواه اش ۳۰۰ کرد - و تنخواه
 منصبداران را از هفت ہزار تا دہ ہزار نمود و در باب تنخواه
 اطفال کہ از تاسیخ فصال یعنی انقضائے مدت شیر مقرر بود -
 فرمان داد کہ از روز تولد بستہ شود -

انتظام رسد

قبل ازین انتظام رسد فوج ہمینقدر بود کہ مثلاً چون افواج

اسلام به قادیسیه رسیدند پرویهات قرب و جوار پورش
 نموده جنس و غله را تاراج کرده می آوردند لکن تهیه گوشت
 تعلق به دار الخلافه داشت - یعنی خود حضرت عمر رضی الله عنه گوشت و غیره
 از مدینه منوره ارسال میفرمود - بعد از رسیدن این طور تهیه شد که
 از اقوام مفتوحه علاوه از جزیره ۲۵ - آثار که قریب سیه
 کابل باشد فی نفر غله میگرفتند و از بطور رسد بکار می آوردند
 و در مصر علاوه از غله روغن زیتون - شهد و سرکه هم میگرفتند
 و بر شکر بطور زمان خورش صرف میکردند - در جزیره هم همین
 طریق مرعی بود - لکن بطریق برار عایا موجب زحمت گردید - و آخر کار
 حضرت عمر رضی الله عنه بعضی جنس نقد مقرر فرمود - و رعایا آن را به
 مسرت خاطر قبول کردند -

بعد از مرور زمان حضرت عمر رضی الله عنه رسد را جدا گانه بالاستقلال
 قائم فرموده به اهراموسوم نمود - و این لفظ یونانی است که عبارت
 از گدام و ذخیره می باشد - و چون از اهل یونان این طریق را
 اخذ کرده بودند نامش بهمان اصطلاح یونانی قائم ماند - همگی جنس
 و غله را در یک گدام وسیع ذخیره می نمودند و در غره همراه فی
 نفر ۱۲ آثار یعنی تقریباً ۸ سیر کابل تقسیم میکردند - بر علاوه فی
 نفر ۱۳ - آثار یعنی یک و نیم سیر کابل روغن زیتون و دو آثار

له فتوح البلدان صفحه ۲۵۶ - له فتوح البلدان صفحه ۲۱۶ و ۲۱۷ - ۱۲ منه

استقلال محکم
 رسد سانی

سرکه هم میدادند - بعد ما رسد خیلے ترقی کرد - چنانچه موخ یعقوبی
 در ذیل ذکر سفر حضرت عمر رض بسوسے شام این واقعہ را بہ تصریح
 آورده کہ بر علاوہ از تنخواہ و دست لباس ہم از دربار خلافت
 عطا مے شد - و تفصیل این واقعہ در ذیل عنوان لباس عسکری
 خواہد آمد - انشاء اللہ تعالیٰ - قطع نظر از امور فوق سفر خرج ہم متعین
 بود کہ آزاد را حد طلاح عرب معوضہ میگویند - سپاہ سوار ی
 را رسالہ خود مہیا مے نمودند - لیکن شخصی کہ کم مایہ و بی بضاعت بود
 و تنخواہش ہم کفایت نمیکرد - از طرف دولت اسب برایش
 مہیا مے شد و از برائے حصول این مدعا حسب الحکم حضرت عمر رض
 در عین دار الخلافہ چہار ہزار اسب ہر لحظہ و ہر آن موجود مے بود -
 اوقات تقسیم تنخواہ و سفر خرج و غیرہ مختلف بود - مثلاً
 تنخواہ در غرہ محرم و سفر خرج در فصل بہار و عائد بعض جاگیر مائے
 خاص را بوقت فصل تقسیم میکردند - طریقہ تنخواہ این جور بود کہ
 ہمراہ ہر قبیلہ یک عریف یعنی مقدم یا رئیس قبیلہ مامور بود - و
 منصبداران فوج را کہ کم از کم وہ نفر بہ تحت شان مے بودند -
 و بہ امر اہل الاغشاہ یعنی وہ باشی ملقب بودند تنخواہ فوج سپردہ
 مے شد و آنہا ہمان تنخواہ را بہ عریف تحویل مے کردند - و عریف
 بر سپاہی قبیلہ خود تقسیم میکرد - و بہر کدام عریف یک لک

خوراک پوشاک
و سفر خرج

طریق تقسیم
تنخواہ

تقسیم فوج
بالحاظ اختلاف
موسم

از برائے حفظ صحت افواج قواعد ذیل را مقرر فرمود :-
 (۱) سمت جنگ را بالمحافظہ استان و تابستان متعین فرمود۔
 یعنی بر ممالک سردسیر در موسم تابستان و بر ممالک گرمسیر
 در موسم زمستان افواج را کسبیل میفرمود و این تقسیم افواج
 را در اصطلاح شایسته و صافیہ میگفتند و تا حال بهمین اصطلاح
 مشہور است مورخین اسلام مہمات و فتوحات مغربی را محض
 بہ لفظ صوائف تعبیر میکنند این قاعدہ را حضرت عمر رضی اللہ عنہ
 مقرر فرمود۔ علامہ طبری در کتاب خود این واقعہ را بہ الفاظ ذیل
 بیان میکنند:- الشوائق والصوائف دستی ذلك في كل كورة۔
 (۲) در فصل بہار افواج را در مقامات کہ آب و ہوا خوب
 و سبز و مرغزار پیداشت میفرستاد۔ این قاعدہ اول در موسم
 جاری شد۔ در وقتیکہ بعد از فتح مدائن افواج را ہوا سائے آن دیار
 موافق نیابد۔ فرمانے بنام عتبہ ابن غزوہ ان صادر فرمود متضمن
 براینکہ در موسم بہار باید افواج را بہ جاہائے شاداب
 و سرسبز کوچ دہد۔

قیام افواج
در موسم بہار

عمر و ابن العاص حاکم مصر افواج متعینہ مصر را در موسم بہار
 بیرون از رقتلہ ہائے عسکری میفرستاد و امر میکرد کہ بطور
 ۱۵ در تابیخ طبری مذکور است و کتب عمر الی سعد ابن مالک والی عتبہ بن غزوہ
 ان یتربعا بالناس فی کل جین ربيع الطیب ارضهم صفحہ ۱۶۴ - ۱۷۳

رخصتی اوقات بسر کنند و سپاهیان خود را در مرغزار با چرا داده خوب
فره کنند -

(۳۳) در تعمیر قشون های و بارک های افواج بدم خوبی آب و
هوار را در نظر میداشتند و پیش روی عمارات قشون صحن های
خوش فضا میگذاشتند - در بلادی که از برای فوج آباد شد
مثلا کوفه و بصره و فسطاط و غیره باحاط اصول حفظان صحت شوارع و
کوچه ها و بازارها را خیلی وسیع بنا نهاد - و حضرت عمر رضی الله عنه
استتمام در حفظ صحت میکرد که تعیین مساحت و وسعت کوچه بازار
را هم در فرمان مبارک درج میفرمود و تفصیل این اجمال در ذیل
بیان بلاد مذکور شد -

(۳۴) در حین حرکت افواج سرعسکران را تاکید تام میفرمود که بر روز
جمعه قیام کنند و یک شبانه روز کامل در فرودگاه مقام کرده باندگی
و کوفت سفر را رفع کنند و لشکر اسلحه و بلبوسات خود را پاک و
نظیف سازند - و نیز تاکید میفرمود که هر روز بهمان قدر مسافت طی
کنند که مانده نشوند و در مقامی منزل کنند که هر قسم حاجت
و آنجا مهیا شود چنانچه در فرمان امی سعد و قاص که بر بدایات فوجی
متضمن بود علاوه از امور مهمه تفصیل این گونه جزئیات هم
مندرج بود -

یوم مقام
چین حرکت
افواج

له در عقد التریب جلد اول صفحه (۳۹) این فرمان بلفظها منقول است - ۱۲ منه

توابع رخصت

در باب رخصت عسکر نیز سر رشته حسن فرمود و شکر بیان را
 که بجای نهائے دور و دراز مامور بودند سالے یک بار یا دو بار رخصت
 مرحمت میفرمود بلکه یک شب از زبان زبانی اشعار و در ناک سمیع
 بهمایونی رسید که در فراق شوهر خود میخواندند و ریه فرا بین سر عسکران
 را قدغن فرمود که هیچکس را علاوه از چهار ماه نگه نداشتند بلکه بخانه رخصت
 کنند. لکن این همه سر رشته آرام و سهولت افواج فقط بقدر
 ضرورت بوده - ورنه قیود شدیدی در باب اخترا از کاهلی و
 عیش پرستی و آرام طلبی مقرر فرمود - چنانچه بایست تاکید می بین
 باب فرموده بود که عسکر یا بمدر کاب سوار نشوند و لباس نازک
 و نرم نپوشند و سائبان بر سر خود نگیرند و در حمام ها غسل نکنند -
 از توابع اسلام معلوم نمی شود که حضرت عمر رض از برائے لشکر
 لباس خاص که عبارت از دریشی باشد تجویز فرموده باشد -
 و در فرامین آسبی سر عسکران افواج همین قدر منقول است که مروج لباس
 عجمی نپوشند لیکن در اجرائے این فرمان تشدد و نفوذ - زیرا در
 ۱۲۰ در ملک مصر بر اهل ذمه جزیه مقرر شد - و لباس فوج هم
 در آن شامل و عبارت بوده از جبهه پیشمی و کلاه دراز با عمامه ازار
 و موزه - حالانکه در اوایل عهد خلافت خود از استعمال موزه و
 ازار تبصریح منع فرموده -

لباس فوج

خزانہ دار و
محاسب و
ترجمان شعبہ
فوج

در باب سر رشته افواج حضرت عمر رضی اللہ عنہ ایجا دات بسیار
فرمود که قبل از آن در عرب مطلق وجود داشت مثلاً همراه فوج
یک نفر خزانہ دار و یک نفر محاسب و یک نفر قاضی و چند نفر ترجمان
ما مور بودند و علاوہ برین طبیبان و جراحان متعدّد هم بودند چنانچہ
در جنگ قادسیہ عبدالرحمن بن ربیعہ قاضی و زیاد بن ابی سفیان
محاسب و ہلال ہجری ترجمان بودند۔ و در صیغہ افواج آغاز محکمہ
عدالت و سر رشته حساب و ترجمانی و طبابت و جراحی از ہمین
زمانہ شدہ۔

در باب قواعد فوجی ہمین قدر معلوم شدہ کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ
در فرایین اسمی منصبداران فوجی پچہار امر تاکید فرمود یعنی سپاہ
ورق شناسی و اسب دوانی و تیر زنی و برہنہ پارفتن آموختہ و
ماہر باشند۔ و ازین پیش معلوم نمے شود کہ افواج را قواعد
مخصوصی ہم تعلیم داده باشند۔ و لے شک نیست کہ در عہد حضرت
عمر قرن جنگ نسبت بہ سابق خیلی ترقی کرد۔ قبل ازین در عرب
طریق جنگ این بود کہ سپاہ فریقین بہ ترتیب خاص استادہ میشدند
و از ہر دو صف مخالفہ و نفر سپاہی بیدان برآمدہ و در جنگ
مبارکدند۔ باقی ہمہ فوج بحال سکون و سکوت این نظارہ را تماشا
میکردند و آخر حملہ عام نمے شد۔ در آغاز اسلام طریقہ صف بندی

شروع گروید و افواج بر قسطنیه مختلف تقسیم شد. مانند میمنه - میسره
و غیره. - لکن هر حصه بطور خود بالاستقلال جنگ میکرد یعنی کل
فوج بر حسب هدایات یک سپه سالار خاص معرکه آراسته شد.
نخستین در ۱۵۸۰ در معرکه یرموک بر طبق تجویز حضرت خالده
میدان کارزار را بطرز تعبیه آراستند یعنی کل فوج که عده اش
پچهل هزار میرسید بر ۳۶ صفت تقسیم شد. وزیر دست خالده
کار میکرد و خودش تنها جمیع فوج را اوامر میداد.
شعبه های مختلفه فوج که در عهد حضرت عمر رض متعین شد
حسب ذیل است :-

قلب - سپه سالار و رهبرین قسمت می بود.

مقدمه - پیش از قلب بمسافت چند قدم می بود.

میمنه - بر دست راست قلب متعین بود.

میسره - بر دست چپ قلب متعین بود.

ساقه - این فوج از کل لشکر پتر می بود.

طلیعه - فوج کشف که از حالات افواج دشمن با خبر می بود.

علامه ابن خلدون در مقدمه تاریخ خود بعنوان نمل فی الحروب در باب طریق جنگ

عرب و فارس و روم یک مضمون مفصل بر نگاشته. علامه مذکور میگوید که طریق تعبیه اولاً

مروان ابن الحکم قائم کرد و لیس سخن او غلط است. باری و دیگر مورخین به تصریح مینویسند.

که در معرکه یرموک نخستین حضرت خالده بطرز تعبیه صفت آراستی کرده ۱۱ صفت

قسطنیه فوج

رود - که بر پشت ساقه مامور بود تا اگر غنیمت از طرف عقب حمله آور شود
سدر راه گرو -

رائد - فوجی که آذوقه تهیه میکرد -

رکبان - شتر سواران -

فرسان - سواره - (در ساله)

راحل - فوج پیاده -

رماة - فوج پیرانندان -

هر سپاهی حسب قاعده مقرر همگی اشیای ضروری که از
لوازم سامان جنگ می بود با خود همراه میداشت -

در فتوح البلدان منقول است که هر سپاهی از فوج کثیر این

شهاب (یکی از سردر عسکران حضرت عمر رضی الله عنه) اشیای ذیل را

حکماً با خود میداشت - سوزن - حوال - دوز - تار - مقراض - توپره -

غریبالله - اگر چه از برائے حمله قلاع در عهد مبارک جناب رسول

الله صلعم آغاز به استعمال منجیق شد - چنانچه نخستین در ۸۰

در حین محاصره طائف منجیق استعمال کرده اند - همینکه در عهد

حضرت عمر رضی الله عنه استعمال آن ترقی یافت و بسیارے از قلاع

مستحکم بواسطه این آله فتح شد مثلاً در ۱۶ در محاصره بهر شبر

۲۰ عدد منجیق استعمال شده - آله دیگر نیز در محاصره قلاع استعمال

له فتوح البلدان صفحہ ۳۱۸ - ۱۲ منہ

هر سپاهی
بود که اشیای
ضروری با خود
نگاه کند -

میکردند کہ بہ وبابہ شہرت داشت۔ این آلہ را بصورت برج از چوب
مے ساختند و بر سر چرخها سوار بود۔ سنگ اندازان و نقب زنان
و تیر اندازان را در آن برج مے نشاندند و چرخها را دور داده بہ پنج
قلعہ میرساندند و دیوار مائے قلعہ را بذریعہ آلات مسمار مے کردند۔
در محاصرہ بہر شیر این آلہ نیز استعمال شدہ بود۔

سفر مینا

صاف کردن راہ ہا و تیار کردن شوارع و تعمیر و ترمیم جسر ہا کہ
درین عصر حاضر تعلق بہ قطعہ استحکام دارو ہم در عہد حضرت
نہاروق رضا بوجہ حسن انجام پذیرفت۔ و این خدمت اکثر بہ اقام
مفتوحہ تعلق داشت۔ مثلاً عمرو ابن العاص کہ فسطاط را گرفت
مقوقس والی مصر این شرط را منظور کرد کہ بہر طرفی کہ فوج اسلام
برود اہل مصر خدمات استحکام را بعبودہ خود میگیرند۔ و بر وفق بہین
شرط چون عمرو ابن العاص از برائے مقابلہ روبا بسوئے اسکندریہ
حرکت کرد۔ اہالی مصر منزل بہ منزل جسر ہا مے ساختند و شوارع
را درست میکردند و اردو بازار ترتیب مے دادند۔ و بقول علامہ
مقریزی مردم قبطی بہ طیب نفس این خدمات را با انجام میرساندند۔
چہ کہ تمام اہالی گرویدہ اخلاق اسلامی شدہ بودند۔

خبر رسانی

وجاسوسی

انتظام خبر رسانی و جاسوسی ہم بوجہ حسن کرد و از برائے
۱۶ مقریزی صفحہ ۱۶۳ فخر جہ عمر بالمسلمین و خرج مع جماعۃ من اوساء القبط
وقد اصلحو الہم الطرق واقاموا الہم الجسود والاشواق ۱۲ منہ

حصول این دعا سبب قدرتی هم پیدا شد. در ممالک
شام و عراق اهل عرب بکثرت آباد بودند و از جمله گروهی کثیر
مشرف به اسلام شد. و این مردم از مدتهاست در نزدین ممالک
سکونت داشتند و هیچ واقعه از آنها پنهان نبود این مردم اجازه
یافتند که اسلام خود را بر کسی آشکارا نکنند. و چون وضع ظاهری آنها
پارسی یا نصرانی بنظر می آمد در افواج دشمن بهر جا که میخواستند
میرفتند. در معرکه های قادیسیه و یرموک و کربلا بواسطه
اینگونه جاسوسان افواج اسلام در اکثر اوقات فائز بهرام شدند.
در ملک شام روسای هر شهر برضا و رغبت جاسوسان از طرف
خود مقرر کردند تا از تهیه و نقل و حرکت افواج قیصر یومیّه خبر دهند.
قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج میگوید: فلما راے اهل

الذمة وفاء المسلمين لهم وحسن السيرة فيهم صاروا
اشداء على عدوهم والمسلمين على اعدائهم فبعث اهل
كل مدينة ممن جري الصلح بينهم وبين المسلمين
رجالا قبلهم يتجسسون الاخبار عن الروم وعن ملكهم
وما يريدون ان يصنعوا. ورا ضلاع فلسطين فرقة از يهود
که بسامره شهرت داشت آباد بود. این مردم از طرف اسلام
بخبر مست خاص جاسوسی و خبر رسانی مقرر بودند و در صله این خدمت

۱- کتاب مذکور صفحه ۸۰ - سله فتوح البلدان صفحه ۵۸ و بطریق صفحه ۲۲۰۸ - ۱۲ منه

اراضیات مقبوضہ بایشان بطور معافی دادہ شد۔ این جور
مردم جراحہ برین خدمت مامور و خراج از ایشان معاف شد۔
در سلسلہ انتظام افواج امریکہ بغایت حیرت انگیز است این است
کہ با آنکہ افواج اسلام از حد و شمار بیرون و در ممالک مختلفہ متبعین
بودند و مردم قبائل مختلفہ کہ در طبائع اختلاف کلی از ہم داشتند
در سبک فوج منسلک بودند و قشون نامے اسلامی از دار السلطنۃ
بمسافت صد ہائیکہ ہزار ہا میل دور بود جمیع فوج بایںگونہ و قبضہ
قدرت حضرت عمر رضی اللہ عنہ بود کہ گویا خود بنفس در ہر مقام ہمراہ فوج
حاضر بودہ۔ اگرچہ سبب این امر عموماً سطوت و جلال فاروقی بودہ۔
لاکن اہم ترین اسباب این بود کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ در ہر فوج سلسلہ
راپورت جاری داشتہ و بدین واسطہ بر حالات تفصیلی افواج
لحظہ بہ لحظہ اطلاع مے یافت۔ علامہ جبرئیل در کتاب خود ضمناً عبارت
ذیل مے آورد:-

وكانت تكون لعمرو العيصون في كل جيش فكتب علي عمر
بما كان في تلك الغزاة وبلغه الذي قال عتبده۔ ویکر جا
مے نویسد وکان عمرو لا یخفی علیہ شیء فی عملہ۔

وچون ایما ناچیز مے در فوجے واقع مے شد بواسطہ راپورت
اطلاع یافتہ فوراً تدارک میفرمود و برائے دیگران موجب عبرت

می شد۔ در فتوحات ایران بارے از زبان عمر و معدی کرب
در حق سر عسکر کلمہ گستاخانہ برآمد و حضرت فاروق رضی فوراً اطلاع
یافت۔ و بفرمان تحریری عمر و معدی کرب را تنبیہ بواجبی فرمود۔
و او بعد از ان ابداً جرأت بہ گستاخی نہ کرد و نظائر این واقعه بعد ما
موجود است۔ و استقصائے آنہا درین مختصر گنجائش ندارد۔

صیغہ تعلیم (معارف)

حضرت فاروق رضی اگرچہ بہ سلسلہ تعلیم نہایت ترقی نمود و در
تمام ممالک مفتوحہ سلسلہ مکاتب ابتدائی جاری ساخت و قرآن مجید
و اشعار اخلاقی و امثال عرب در آن تعلیم می شد و بعضی از صحابہ
کرام کہ در علوم دین فضیلت داشتند در اضلاع و صوبہ ہجاست
ملک بہ تعلیم حدیث و فقہ مامور بودند و نخواہد رسیدین و علین ہم مقرب بود
لاکن اکثر تعلیم از علوم مذہبی بودہ و از بیخمت ذکرش تفصیل در ذیل
عنوان صیغہ مذہبی خواہد آمد ان شاء اللہ تعالیٰ۔

صیغہ مذہبی

بہ حیثیت خلافت منصب اصلی حضرت عمر رضی تعلیم و تقلید مذہبی بود۔

و در حقیقت طغرائے کارنامه ہائے فاروقی ہمین است لاکن
تعلیم روحانی کہ از شعبہ ہائے تعلیم مذہبی مے باشد یعنی توجہ الی اللہ
و استغراق فی العبادت و صفائے قلب و قطع علان و خضوع
و خشوع و در ذیل انتظام حسی و مادی نئے آید۔ بلے ذکر آن در بیان
حالات ذاتی حضرت فاروق رضی اللہ عنہ آید۔ البتہ اشاعت
اسلام و تعلیم قرآن و حدیث و اجرائے احکام مذہبی و در ذیل
امور انتظامی داخل مے توان شد۔ و راجع باین امور انتظامی
کہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ ایجاد کردین مقام رفہ مے پذیرد۔

طریق اشاعت
اسلام

اہم ترین کارنامہ ہائے متعلق باین صیغہ اشاعت اسلام
بود۔ و اشاعت اسلام این نیست کہ مردم را بزور شمشیر و حلقہ
اسلام در آورند۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ باین روش مخالف بودہ۔ بلے
شخصیکہ آیہ لا اِکْرَاهَ فِي الدِّينِ (را بے تاویل و ستور العمل
بسازد و باید بر ہمین خیال باشد۔ خود جناب ممدوح و رفیق
غلامش باہمہ ترغیب و ہدایت مشرف بہ اسلام نشد۔ فرمود
اِکْرَاهَ فِي الدِّينِ۔ اشاعت اسلام عبارت است از
اینکہ کل عالم را بہ اسلام دعوت کنند۔ اصول و مسائل اسلام
را بر اہل و پیادہ لیل و سیرین سازند۔ و بعد بالقبول اسلام
لہ این روایت را در طبقات ابن سعد کہ کتابے است بغایت بہتر موجود است۔
مطالعہ کنید۔ کنز العمال جلد پنجم صفحہ ۹۴ مطبوعہ نجف آباد۔ ۱۲ مہینہ

ترغیب و ہند۔

ہر گاہ کہ حضرت فاروق رضی افواج اسلام را برکدام ملک
کسیل میفرمود۔ منصبداران فوجی را تاکید تمام می نمود کہ اول
المانی ملک را ترغیب بہ اسلام و ہند و اصول و عقاید اسلام بر
آنها مہرین سازند چنانچہ و رفراسے کہ بنام سعد و قاص فارخ
ایران می نویسند الفاظ ذیل مندرج است :-

وقد كنت امرتك ان تدعوا بحسن لقيت الى الاسلام
قبل القتال۔ از قاضی ابو یوسف منقول است کہ حضرت
عمر ابن امر را مہول خود کردہ بود کہ چون فوجی را میباید کہ شخصی را
بر منصب سر عسکری ممتاز میفرمود کہ صاحب علم فقیہ باشد۔ و
ظاہر است کہ منصبداران نظامی را ضرورت علم فقہ محض از
بہر اشاعت اسلام بودہ۔ در ذیل فتوحات شام و عراق چنانکہ
در صدر مذکور شد از نظر ناظرین کتاب گذشتہ باشد کہ
سفرائے اسلام کہ در لشکر گاہ نصاریے بر خدمت سفارت مامور
بودند بیان عقاید و اصول اسلام را بچہ خوبی و درستی می نمودند۔
صائب ترین تدابیر در اشاعت اسلام این است کہ اسوہ کہ
باقوام غیر نشان میدہند بطورے باشد کہ ولہائے شان از
آن متاثر گردند و برضا و رغبت بہ دین اسلام مایل شوند۔ در عہد
حضرت فاروق رضی اشاعت اسلام بکثرت تمام شد۔ و وجہ

موجہ اش جزا زین نبود کہ جناب ممدوح بہ تربیت و ارشاد خود
اہل اسلام را اسوہ اہل اسلام ساختہ بود۔ و چون افواج اسلام
در ممالک غیر مے رفتند مردم را خواہ مخواہ شوق مخالفت با ایشان
غالب مے آمد زیرا کہ این امر خالی از حیرت و استعجاب نبود
کہ جمعی از ہاویہ نشینان عرب عزم بہ تسخیر عالم کردہ اند۔ و چون
مردم را با آنها اتفاق ملاقات مے افتاد ہر فرد از اہل اسلام
گو یا کہ تصویر مجسم اخلاق حمیدہ مانند رستی۔ سادگی۔ پاکیزگی۔ جوش
و اخلاص بنظر مے آمد۔ و این اخلاق حسنہ خود بخود دل مردم را
جذب میکرد و خوبی اسلام بر دل شان متمکن مے شد۔ چنانچہ در
واقعات شام قبل ازین مذکور شد۔ کہ سفیر روم جارج نام قسطنطین
در لشکر گاہ حضرت ابو عبیدہ آمد از اثر اسلام چگونہ متاثر شد۔
و دفعۃً از قوم و خاندان خود قطع تعلق نمودہ در حلقہ اسلام درآمد۔
شطاء کہ از روسائے عظام حکومت مصر بود بجز دستماع
حالات اسلام والہ و شیدا شد۔ و آخر کار با و ہزار نفر از
ہمراہیان خود مشرف باسلام گردید۔

از ابو العجی فتوحات اسلام این خیال بیشتر تائید یافت۔ و
در ولہائے اقوام خوش اعتقاد طبعاً این خیال پیدا شد کہ

لہ تاراج مقرریزی صفحہ ۲۲۶۔ فخر شطاء فی الفین من اصحابہ بحق بالمسلمین
وقد کان قبل ذلک یحب الخیر و یبیل الی ما یسمع من سیرۃ اہل الاسلام

سلطنتہائے قوی و قدیم کہ تاب مقاومت جمعی از صحرانشینان
 عرب ندارند۔ سببش جز این نخواهد بود کہ تا بعد از سالی شابل
 حال ایشان است۔ چنانچہ یزدگرد و شهنشاه فارس سفارتی بفرض
 استمداد بحضور خاقان چین فرستاد۔ خاقان از حالات افواج
 اسلام استفسار نمود و چون بر حالات شان اطلاع یافت گفت
 کہ با این چین قوم مقابلہ سودے ندارد۔ و در معرکہ فارس یکے از
 بہادران نامی فارسیان از میدان جنگ راہ گریز فرا گرفت۔
 و سر عسکراور اگر قتلار نموده خواست کہ در پادشاهی این جرم اورا
 گوشمالی منکر دهد۔ بہادر مذکور رو بروئے سر عسکر سنگی را بہ نوک
 تیر خود شکست و گفت۔ بر کسانیکہ این گونه تیر را اتر نخے کند سببش
 جز این نیست کہ خدایار و دودگار شان است و بہ مقابلہ آنها صف
 پیکار آرستن سودے ندارد۔ از جد ابور جاہ فارسی منقول
 است کہ من در معرکہ قادسیہ حاضر بودم و تا آنوقت اعتقاد
 مجوسی داشتم۔ و قتیکہ از صف لشکر عرب تیر باران آغاز شد۔
 ما تیرہائے شان را دیدہ گفتیم کہ این تیرہا مانند دوک و بیشتر
 وقعت ندارند۔ لیکن مقام تعجب است کہ با ہمان دوک ما
 سلطنت قدیم ما برباد شد۔ چون لشکر اسلام بر مصر حملہ آورد
 قیس اعظم اسکندریہ نامہ بنام قوم قبلی نوشت متضمن براینکہ
 ما بجزی واقعات جنگ فارس ۱۲

اکنون سلطنت روم بہ اختتام رسید۔ باید کہ شما با اہل اسلام
بہ پیوندید۔^{لہ}

علاوہ از اسباب فوق دیگر چیز مایز بر شاعت اسلام باعث
شد۔ و آن اینکہ قبائل عرب کہ در مضافات عراق و شام آباد
بودند و آئین نصاریٰ اختیار کردہ باقتضائے فطرت میلان
طبیع شان بطرف نبی عزلی بیشتر از اقوام دیگر بودہ۔ و بنا بران
بمرور زمان پے در پے بحلقہ اسلام داخل شدند و از ہمین سبب
اکثرے از نو مسلمانان آن عہد عرب بودند و وعدہ از نو مسلمان
اقوام دیگر خیلے افزون بودند۔ سبب دیگر اینکہ بعضی از پیشوایان
نامی اقوام غیر باسلام مشرف شدند۔ مثلاً بعد از فتح دمشق قیس
اعظم آنجا کہ اور کون نام داشت بر دست حضرت خالد اسلام آورد
و ہر گاہ کہ یک پیشوائے مذہب مشرف بہ اسلام شود پیروان او
طبعاً بقبول اسلام راغب مے شوند۔

این چیز مایز باعث شدہ بر اینکہ مردم بکثرت در حلقہ اسلام
ورآیند و مقام تاسف است کہ مورخین اسلام در ہیچ کتاب این
مضمون را در ذیل عنوان مستقل نئے نویسد و وعدہ نو مسلمان
بطور صحت تخمین نئے شود۔ و لے چیزے کہ از بیانات ضمنی
معلوم شدہ است باید درین مقام ہدیہ ناظرین کتاب شود۔

لہ مقرری جلد اول صفحہ ۲۸۹ - لہ معجم البلدان ذکر فطرہ ۱۳ منہ

کسانے کہ
در عہد فاروقی
مشرق
بہ اسلام
شدند

در آخر سن ۱۶ھ و قتیکہ جلو افتح شد اکثر روسا و اکابر برضا و
رغبت خود در حلقہ اسلام درآمدند و کسانے کہ در آن جملہ بیشتر
صاحب اختیار و نامور بودند اسمائے شان حربیل است :-
جمیل ابن بصیری - بطام ابن نرسی - رفیل - فیروز - این
روسا و قتیکہ مشرف بہ اسلام شدند و افراد رعایائے شان
عقاید اسلام بتدریج شیوع یافت - بعد از معرکہ قادسیہ چار
ہزار نفر سیاہ ویلم کہ تربیت یافته خسرو پرویز بودند بہ رسالہ
شاهی یعنی امپریل گارڈ شہرت داشتند ہمہ در حلقہ اسلام
داخل شدند -

افسر مقدمہ ابجیش یزدگرد بہادر سے بود سیاہ نام - چون
یزدگرد بسوسے اصفہان رفت اور ابصوب اصطخر فرستاد -
و سنہ ہزار نفر گزینگان نامی را با او متبعین نموده فرمان داد کہ
از ہر شہر و قریہ کہ در بین راہ بیاید بہادران نامی را منتخب نموہ
با خود بگیرو - چون افواج اسلام بمقام تتر رسیدند معلوم
شد کہ سیاہ بہادران خود در ان نواحی اقامت داشتہ -
روزے سیاہ بہادران فوج را یکجا کردہ گفت کہ ما اولے
گفتیم - "عرب بر ما مسلط خواہند شد" - اکنون یو یافئو ما این
قول ما بپایہ تصدیق رسیدہ - مے رود - و بنا بر آن آنچه قرین

مصلحت می بینیم همین است که ما در حلقه اسلام داخل شویم - چنانچه
بمجرد استماع این تقریر همه مشرف به اسلام گردیدند -

این مردم به اساوره شهرت داشتند و در کوفه نهری است
که بنام شان به نهر اساوره موسوم است - چون قبائل مذکور در حلقه
اسلام داخل شدند قبائل دیگر مثل سیاه بجه و زط و اندغاز
هم بتبع آنها مشرف به اسلام شدند و هر سه اقوام در اصل
از مردم سنده بودند که در عهد خسرو پسر ایشان را سیر برده بودند -
و در آنجا به فوج ایران داخل شدند -

در مصر هم اشاعت اسلام بکثرت شد - عمرو ابن العاص
در بعضی از قصبات مصر مردم را گرفتار نمود و چون با اهل اسلام
بنائے قتال نهاده بودند آنها را بنده می گرفت - و بهمین حال
بفروش رسیدند و در اکناف عرب منتشر شدند - حضرت
عمر رضی فراین موکده بنام حکام اضلاع فرستاد و آنها را
پس به مصر رجعت داد و در فرمان والا بتصریح بزرگداشت - که
این مردم اختیار دارند که اسلام را قبول کنند یا بر مذہب قدیم
خواباشند - و از تاثیر این فرمان مردم قصبه بلهیب کافه برضاد
رغبت به اسلام مشرف شدند -

بعد از فتح و میاط و قتیکه فوج اسلام قدم پیش نهادند جمیع

بلاد از قاهره و اروه تا عسقلان همه در حلقه اسلام داخل شدند.
 شطار از بلاد نامی مصر و در صنعت نساجی از قبیل پارچه
 رخت باب شهرت دارد رئیس این بلده بجز و استماع حالات
 مسلمانان از دل بائیل به اسلام شد. و چون افواج اسلامی
 به میاط رسیدند با و هزار نفر جمعیت از شهر بر آمده با ایل اسلام
 در پیوست و مشرف باسلام شد.

فسطاط که عمرو ابن العاص آنرا بنا نهاده و عوض آن درین عصر
 قاهره دار السلطنه است بر سه محله مانع کلان مشتمل بود. و
 اکثری از نومسلمان در آن آباد شده بودند. از جمله محله
 بنام قبیله بنو بنه آباد بود که از قبایل یونان و مشرف باسلام شده
 بود. در معرکه مصر یکصد نفر از قبیله مذکور در فوج اسلام شال بودند
 محله دوم به محله بنو الارزق شهرت داشت. این قبیله هم از جمله
 قبایل یونان و سجدی کثیر النسل بود که در جنگ مصر ۱۰۰ نفر
 بهادران نامی ازین قبیله شریک بودند. محله سوم به قبیله
 روبیل موسوم بود. مردم این قبیله بیشتر در یرموک و قادیسیه
 سکونت داشتند. بعد از آن در حلقه اسلام داخل شده

صله مقریزی صفحه ۱۸ - ولما افتخرو المسلمین الفرس بعد ما افتتحوه میاط
 و تینس ساد والی بقناره فاسلم من بها و ساد و امنها الی لوارده و دخل
 اهلها فی الاسلام و ما حولها الی عسقلان ۱۲ مقریزی جلد اول صفحه ۲۲۶ -

همراه عمرو ابن العاص در مصر آمدند و از قبائل یهود بوده - و عده
 نفوس خیلی بسیار داشت - در فتح مصر یک هزار نفر از بن قسبله
 شریک معرکه بودند - محله دیگر در فسطاط از نو مسلمان مجوس آباد
 بود - و محله مذکور هم بنام شان به محله پارسى شهرت داشت -
 این مردم در اصل از جمله فوج بازان بودند که از طرف نوشیروان
 حاکم بمن بود - و چون قدم اسلام بشام رسید این مردم در
 حلقه اسلام داخل شدند - و با عمرو ابن العاص به مصر آمدند -
 از مطالعه تواریخ اسلام معلوم می شود که به همین طریق که در
 صدر مذکور شد در اکثر مقامات مردم به کثرت تمام به قبول
 اسلام مشرف شدند - مورخ بلاذری در ذیل بیان بلس آورده
 که حضرت ابو عبیده دین جا کسان را از اهل عرب آباد کرد
 که پیشتر در شام سکونت داشتند و به اسلام مشرف شدند -
 مورخ ارذبی در ضمن حالات جنگ یرموک بیان میکند که چون
 افواج روم در یرموک اقامت ورزیدند بعضی مردم از سکنا
 همان دیار مشرف به اسلام شدند - و سبب به آنها تاکید اکید
 شد که عقیده اسلام را بر کسی آشکارا نکنند تا اهل روم را به آنها
 ظن بدگمانی نباشد - مورخ طبری در ذیل واقعات ساله منویسید
 که دین معرکه از اهل عجم اند و سبب بسیار مسلمانان رسید -
 له تفصیل بن واقع در مقرری جلد اول صفحه ۲۹۸ مذکور است ۲۱ له بلاذری صفحه ۱۵۰ - ۱۲

و بعضی از ایشان قبل از معرکه در حلقه اسلام داخل شده بودند
و بعضی بعد از جنگ مشرف به اسلام شدند.

از واقعات فوق آشکار می شود که در عهد مبارک حضرت عمر
اسلام بکثرت تمام اشاعت یافت و این اشاعت بزور شمشیر
نبوده بلکه از فیض و برکت خود اسلام بوده.

بعد از اشاعت اسلام مرحله دیگر این بود که اصول و اعمال
مذهبی ترویج یابد. یعنی امور سے که مدار علیہ اسلام است محفوظ
و استقامت شود. و در ترویج و اشاعت آن کوشش رود. و در
سلسله ترویج اسلام بیشتر و مهم تر از همه حفظ قرآن شریف و
تعلیم و ترویج آن است. در باب مساعی که حضرت فاروق عظیم
از بهر حفظ و تعلیم قرآن بعمل آورده شاه ولی اللہ محدث دہلوی
چہ خوش گفته. امروز ہر کہ قرآن میخواند از طوائف مسلمانین منت
فاروق عظیم بر گردن اوست.

این امر مسلم است کہ اصل لاصول اسلام قرآن مجید است
و کسی را مجال انکار نیست کہ جمع و ترتیب و محفوظ داشتن نسخہ
صحیح قرآن و ترویج آن در جمیع ممالک مفتوحہ نتیجہ مساعی جمیلہ
حضرت فاروق رضی اللہ عنہ و تفصیل این اجمال آنکہ در عهد مبارک
جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قرآن ترتیب نشد و در صورت اجراء

سے حضرت
عمرؓ در ترتیب
و جمع قرآن
مجید

متفرقہ پیش بعض صحابہ موجود بود و این اجزائے متفرقہ بعضے
بر برگہائے خرا و بعضے بر تختہ مائے سنگی نوشتہ بود۔ و بحکیم
ہم کاملاً حافظ نبود۔ و تمام قرآن را یاد نہ داشت۔ بلکہ بطور متفرق
بعضے چند سورہ از یک جا و بعضے چند سورہ از دیگر جا حفظ داشتند۔

چون در عہد حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ اسلام را با میلہ کذاب
نوبت معرکہ افتاد و صد نفر از صحابہ کرام جام شہادت نوشیدند از انجملہ
اکثرے حافظ قرآن بودند۔ بعد از جنگ میلہ حضرت فاروق
بخدمت حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ حاضر شدہ عرض کرد کہ اگر حفاظ
قرآن ہمین طریق از صفحہ ہستی محو گردند۔ بمرو زمان قرآن از دست
اہل اسلام بدر خواہد رفت۔ بنا بران ضروری است کہ جمع و ترتیب
آن پرداختہ شود تا فرصت از دست نہ رود۔ حضرت ابوبکر صدیق رضی
اللہ عنہ بجواب فرمود کہ کارے کہ خود جناب رسالت مآب صلعم نکر وہ
باشد من چہ طور کردن بتوانم۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ بعد از خراے و
لزوم ترتیب قرآن اصرار کرد تا حضرت ابوبکر باوے متفق الراء
شد۔ در صحابہ کرام کاتب وحی اکثر زیدین ثابت بود۔ حضرت ابوبکر
اور ابہ حضور خواستہ نامور فرمود کہ آیات و سور قرآن شریف
از ہر جائیکہ بدست بیاید یکجا کند۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ در مجمع عام علان
فرمود ہر کہ جزوے از قرآن از جناب رسول اللہ صلعم یاد گرفتہ
باشد پیش من بیار و این امر التزام شد کہ ہر کہ کدام آیت

شریف را پیش میگرداند و شخص معتبر بدین مضمون شهادت
میگرفت که ما این آیه را در عهد مبارک جناب رسالت مآب
صلعم نوشته دیده بودیم - الغرض چون جمیع سور قرآن شریف
جمع شد چند اشخاص را مامور فرمود که در زیر نگرانی ایشان کل
قرآن بصورت مجموعه تحریر شود - سید ابن العاص الما میگرد
وزید بن ثابت ضبط تحریر نمود - و کسانی را که بر خدمت نگرانی
مامور بودند تاکید فرمود که هرگاه در تلفظ و لهجه کدام لفظ اختلاف
پیدا شود مطابق به لهجه قبیله مضر تحریر کنند - زیرا که قرآن مجید
به زبان مخصوص قبیله مضر نازل شده -

در آن عهد از برای حفظ وصحت قرآن مجید رعایت چند امور
ناگزیر بوده -

تدابیر حفاظت
وصحت الفاظ
و تدان

اول) اینکه تعلیمش به نهایت وسعت رواج یابد - و صد ها
بلکه هزار ها نفر حفاظ پیدا شوند تا احتمال تحریف و تغییر نماند -
دوم) اینکه وصحت الفاظ و اعراب با اهتمام تمام رعایه و محفوظ شود -
سوم) اینکه نقل قرآن کریم و نسخه های آن بسیار در ممالک
شائع شود -

حضرت عمر رضی الله عنه در اهتمام هر سه امر مذکور سعی نمود که بیشتر
از آن از حیطة امکان بشری خارج بود -

انتظام تعلیم
قرآن کریم -

مکاتب قرآن

در جمیع ممالک مفتوحه درس قرآن مجید بهر جا جاری کرد - و
تنخواه از بهر معلمین و قارئین مقرر فرمود - چنانچه این امر نیز در ذیل
اویات او بشمار میرود - یعنی حضرت فاروقی رف نخستین شخصی
است که موجب از بهر معلمین قرآن مقرر فرمود - موجب هم نظر بحالات
آن وقت کم نبود - مثلاً در مکتب مدینه منوره که از برای تعلیم
اطفال کم سن مقرر بود تنخواه معلمی ۵ اور هم مانده بود - از برای
بدویهای خانه بدوش تعلیم قرآن کریم را جبری و لازمی قرار
داد - و شخصی ابوسفیان نامی را همراه چند نفر مامور فرمود که از هر کس
امتحان بگیرد - و هر کس که هیچ جزو از قرآن شریف یاد نشده
باشد او را گوشمالی دهند -

در مکاتب تعلیم کتابت نیز داخل پروگرام نصاب تعلیم
بود و در کل اضلاع احکام بدین مضمون نفوذ یافت که از برای
اطفال تعلیم سواری و کتابت لازمی قرار داده شود - از ابو عامر
سلیم که از روایه حدیث است مروی است که من بسن کوچکی گرفتار
شده بمدینه منوره آمدم و در آنجا مرا به مکتب نشانند - معلم مرا

له در سيرة العمران الجوزی است ان عمربن الخطاب وعثمان
ابن عفان كافيا يرزقان المؤذنين والائمة والمعلمين
له كتاب الاغانى جز ۱۶ صفحه ۵۸ - در اصابه فی احوال الصحابه هم این
واقعه منقول است ۱۲ منه

کتابت میم تعلیم می کرد و میگفت که در نوشته گنم مثل چشم گاؤ-

از صحابه کرام پنج نفر که قرآن کریم را در عهد مبارک جناب رسول الله صلعم حفظ کرده بودند - معاذ ابن جبل - عباد بن الصامت ابی ابن کعب - ابوالیوب - ابودرداء بودند - و از جمله ابی ابن کعب سید القراء بوده - و خود حضرت رسالت مآب صلعم درین امر مدح او فرموده - حضرت عمر رضی الله عنہ هر پنج نفر صحابه مذکور را به حضور خواسته فرمود که مسلمانان شام محتاج به تعلیم قرآن هستند شمار باید که در آنجا رفته آنها را تعلیم قرآن بکنید - ابوالیوب نهایت ضعیف و ابی بن کعب در آن ایام رنجور بود - و از معذوری رفته نتوانستند و باقی سه نفر برضا و رغبت منظور نمودند - حضرت عمر مرایشان را هدایت فرمود که اول به حمص بروند و در آنجا چند روز قیام کنند - و بعد از آن که تعلیم قرآن در حمص شایع شود یک نفر هماغه بماند و از دو نفر دیگر یک نفر بسوی دمشق برود و دیگری بصوب فلسطین بروند - و حضرت فاروق هر سه نفر نخستین به حمص رفته و چون در آنجا سر رشته تعلیم قرآن خاطر خواه صورت بست له در محکم البلدان این روایت نسبت به عهد ابوبکر رضی الله عنه است لکن خود صاحب معجم بر این ایراد گرفته است که در آن زمان این مقامات مفتوح نشده بود ۱۲۰ ص ۱۵۸

حضرت عباده ہما بنحایقام نمود و ابو در واء بہ سمت دمشق و معاذ
ابن جبل بصوب فلسطین رفت و معاذ ابن جبل در طاعون
عموس داعی اجل را لبیک گفت۔ لاکن حضرت ابو در واء
تا آخر عہد خلافت حضرت عثمان در دمشق مقیم ماند۔ طریقہ تعلیم
ابو در واء چنانکہ علامہ ذہبی در طبقات القراء بیان میکند
این بود کہ بعد از نماز صبح در جامع دمشق مے نشست۔ و بر سر
قرآن خوانان کہ از دحام داشتند گردش میکرد۔ ابو در واء
وہ نفر را جماعت جداگانہ مے ساخت۔ و بر ہر جماعت یک
قاری مامور مے نمود کہ تعلیم قرآن کند و خود ہما بنحادر مسجد
مے زد۔ و در حالیکہ گوشش بر قراءت طلباء علم مے بود و چون
کدام طالب العلم قرآن شریف را حفظ میکرد۔ ابو در واء او را
بجماعہ شاگردان خاص خود داخل میکرد۔ روزی حضرت ابو در واء
طلبائے خود را شمار کرد۔ معلوم شد کہ ۱۶۰۰ نفر طلبہ قرآن
در حلقہ درس موجود بودند۔

حضرت عمرؓ از برائے اشاعت قرآن علاوہ از تدابیر فوق
بسیار وسائل دیگر ہم بکار برد۔ در باب سور ضروری یعنی بقرہ۔
نساء۔ مائدہ۔ حج۔ نور۔ فرمان داد کہ یاد گرفتن این سورا از لوازم
لہ تفصیل این واقعہ در کنز العمال جلد اول صفحہ ۲۸۱ مذکور است و در اصل طبقات
ابن سعد است ۱۲ منہ

طریقہ تعلیم
قرآن۔

تعداد طلبہ
قرآن جامع
مشق

است - زیرا احکام و فرائض دین سوزندگوار است - بواسطه فرائض
عالیه اعمال مملکت را اخطار فرمود که کسانی که قرآن یاد نگینند
تخواه برائے شان مقرر شود - بعد از آنکه حفاظ قرآن بسیار شد -
این فرمان منسوخ گردید - در هدایات ضروری که بنام سرعسکران
تخریر فرمود - یکے این بود که قرآن مجید بیاموزند و هر وقت
اعمال را امر میفرمود که سپاهیان قرآن مجید بیاموزند و هر وقت
را امر میفرمود که سپاه قرآن خوانان را بدر بار خلافت بفرستند
از حسن تدبیر حضرت فاروق عظیم عده بشمار قرآن خوان
شدند - و اگر چه ناظر خوانان قرآن از شمار افزون بودند و لے عده
حفاظ قرآن هم تا به صد و هزار رسید - وقتی نامه بنام سرکردگان
فوجی نوشت متضمن بر اینکه حفاظ قرآن را به حضور بفرستند که از
حضور آنها برائے تعلیم قرآن به مقامات مختلفه روان میکنم -
سعد و قاص بجواب فرمان مبارک در عریضه خود عرض کرد - که
فقط در فوج من سه صد نفر حافظ موجود اند -

امر سوم صحت اعراب و صحت تلفظ است - حضرت فاروق
درین باب هم اهتمام بسیار فرمود و در حقیقت مقدم ترین
امور همین بود - اول چون قرآن کریم مرتب و تدوین شد بقید
اعراب نیامده بود - و بنابراین اشاعت قرآن مجید بدون اهتمام

تدبیر صحت
اعراب

در صحتِ اعراب و تلفظ الفاظ چندان مفید نبود۔ و از برائے حصول این مدعا نیز حضرت عمر رضی اللہ عنہ تدابیر مختلفہ را بکار برد۔ اہم ترین تدابیر این بود کہ در ہر شہر و بلدہ احکام فرستاد کہ با تعلیم قرآن تعلیم صحتِ الفاظ و صحتِ اعراب ہم لازم دانستہ شود۔ الفاظِ فرمان و الابقرار و ایت ابن النباری بر حسب ذیل است :-

”تعلموا اعراب القرآن كما تعلمون حفظه“ و در مسند دارمی الفاظ ذیل منقول است :-

تعلموا الفرائض واللحن والسنن كما تعلمون القرآن۔
دوم۔ اینکہ با تعلیم قرآن تعلیم ادب و عربیت ہم لازمی قرار داده شد۔ تا مردم بر تمیز صحت و عدم صحتِ اعراب قادر باشند۔

سوم۔ اینکہ شخصیکہ عالم لغت نباشد بہ تعلیم قرآن مجاز نخواہد بود۔ بعد از قرآن مجید درجہ حدیث است۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ در ترویج حدیث سعی بلیغ فرمود و دایم حدیث را بخوبی میخواند و این دلیل ناطق است بر نکتہ سنجی جناب ممدوح و بدون از صحابہ خاص عوام را اجازہ بروایت حدیث میداد۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در ازالۃ الخفا آورده چنانکہ فاروق اعظم

تعلیم علم
ادب عربی۔

تعلیم حدیث

عبداللہ ابن مسعود رضی اللہ عنہما را با جمعہ پر کوفہ فرستاد و معقل ابن یسار
و عبداللہ ابن معقل و عمران ابن حصین را بہ بصرہ و عبادہ بن صامت
و ابو و راء را بہ شام و بہ معاویہ ابن ابوسفیان کہ امیر شام بود
قدغن بلیغ نوشت کہ از حدیث ایشان تجاوز نکند۔ حقیقت
امرا این است کہ اصولی کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ روایت حدیث قائم
کرد از جملہ کارنامہ ہائے بزرگ جناب ممدوح است کہ ولایت
میکند بر کمال نکتہ بنجی و باریک بینی او۔ لیکن درین مقام تفصیل
آن خارج از بحث است۔ و در ذکر حالات شخصی جناب ممدوح
در عنوان فضل و کمال تفصیل این اجمال نموده خواہد شد۔
انشاء اللہ تعالیٰ۔

فقہ

بعد از حدیث شریف رتبہ فقہ است و از آنجا کہ مسائل فقہیہ
روزمرہ کار آمد ہر شخص سے باشد۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ تعلیم فقہ را
بحدیث اشاعت داد کہ درین عصر حالانکہ بسیاری سائل جدید
پیدا شدہ است۔ باز ہم آنقدر نشر و اشاعت از حیث امکان
خارج است و تدایر سے کہ از برائے ترویج و اشاعت فقہ
اختیار نمود سبب ذیل است۔

(۱) ہر قدر کہ وقت و فرصت مساعدت میکرد۔ خود بذات
مبارک بالمشافہ تعلیم احکام مذہبی میداد۔ و در خطبہ جمعہ ہمگی

احکام و مسائل ضروری را بیان میفرمود و در خطبہ حج احکام و
مناسک حج را بیان میفرمود۔ و در موطنائے امام محمد منقول است
که حضرت عمر رضی عنہ در عرفات خطبہ خواند و جمیع مسائل حج را تعلیم
نمود۔ و پنهان در حین سفر شام و بیت المقدس خطبہ نمائے
موثر و مشہور خواند۔ و در آنجا جمیع مہمات اصول و ارکان اسلام
را بیان فرمود و از آنجا کہ در ہر یک مواقع مجمع ضلالتی بے انتہا میباشند
اعلان مسائل را بطورے میگرد کہ بہترین صورت ممکنہ بود۔ خطبہ
کہ در دمشق بمقام جاییہ خواندہ فقہا آن را جابجا در سند اکثر مسائل
فقہیہ نقل کردہ اند۔

(۲) ہر وقت بنام عمال و سرعسکران فرامین متضمن بہ مسائل و احکام
مذہبی ارسال میفرمود و مثلاً در باب اوقات نماز پنجگانیہ کہ در تعیین
آنها ائمہ مجتہدین تا حال اختلاف دارند ہدایت نامہ مفصل بجانب
جمیع عمال فرستاد۔ چنانچہ امام مالک و موطائے خود عبارت
ہدایت نامہ مذکور تھا ہا نقل میسند۔ فرمانے کہ بنام ابو موسیٰ
اشعری راجع بہمین مسئلہ فرستادہ آنرا ہم امام مالک بہ الفاظ
نقل کردہ است۔ در باب جمع صلواتین در کل ممالک مفتوحہ
اعلان فرستاد کہ جائز نیست۔ چون در مسئلہ نماز تراویح
راورسپی نبوی بجماعہ قائم کرد و جمیع حکام اضلاع را بذریعہ فرمان
امام موطائے امام محمد صفحہ ۱۲۹ - ۱۲۸ متہ

اجماع در
مسائل فقه

بمنزله دستور العمل شاهي بوده - جناب ممدوح مرام احتیاط تمام
ملاحظه فرماید پشت که مسائل مذکوره اجماعی و متفق علیه باشد - و
برائے حصول این مدعا اکثر مسائل را که در آن صحابه را اختلاف
رائے بود و در مجمع صحابه پیش کرده طے فرمود - مثلاً در باب
سزائے ذر و قاضی ابویوسف در کتاب الخراج مے نویسد -
”ان عمراستشاد فی السارق فاجتمعوا“ و قتیکه در مسئلہ غسل
جنابت اختلاف رائے پیدا شد جمیع مہاجرین و انصار را
بمضور خواسته استصواب رائے نمود - و اکثر مردم اختلاف
رائے داشتند - بمشاهدہ این حال حضرت عمر و رضی فرمود - ”انتم
اصحاب بدر و قد اخلفتم فمن بعدکم اشد اختلافاً“
یعنی ہر گاہ شما مردم کہ از اصحاب بدر هستید باہم اختلاف
رائے داشتہ باشید - کسانے کہ بعد از شما بیابند لاریب
اختلاف شان سخت تر خواهد بود - بنا بر آن این مسئلہ را از
ازواج مطہرات دریافت نمود و رائے شان را قطعی قرار دادہ
شائع فرمود - در باب تکبیر جنازہ خیل اختلاف آراء بودہ حضرت
عمر رضی صحابہ را جمع کردہ این مسئلہ را طے فرمود و بر چہارہ تکبیر
اتفاق رائے شد -

(۳) و قتیکہ در اضلاع و مضافات مملکت عمال و حکام را

اجماع در
مسائل فقہ

ما مورد بی‌وفایی و این امر را ندانم مگر خود خاطر عاقل می‌داشت که عالم و فقیه
باشند. چنانچه در مواقع عیدیه اعلان این امر فرموده -
باری در مجمع عام خطبه خواند که متضمن به الفاظ ذیل بود :-

إِنِّي أَشْهَدُكُمْ عَلَى أَسْرَائِلَ الْأَمْصَارِ إِنِّي لَمْ أَبْعَثْهُمْ إِلَّا فُقَرَاءَ

النَّاسِ فِي دِينِهِمْ - یعنی من ششام و هم را شاهد میگردد انهم بر

اینکه من سرگردگان را باین غرض مامور نموده ام که مردم را

احکام و مسائل تعلیم کنونی - این التزام نه فقط با فسران ملکی

مخدوم بوده - بلکه در تقرر منصبید این فوجی هم این امر را بخود

میراث است. از قاضی ابو یوسف منقول است. ان عمر ابن

الخطاب كان اذا اجتمع اليه جميع من اهل الايمان بعث

عليه السلام رجلاً من أهل الفقه والعلم - ورحمته حضرت فاروق

رئیس منصب داران بلکی و نظامی اشخاص خاص مثل ابو عبیدہ

سلمان فارسی و ابو موسیٰ اشعری۔ و معاذ ابن جبل وغیرہ

نظر سے آئندہ کہ علاوہ از قایمیت ملکی و قوجی و علم و فضل نیز

ممتاز بود و در کتب حدیث و فقہ اکثر اسماء کرامی شان

[Handwritten signature]

(۶۴) در سال ۱۳۰۰ قمری و ۱۳۰۱ شمسی در شهر تبریز در روز ۱۳ قمری ۱۳۰۰ قمری

تعلیم احکام و مسائل مذہبی بدینہند۔ اگرچہ مورخین اسلام

١٠٠٠

ابن امر اور ذیل عنوان خاص بنیاد و اندینا بران عدہ صحیح
 از معالجین فقہ معلوم نمی شود لکن از تفسیر بجائے که در بعض کتب
 تواریخ مسند برج است اندازہ می توان شد کہ در امصار و بلاد
 فقہائے معتد و برین خدمت مامور بودند۔ مثلاً در میان حال
 عبد اللہ ابن معقل صاحب اسد الغابہ آورده کہ او از جمله وہ نفر است
 کہ حضرت عمر رضی آنہا را برائے تعلیم فقہ بہ بصرہ فرستاد۔ و رباً
 عمران ابن الحصین کہ از صحابہ جلیل القدر بوده علامہ ذہبی
 در طبقات الحفاظ آورده: "دکان ممن بعثہم عمر ابن
 الخطاب الی اهل البصرہ لیفقہم" یعنی این شخص از کسانی
 بودہ کہ حضرت عمر رضی آنہا را برائے تعلیم فقہ بہ بصرہ فرستاد۔
 در حالات عبد الرحمن ابن عوف در طبقات الحفاظ منقول است
 کہ حضرت عمر رضی آنہا را برائے تعلیم فقہ در شام فرستاد۔ و صاحب
 اسد الغابہ در ذیل حالات او آورده کہ این بہمان شخص است
 کہ کل تابعین را در شام تعلیم فقہ کردہ۔ در ذیل حالات عباده
 ابن الصامت منقول است کہ چون ملک شام فتح شد حضرت
 عمر رضی آنہا را با معاویہ ابن جبل و ابو وراء فرستاد۔ کہ مردم قرآن
 تعلیم دهند و فقہ بیاموزند۔ از جلال الدین سیوطی در حسن
 لہ اصل عبارت این است:۔ کان احدا العشرة الذين بعثہم
 عمر رضی الی البصرہ لیفقہون الناس ۱۲ منہ

المحاضہ فی اخبار مصر والقاہرہ در باب جہان ابن ابی جہلہ
منقول است کہ حضرت عمرؓ اور اور مصر از برائے تعلیم فقہ
مامور فرمود۔

طریقہ درس فقہائے مذکور این بود کہ در صحن مساجد در یک
کُنج مے نشستند و شاہقین علم گروشان حلقہ زدہ در باب
مسائل فقہی استصواب مے نمودند و اوشان جواب میدادند۔
از ابو مسلم خولانی روایت است کہ من در مسجد حمص در آمدم۔
دیدم کہ ۳۰ نفر از صحابہ جلیل القدر و راجحاً حضور داشتند۔
و در مسائل دینی گفتگو میکردند۔ و چون در کدام مسئلہ دقیق
شک پیدا مے شد۔ از شخصے نو جوان استصواب میکردند۔
و قتیکہ نام آن جوان را پرسیدم معلوم شد کہ معاذ ابن جبلؓ
از لیث ابن سعد منقول است کہ چون ابودرداء رونق افروز
پر مسجد مے شد از دحام شاگردش بحدے مے بود کہ گویا
جماعہ ایست از خدمہ کہ ہمراہ پادشاہ مے آیند۔ این ہمگی
مردم از و در باب مسائل استفتاء مے نمودند۔

از تصریح ابن جوزی معلوم مے شود کہ حضرت عمرؓ اندر
فقہائے مواجب مقرر فرمودہ۔ و شک نیست کہ جز این طریق
سلسلہ تعلیم مرتب و منظم نمیکرد۔

لہ تذکرۃ الحفاظ ذکر معاذ ابن جبل ۱۲۔ لہ تذکرۃ الحفاظ ذکر ابودرداء ۱۲۔ منہ

مشاہرت
فقہاء

این امر بالخصوص قابل اظہار است کہ اشخاصی را کہ حضرت عمرؓ
 برائے تعلیم فقہ منتخب فرمود۔ مثلاً معاذ ابن جبل۔ ابو ورواء
 عبادہ ابن الصامت۔ عبدالرحمن ابن غنم۔ عمران ابن حصین۔
 عبداللہ ابن مغفل در تمام جماعۃ اسلامیان متخصص و کیتائے فن
 بودند۔ و اگر تصدیق این دعوائے میخوابید بآنست ترجمہ ہر یک را
 در اسد الغابہ و اصابہ وغیرہ مطالعہ کنید۔ امرے دیگر ہم قابل
 توجہ ناظرین است و آن اینکہ حضرت عمرؓ درین باب احتیاط
 تمام فرمود۔ و ہر شخص بہ تعلیم فقہ مجاز بنودہ و علمایں عموم نداشتہ
 و بالخصوص ہمان مسائل را تعلیم میدادند کہ بر آن اتفاق صحابہ
 بودہ و یاد در مجمع صحابہ بہ معرض بحث آمدہ و طے گشتہ بود چنانچہ
 درازالہ الخفا شاہ ولی اللہ محدث دہلوی تفصیل این اجمال را
 بہ اسلوب خوب بیان نمودہ و درین مقام بعض فقرات کتاب
 مذکور را ہدیہ ناظرین مے نمایم۔

بر شخص مجاز تعلیم
 نصبتہ نمود۔

”معہذا بعد عزم خلیفہ بر چیزے مجال مخالفت نبود۔ و در تسبیح
 این امور شد و نذر ہمیرفتند و بدون استطلاع بر اسے خلیفہ
 کارے را مصمم مے ساختند۔ لہذا درین عصر اختلاف مذہب
 و تشکیک آراء واقع شد۔ ہمہ بر یک مذہب متفق و بر یک
 راہ مجتمع۔ چون ایام خلافت خاصہ منقرض شد و خلافت عامہ
 ظہور نمود۔ علماء در ہر بلد مے مشغول بہ افادہ شدند۔ ابن عباس

در کتب فتاویٰ مہدہ و عایشہ صدیقہ و عبداللہ ابن عمر رض و مدینہ
حدیث را روایت مینماید۔ و ابوہریرہ اوقات خود را برابر اکتشار
روایت حدیث مصروف می سازد۔ بالجملہ درین ایام اختلاف
فتاویٰ پیدا شد یکے را بر دیگرے اطلاع نہ و اگر اطلاع شد
مذکر واقع نہ و اگر مذکرہ بمیان آمد از احتساب و خروج از مضیق
اختلاف بفضائے اتفاق میسر نہ۔ اگر تتبع کنی روایت علمائے
صحابہ کہ پیش از انقضائے خلافت خاصہ از عالم گذشتہ اند بفتاویٰ
کم یابی و جمعی کہ بعد ایام خلافت ماندہ اند ہر چہ روایت کردہ اند۔
بعد ایام خلافت خاصہ روایت کردہ اند۔ ہر چہ از جمیع صحابہ
عدول اند و روایت ایشان مقبول و عمل بموجب آنچه بروایت
صدوق از ایشان ثابت شود لازم اما در میان آنچه از حدیث
وفقہ در زمین فاروق اعظم بود و آنچه بعد و سے حادث شدہ
فرق ما بین السموات والارض است۔

جمیع امور فوق با سلسلہ علمی تعلق داشت۔ قطع نظر ازین بیغیہ
علمی ہم توجہ خاص خود را مبذول فرمود۔ و ہر گونه انتظامات ضروریہ
را قائم نمود۔ یعنی در ہر شہر و قصبہ امام و مؤذن مامور فرمود۔ و متخوای
شان را از بیت المال ملذہ نمود۔ علامہ ابن الجوزی در سیرۃ
العمیرین سے آورد کہ ان عمدا بن الخطاب و عثمان بن صفان

انتظام عمل

نقد امام مؤن

کاناید ز قان الموذنین والائمتہ۔ از مطالعہ موطائے امام محمد معلوم ہے شود کہ در مسجد نبوی صلعم از برائے درستی صفائے نماز چند شخص مخصوص مامور بودند و در ایام حج نیز چند نفر متعین بودند کہ حجاج را بمقام مناتابہ آنطرف عقبہ سے رسانند۔ و غرض از تقریر شان این بود کہ بعض مردم از سبب عدم اطلاع بر این طرف عقبہ قیام سے نمودند حالانکہ قیام در آنجا از مناسک حج محسوب نبوده۔

تافہ سالاری
حج

از آنجا کہ خود حضرت فاروق اعظم در عہد خلافت خود وہ بار حج کرد و بہاران خود بالذات میر حاج سے بود۔ و خدمت خبر گیری حاج را ہم خود بہ نفس انجام میداد۔ در تمام ممالک مفتوحہ مساجد بکثرت تعمیر نمود۔ ابو موسیٰ اشعری نائب الحکومت کوفہ را بذریعہ فرمان و الاتاکیہ فرمود کہ در بصرہ یک مسجد جامع بساز و از برائے ہر قبیلہ مساجد جداگانہ تعمیر کند۔ از برائے سعد و قاص و عمرو

تعمیر مساجد

ابن العاص نیز بہمین مضمون فرامین فرستاد۔ جمیع عمال شام را فرمان داد کہ در ہر شہر و بلا و مسجد سے تعمیر شود۔ و مساجد مذکور تا حال بحوالہ عمری شہرت دارند۔ ہر چند از عمارات اصلی نشانے باقی نماندہ۔ در جامع عمری کہ در بیروت واقع است راقم را نیز شرف

۱۵ موطائے امام محمد صفحہ ۸۶ - ۱۵ موطائے امام محمد صفحہ ۸۶ - ۱۵ موطائے امام محمد

صفحہ ۲۲۹ - ۱۵ مولانا شبلی نعمانی اصل مولف کتاب رحمۃ اللہ علیہ ۱۲ ص ۱۵

ادائے نماز حاصل شدہ۔ از جمال الدین محبت در روضۃ الاحباب
منقول است کہ در عہد حضرت فاروق اعظم چہار ہزار مسجد
تعمیر شد۔ و ہر چند کہ این عدد خاص قطعی نباشد۔ لکن شک
نیست کہ عدہ مساجد فاروقی از ہزار ہا کم نہ بود۔

حضرت فاروق اعظم عمارت حرم محترم را ہم وسعت داد
و بہ زیب و زینت و سے توجہ فرمود۔ تفصیل این اجمال اینکه
از بسکہ اہل اسلام ترقی روز افزون میکردند نظر باین ترقی عمارت
حرم محترم کافی نبود۔ بنا بران در ستائے جاہائے دور و پیش را
خرید و مسماہ نمود۔ و زمین آہن را بہ حرم شامل فرمود۔ تا این عصر
دیوار سے گرد حرم نہ بود و بنا بران حد و دوش از منازل عامہ ممتاز
نہود۔ حضرت فاروق اعظم دیوار احاطہ بنا نہاد و فرمان داد
کہ بوقت شب چراغ ہا بر سر دیوار بیفزوزند۔ کعبہ را بدام جامہ
پوشانند۔ چنانچہ در ایام جاہلیت جامع اش از قطع بود و حضرت
فاروق اعظم فرمان داد کہ جامہ کعبہ از قباطی تیار شود۔ و
قباطی یک قسم رخت اعلیٰ بودہ کہ در مصر سے بافتند۔ حدود
حرم از بعض اطراف ۳ میل و از بعضی ۷ و ۹ میل است۔
و چون بسیار سے از احکام شرعی تعلق بحد و مذکور دارد۔

لے الاحکام السلطانیہ لکما وردی صفحہ ۴۵ و فتوح البلدان صفحہ ۴۶ -

لے فتوح البلدان صفحہ ۴۷ - ۱۲ منہ

حضرت فاروق اعظمؓ امر فرمود کہ ہر طرف سنگا نصب
 شود کہ بہ انصاب حرم شہرت داشتند۔ و در کتب نہایت
 باہتمام و احتیاط بتجدید آن آغاز نمود و از صحابہ کرام اشخاصی
 کہ از حد و حرم اطلاع کامل داشتند یعنی مخزومہ ابن نوفل
 از ہر ابن عبدعوف - خویط ابن عبد العزیز - سعید ابن ربیع
 را بہ تعیین حدود و آن مامور فرمود۔ و آنہا بکمال حزم و احتیاط
 سنگا را نصب کردند۔

ترجمہ و توضیح
 مسیحی نبوی صلعم

حضرت فاروق اعظمؓ مسیحی نبوی را ہم ترسیم نموده وسعت
 و رونق بیشتر داد۔ عمارت مسیحی کہ در عہد مبارک جناب
 رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بنایافتہ بود از برائے ہمان عصر
 کفایت میکرد و چون در آبادی مدینہ منورہ یونانیوں ماترقی شد۔
 وعدہ نماز خوانان زیادہ تر گشت۔ در کتب حضرت فاروق اعظمؓ
 عزم بالجزم فرمود کہ عمارت مسیحی وسعت یابد و تمام مکانہائے
 دور و پیش را بہ قیمت نقد خرید۔ حضرت عباس رضی خانہ خود
 را نیم فروخت و حضرت عمر رضی قیمت کافی میداد۔ حضرت عباس
 قبول نمی کرد۔ آخر بہ پیش ابی بن کعب مرا فقہ بردند و او فیصلہ
 کرد کہ خلیفہ ابدًا اختیار ندارد کہ بہ جبر خرید کند۔ بعد از صدور
 این فیصلہ حضرت عباس گفت کہ من بدون قیمت برائے فائدہ
 عامہ مسلمان میدهم۔ الغرض بدون از حرم سرائہائے ازواج

مطهرات جمیع مکانات مسمار شد و عمارت مسجد وسعت یافت -
نخستین طول مسجد ۱۰۰ ذراع بود - و بعد ۱۴۰ ذراع گردید و عرض
آن هم بقدر ۲۰ ذراع وسعت گرفت - و لے در طرز عمارت هیچگونه
تکلف نکرد - مثلاً در عهد مبارک جناب رسول اللہ صلعم ستونہا
و غیرہ از چوب بود - حال ہم از چوب ساختند -

حضرت فاروق اعظم بہنگام تجدید و ترمیم مسجد چیزے نو
نیز نمود - یعنی در یک گوشہ اش صفہ بنا کرد - و فرمود کہ اگر شخصی
بخواہد شعر خواند یا سخن و نبوی بزند برین صفہ بنشیند -

انتظام فرش
در پیشانی در
مسجد نبوی
صلعم

قبل از عهد حضرت فاروق اعظم در مسجد نبوی صلعم هیچگونه
سامان تنویر نبود و این سر رشته ہم در عهد جناب ممدوح انجام
گرفت و بہ اجازہ اورض تمیم داری در مسجد تراغبار برافروخت -
بر علاوہ حضرت فاروق اعظم انتظام خوشبوئی و بخور
ہم در مسجد نبوی صلعم فرمود - آغاز این طور شد کہ در جمع مال
غنیمت یک بار عود در آمد - حضرت فاروق اعظم خواست
کہ بر اہل اسلام تقسیم بفرماید - و کافی نبود - بنا بران فرمان
داد کہ در مسجد صرف شود تا ہمہ مسلمانان از آن متمتع شوند چنانچہ
آنرا بموزن سپرد و امر فرمود کہ بروز جمعہ در منقل بپندازد و پیش رو
نماز خوانان و ورودہ جامہا و واغبارا معطر کند - فرش مسجد را ہم

نخستین حضرت عمر رضی اللہ عنہ (عظم) سر رشته فرمود و لے
تکلف نہ داشت۔ قالین یا شطرنجی نبود۔ بلکہ بتقاضائے سادہ و
اسلام آن عصر از بوریا بوده و مقصودش محض حیانت
جامہ از خاک بوده۔

انتظامات متفرقہ

صیغہ ہائے اہم کہ تعلق بہ انتظام حکومت دارد و در صدر
بیان گروید۔ و لے علاوہ جزئیات دیگر ہم بسیار است۔ اگر ہر
کدام را بہ عنوان جداگانہ بیان کنیم موجب تطویل مے شود۔ ازین
جہت ہمہ را یک جا شرح دادن خیلے موزون و مناسب
مے نماید۔

از جملہ ترتیب و تفر و اوراق و تعیین سنہ و سال است۔
قبل از عہد حضرت فاروق عظم این امور وجود نہ داشت۔
گاہے از برائے ضبط سنہ و سال واقعہ مخصوصی از عہد
جاہلیت را معیار حساب قرار میدادند۔ چنانکہ مدّے سنہ را از وقت
کعب ابن لوی شمار میکردند۔ و بعد ما عام الفیل سنہ
مقرر شد۔ و این ہمان سال است کہ ابرمتہ الاثر ہم بر کعب حملہ
آورد۔ بعد از ان عام الفجار و دیگر سنہ ہائے مختلفہ تعیین یافت

و فاروق عظم هم را موقوف نموده یک سنه مستقل معین
کرد که تا حال جاری است -

و آغاز شش بن طور است که در سنه ۱۶۷۰ برات حواله - ا

بمختور حضرت عمر فرم آوردند - و در آن تنها لفظ شعبان مندرج

بود - حضرت فاروق عظم فرمود که از بقدر لفظ چه معلوم میشود

که آیا شعبان سال گذشته مراد است یا شعبان امسال - و

فوراً مجلس شورا را منعقد شد و جمیع صحابه کرام حاضر آمدند -

و این مسئله در معرض بحث درآمد - اکثری از حاضرین بر آن

رفتند که از اهل فارس تقلید شود و هر میزان شاه خوزستان

را که بدولت اسلام مشرف شده در مدینه مقیم بود بدیاری خلافت

حاضر آوردند و مشارالیه گفت - در محوس حسابی است که آن را

ماه روز میگویند و در آن ذکراه و یاریخ هر دو موجود می باشد -

بعد این امر در معرض بحث درآمد که ابتدای سنه از کدام وقت

قرار یابد - حضرت علی رض گفت که از هجرت نبوی صلعم ابتدا شود

و جمیع حاضرین بر همین رای اتفاق نمودند - هجرت جناب

رسول الله صلعم در ماه ربیع الاول روئے داده بود یعنی دو ماه

و هشت روز از سال گذشته بود و بنابراین آغاز سال از ربیع

الاول لازم بود - و چون در عرب ابتدای سال از محرم میشود

از تفاوت دو ماه و هشت روز صرف نظر نموده سنه را از اول

سال هجری آغاز نمودند و سن هجری را همین ساختند -
 رواج کتابت در عرب فی الجمله از قدیم بوده - چنانکه از آغاز
 اسلام در کل قبیله قریش ۷ نفر بودند که بر نوشتن و خواندن قدرت
 داشتند - لیکن از حساب و کتاب مردم بالعموم بی بهره بودند
 بلکه در سوره ابله فسخ شد و در کل فوج یک شخص هم نبود که در حساب
 مهارت داشته باشد و مال غنیمت را بقاعده حساب تقسیم
 نماید - و از اینجهت مردم از مجبوری بطرف یک جوان چهارده ساله
 یعنی زیاد بن ابی سفیان رجوع نمودند و در جلد و سئ این مدت
 دو درهم یومیه تنخواه از پدر او مقرر کردند - روزی بود که در کل فوج
 اسلام یک نفر هم حساب دان موجود نبود و الحال از برکت وجود
 مسعود حضرت فاروق عظمی هر گونه اوراق و نقشه های
 مفصل تیار شد و سر رشته دفاتر انجام یافت -

کتاب های
 اقسام مختلفه

از همه پیچیده تر و مشکل تر حساب روزینه داران یعنی حیره خوران
 بود که در اصطلاح به اهل عطا مشهور بودند - و هر قسم افواج نیز
 درین ذیل داخل بودند - و عده این جماعت از لک تا هم علاوه بود -
 و طوائف مختلفه را به حیثیت های مختلفه تنخواه میدادند مثلاً بلحاظ
 شرافت خاندانی و حیثیت شجاعت ذاتی و اعتبار کارگزاری و خدمات
 سابقه - بر علاوه تفریق قبائل هم ملحوظ بوده - یعنی کتاب هر قبیله

جداگانہ بودہ و آن ہم نظر بہ وجوہ مختلفہ مرتب شدہ بود۔ از بر اسے
درستی حساب این صیغہ فاروق اعظم اشخاص قابل را مامور فرمود
کہ در فن حساب دانی نظیر نہ داشتند۔ مانند عقیل بن ابیطالب۔
و مخرمہ ابن نوفل و جمیر ابن معمر را در مدینہ منورہ و مغیرہ ابن شعبہ را
در بصرہ و عبد اللہ بن خلف را در کوفہ مقرر کرد۔

دفتر خراج

و فاتر خراج چنانکہ در صدر مذکور شد ہمہ در زیر ہانہاے فارسی
و شامی و قبطی بر حال ماند۔ زیرا کہ این فن در عرب چندان ترقی
نکرده بود کہ دفتر ہا بزبان عربی منتقل مے شد۔

کاغذات
حساب
بیت المال

حساب و کتاب بیت المال بہ منتہای صحت مرتب نمودند۔
و مواشی زکوٰۃ و صدقہ ہم تعلق بہ بیت المال داشتند۔ و کتابہا
حساب آنہا را بغایت تفصیل مرتب نمودند۔ و عمر و رنگ و جلیہ
مواشی ہمہ را در آنہا درج مے نمودند۔ و بعض اوقات خود فاروق
اعظم بدست مبارک تحریر مے فرمود۔

کاغذات
مصارف
جنگ

حساب مالہاے غنیمت و مصارف جنگ را بدام از ستر
عسکران میجو است۔ چنانچہ خستین عزل خالد از ہمین جہت بودہ۔
چہ او از تعہد ارسال اوراق حساب اباورزید۔ در نسخ جلولا کہ در
۱۶۰ بوقوع پیوستہ زیاد ابن ابی سفیان اوراق حساب را
با خود گرفتہ بہ مدینہ منورہ آمد و فاروق اعظم ملا خطہ فرمود۔

۱۷۰ ہجری صفحہ ۲۷۳۔ ۱۷۱ ہجری صفحہ ۲۷۴۔ تذکرہ خالد ابن ولید ۱۷۲ ہجری صفحہ ۲۷۵۔

از بہر تشخیص جزئیہ و زکوٰۃ فرمان داد کہ نفوس شماری از ہر قریہ و بلدہ شود۔ اور ارق نفوس را نہایت با احتیاط محفوظ داشتند۔ چنانچہ حالات نفوس شماری مصر و عراق را علامہ مقریزی و طبری بہ تفصیل بیان کردہ اند۔

جدولہائے متخصصین نیز ترتیب یافت۔ چنانکہ سعد و قاص را فرمان کرد کہ جدول اسمائے قرآن خوانان ترتیب یابند۔ بار جدول شعراء نیز خواستہ و در آیتہ ازان بحث میرانیم۔

معاهدات تحریری و قرار دادنامہ تاکہ با اقوام و ممالک مفتوحہ و قسماً فوقتاً بچیز تحریر درآمدہ و در یک صندوق خاص با کمال احتیاط محفوظ بودہ و صندوق را خود نگہداشت و اہتمام مے نمود۔

طرز تحریر
کاغذات
حساب

درین مقام باید بگوئیم ورق حساب در آن عصر این جور بود کہ بر کاغذ مستطیل مے نوشتند۔ و آن را تہ کردہ میداشتند و مانند بوہ بکتاہائے حساب کہ درین عصر مردم بقال پیشہ ترتیب میدہند۔ طرز حساب و کتاب را در عہد خلیفہ سفاح عباسی مدارالمہامش خالکہ برکی ایجاد کردہ۔

سکہ

در باب سکہ عام مورخین بر آن رفتہ اند کہ اولین کسی کہ در عرب سکہ بر زر زد و عہد الملک ابن مروان بودہ۔ لاکن از تحریر علامہ مقریزی ثابت مے شود کہ موجد سکہ ہم حضرت فاروق عظمیٰ

بودہ۔ چنانچہ درین مقام ترجمہ عبارت علامہ موصوف را دیدیم
ناظرین میکنیم۔

چون امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ خلافت نشست از الطائفت
خداوندی مصر و شام و عراق در تصرف اہل اسلام درآمد۔ جناب
ممدوح در معاملہ سکہ مداخلت نمود بلکه سکہ ہائے قدیمہ را کہ
قبل از آن عصر رایج بودہ بر حال گذاشت۔ در ۱۸ھ چون
از مقامات مختلفہ ہیئت سفارتہا آمدند از بصرہ ہم چند نفر
سفیر حاضر حضور شدند و احنف ابن قیس در آن جملہ بود۔ و چون
بمضور خلیفہ مہمات و حاجات سکنا سے بصرہ راعرض کرد۔
فاروق اعظم حسب درخواست او معقل ابن یسار را فرستاد
او در بصرہ ہر سے احداث نمود کہ بہ نہر معقل موسوم است۔ و
رایج بہ نہر مذکور این مثل مشہور شد: "اذا اجاء نہر اللہ بطل نہر
معقل" حضرت فاروق اعظم در ہمین وقت برائے شخصے
از سکنا سے بصرہ یک جریب غلہ و دو درہم نقد باہوار مقرر فرمود
و در ہمین وقت سکہ بر درہم زد کہ بہ سکہ نوشیروانی مشابہ بود۔
وسے در نقش تفاوت داشت۔ یعنی بر بعض سکہ یا الحمد للہ
و بر بعض محمد رسول اللہ و بر بعض لا الہ الا اللہ و حدہ نقش بود۔
در اخیر عہد حضرت فاروق اعظم وزن دہ درہم مجموعی مساوی

کتاب التقدیر الاسلامیہ للمقرئ سیّدہ مطیعہ جواد سیدہ ۱۹۴ھ صفحہ ۴ و ۵ - ۱۲ ص

۶ مثقال بود -

این روایت خاص از مقریزی است - لکن این قدر بالعموم مسلم است که حضرت فاروق عظیم در سکه ترمیم و اصلاح فرمود - علامه ماوردی در احکام السلطانیه می آورد که در ایران سه قسم درهم بود یعنی بغلی که برابر ۸ دانگ بود و طبری که مساوی ۴ دانگ بود - و مغزی که برابر سه دانگ بود - فاروق عظیم فرمان داد که چون رواج بغلی و طبری زیاده تر است - باید که مجموعه هر دو را نیم نموده درهم اسلامی قرار داده شود - چنانچه درهم اسلامی بوزن ۶ دانگ قرار داده شد -

حقوق رعایای دمی

سلوک حضرت
فاروق بصره
و محوس -

حقوقیکه حضرت عمر رض با دیگر اقوام بخشید اگر با دیگر سلطنت های آن عصر موازنه شود - هیچگونه تناسب نخواهد بود - سلطنت های همسایه فاروق عظیم روم و فارس بود - و در هر دو سلطنت حال اقوام غیر بدتر از غلامی بوده - نصرانیان شام بایست که در مذہب اختلاف با رومانند اشتند باید ابراراضی خود مالک نبودند -
له الاحکام السلطانیه للماوردی صفحه ۶۷ - سه ذمی عبارت اقوام غیر مسلم است که در تابعیت حکومت اسلامی بودند - ۱۲ جنه

بلکہ خودشان نیز یک گونہ ملک اہل روم تصور سے شند۔ چون اراضی ایشان بدیگر سے منتقل سے شد۔ خودشان نیز باراضی منتقل سے شند۔ و قابض جدید را بالائے شان همان قسم اختیارات مالکانہ حاصل سے شد۔ کہ مالک سابق را حاصل بود۔ حالت یہو و بجد سے ذلیل بودہ کہ اطلاق لفظ رعایا ہم بر آنها صحیح نہو۔ زیرا رعایا را بعض حقوق حاصل سے باشد و آنها بلفظ حق ہم آشنا نہوند۔ نصاری سے کہ در فارس مقیم بودند حالت شان خیلہ ذلیل و قابل ترحم بودہ۔

حضرت فاروق اعظم چون این ممالک را زیر نگین در آورد و فتنہ حالت رعایا بدل شد و نظر بہ حقوقی کہ بہ آنها داد و اطلاق لفظ رعایا بر آنها درست سے آمد۔ بلکہ حیثیت شان کمتر از یک فریق معاہدہ نہوہ کہ با فریق ہم رتبہ و مساوی خود قرار داد میکنند از برائے اثبات این دعوائے بعضی معاہدات را کہ با اقوام ممالک مفتوحہ بوقوع آمدہ بالفاظہا درین مقام نقل میکنیم۔ و برناظرین کتاب آشکار خواهد شد کہ اروپا با این ہمہ دعاوی تہذیب این گونہ حقوق در میچکاہ، هیچ قوم از اقوام مفتوحہ خود ندادہ۔

مخفی مباد کہ معاہداتے کہ در تواریخ اسلام منقول است بعضی مفصل و بعضی مجمل است و از اینجا کہ اعادہ شرائط مفصل

موجب تطویل نمیل بود من در اکثر معاهدات به معاهده مفصل
حواله نموده ام - معاهده بیت المقدس که بمواجه خود حضرت
فاروق اعظم و بر طبق امانت خود جناب مدوح رستم
پذیرفته حسب ذیل است :-

هَذَا مَا أَعْطَى عَبْدُ اللَّهِ
أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ أَهْلَ إِيلِيَا
مِنَ الْأَمَانِ أَعْطَاهُمْ أَمَانًا
لَا لِنَفْسِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ وَ
لِكُنَائِسِهِمْ وَصُلْبَانِهِمْ
وَسَقِيمَتَيْهَا وَبَنَاتَيْهَا وَسَائِرِ
مِلَّتِهَا أَنَّهُ لَا يُسْكَنُ كُنَائِسَهُمْ
وَلَا تُهْدَمُ وَلَا يَنْقُصُ مِنْهَا
وَلَا مِنْ حَازِمَتِهَا وَلَا مِنْ صُلْبِهِمْ
وَلَا مِنْ شَيْءٍ مِنْ أَمْوَالِهِمْ
وَلَا يُكْرَهُونَ عَلَى دِينِهِمْ
وَلَا يُضَارُّ أَحَدٌ مِنْهُمْ وَلَا
يُسْكَنُ بِإِيلِيَا مَعَهُمْ أَحَدٌ
مِنَ الْيَهُودِ عَلَى أَهْلِ إِيلِيَا
أَنْ يَعْطُوا الْخِزْيَةَ كَمَا يَعْطَى أَهْلُ

معاهده بیت
المقدس

این خط امانی است که بنده خدا
امیر المؤمنین عمر رضی الله تعالی عنیه
داده - این امان است در باب
جانها و مالها و کلیساها و صلیبها
امالی ایلیا - و کسانی که تندرست
یا رنجور هستند - و از براسه جمع
همند زبان شان - و مشروط
است بدین شرط که کلیساها
آنها سکونت جا نگردد و ویران نشود
و عمارات و احاطه آنها را نقصان
نرسد و نه در صلیبها و مالها
شان نقصان وارد آید - و در
باب مذمت برای شان هیچگونه
جبر نشود - و هیچکس از ایشان ضرر
نرسد و نه یهود و در ایلیا همراه شان سکونت

الْمَدَائِنِ وَعَلَيْهِمْ أَنْ يَخْرُجُوا
مِنْهَا الرُّومَ وَالصُّوْتُ فَمَنْ
خَرَجَ مِنْهُمْ فَهُوَ أَمِنٌ عَلَى
نَفْسِهِ وَمَالِهِ حَتَّى يَبْلُغُوا
مَا مَنَّهُمْ وَمَنْ أَقَامَ مِنْهُمْ
فَهُوَ أَمِنٌ وَعَلَيْهِ مِثْلُ أَهْلِ
إِيلِيَا أَنْ يَسْرِ بِنَفْسِهِ وَمَالِهِ
مَعَ الرُّومِ وَيُخْلَى بَيْنَهُمْ وَ
صَلْبُهُمْ حَتَّى يَبْلُغُوا مَا مَنَّهُمْ
وَعَلَى مَا فِي هَذَا الْكِتَابِ
عَهْدُ اللَّهِ وَذِمَّةُ رَسُولِ
اللَّهِ وَذِمَّةُ الْخُلَفَاءِ وَ
ذِمَّةُ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا أَعْطُوا
الَّذِي مِنَ الْجَزْيَةِ - شَهِدَ
عَلَى ذَٰلِكَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ
وَعَمْرُو بْنُ الْعَاصِ
وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ
وَمُعَاوِيَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ
وَكُتَيْبٌ وَحَضْرَتُهُ

نمایند - و برای مالی ایلیا فرض
است که مثل دیگر بلاد جزیه ادا کنند
و اهل یونان را از شهر خود بکشند -
و از اهل یونان کسانی که ازین شهر
بر آیند جان و مال شان به امن
است - تا در کدام جائے پناه
برسند و کسانی که سکونت ایلیا
را اختیار کنند بآنها نیز امن است لکن
ادائے جزیه بر آنها لازم خواهد بود -
و اگر بعض اشخاص از مالی ایلیا با اهل
یونان ترک شهر کرده بروند بآنها و
کلیسا با و صلیب های شان نیز امن
است تا بجا امن خود برسند - و چیزی
که درین معاهده تحریر شد خدا و رسول خدا
و خلفا اسلام و اهل اسلام تعهد آنرا میکنند
بشرطیکه این مردم جزیه مقررہ را ادا کنند -
و برین تحریر شهادت میدهند خالد بن الولید و عمرو
ابن العاص و عبد الرحمن بن عوف و معاویه ابن
ابی سفیان و کتیب و حضرات

درین فرمان مبارک به تصریح موجود است که بر جان مال و ذنب
 نصاریس تعرض نخواهد شد - و این ظاهر است که هر قسم
 حقوق و ذلایل این مرتبه عنوان و اخل شده می تواند - در باب
 معابد به تصریح مرقوم است که مسما نخواهد شد و بعمارات آنها
 نقصان نمی رسد - در باب آزادی مذہب بتکرار تصریح فرموده که
 لَا يَكْرَهُونَ عَلَى دِينِهِمْ - و چون بر عسم نصاریس یہود و حضرت
 عیسی علیہ السلام را مصلوب نموده اند و این واقعہ خاص در
 بیت المقدس وقوع یافته پس خاطر ایشان این شرط منظور
 فرمود که یہود از بیت المقدس بر آیند - در باب مالی یونان هر چند که
 با اہل اسلام صدف پیکار آراستہ بودند - و در حقیقت دشمنان
 جانی مسلمانان بودند - با این ہمہ با آنها مراعات بسیار کرد
 یعنی ایشان را اجازه داد که خواه در بیت المقدس سکونت دارند -
 و خواه از آنجا بر آیند در ہر و صورت با آنها امن خواهد بود -
 و بہ کلیسا ہا و معبد ہائے ایشان تعرض نمی شود - طرفہ ترین شرط
 اینکہ اگر نصرا نیان بیت المقدس ترک وطن گویند و اہل روم
 بہ پیوند در آن صورت نیز با آنها تعرض نمی شود بلکہ کلیسا ہائے
 شان کہ در بیت المقدس است ہمہ محفوظ خواهد ماند - آیا تو می از
 اقوام عالم هست کہ یا اقوام مفتوحہ بیش ازین رعایت کنند ؟ -
 مقدم ترین مراعات این بود کہ جان و مال اہل ذمہ را مساوی

بجان و مال اهل اسلام قرار داد و مثلاً اگر مسلمانان شخصی را از اهل ذمه قتل می کردند - حضرت فاروق اعظم رضی الله عنه فی القوا آن مسلمان را بقتل می رسانید - از امام شافعی مروی است که شخصی از قبیله بکر ابن و اهل یکے از نصرانیان جیره را کشت و چون حضرت فاروق اعظم رضی الله عنه خبر شد فرمان داد که قاتل و زنه مقتول سپرده شود تا او را به قتل برسانند - در باب مال و الماک اهل ذمه حفاظت حقوق بیش ازین چه خواهد بود - که جمیع اراضی که در تصرف آنها بود بحال سابق گذاشته شد حتی که مسلمانان ابتدا اجازه نداشتند که اراضی را خرید و ده بتوانند و این بحث بابت و تفصیل در ذیل محاصل ملکی رتبه پذیرفت -

مقدار مالیه و عصر فاروق اعظم رضی الله عنه بسیار خفیف و سبک بود و باین همه حضرت عمر رضی الله عنه بدام این امر الحوظ خاطر می داشت که بر مردم رعایات نشود و چنانچه تا دم و اسپین بهمین خیال ورود و امنت و هر سال معمول خود کرده بود که چون خراج عراق می آمد ده نفر را از کوفه و ده نفر را از بصره میخواست و به آنها چهار بار بتاکیه سوگند میداد که در ایصال مالیه بر مردم زراعت پیشه نشود و نشده باشد - و سه روز قبل از وفات خود سرکرده گان صیفه رضی الله عنه بمنت راجه حضور خواسته در باب تشخیص جمع

توجه بحال اهل
ذمه بوقت
جمع بست

با ایشان گفت گو کرد و از آنها بار بار استفسار می نمود که آیا
مقدار مالیه بسیار نیست ؟ -

اعلیٰ ترین حقوقیکه بر عایا حاصل شود این است که آنها را در اداره
ملکی شریک سازند - حضرت فاروق عظیم در اموریکه تعلق با اهل فست
بدون از مشوره و استصواب اهل ذمه کار نمی کرد - مثلاً وقتیکه مسئله
جمع بست عراق پیش آمد و ساسانی عجم را در مدینه منوره به حضور
خو استمه کوالف مالیه را دریافت نمود - و وقتیکه اداره مالیه مصر
فرمود و در اکثر معاملات با مقوقس مشوره کرد -

حقوقیکه اهل ذمه را راجع بملک و مال و جان ایشان عطا کرد محض
زیانی نبود بلکه در پابندی آنها چیلے اهتمام داشت چنانکه یکی از کاشتکاران
شام شکایت بدر بار خلافت آورد که فوج اسلام زراعت مرا
پامال نموده اند - فاروق عظیم بمجرد استماع این شکوه او را در منزل
درهم از بیت المال عطا فرمود - بنام حکام ضلع متواتر احکام تاکید
میفرستاد که بر اهل ذمه هیچگونه دست تعدی دراز نکنند و بخواجہ خود هم مردم
را درین باب قدغن تمام میفرمود - از قاضی ابویوسف در کتاب الخراج
باب الجزیه مروی است که فاروق عظیم در اثنائے معاودت
از سفر شام چند نفر را دید که در آفتاب ایستاده اند و بر سر ایشان غن
روسیا

له کتاب الخراج صفحه ۲۱ - ۱۲ مقرر می جلد اول صفحه اول ۴ - ۱۲

له کتاب الخراج صفحه ۶۸ - ۱۲ منہ

مشوره با اهل
ذمه در باب
معاملات ملکی

مے اندازند۔ فاروق عظیم ستفسار فرمود کہ این چه ماجراست؟ معلوم شد کہ جزیرہ را دانه کرده اند و در پادشاهی بن جرم مستوجب سزا شده اند۔ حضرت فاروق عظیم فرمود کہ در باب عدم ادا جزیرہ چه عذر دارند۔ عرض کردند کہ ناداری۔ امیر المؤمنین فرمود کہ ایشان را رانکند و تکلیف ندہید زیرا کہ من از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شنیدہ ام کہ

یعنی از رسول اللہ صلعم مروی است کہ مردم را عذاب نکنید و کسانی کہ درین دنیا مردم را عذاب میکنند خدا تعالی روز قیامت آنها را عذاب خواهد کرد۔

كَتَعَذَّبُوا النَّاسَ فَإِنَّ الَّذِينَ
يُعَذِّبُونَ النَّاسَ فِي الدُّنْيَا
يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ۔

فرمانے کہ بعد از فتح شام بنام حضرت ابو عبیدہ تحریر فرمود در آن عبارت ذیل درج بود:-

اہل اسلام را منع کنید کہ بر اہل ذمہ تعدی نکنند و ضرر نہ رسانند و اہل شان را بہ سبب بخورند و بہ جمع شدہ الطہ کہ بآنهاست اید ایفا کنید۔

وَأَمْنَعِ الْمُسْلِمِينَ مِنْ ظُلْمِهِمْ
وَالْأَضْرَاجِ بِهِمْ وَأَهْلِ أَصْوَالِهِمْ
إِلَّا بِحِلِّهَا وَفِي كَهْمُ بَشَرٍ طِهِمْ
الَّذِي شَرَّطَتْ لَهُمْ فِي جَمِيعِ
مَا أُعْطِيَتْهُمْ۔

فاروق عظیم قبل از وفات خود بحق خلیفہ وقت یک وصیت

ایضا انظر
اہل ذمہ

مفصل فرمود و آن وصیت نامه را امام بخاری و ابو بکر بیهقی حافظ و دیگر مورخین به بسط و تفصیل نقل نموده اند - و فقره اخیر آن این است :-
 وَأَوْحِيهِ بِذِمَّةِ اللَّهِ وَذِمَّةِ
 رَسُولِهِ أَنْ يُؤْتِيَ لَهُمُ بِعَهْدِهِمْ
 وَأَنْ يُقَاتِلَ عَنْ وَرَثَاتِهِمْ
 وَأَنْ لَا يَكْفُوهُنَّ طَائِفَتُهُمْ

من در حق کسانی که ذمه خدا و رسول
 بآنها داده شده است وصیت میکنم که به عهد
 ایشان وفا شود و در حمایت شان جنگ شود
 و آنها را از انداز وسیع تکلیف داده نشود -

ازین زیاده تر مراعات با اهل ذمه چه خواهد بود که بوقت واپسین
 هم حضرت فاروق عظمی اهل ذمه را فراموش نفرمود -

غرفه نام شخصی از صحابه بود - نصرانی رو بر ویش جناب رسول الله
 صلی الله علیه و سلم را نفوذ با الله دشنام داد - غرفه بر رخساره اش
 سیله زد - نصرانی استغاثه بحضور عمر و ابن العاص برد و او غرفه را
 بحکمه عدالت جلب نموده باز خواست کرد - غرفه حقیقت واقعه را
 باز گفت عمر و ابن العاص گفت که با اهل ذمه معااهده امن شده غرفه
 عرض کرد که این مردم کجا اجازه دارند که نفوذ با الله جناب سالت مآب
 صلی الله علیه و سلم را آشکارا سب کنند - معااهده اسلام با آنها همین قدر
 است که در کلیسا یا خانه خود هر چه میخواهند بکنند - و اگر دشمنی بر ایشان تعرض
 کند ما از ایشان حمایت کنیم و این قسم بارگران برگردن ایشان نبندیم
 که تحمل آن نتوانند - عمر و ابن العاص گفت رست است - ازین واقعه

آزادی در
امور مذہبی

معلوم ہے کہ پاس حقوق اہل ذمہ تا بکدام حد بودہ۔
در باب امور مذہبی اہل ذمہ را آزادی کامل حاصل بودہ۔ و
ہر گونہ رسوم مذہبی را ادا کردہ سے توانستند۔ و علی الاعلان
ناقوس ہامید میدند و صلیب ہامے بر آوردند۔ و ہر قسم مجلس میگردند
و اختیار است مذہبی کہ روحانیون نصاریے را حاصل بود بدستور
سابق بر حال ماند قیس عظیم اسکندر یہ بنیابن مدت ۳۱ سال
از ترس اہل روم آوارہ دشت ادبار بود و چون عمرو ابن العاص مصر
را فتح کرد در سنہ ۲۰ از ہراو خط امان فرستاد و او بکمال آزادی
باز آمد۔ و بار دیگر بمنصب قیسی مامور شد چنانچہ علامہ مقرر برزی
در کتاب خود (جلد اول صفحہ ۹۲) این واقعہ را بہ بسط و تفصیل
نوشتنہ۔ در معاہدات صلح علاوہ از دیگر امور حق آزادی مذہبی
التزام ادرج ہے شد۔ چنانچہ الفاظ اصلی بعض معاہدات
را درین موقع نقل میکنم۔

تخریر سے کہ خذیفہ ابن الیمان بہ مردم ماہ وینار فرستادہ عبارتش
حسب ذیل است :-

نہ در ملتے تیشیر دادہ خواہد شد و
در بین ایشان و بین امور مذہبی ایشان
حاکمے خواہد آمد۔

لَا يُغَيَّرُونَ عَنْ مِلَّةٍ وَلَا
يُجَالُ بِئَنَّهُمْ وَبَيْنَ شَرِّائِهِمْ۔

در نسخ جرجان معاہدہ حسب ذیل نوشتہ شد :-

لَهُمُ الْأَمَانُ عَلَى أَنْفُسِهِمْ	از ہر جان و مال و مذہب و شریعت
وَأَمْوَالِهِمْ وَمَلِكِهِمْ وَشَرَائِعِهِمْ	شان امان است و نہ پہنچ چیں از این
وَلَا يُغَيِّرُ شَيْئًا مِّنْ ذَلِكَ	امور تغیر نہی شود -

در معاہدہ آذربایجان حسب ذیل تصریح شد :-

الْأَمَانُ عَلَى أَنْفُسِهِمْ	جان و مال و مذہب و شریعت
وَأَمْوَالِهِمْ وَمَلِكِهِمْ وَشَرَائِعِهِمْ	شان را امان است -
در معاہدہ موقان الفاظ ذیل مندرج ہو :-	

الْأَمَانُ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ	جان و مال و مذہب و شریعت
وَمَلِكِهِمْ وَشَرَائِعِهِمْ	شان را امان است -

ہر چند کہ فاروق اعظمؓ در اشاعت اسلام سعی بسیار
مے کرد و نظر بہ منصب خلافت این امر از جملہ فرائض عین بود - لاکن در
ادائے این فریضہ خود جناب ممدوح تا بہمان حد سے فرمود
کہ بذریعہ وعظ و پند امکان داشت - و الا دام ہمین خیال را
ظاہر مے فرمود کہ در قبول مذہب بر کسے جبر نیست - استحقاق نام
یکے از غلامان فاروق اعظمؓ بود کہ آئین نصاریٰ سے دہشت
جناب ممدوح اور ترغیب بقبول اسلام مے فرمود - و چون او
انکار مے کرد میفرمود - لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ - یعنی در باب مذہب

زبردستی روانیست۔ حقیقت امر این است کہ نتیجہ کہ از واقعات
استنباط می شود جز این نیست کہ حضرت فاروق عظیم
بلحاظ حقوق ملکی باین اہل ذمہ و اہل اسلام تمیز نمی کرد۔ و
اگر مسلمانان کد ام ذمی را میکشت در قصاص و سے بے دریغ
بقتل می رسید۔ و ہر گاہ اہل اسلام با اہل ذمہ سخن درشت
می زدند۔ و ریادش مستوجب سزا تصور می شدند۔ از اہل
ذمہ بدولت جزئیہ و عشورہ هیچ گونه محصول و جہوہ پسا نمی گرفتند۔
حالانکہ از اہل اسلام زکوٰۃ نیز تحصیل می شد۔ و مقدار شش از
جزئیہ و عشورہ ہر دو بیشتر بود۔ بر علاوہ عشورہم از اہل اسلام
تحصیل می کردند و مقدارش البتہ از جنوہ اہل ذمہ کم بود۔ فوج
مطوعہ و التبیان را کہ از بیت المال تنخواہ میدادند۔ اہل ذمہ
را ہم در آن استحقاق مساوی بود۔ و طرفہ اینکہ حقیقتہً از ہمین
یک مثال تصفیہ این بحث می شود چنانکہ در بین مسلمانان
اشخاصیکہ ضعیف و سبکس می بودند و یکسبب معاش قدرست
نمیداشتند۔ از بیت المال وظیفہ ہر اسے ایشان مقرر میشد
ہمچنان سلوک و مراعات با اہل ذمہ ہم می شد۔ بلکہ مدارات
و فیاضی با اہل ذمہ بیشتر مرغی بود۔ نخستین این قاعدہ در عہد
خلافت حضرت ابوبکر رض مقرر شد چنانچہ معاہدہ کہ خالد

ہسری اہل
اسلام با اہل
ذمہ

ابن الولید بعد از فتح حیره نوشته حسب ذیل است :-

وَجَعَلْتُ لَهُمْ أَيْمَانِي
ضَعُفَ عَنِ الْعَمَلِ وَأَصَابَتُهُ
أَفَهُ مِنَ الْأَقَاتِ أَوْ كَانَ
غَنِيًّا فَأَفْتَقَرُ وَصَادَ أَهْلُ دِينِهِ
يَتَصَدَّقُونَ عَلَيْهِ طَرَحَتْ
جَزِيَّتُهُ وَعَمِيلٌ مِنْ بَيْتِ
الْمَالِ لِمُسْلِمِينَ وَعَيَّالٌ لَهُ
مَا أَقَامَ بَدَا إِلَهُ جَزْرَةٍ وَ
دَارِ الْإِسْلَامِ فَإِنْ خَرَجُوا إِلَى
غَيْرِ دَارِ الْهَجْرَةِ وَدَارِ الْإِسْلَامِ
فَلَيْسَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ النَّفَقَةُ
عَلَى عَيَّالِهِمْ

من این مردم یعنی اهل ذمه را
حق دادم که اگر کدام شخص از ایشان
از سبب ضعف و پیری و حصول معاش
معدوم باشد یا بکدام آفت مبتلا شود
یا بعد از توانگری مفلس شود و نوبت باینجا
رسد که هم ندیمان و نه او را خیرات
بدهند - جزیه از وی گرفته نخواهد شد
و با ولادتش از خزینه بیت المال مسلمانان
نفقة داده خواهد شد تا وقتی که در ملک
اسلام سکونت بدارد و اگر در ملک غیر برود
بر اهل اسلام نفقه اش واجب نخواهد
بود -

قاعده مذکور در عهد حضرت فاروق عظیم هم بر حال ماند -
بلکه جناب ممدوح این حکم را از آیه کریمه استنباط نمود و وارو غه
بیت المال را بذریعه فرمان مبارک اطلاع داد که در آیه کریمه
إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ - صدقه و خیرات
از برای فقراء و مساکین است - از فقراء مراد مساکین اهل اسلام

واز مساکین مراد مساکین یہود و نصاریٰ ہے۔ تفصیل این
 واقعہ بدین منہوال است کہ بارے حضرت فاروق رضی اللہ عنہ
 کہن سال را دید۔ در پوزہ میکند پر سید چرا در پوزہ میکنی - ؟
 گفت بر من جز یہ مقرر شدہ است۔ ومن استطاعت آن
 ندارم۔ فاروق عظمیٰ اور ابا خود گرفتہ بخانہ آمد۔ وہ چیزے نقد
 از خود اور امر حمت فرمود۔ وہ دار و نعمت بیت المال فرمان فرستاد کہ
 از برگے کسیانکہ باین طور مفلوک الحال باشند از بیت المال اسلام وظیفہ
 مقرر شود۔ و درین حکم آیہ کریمہ فوق را سند گرفت۔ و فرمود۔ واللہ اعلم
 بآدابہ انصاف و درست کہ ما از جوانی این مردم متمتع شویم در پیری ایشان از خود برینم
 حضرت فاروق عظمیٰ پاس ننگ و ناموس اہل ذمہ را
 مثل اہل اسلام محفوظ خاطر خاطر میداشت و گاہے روادار نہ بود کہ
 در حق ایشان حرفے ناسزا و حقارت آمیز استعمال شود۔ عمرو
 ابن سعد کہ حاکم خمس بود و در زہد و تقواے و ترک دنیا از جمیع
 اقران یعنی عہدہ داران خلافت گوئے سبقت ربودہ بود بارے
 در حق یک ذمی از زبانش برآمد اخذناک اللہ یعنی خدا ترا سوا
 کند۔ و برین حرکت خود بجد سے اظہار تاسف و ندامت کرد
 کہ خود بحضور فاروق عظمیٰ حاضر آمدہ از ماموریت استعفا نمود۔
 و گفت کہ از سبب ماموریت مرتکب باین حرکت شدم۔

پاس ناموس
 اہل ذمہ

سلوک با اهل
نظم به حالت
سازش و بناد
خلاف حکومت

و طرفه آنکه اهل ذمه سازش با و بغاوت با میکردند و باز با ایشان
بر و تیره سابق مراعات مرعی می شد - سلطنتها سئ که درین عصر
ادعائے تهذیب و ترقی میکنند بارها پائے خود طریق مراعات
و مدارات مرعی میدارند و لے تا وقتیکه برخلاف شان شبه
پیدا نشود - همینکه شبه پیدا شد دفعه بمه لطف و مراعات
به قهر و غضب بدل می شود و به آن قدر خونخواهی و غیظ انتقام
میگیرند که اقوام وحشی نیز بآن درجه انتقام نمیگیرند - بخلاف این
فاروق اعظم در هیچ حال از جاده عدل و انصاف سر موئے
تجاوز نفرموده - در منتهائے سرحد شام شهر بے بود و عربسوس
نام و سرحد دیگر شام به ایشیا کوچک ملحق بود - وقتیکه شام فتح
شد - این شهر هم در ذیل مقبوضات اسلامی و درآمد و معاوضه مسلح
نوشته شد - لکن سکنائے آن دیار با اهل روم مخفیانه سازش
داشتند و از حالات و حرکات اهل اسلام آنها را هر وقت
اطلاع میدادند - حاکم آنجا عمر و ابن سعید حضرت فاروق اعظم
را برین حال اطلاع داد - و چون خلیفه مجسم عدل و انصاف
بود - در پاداش این جرم فقط همینقدر سزا داد که فرمانی
بنام عمر و ابن سعید فرستاد متضمن بر اینکه جمیع املاک آن مردم
از قسم اراضی و مویشی و اسباب و خانه و غیره قیمت شود و
دو چند قیمت با و شان داده شود و همه را از آنجا اخراج کنند که جای

دیگر بروند۔ و اگر این سزا را قبول نکنند یک سال مہلت داده
بعد از آن ایشان را جلا وطن کند۔ و چون از شرارت و خبیث
باطن خود باز نمانند ہمہ را بر طبق فرمان مبارک از شہر اخراج نمود۔
آیادین عصر قومی از اقوام شائستہ و مہذب عالم در توالیخ
خود نظیر اینگونه عفو و مسامحت را نشان داده مے توانند ؟
مراعاتی کہ با اہل ذمہ مرعی شد بر مان قاطع آن جز این
چہ خواہد بود کہ اہل ذمہ در ہر موقعہ بمقابلہ سلطنت ہائے ہمہ دہ
خود پایے ثبات بر فاقہ اہل اسلام فشردند۔ چنانچہ
سرشتہ تہیہ رسد وارد و بازار بدست اہل ذمہ بود و از
پول خود جسرا و راہ ہارا درست مے نمودند۔ و طرفہ آنکہ خدا
جاسوسی و خبر رسانی را ہم بجای آوردند۔ یعنی از اسرار مخفی
دعیمان مسلمانان را اطلاع میدادند۔ حالانکہ با دشمنان
اسلام در مذہب و ملت شان شریک بودند۔ از حسن سلوک
اسلامیان در دل اہل ذمہ بحدی اخلاص پیدا شدہ بود کہ
چون بہنگام جنگ بر موکابل اسلام از محض برآمدند۔ مروج یہود
توریت را در دست گرفته گفتند کہ تا وقتی کہ جان و بدن باقی است
از اہل روم سدا راہ خواہیم شد۔ و خود نصاریے با نہایت
حسرت میگفتند۔ واللہ شہام روم نسبت بہ اہل روم در دل ہا

بیشتر محبوب ہستید۔

و در اینجا ضرورت رفع شبهہ نمایم از گمان باطلہ کہ گفتہ اند
یا میگویند کہ حضرت فاروق عظیم با خود سب اسلام در رفتار
با اہل ذمہ از جادۂ انصاف تجاوز کردہ است۔

تقریر اعتراض
از طرف مخالف

این مسئلہ را مخالف این طور تقریر مے توانند کہ یعنی فاروق
عظیم اہل ذمہ را قدغن ساخت کہ در وضع و لباس با اہل اسلام
تشبہ نکنند و در کمز زنا رہ بندند و کلاہ ہائے و راز پوشند و
بر اسپ زمین نزنند۔ و معبد ہائے جدید بنا نکنند و خنزیر و شراب
نفروشند و ناقوس ندمند و صلیب نہ بندند۔ و بر علاوہ قبیلہ
بنو تغلب را از اصطباغ اولاد نہی فرمود۔ طرۃ آنکہ و را بادی
وسیع عرب یک متنفس از یہود و نصاریے نگزاشت و خاندانہا
قدیم را کہ از صد ہا سال در عرب آباد بودند جلائے وطن نمود۔
بلے این اعتراضہا خیلے قابل توجہ و بااست ازینہا
بہ تفصیل جواب دہیم۔ چہ پرور ایام این حقائق در حجاب
تقلید و تعصب پنهان گشتہ۔ شک نیست کہ فاروق عظیم
اہل اسلام را از تشبہ با اقوام غیر مدام نہی مے کرد۔
و اقوام غیر را از تشبہ با اہل اسلام منع میفرمود۔ و لے غرض
او محض قوام خصوصیات قومی بودہ کہ قائم بماند۔ و در باب
لباس این امر تحقیق طلب است کہ آیا لباسے را مخصوص باہل

ذمہ ساخت - آیا آن لباس از قدیم مخصوص بابل ذمہ بودہ -
 یا لباس جدید سے راجح از بہر تحقیق بآنها تجویز نمود شخصیکہ
 تاسیخ قدیم عجم را مطالعہ نمودہ باشد بہ یقین سے داند کہ لباس
 مذکور بہمان لباس قدیم عجم بود - و در معاہدہ فاروق اعظم
 کہ در کنز العمال وغیرہ منقول است و از طرف رواۃ تصرّفات
 بسیار سے نیز در آن شدہ الفاظ درج ذیل است :- وان
 نلزم ذینا حیث ما کنا - یعنی ما بہمان لباس را سے پوشیم
 کہ از قدیم رواج بودہ - و در معاہدہ خود شرط کردہ اند کہ
 لباس قدیم خود را بپوشند - و اگر معاہدہ بر عکس و موافق بر عجم
 مخالف سے بود بآست این طور شرط میکردند و میگفتند
 ما ابدًا فلان قسم لباس را نمی پوشیم - و از این ظاہر میگردد
 کہ لباسیکہ فاروق اعظم را فرمودہ لباس قدیم عجم بودہ -
 راجع بہ لفظ زنا کہ در فرمان والائے فاروق اعظم
 مندرج است فقہائے اسلام اکثر بر غلط رفتہ اند و گمان کردہ
 اند کہ زنا بر یک انگشت ضخامت داشت و از آن تحقیق
 اہل ذمہ مقصود بود - و این خیال باطل محض است - زیرا کہ زنا
 در لغت بمعنی کمر بند است و در عرب این لفظ دین عصر نیز
 بہ ہمین معنی مستعمل است - کمر بند را در لغت عرب منطقه

ہم میگویند و بناءً علیہ زنا و منطقه با ہم مترادف - و از کتب
 حدیث ثابت است کہ این دو لفظ یک معنی دارند - و در کثر
 العمال از بیہقی و غیرہ منقول است کہ فاروق عظیم ابن
 را تحریر بنام سرعسكران فرستاد و قلزموہم الناطق
 یعنی الزنا نید لفظ زنا را بہ لفظ کستیج ہم تعبیر می کردند -
 چنانچہ در جامع صغیر و غیرہ بجائے زنا لفظ کستیج مذکور است -
 و این لفظ غالباً عجی است - بہر حال عجم از قدیم عادت
 بہرشد داشتند - علامہ مسعودی در کتاب التنبیہ
 والاشراف میگوید کہ من در کتاب مروج الذهب کیفیت
 آن نوشتہ ام کہ یعنی عجم بچہ سبب از قدیم با این شیوہ
 عادت داشتند - و برہان قاطع برین دعوائے کہ این لباس
 از قدیم مخصوص عجم بودہ این است کہ لباسی کہ خلیفہ منصور
 عباسی برائے اہل دربار خود تجویز نمود - تقریباً ہمین لباس بود
 یعنی کلاہ ہائے دراز کہ از زسل تیار میکردند و این ہمان کلاہ
 عجی مے باشد کہ نمونہ آن را درین عصر نیز قوم پارسی بسر میکنند
 و زین لباس در باری کہ بندہ ہم داخل بودہ - این ہمان زنا
 یا منطقه یا کستیج است کہ وضع قدیم عجم بودہ - و در باب
 لہ کثر العمال صفحہ ۱۰۷ - ملکہ اشخاص قوم فارسی کہ در بلاد بمبئی و کراچی و غیرہ
 سکونت دارند ہمین قسم کلاہ دراز مے پوشند ۱۲ منہ

ذمه ساخت - آیا آن لباس از قدیم مخصوص بابل ذمه بوده -
 یا لباس جدیدی را محض از بهر تحقیق بآنها تجویز نمود شخصیکه
 تاریخ قدیم عجم را مطالعه نموده باشد به یقین می داند که لباس
 مذکور همان لباس قدیم عجم بود - در معاهده فاروق اعظم
 که در کثر العمال و غیره منقول است و از طرف رواة تصرفات
 بسیار نیز در آن شده الفاظ درج ذیل است :- و ان
 نلزم ذینا حیث ما کنا - یعنی ما همان لباس را می پوشیم
 که از قدیم رواج بوده - و در معاهده خود شرط کرده اند که
 لباس قدیم خود را بپوشند - و اگر معاهده برعکس و موافق بر عجم
 مخالف می بود بآنست این طور شرط میکردند و می گفتند
 ما بد افلان قسم لباس را نمی پوشیم - و از این ظاهر میگردد
 که لباسیکه فاروق اعظم امر فرموده لباس قدیم عجم بوده -
 راجع به لفظ زنا که در فرمان والائے فاروق اعظم
 مندرج است فقهای اسلام اکثر بر غلط رفته اند و گمان کرده
 اند که زنا بر قدر یک انگشت ضخامت داشت و از آن تحقیق
 اهل ذمه مقصود بود - و این خیال باطل محض است - زیرا که زنا
 در لغت بمعنی کمر بند است و در عرب این لفظ دین عصا نیز
 به همین معنی مستعمل است - کمر بند را در لغت عرب منطقه

هم میگویند و بناءً علیه زنا را و منطقه با هم مترادف - و از کتب
 حدیث ثابت است که این دو لفظ یک معنی دارند - در کثر
 العمال از بی هقی و غیره منقول است که فاروق اعظم این بان
 را تحریر بنام سرعمران فرستاد و تلازموهم الناطق
 یعنی الزنا نید لفظ زنا را به لفظ کستیج هم تعبیر می کردند -
 چنانچه در جامع صغیر و غیره بجای زنا را لفظ کستیج مذکور است -
 و این لفظ غالباً غمچی است - بهر حال غم از قدیم عادت
 بکمر بستن داشتند - علامه مسعودی در کتاب التنبیه
 و الاشراف میگوید که من در کتاب روج الذهب کیفیت
 آن نوشته ام که یعنی غم بچه سبب از قدیم باین شیوه
 عادت داشتند - و برهان قاطع برین دعوائی که این لباس
 از قدیم مخصوص غم بوده این است که لباسی که خلیفه منصور
 عباسی پادشاه اهل دربار خود بخویش نمود - تقریباً همین لباس بود
 یعنی کلاه پادشاه و راز که از زسل تیار میکردند و این همان کلاه
 غمچی می باشد که نمونه آن را درین عصر نیز قوم پارسی بسیر میکنند
 و درین لباس درباری کمر بند هم داخل بوده - این همان زنا را
 یا منطقه یا کستیج است که و فنیج قدیم غم بوده - و در باب
 کثر العمال نشانی ۱۰۴ - ملاحظه اشخاص قوم فارسی که در بلاد بیهی و کراچی و غیره
 سکونت دارند همین قسم کلاه دراز می پوشند ۱۲ منته

این لباس کہ خلیفہ منصور تجویز کرد و جمیع مورخین عرب تصریح کرده اند کہ او تقلید از عجم نمود۔ شخصیکہ دارائے عقل سلیم باشد بہ آسانی فہمیدہ سے تواند کہ لباس سے را کہ فاروق اعظم از برای اہل ذمہ قرار داد۔ اگرچہ ذہنی بر غرض تحقیق اہل ذمہ سے ہو و خلیفہ منصور عیسائی چہاں را سے اہل دربار خود تجویز آن سے نمود۔

شک نیست کہ اہل ذمہ را از تعمیر معابد و فروش شراب ویر آوردن صلیب و دہیدن ناقوس و اصطباغ منع فرمودن دست اندازی است در امور مذہبی۔ لاکن من ازین راز بے باکانہ پر وہ درمی بینم۔ این احکام باقیود و شہ اظہر کہ در عہد حضرت ابو بکر صدیق رحم و حضرت عمر فاروق رحم جاری شد۔ نیچلے مناسب حال بود۔ لاکن مورخین در عصر ناسے بعد ذکر آن قیود را ترک نمودند و بنا بران یک مغالطہ عظیم پیدا شد۔

در باب صلیب الفاظ معادہ حسب ذیل است :-
وَلَا يَرْفَعُوْنَ فِيْ نَادِيْ اَهْلِ الْاِسْلَامِ صَلِيْبًا۔ یعنی در مجالس اہل اسلام صلیب برنیاورند۔

در باب ناقوس تصریح امر شدہ۔ يَضْرِبُوْنَ اَوْاقِيْسَهُمْ فِيْ اَيِّ سَاعَةٍ شَاءُوْا مِنْ لَيْلٍ اَوْ نَهَارٍ اِلَّا فِيْ اَوْقَاتِ الصَّلَاةِ۔ یعنی اہل ذمہ اختیار دارند کہ جز اوقات نماز در شب یا روز

ہر وقت کہ بخوابند ناقوس زند۔

در باب خنزیر الفاظ معاہدہ حسب ذیل است :-

وَلَا يَخْرُجُوا خِزْيًا مِنْ مَنَازِلِهِمْ إِلَى أَفِيْنَةِ الْمُسْلِمِينَ

یعنی اہل ذمہ خنزیر را در احاطہ مسلمانان نبرند۔

بعد از تصریح است فوق چگونہ مجال شک مے ماند کہ آوردن

صایب و دیدن ناقوس بالعموم منع بودہ۔ بلے حقیقت امر

این است کہ در حالات مخصوص و اوقات مبین ممنوع بود۔

و درین عصر نیز در پیہ اوقات مخصوص این گونه ممانعت خلاف

انصاف معلوم مے شود۔ از ہمہ پیش این امر قابل لحاظ است

کہ نصاریٰ را سبے بنی اغلب را قدغن نمود کہ اولاد خود را اصطبل غن کنند۔

بلے در مروج نصاریٰ رواج است کہ اولاد خود را قبل از سن بلوغ

اصطبل غن کنند۔ و این یک گونه تفاؤل است تا اولاد بعد از بلوغ

آئین و مجری مے بگیرند۔ و این بعینہ مانند است بہ ختنہ کہ اہل اسلام

پسران را میکند۔ شک نیست کہ فاروق غلط مے استحقاق این

امر نہ داشت کہ این رسم را عموماً موقوف کند لکن در آن عہد

یک صورت نو پیدا شدہ بود یعنی شخصی از نصاریٰ کہ در

حلقہ اسلام داخل شود و اولاد نابالغ گذشتہ بمیرد اولادش

بکدام مذہب پرورش یابد ؟۔ آیا مسلمان تصور شوند۔ یا ولی

اختیار دارد که این جور تیم را از اسطباغ داده در ملک نصارت
داخل سازد ؟ - فاروق عظمیٰ ششم این صورت خاص را در نظر
داشتند امر فرمود که اولاد را اسطباغ ندهند - و نصرانی سازند
و این گونه حکم عین قرین انصاف است - چه وقتیکه پدر و بلقعه
اسلام داخل گرد و اولاد صغیر او نیز بظاهر از زمره اسلامیان
شمرده شود - علامه طبری در کتاب خود در جایکه از واقعه بنو
تغلب ذکر میکند - در ذیل شرائط صلح این الفاظ می آید
عَلَى أَنْ لَا يُنْصَرُوا وَلَا يُجْبَرُوا إِلَى الْإِسْلَامِ أَسْلَمَ آبَاؤُهُمْ بَيْنِي قَبِيلَةَ
بَنِي تَغْلَبَ - یعنی قبیلہ بنو تغلب اختیارند از آنکه کسانے که در
حلقه اسلام داخل شده باشند اولاد آنها را نصرانی سازند
بجائے دیگر الفاظ ذیل وارد است - أَنْ لَا يُنْصَرُوا وَلَا يُجْبَرُوا
إِذَا أَسْلَمَ آبَاؤُهُمْ

درین صورت البته مخالفین را بحال اعتراض است که گویند
چرا فاروق عظمیٰ ششم یک صورت فرضی قائم کرده شرائط معاہدہ
را سخت کرد ؟ - لکن در جواب میگوئیم کہ این صورت فرضی
نبود - بلکه بسیار است از قبیلہ بنو تغلب در حلقه اسلام
داخل شده بودند و از نظر بحال مخصوص ایشان ذکر این صورت
ضروری بود - بلکه علامه طبری بعبارت واضح تصریح نموده کہ
له طبری صفحہ ۲۵۱ طبری صفحہ ۲۴۹ طبری صفحہ ۲۵۱ - ۲۵۲

کسانیکہ مشرف بہ اسلام شدند خودشان این مادہ را
در ضمن معاہدہ عرمنہ دادند۔

الکون ہر شخص صاحب انصاف خود قیاس سے تو اندک
کہ از برائے قیام امن عمومی اگر شمار سے را حکم شود کہ در مجالس
اہل اسلام خنجر و صلیب نیاورند و در اوقات نماز ناقوس
نزدند و اولاد نہ را بیان نو مسلم را اصطباغ نہ دهند۔ آیا
این حکم را مبنی بر تعصب سے تو ان گفت۔ وے خیلے
جائے افسوس است کہ مورخین متاخرین اسلام قیود و خصوصیات
مذکور را ترک کردہ اند۔ بلکہ بعضی از متقدمین ہم کہ طبعاً حسن
تعصب داشتند۔ در روایات خود ذکر سے ازین گونہ
خصوصیات نکرده اند۔ اگرچہ مجموعہ مسامحات ممکن است
منجر بہ نتائج وخیم گردد وے چون بظاہر خفیف بودہ۔ این
الآثیر و دیگر مورخین نیز تو خجے بدان نکردند۔ و این روایات
بحد سے انتشار گرفت کہ زبان عربی سراسر از آہنا مملو گردید۔
و فقہائے کرام کہ چندان اطلاعی از تواریخ ندارند ہمسان
روایات غیر صحیحہ را قبول و مسائل فقہیہ را بر بنیائے
آہنا تفریع نمودند۔

حقیقت ہما ملہ ورجلا سے وطن نصاری سے و یہود این است
کہ یون و ہما سے یہود از بخار کہ درست ہے یونگاہ خالی نشد

معا ملہ ورجلا
نصاری سے

و در وقت فتح خیبر با آنها گفتند کہ ہر وقت مصلحت شد شما
ازین جا اخراج خواہید شد۔ و در عہد فاروق اعظم
بسیارے از شرارتہائے شان ظاہر گشت۔ یکبار
عبداللہ ابن عمر رضی اللہ عنہما را از بالا خانہ انداختند و دستش خمی شد
آخر فاروق اعظم ناچار شدہ در مجمع امام ایستاد و مکتوبہ
ایشان یک یک شرح داد و بعد آنہا را از جزیرہ غرب اخراج کرد۔
چنانچہ در صحیح بخاری در کتاب الشرط این واقعہ بتفصیل
ذکور است۔

نصرا نیان بخران در یمن و مضافات آن سکونت داشتند
و هیچ تعرضی بہ ایشان نشد۔ ولے آنہا پنیہانی از جنگ
تہیہ کردند و خیلے اسب و اسلحہ میآموختند۔ از تہمت ذہبت
عمر رضی اللہ عنہ فرمان کرد کہ یمن را ترک وادہ بسوسے عراقی بروند۔
غرض این امر از جمیع شہادتہائے تاریخی بیایہ ثبوت رسیدہ
کہ نصارے و یہود را بمقتضائے مصلحت سیاست جلا
و طرد فرمود و بنابران این عمل از فاروق اعظم نہیج وجہ قابل
اعتراض نمے توان شد۔ البتہ این امر قابل لحاظ است
کہ درین حال نیز چگونہ مراعاتی با ایشان مرمی داشت۔

لہ فتوح البلدان بلاذری صفحہ ۲۰۲۔ کتاب الخراج صفحہ ۲۰۲۔ لکھ کتاب

الخراج صفحہ ۱۴۲ - ۱۲۷

وقتیکه یهود فاک اخراج می شد - فاروق عظمیٰ شخص را که
واقف کار بود امر کرد و او را راضی و باغایت ایشان را قیمت
کرد و وجه قیمت حسب الحکم فاروق عظمیٰ از بیت المال
داد و شد - به یهود حجاز نیز وجه نقد در بدل قیمت راضی
دادند -

چون فاروق عظمیٰ نصرانیان بخران را از آبادی عرب
اخراج و در شام و عراق آباد فرمود - در خط امالی که بآنها عطا فرمود
شرائط ذیل مندرج بود :

(۱) بهر جاییکه این مردم بروند سرگردگان ملکی عراق و شام
برائے سکونت و زراعت ایشان زمین بدهند -

(۲) هر حاکم مسلمان که پیش و ست دادخواه شوند به داد
شان برسد - (دادخواه ایشان را حاکم خور رسی نماید)

(۳) دو سال کامل مطلقاً از بزیه معاف اند -

این معاهده به احتیاط و تاکید تمام به دستخط پادشاه
جلیل الشان مزین شد - چنانچه قاضی ابو یوسف در کتاب
اخراج این معاهده را بالفاقلها نقل کرده است -

تو میگوید از ایشان بغاوت و سازش به ثبوت قطعی رسیده
باشد و رقی آنها چه مراعاتی بیش ازین امکان دارد ؟ -

سده فتوح البلدان صفحه ۲۹ - ۱۲ کتاب الخراج صفحه ۴ - ۱۲ منبه

اکنون محض معاملہ جزئیہ باقی ماند۔ و اگر چه یک سالہ مستعمل
درین خصوص تصنیف نموده ام و بزبانهای هندی و انگریزی
و عربی طبع و شائع شده است۔ مگر در اینجا نیز مختصر سے از
آن بحث میرانم که خیلی ضروری است۔

بحث جزیه

اگر چه در آغاز اسلام ظاہر گشت که مقصد و موضوع جزیه
محض حیانت از اہل ذمہ است و لے در عہد فاروق عظیم
این مسئلہ سجد سے حل گردید کہ گنجائش احتمال باقی نماند
یعنی اول جناب ممدوح مانند نوشیروان شروع جزیه را
بمقدار مختلف مقرر نمود۔ و باین طریق آشکارا کرد کہ اینگونه
محصول از ایجادات غریبه نبوده بلکه همان محصول نوشیروانی
است۔ بر علاوہ در مواقع عدیدہ بہ طریق عملین امر را ظاہر
کرد کہ جزیه فقط عوض حفاظت است۔

در جلد اول این کتاب بر ناظرین ظاہر شدہ باشد کہ
چون بتقریب معرکہ پر خطر یرموک افواج اسلام از حصہ مغربی
شام باز آمدند و بہ یقین دانستند کہ بعد از آن حفاظت
اہل حمص را در دمشق تعاہد نمی توانند ہر قدر وجہ نقد کہ از درک
جزیہ تحصیل گشتہ بود بے کم و کاست پس دادند و بعد از
واضح بر سکنا سے آن دیار مدلل نمودند کہ ما حفاظت جان و
مال شمارا تعہد نمیتوانم کرو۔ و بنا بران حق گرفتن جزیه را

هم نداریم - و خوشتر شهادت قطعی درین باب آنست که شما صیحه
در وقت از اوقات عهده بر آ از خدمات عسکری شدند از
جزیه معاف گردیدند - اگر چه بر دین خود بودند - چنانچه خود فاروق
اعظم در ۱۷۰ هجری فرمائی بنام سرکردگان عراق فرستاد
و در آن الفاظ ذیل نوشت :-

کَسْتَعِیْنُوْا بِمَنْ اِحْتَاَجُوْا اِلَیْهِ مِنَ الْاَسَاوِدَةِ وَ یَرْفَعُوْا عَنْهُمْ الْجَزَاَءَ	از اساوره باشنایم که احتیاج دارند استعانت نمایند - و جزیه را از ایشان بردارند -
---	---

و این رعایت بخدایه و سعت یافت که اگر قوم از اقوام
مفتوحه یک بار با اهل اسلام اشتراک ورزید جزیه اش
در آن سال معاف شد - مثلاً در ۲۱۰ هجری که اذربایجان
فتح شد - اهل شهر را فرمائی دادند که الفاظش حسب
ذیل است :-

وَمَنْ حَشَرَ مِنْهُمْ فِی سَنَةٍ وُضِعَ عَنْهُ جَزَاؤُ تِلْكَ السَّنَةِ -	کسانی که در کدام سال با فوج شریک شوند جزیه آن سال ایشان را معاف میشود -
--	---

و معاهده که با شهر براز رئیس آرمینه درین سال بوقوع
آمد در آن الفاظ ذیل مندرج بود :-

وَعَلَى أَهْلِ أَرْمِينَةَ أَنْ يَنْصُرُوا الْكُلَّ غَادَةً وَيَنْفَعُوا
لِكُلِّ امْرُؤٍ نَابٍ أَوْ لَمْ يُنَبِّ رَأَهُ الْوَالِي صَلاَحًا أَنْ تَوْضَعَ
الْجَزَاءُ عَلَيْهِ

در سنہ مذکور جہان فتح شد و در فرمان این عبارت

ذیل تحریر یافت :-

یعنی ما زمرہ وار حفاظت شما
ہستیم بشہ طیکہ شما ہر سال بقدر
طاقت جزیہ بدہید و اگر از شما
اعانت گیریم در عوض آن جزیہ
از شما معاف مے گردد۔

أَنَّ لَكُمْ الدِّمَّةَ وَعَلَيْنَا
الْمَنَعَةُ عَلَى أَنْ عَلَيْكُمْ مِنَ
الْجَزَاءِ فِي كُلِّ سَنَةٍ عَلَى
قَدْرِ طَاقَتِكُمْ وَمِنْ اسْتَعْنَائِهِ
مِنْكُمْ فَلَهُ جَزَاءٌ لَهُ فِي مَعُونَةِ
عُوضًا عَنْ جَزَائِهِ

الغرض از اقوال فاروق اعظم و معاہدات و طرز عمل
سہ کردگان اسلام این امر مانند روز روشن ظاہر شد
کہ موضوع جزیہ چیست و از برائے کدام غرض مقرر شدہ۔
و جہ جزیہ بر مصارف فوجی محدود بود یعنی وجہ نقد کہ از این
درک تحصیل مے شد۔ مصروف آن محض آذوقہ و لباس
و دیگر ضروریات فوج بودہ۔ چنانچہ فاروق اعظم رض
بہر جایکہ جزیہ مقرر فرمود۔ جنس و نقلہ را ہم شامل نمود۔ در مصر

جزیه فی نفر چهار دینار بوده و از جمله و دینار نقد بوده و عوض دو
دینار باقی غله گندم و روغن زیتون و شهد و سرکه وصول میکردند
و همین آذوقه فوج بود. و چون بمرو زمان رسید مستقلاً
اداره شد. کل مقدار جزیه وجه نقد بسته شد. و چهار
دینار نقد میگرفتند.

مساعی فاروق عظمیٰ در باب نسخ رواج غلامی

هر چند که فاروق عظمیٰ رواج غلامی را بکلی منسوخ نکرد.
و این کار خطیر دفعه امکان بهم نداشت لکن شک نیست
که جناب ممدوح بطریق مختلفه این رواج را خیلی کم کرد.
و آنچه باقی ماند هم بطور نیکوئی باقی ماند. چه غلامی نبود بلکه
یک گونه رابطه برادری و برابری بوده. در ملک عرب این رواج
را استیصال نمود و درین باب بحدی سعی کرد که چون عثمان
خلافت بدست گرفت نخستین کارش که کرد این بود که
اشخاصی را که از قبایل مرتده در عهد خلافت حضرت ابو بکر

بغلامی گرفته بودند قاطبته آزاد فرمود۔ و فوراً این قاعده گذاشت
که عرب ابداً غلام شده نمی تواند۔ قول اوست رضی اللہ عنہ
که لا یسترق العرب۔ یعنی از عرب هیچکس غلام شده نمیتواند
اگر چه بعضی از مجتهدین و ایماة فن این اصول حضرت فاروق اعظم
را تسلیم نه کرده اند۔ چنانچه از احمد حنبل منقول است که
لَا أَذْهَبُ إِلَى قَوْلِ عُمَرَ لَيْسَ عَلَى عَدِيٍّ مِلْكٌ۔ یعنی من
این را نمی فاروق اعظم را قبول ندارم که عرب غلام نمی گردد۔
بحث این مسئله درین مقام چندان موزون نمی نماید۔
چه درین موقع فقط همینقدر مقصود است که در خصوص عرب
فاروق اعظم چه فیصله فرموده۔

غلام
نه
توانند

در باب اقوام غیر فاروق اعظم هیچ قاعده عام مقرر
نفرمود۔ و هرگاه کدام ملک غیر در تصرف اسلام می آمد۔
امالی فوج اصرار می نمودند که بالک مفتوحه جمیع رعایای
آند یار غلام گردند۔ و بغا تخمین تسلیم شوند۔ در باب تقسیم
ملک چنانکه قبل ازین مذکور شد فاروق اعظم بایه کریمه
استدلال نمود و اعتراض مردم را جواب ناطق داد۔ و چون در باب
غلامی استدلالی صریح در نص موجود نبود و مخالفت را
جمیع امالی فوج از امکان خارج بود۔ با این همه عملاً رواج غلامی

حتی الامکان خیل کم کرد. وسعت ممالک مفتوحه فاروق اعظم
تا هزار مایل رسید و در آن کرورها نفوس آباد بودند. لکن
مقاماتے که در آن رواج غلامی جاری باشد. خیل شاذو
ناور بود. و در آن مقامها نیز اشخاص را غلام می ساختند که
در معرکه جنگ همراه فریق مخالف شرکت داشتند. در عراق
و مصر که سلطنتهای مستقل بود بآنکه افواج اسلام از حد زیاد
اصرار نمودند یک شخص را هم غلام نساختند. بلکه برخی از قریه چنان
مصر که در مقابل اسلام صف قتال آراستند در وقتیکه
اسیر و غلام شدند و ایشان را به عرب فرستادند. فاروق
اعظم همه را جمع نموده باز به مصر فرستاد و فرمان داد که
غلام ساختن اینهارا روا نیست. چنانچه مورخ مقتدری
اسمائے دہانت و کوائف این واقعہ را تفصیل بیان نموده.
در بلا و شام مثل بصرے. مغل. طبریه. دمشق حص
حماة. عسقلان. انطاکیه و غیره که نصاری بکمال سرگرمی
داد و مقاتله دادند شاذ و نادر معلوم می شود که اهل اسلام کسی
بغلامی گرفته باشند. در مقامات مفتوحه شام نیز قیساریه
است که در آنجا اسیران جنگ را بغلامی گرفتند. در چین
فتوحات فارس. خوزستان. کرمان. جزیره و غیره در معا

صلح تبصریح نوشتہ شد کہ بجان و مال اقوام مقتوحہ تعرض نمی شود
در معاہدات صامغان - جندی ساہور - شیراز - وغیرہ در
عبارت معاہدہ صریح تر تحریر یافته کہ لایسبو یعنی اسیران
جنگ را بعلامی نگیرند -

در مناز با آنکہ فوج اسلام اسیران جنگ را غلام گرفتند
و در آنہا تصرف نمودند - فاروق عظم فرمان داد کہ ہمہ را
از بند غلامی آزاد کردہ جزئیہ و خراج بر آنہا مقرر شود - بہرہ موسی
اشعری فرمان فرستاد کہ بچکس را از کاشتکاران و اہل جزیرہ
غلام نسازند - فاروق عظم بطریقہ دیگر ہم این رواج را
عملاً متروک نمود - و قاعدہ عام مقرر کرد - کہ اُم ولد را کسی خرید
و فروخت کردن نمی تواند - و حاصلش اینکہ جاریہ بعد از
تولد اولاد جاریہ نمی ماند - این قاعدہ ایجاد خاص فاروق عظم
است - زیرا کہ قبل از آن خرید و فروخت کنیزان صاحب
اولاد ہم جاری بود - چنانچہ مورخین و محدثین این قاعدہ را
در ذیل اولیات فاروق عظم م آورند - در باب
آزادی غلامان طریقہ دیگر ہم مروج بود کہ در اصطلاح بہرہ
شہرت داشت یعنی غلام معاہدہ سے نوشتہ مشعر بر اینکہ
از پیر آزادی خود در طرف اینقدر مدت اینقدر وجہ را نقد ادا

میں کہیں۔ و چون وجہ معینہ را ادا میکرد و بکلی آزاد می شد۔ این
 قاعدہ از احکام قرآنی است فَكَاتِبُوا لَهُمْ انْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا۔
 لیکن فقہاء این حکم را در احکام و جوبی قرار نہ داده اند۔ یعنی
 آقا اختیار دارد کہ معاہدہ را قبول کند یا مسترد سازد و فاروق
 اعظم رضی اللہ عنہ جوبی قرار داده۔ در صحیح بخاری کتاب المکاتب
 وارد است کہ سیرین نام غلام حضرت انس در خواست مکاتب
 کرد۔ حضرت انس انکار نمود۔ سیرین استغاثہ بہ حضور فاروق
 اعظم رضی اللہ عنہ آورد۔ و جناب ممدوح انس را درہ زد و بایہ کریمہ
 استدلال جست۔ آخر انس جز قبول در خواست مکاتب
 چارہ ندید۔

قصہ حضرت
 شہر بانو

درین مقام ذکر قصہ حضرت شہر بانو کہ محض غلط شہرت
 یافتہ خیلے ضرور است۔ عموماً مشہور است کہ چون فارس فتح
 شد۔ دختران یزد و جرد شہنشاہ فارس اسیر گشتہ بمیدینہ منورہ
 آمدند۔ و فاروق اعظم فرمان داد کہ در جمع کنیزان عام بر سر
 بازار فروش شوند۔ و حضرت علی رضی اللہ عنہ منع کرد۔ و گفت منگو
 شیوہ با خاندان شاهی جواز ندارد و مصلحت آنست کہ این
 دختران خیلے بہ نرخ اعلیٰ قیمت گردند۔ و بعد بکسے سپردہ
 شوند و حضرت علی رضی اللہ عنہ انہا را در ہستام خود گرفت و بیکے را
 بہ امام حسین رضی اللہ عنہ و دیگرے بہ محمد بن ابی بکر و بیکے را بہ عبد اللہ

ابن عمر رضی عنایت فرمود - حقیقتاً این قصه بے اصل بوده علامه
 زمخشری ناقل آنست - و در بیج الابرار آورده - و زمخشری
 در فن تاریخ پایه بلندی ندارد - و ابن خلکان نیز در ضمن حالات
 امام زین العابدین این روایت را از زمخشری نقل میکند و
 این روایت غلط محض است چرا که بدون از زمخشری دیگر
 مورخین نامور مانند طبری و ابن الاثیر و یعقوبی - و بلاذری
 و ابن قتیبہ این واقعه را در تواریخهای خود ابداً بیان نکرده اند
 و در فن تاریخ پایه اعتبار زمخشری معلوم است - بر علاوه از
 قرآن تاریخ این واقعه بکلی خلاف معلوم می شود - در عهد
 فاروق اعظم یزدجرد و ارکان خاندانش ابداً در تصرف
 اسلام نیامدند - و معرکه ندان یزدجرد با تمام عاقله از دار السلطنت
 برآمده به جلوان رفت و چون افواج اسلام بر جلوان تعرض
 کردند به اصفهان گریخت و بعد از نگران و غیره گذشته به مرو
 رسید و در سنه ۳ در عهد خلافت حضرت عثمان رخ گشته
 شد - اگر عیال و اطفالش در قید اسرا آمده باشند در عهد
 خلافت عثمانی اسیر شده باشند - گمان می رود که علامه
 زمخشری اینقدر به هم اطلاع نداشت که قتل یزدجرد
 در کدام عهد بوده -

قطع نظر از تحقیقات فوق در وقوع این واقعه حضرت

امام حسین رضی بعمہ ۱۲ سالگی بود۔ زیرا کہ ولادت جناب
ممدوح در پنجم سال ہجری شدہ و ملک فارس در سال
فتح گردید۔ بنابران این امر متعبد و خیلہ دور از قیاس بنماید
کہ حضرت علی رضی با حضرت امام حسین رضی در صغر او این معاملہ
کرده باشند۔ و قطع نظر ازین قیمت اولاد شہنشاہ
فارس بسیار گران قرار دادہ شدہ باشد۔ حضرت علی رضی
را طرز معاشرت خیلہ زاهدانہ بودہ۔ پس وجہ قیمت را از
کجا دادہ باشند۔ غرض نہیچ نوع این واقعہ بر معیار
صحت درست نمی آید۔ ہر معاملہ کہ فاروق اعظم رضی
با اقوام مفتوحہ نمودہ و در تالیخ یہ ثبوت رسیدہ در ہر یک
طور سے طریق مدارات را مرعی داشتہ کہ مقتضائے
تہذیب و لازمۃ انسانیت بودہ و درین ایام ہم در ممالک
مہذب اینچور مروج است۔

سلوک اسلام
با استیرالہ
خاندان شاہی

چون عمرو ابن العاص بر مصر تقرر فرمود۔ اولاً بر بلعین حمد
آورد و بعد از معرکہ کشیدہ فاتح و مظفر گردید۔ و سہ ہزار
نصارائے یقید اسرا آمدند و اتفاقاً ارمانوسہ دختر مقوقس
شاہ مصر ہم در اسارے بودہ۔ عمرو ابن العاص آن دختر
را خیلے بعزت و احترام پیش مقوقس فرستاد و احتیاطاً
قیس ابن عاص سہمی را کہ از اہل اے فوج بود برائے حفاظت

او مقرر فرمود۔

از کارنامہ ہائے فوق ظاہر می شود کہ فاروق عظیم
سے بسیارے در انسدادِ رسمِ غلامی فرمود و در حقِ شخاصیکہ
غلام گشتہ بودند نیز منتہائے مراعات و مدارات نمود۔ و
غلامی را بدرجہ برادری رساند۔

مراعات
باغلامان

در ذیلِ اداره فوجی مذکور شد کہ چون فاروق عظیم
تتخواہ مجاہدین بدر و غیرہ مقرر فرمود۔ تتخواہ غلامان را نیز مساوی
بہ تتخواہ خواجگان شان معین نمود و بعد با در جمیع کار ہا ہمین اصول
را مد نظر داشت۔ از حالاتِ عمالِ اضلاع استفسار میفرمود۔
و مخصوصاً تفحص میکرد کہ باغلامان خود چگونه رفتار میکنند۔
و اگر اطلاع میرسید کہ فلان عامل از رنجوران عبادت نمیکند
محض در پاداش ہمین تقصیر او را معزول میفرمود۔ و اکثر
غلامان را بہ سفرہ طعام خود شریک میفرمود۔ و مردم را خطاب
نمودہ میگفت کہ لعنت بر کسی کہ از یکجا طعام خوردن باغلامان
خود عار میکنند۔ و فراہین خود بسر عسکران بر نگاشت کہ اگر کدام
غلام شما قومی را امان بدہد آن امان از طرف جمیع اہل اسلام
معتبر و جمیع قوم اسلام را پابندی آن لازم است۔ الفاظ فرمان
کہ بنام یکے از سر عسکران ارسال فرمودہ حسب ذیل است :-

۱۵ مقریزی جلد اول صفحہ ۱۸۴ - ۱۵ طبری صفحہ ۲۷۷ - ۱۲ منہ

ان عهد المسلمين من المسلمين وذمتهم من ذمتهم يجوز
اماناً.

قدغن فاروق
اعظم در باب
اینکه اولاد را
از پدر و مادر
جدا نکنند

چیزی که بر غلامان بیشتر شاق میگذشت این بود که آنها را
از خویش و اقارب جدا میکردند - مثلاً پدر و دختر از
مادر جدا می شدند و کسانی که در عصر حاضر ازین رواج تنقید
میکند راجع بآن مقالات رقت آور می نگارند - ولی
حضرت فاروق اعظم قاعده مقرر فرمود که هیچ غلام از خویش
و اقارب جدا نشود - یعنی کسی را مجال نخواهد بود که پدر را
یک شخص بغلامی بگیرد - و پدر را شخصی دیگر یعنی پدر را از پدر
و برادر را از خواهر و مادر را از دختر جدا فروشد - و هر جا که بمانند
یکجا بمانند - احکام فاروق اعظم که درین باب ورود یافته
در کنز العمال مذکور و مستدرک حاکم بیہقی مصنف ابن
شیبہ وغیرہ حوالہ میدهند و الفاظش حسب ذیل است :-
لَا يُفَرَّقُ بَيْنَ الْإِخْوَانِ
إِذَا بَيْعًا - لَا تُفَرَّقُ أُمُّ الْكَلْبِ
وَوَلَدُهَا لَا يُفَرَّقُ بَيْنَ السَّبَايَا
وَأَوْلَادِهِنَّ -
درین دو برادر تفریق نکنند در
وقتی که بفروش میرسند - فرزندان را
از مادر جدا نسازید - درین زنان اسیر
و اولاد ایشان جدائی نیفکنند -

فاروق اعظم در باب این مسئله جمیع مهاجرین و انصاری

را بحضور خواسته در جلسه عام بایه کریمه - لَا تَقْطَعُوا أَرْحَامَكُمْ
استدلال نمود و فرمود که ازین بیشتر قطع رحم چه خواهد بود - چنانچه
این واقعه را حاکم و بیہقی در تصانیف خود بہ بسط و تفصیل
نقل کرده اند -

فاروق اعظم مسمط ابن اسود را بہ مات شام مامور فرمود
و فرزندش شرجیل را در کوفہ بخد متعین نمود - مسمط عرض
کرد کہ جناب امیر المؤمنین غلام را نمیخواہند کہ از خویش اقارب
جدا باشد - پس جدائی مرا از پسر چگونہ روا میدارند -

از آنجا کہ فاروق اعظم غلامان را بہ پایہ بلند رسانید در عرب
عملاً آشکارا نمود کہ غلام با خواجہ خود در رتبہ مساوات دارد - اثرش
این شد کہ در خیل غلامان بعض اشخاص صاحب کمال پیدا شدند
و تمام عرب آنہا را بدیدہ اعتبار و عزت میدیدند - مثلاً عکرمہ
از ائمہ فقیہ حدیث شمار می شود و حضرت عبداللہ ابن عباس
اورا اجازہ فتوای داد و نافع استاد امام مالک بودہ و روشش
را در سلسلہ محدثین بہ سلسلہ الذہب یعنی زنجیر طلا تعبیر
میکنند - این ہر دو غلام در عہد فاروق اعظم تربیت یافتہ بودند -
علامہ ابن خلکان در ذیل حالات امام زین العابدین رضی اللہ عنہ
کہ مروج در مدینہ منورہ کینزان و کینزادگان را بحشم حقارت

اہل کمال در
جامعہ غلامان

میدیدند و چون قاسم بنیرہ حضرت ابو بکر صدیق رض و سالمہ
بنیرہ حضرت فاروق رض و امام زین العابدین پس سن رشد
رسیدند و در علم و فضل از جمیع اہل مدینہ گوی سبقت
رہ بودند خیالات مردم متغیر شد و اعتبار غلامان و کنیزان
در نظرشان بیشتر گردید و بزعم من باعث بر این تعظیم و توقیر
محض طریق عمل حضرت فاروق اعظم رض بودہ و بس۔ لاریب
فضل و کمال قاسم و سالم و چرا کہ اسم مبارک حضرت
امام زین العابدین را درین سلسلہ آوردن ترک ادب
احتمال میکنم۔ درین مسئلہ اثر کرد و لے اگر فاروق اعظم رض
در کنیزان اسم ولد را رتبہ بلند نمیداد۔ از کجا این شخص موقع
بتحصیل فضل و کمال مے یافتند۔

قطع نظر از امور فوق درین مقام اظهار این امر خیل ضرورت
کہ گوئیم۔ این مسئلہ نو ایجا و فاروق اعظم رض نبودہ و این
حق را ہم نداشت بلکه حقیقتہ خود بانی اسلام علیہ السلام ملحوظ
داشت کہ رواج غلامی حتی الوسع کم شود و با غلامان طریق
مساوات مرعی گردد۔ و طریق عمل حضرت فاروق اعظم رض
تعمیل از فکر او صلے اللہ علیہ وسلم بودہ۔ از افعال و
اقوال جناب رسول اللہ صلعم کہ در کتاب المفرد صحیح بخاری
ذکور است۔ این دعوائے بخوبی تصدیق مے شود۔

سیاست و تدبیر و عدل و انصاف

خلافت فاروق عظیم در بے بیط عالم از کجاست تا بکجاست رسید
و چه قدر ممالک مختلفه و اقوام متفرقه در دائره حکومتش داخل شد
لاکن در جمیع قلم و سر بسر امن و امان و سکون و اطمینان ثابت
و قائم بود۔ بر صفحہ ہستی دیگر سلاطین صاحب عظمت و
جہوت خیلے ظہور کردہ کہ در عہد خود ضبط و ربط را منتهی درجہ
رسانیدہ اند و کسے را با آنها مجال دم زدن نبودہ و سیاست
آنها مبنی بر تشدد بودہ و در شاہد احتمال بغاوت و قانون
انصاف را خیر باد میگفتند۔ و بجرم یک شخص خاندانہا را برباد
میکردند۔ و در ثبوت جرم احتیاج بہ علم الیقین نبود۔ بلکہ فیصلہ
محض بر گمان و قیاس مے شد و سزا مالے و حشیانہ
میدادند و قرآن و قلعاع را آتش میزدند و این سیاست
و تشدد منحصر بعصر قدیم نبودہ بلکہ دول اروپا با این ہمہ دعوی
تمدن و تہذیب درین عصر نیز از بہر اظہار جاہ و جلال بر زمین
اصول وحشت کار بندے شوند۔

لاکن در خلافت فاروقی ہیچ گاہ و سرموے از جادہ انصاف
تجاوز نیادہ چنانچہ امالی عربسوس بعد از آنکہ کرۃ بعد از خراس

طریق سیاست
فاروق عظیم
دیگر سلاطین

ارتکاب بدعهدی نموده آنها را جلای وطن ساخت - و
 سیاهه مفصل ملک و مال و اسباب ایشان را خواست
 و دو چند قیمت به ایشان عطا فرمود - نصرانیان بحران
 که بغاوت و طغیان نموده چهل هزار نفر فراهم آوردند آنها را
 از جزیره عرب بدر کرده در ممالک دیگر آباد کرد و بهائے
 الملوک شان را نیز ادا کرد و بعمال قرمان فرستاد که از بهر
 فراریان در عرض راه بهر جا اسباب راحت مییابند
 و بهر جا که توطن اختیار کنند تا ظرف ۴۰ ماه از آنها
 جزیه بگیرند -

شاید ناظرین گمان کنند که از حسن اتفاق که فاروق اعظم
 را چنین رعایا بدست آمد که ماده انقیاد و اطاعت بیشتر داشتند -
 و بنا بران جناب ممدوح را بسیار است چابرا نه ضرورت
 نیفتاد - لیکن این گمان صحیح نیست - حقیقه فاروق اعظم
 را هر گونه اشکالات پیش آمد - اقوام غیر که در حلقه اطاعت
 آمدند پارسی یا نصرانی بودند - و مدت مدیدی بهر شاهنشاهی
 در و مانع می پروراندند - و ازین جهت قبول اطاعت بر
 ایشان خیلی شاق می نمود - و نظریه امور داخلی عرب
 نیز حالت سلطنت فاروق اعظم خالی از خطر نبود -
 لایق این واقعات در ذیل حقوق اهل ذمه مذکور شده است ۱۲ منله

مشکلات
 فاروق اعظم

چه در عرب بسیار اشخاص صاحب ادعا بودند که خلافت فاروقی را بنظر رشک و رقابت میدیدند. مثلاً یک گروه مولفه القلوب بودند و این گروه اصرار میکردند که استحقاق خلافت بنو هاشم یا بنو امیه دارند و فاروق اعظم را در باب خراج مصر مواخذة شدید فرمود و او در هیچ حضرت آمیزه گفت یا للعجب!! وقتیکه در ایام جاهلیت پدر من قبائلی بخواب می پوشید خطاب (پدر فاروق اعظم) پشت بهیزم بر پشت هر سومیگشت و امروز فرزندان خطاب بر من حکمرانی میکنند. افرا و بنو هاشم بدیده استعجاب میدیدند که در وقتیکه ما با شیم - یمیی و عدوی چه طور مسند خلافت را متصرف شده - بلکه در عهد فاروق اعظم مجالس شورش آشکارا در باب نقض خلافت فاروقی منعقد شد - چنانچه شاه ولی الله محدث دهلوی در ازاله الخفا آورده - زیر و جمیع از بنو هاشم در خانه حضرت فاطمه جمع شده در باب نقض خلافت مشوره با یکدیگر می کردند - هر چند که از سطوت فاروق اعظم ناره ادعائیه بنو هاشم منطقی شد لکن بکلی محو نگشت - و محویت آن از امکان هم خارج بود - بر علاوه در عرب بالطبع حسن آزادی

و خود سری بود۔ و از بیجہت ہیچ گاہ عرب رفقہ اطاعت
 ہیچ فرمانروائے را قبول نہ کردہ بودند۔ اگر فاروق عظیم
 بطور امیر معاویہ جس خود سری و آزادی عرب را جبراً محو
 و عرب حکومت را قائم میکرد۔ چندان تعجب نمود۔ وے رائے
 جناب ممدوح بر آن رفتہ بود کہ این جوہر ذاتی عرب
 زایل نشود بلکہ بیشتر ترقی کند۔ اکثر اتفاق افتادہ کہ مردم
 در مجامع عام بہ مال آزادی و گستاخی بکار فاروق عظیم
 نکتہ گیری مے نمودند و جناب ممدوح گوارا مے فرمود مثلاً
 در سفر شام و قیسکہ فاروق عظیم در سئلہ عزل خالد بر اہل
 خود را بیان فرمود۔ شخصے از حاضرین بجائے خود ایستاد و
 گفت :-

وَاللّٰهُ مَا عَدَلْتُ يَا عُمَرُ
 لَقَدْ نَزَعْتَ عَامِلًا اسْتَعْمَلَهُ
 رَسُولُ اللّٰهِ وَغَيِّدْتَ سَيْفًا
 سَلَّهَ دَسُورُ اللّٰهِ وَلَقَدْ قَطَعْتَ
 الرِّحْمَ وَحَسَدْتَ ابْنَ الْعَمِّ

اے عمر! بخدا کہ انصاف نکردی علی
 رسول اللہ صلعم را معزول نمودی و تیغ
 کہ جناب رسول اللہ صلعم آختہ بود بیان
 انداختی۔ قطع رحم نمودی و بر عم زاد خود
 حسد بردی۔

فاروق عظیم بجواب این کلمات ہمینقدر فرمود کہ تو در حاتم
 برادر خود بخوش و قہر آمدہ ۵۴

با این همه تحمل و بردباری سطوت و رعب فاروق عظیم
 بمحمدؐ بود که حضرت خالد را عین در وقتیکه جمیع مردم
 عراق و شام بطوع خاطر متقاد و بودند معزول فرمود۔ و کسی
 مجال دم زدن نداشت و خود حضرت خالد دم خورد۔ حضرت
 معاویہ و عمرو ابن العاص با آن جاه و جلال از نام فاروق
 عظیم بر خود می لرزیدند۔ چنانچه عبداللہ فرزند عمرو ابن العاص
 شخصی را بے وجه زد و کوب کرده بود۔ فاروق عظیم رض
 بحضور عمرو ابن العاص خود مضروب را امر فرمود کہ عبداللہ را
 درہ بزند و پدر و پسر هر دو این منظر عبرت آتماشا کردند۔
 سعد و قاص فاتح ایران را وقتیکہ از بدر بار خلاشکاست
 آوردند۔ فی الفور بحضور طلب نموده باز خواست فرمود۔
 از واقعات فوق شخص صاحب عقل سلیم اندازہ
 می تواند کرد کہ پایہ کمال فاروق عظیم در فن تدبیر و سیاست
 از جمیع مدبران و فرمانروایان عالم برتر بوده و در توانیج عالم
 نظیرش نیست۔

در حکومت فاروق عظیم خصوصیات این بود۔ کہ
 شاه و گدا۔ و شریف و وضع و خویش و بیگانه همه را یک
 مرتبہ حاصل بود۔

جبلہ ابن الایہم غسانی کہ یکے از رؤسائے عظام بلکه از

ستار
 خدمت
 خدایا حکو
 فاروق عظیم رض

شاهان نامورِ شام بود به حلقهٔ اسلام داخل شده بود۔ بارے
 وراثتائے طوائف کعبۃ اللہ و امن چادرش زیر پائے شخصے
 شد۔ جبکہ بر رخسارہ اش سیلے زد و او نیز جواب ترکی بہ ترکی
 داد۔ جبکہ راتش غضب شعلہ ور شد و از قہر بے اختیار
 شدہ شکانت بحضورِ فاروقِ عظم آورو۔ جناب ممدوح
 چون بر حقیقت واقعہ اطلاع یافت فرمود کہ ہرچہ کردی پادش
 آن بتور رسید۔ جبکہ خیلے متحیر شدہ گفت کہ پایہ ماموم محمد
 بلندست کہ اگر شخصے بمقابلہ ما از راہ گستاخی در آید مستوجب
 قتل میگردد۔ فاروقِ عظم بحواب فرمود کہ بیشک در ایام
 جاہلیت ہمین حال بود۔ لیکن اسلام پست و بلند را یکسان کرد۔
 جبکہ گفت کہ اگر در مذہب اسلام امتیاز باہین شریعت و ذیل
 نیست من از اسلام ابرا میکنم۔ غرض پنهانی بصوب قسطنطنیہ
 گریخت۔ لکن فاروقِ عظم ہم پاس خاطر او از دست انون
 انصاف تجاوز نفرمود۔

بارے در ایام حج جمیع عہدہ داران ملکی را خواست
 و در مجمع عام ایستادہ بہ آواز بلند گفت کہ اگر کسی را بخلاف
 این مرسوم شکایتے باشد بحضور عرض کند در مجمع مذکور غمرو
 ابن العاص نائب الحکومتہ مصر و دیگر عمال جلیل القدر ہم
 حاضر بودند۔ شخصے ایستاد و گفت کہ فلان عامل مرا بے وجه

یکصد و تیرہ زدہ است۔ فاروق اعظم فرمود بر خیز و انتقام خود
بگیر۔ عمرو ابن العاص عرض کرد کہ اے امیر المومنین ازین معاملہ
جمعہ عمال بیدل خواہند شد۔ فاروق اعظم فرمود چارہ
نیست۔ این بگفت و داد خواہ را فرمود کہ بر خیز و کار خود بکن۔
آخر عمرو ابن العاص با داد خواہ مدارات نمود و او را راضی کرد کہ
یکصد و بیار بگیری و ابراء کن۔

وقتے روسائے قریش از برائے ملاقات فاروق اعظم
آمدند و اتفاقاً صہیب۔ بلال۔ و عمار و غیرہ ہم حاضر بودند و اکثر
اینہا غلام آزاد شدہ بودند و از حیثیت دنیوی و رتبہ جمہولی
داشتند۔ فاروق اعظم اول ہمین مردم را بحضور نمود
و روسائے قریش منتظر ماندند۔ ابوسفیان کہ در جہالت
نہیں کل قبیلہ قریش بود را این امر خیلے ناگوار آمد۔ و با
ہمراہان خود گفت سبحان اللہ غلامان را اجازہ شدہ فیابی
در بار خلافت حاصل شد۔ و ما پچہان نہیچ انتظار می کشیم۔
بر چند کہ از برائے بعضے کہ ہم مذاق ابوسفیان بودند این امر
ناگوار آمد۔ لیکن بعضے دیگر کہ حق شناس بودند گفتند اے
برادران حق این است ما از فاروق اعظم شکوہ نکنیم۔ سلام
ہمہ را بیک آواز دعوت کرد و ہر کہ از شومی بخت پس ماند ہر روز

ہم باید کہ پس بماند۔

بعد از معرکہ قناوسیہ کہ تنخواہ جمیع قبائل عرب و صحابہ را
رضوان اللہ علیہم مقرر فرمود۔ موقع رشک و مناقشت پیش
آمد۔ و روسائے قریش و افراد قبائل کہ بہ امتیاز و اعزاز
خوگر بودند بہ دعوائے بسیار در انتظار این امر بودند کہ حفظ امر از
قومی ملحوظ خواهد شد و در یووجہ اسمائے شان از ہمہ بالاتر بنظر
خواہد آمد۔ لکن فاروق اعظم زعم ایشان را باطل ساخت
و خصوصیات جاہ و دولت و زور و قوت و ناموری و شهرت
و اعزاز و امتیاز ہمہ را بر طاق نیبان گذاشت۔ و تنہا
خصوصیات اسلامی را مد نظر داشت و ہمین اعتبار تنخواہ مقرر
فرمود۔ کسانے کہ پیشتر بدولت اسلام مشرف شدہ بودند
یا در جہاد کار ہائے نمایان کردہ بودند۔ یا بذات قدسی صفات
جناب رسالت مآب صلعم تعلق خصوصیت داشتند آنہا را
بر دیگران ترجیح داد و کسانے کہ درین خصوصیات درجہ مساوی
داشتند تنخواہ شان را نیز مساوی مقرر فرمود۔ بلکہ در آقا و
غلام امتیاز نگذاشت۔ حالانکہ بزعم عرب ذلیل ترین نوع
انسان غلام بود۔ و درینوقت تنخواہ اسامہ بن زید را از عبد اللہ
فرزند خود بیشتر مقرر فرمود و عبد اللہ عذر کرد۔ و گفت واللہ

لہ اسد الغایہ تذکرہ ہبیل بن عمرو ۱۲ منہ

اسامہ در پیچ موقعہ و در پیچ مقدمہ از من سبقت نہ بروہ۔
 فاروق عظمیٰ فرمودہ است است لکن جناب سالت آب
 صلعم اورا از تو بیشتر دوست داشت۔

شعار عرب بود کہ در معرکہ با بفر و مہامات نام قبائل خورا
 بر زبان مے آوردند۔ فاروق عظمیٰ این رسم را کہ ناشی از غرور
 و تکبر بود انسداد نمود و فرمانہا فرستاد و سر عسکران اسلام را
 متنبہ فرمود کہ اگر شخصے از تکاپ این حرکت کند بہ سزائے
 سخت میرسد۔

بارے شخصے از قبیلہ ضبطہ ہنگام جنگ نعرہ یا آل ضبطہ
 بر زبان آورد۔ و فاروق عظمیٰ اطلاع یافت و یک سال
 تنخواہش را معطل کرد۔ از مطالعہ تاریخ خیلے ازین قبیل
 وقائع معلوم مے شود۔ لکن بیان ہمہ درین مختصر گنجائش ندارد۔
 بنابر ہمین اصول مساوات فاروق عظمیٰ از برائے
 ہیچکس ہیچگونہ امتیاز نہ روانداشت۔ و چون عمر و ابن عباس
 در جامع مصر متبر بنا کروا و فرمان نوشت کہ آیار و اداری
 کہ دیگر مسلمانان فرو تر نشسته باشند۔ و خودت ہا لاتر
 بنشین۔ و فرامین اسمی عمال و حکام ہدام قدغن میفرمود
 کہ ہیچگونہ امتیاز و نمود را اختیار نکنند۔

اصول مساوات

وقتے بابی ابن کعب نزع پیش شد و بہ محکمہ قضا رفتند۔
 زید ابن ثابت قاضی بود و بہ تعظیم خلیفہ برخاست۔ فاروق
 اعظم رضی فرمود کہ این نخستین نظام است کہ درین مختاصہ
 نمودی۔ و بافریق ثانی برابر شدست۔ بر ہمین اصول طرز
 معاشرت سادہ و بے تصنع میداشت۔ در سفر و حضر خلوت
 و جلوت مسکن و بازار یک رنگ بود۔ و امتیازے نداشت کہ
 کس میگفت این خلیفہ وقت است۔

سفرائے قیصر و کسرای و مسیحی بنوی صلعم می آمدند و می
 پرسیدند کہ شہنشاہ اسلام کجاست حالانکہ شہنشاہ ہمایون
 در کنج مسیحی نشسته و در لباس مبارک رقعہاد و ختہ بود و عمال
 اسلام در خطوط خود بہ ہمان الفاظ مساوات خطاب می نمودند
 کہ خود فاروق اعظم انہارا خطاب میفرمود۔

ازین اصول انصاف اگرچہ بعض اشخاص صاحب ادعا
 مثل جبلہ غسانی و غیرہ مکرر می شدند۔ و لے داب صلی
 عرب ہمین بود۔ ازین جہت بر کافہ انام اثر خوبی بخشید۔
 و در ظرف اندکے تمام عرب گرویدہ انصاف فاروقی شد۔
 و در خواص ہم اشخاصیکہ حق شناس بودند بہ تدیج معترف
 شدند۔ و خود پرستان و متکبران نیز در برابر میلان عالمہ حرارت
 خود را نمی داشتند۔

پابندی با اصول مساوات فائده دیگری بخشید. قبا اهل
عرب که همیشه با هم تفاخر و مباهات داشتند و با یکدیگر
بر سر پیکار بوده بازار قتال را گرم میداشتند و تمام عرب
را میدان کارزار ساخته بودند همه خیالات باطله رقابت و
مفاخرت را ترک دادند.

درین مقام خیلی ضرورت است که گوئیم با اصول مساوات
چگونه فاروق عظمی لقب پر فخر امیر المؤمنین بر اے خود ارجح
نمود؟ حقیقت این است که در آن عهد این لقب را موجب
فخر و مباهات نمی پنداشتند بلکه فقط یک گونه نشان عهد
و خدمت بود. سرکردگان فوج را بالعموم به لفظ امیر خطاب
می نمودند و کفار عرب جناب رسول الله صلعم را امیر مکه
میگفتند و سعد و قاص را مردم عراق به لقب امیر المؤمنین
خطاب میکردند.

فاروق عظمی را ابد این خیال در دل خطور نه کرده بود.
و آغازش چنین بود که نوبت به پید این ربیع و عدی ابن حاتم
در مدینه آمدند و خواستند بحضور خلیفه شرفیاب شوند و از
سبب کثرت در کوفه لفظ امیر المؤمنین بر زبان آنها شسته بود.
چون باستانه خلافت رسیدند گفتند که امیر المؤمنین از

له مقدمه ابن خلدون فصل في اللقب بامير المؤمنين - ۱۲ من

لقب امیر المؤمنین
از چه سبب
اختیار فرمود.

احوال ما اطلاع و ہبید۔ عمرو ابن العاص اطلاع داد۔ و ہمیں خطاب را استعمال نمود۔ فاروق عظم فرمود کہ این چه خطاب است کہ استعمال کردی۔ عمرو ابن عاص کیفیت باجرا بیان نمود۔ پس فاروق عظم این لقب را پسند فرمود و ہمان روز لقب مذکور شہرت عام گرفت۔
 شاید درین موقع کوتاہ نظران این خیال کنند کہ اگر فاروق عظم بیچگونہ ہوائے جاہ و عزت نہ داشت۔ چرا خلافت را قبول کرد۔ و ازین منصب چه منظور خاطرش بود؟۔ در صورتی کہ اقتضائے بے غرضی و کم نفسی آن بود کہ باین خوان نعمت ابدائے نشست۔ و لے این خیال محض عامیانہ است۔ شک نیست کہ فاروق عظم از منصب خلافت دست بردار نہ شد۔ فاروق عظم یقین میدانت کہ جز خودش دیگرے یارائے تحمل این بار گران ندارد۔ و لے در آن ہنگام نازک مقتضائے استبازی ہمین بود کہ از ہر احتمال نیندیشد و بار خلافت بر خودش خود بگردد۔ و اگر پہلو تہی میسکرد و ز قیامت بحضور رب الارباب چہ جواب میداد؟۔ جناب ممدوح روز اول خطبہ فرمود :-

لہ صحیح بخاری کتاب آداب المفرد و ملحوظ عن مطبع آراء صفحہ ۱۸۴ - ۱۲۱

<p>اگر امیدم نمی بود که من از برائے شما مردم از همه بیشتر کار آمد و قوی و از برائے مهمات امور زیاد تر قوی باز و هستم من این منصب خلافت را ابد قبول نمیگردم -</p>	<p>لَوْ لَا رَجَائِي أَنَّ أَكُونُ خَيْرَكُمْ لَكُمْ وَأَقْوَامَكُمْ عَلَيْكُمْ وَأَشَدُّكُمْ أَضْلًا عَابِمًا يَنْوِبُ مِنْ مُهِمِّ أَمْرِكُمْ مَا تَوَلَّيْتُ ذَلِكَ مِنْكُمْ -</p>
--	---

الفاظ خطبه فاروق عظمی که امام محمد در موطائے خود
روایت کرده زیاد تر صریح و واضح است -

<p>اگر من پنداشتم که شخصی برائے این منصب خلافت از من زیاد تر قوت دارد - از برائے من نسبت باینکه منصب خلافت را قبول میگردم این سهل تر بود که سرم از تن جدا شود -</p>	<p>لَوْ عَلِمْتُ أَنَّ أَحَدًا أَقْوَامِي عَلَى هَذَا الْأَمْرِ مِنِّي لَكَانَ أَنْ أُقَدِّمَ فَيَضْرِبَ عُنُقِي أَهْوَنَ عَلَيَّ -</p>
---	---

باینست الفاظ فوق بغور مطالعه شود تا معلوم گردد که در
بیان واقع فاروق عظمی یک سربواز اصل حقیقت تجاوز
نفرموده - جناب ممدوح با اصول سیاست بخوبی میدانست
و درین وصف لاریب از جمیع صحابه علانیه ممتاز بود - ممالک
که در دائرہ خلافت در آورد و بر سه قسم بود عرب - ایران -
شام و مصر - فاروق عظمی از برائے سر رشته هر ملک

بست

تدبیر جداگانہ اندیشید کہ مقتضائے آن ملک بود۔ مثلاً در ملک
عراق و ایران مدت مدید سے سلسلہ مرزبان و وہقان جاری
ماند۔ و بعد از فتح اسلام نیز قوہ و اقتدارشان قائم بود۔ بنابران
برائے شان و وظائف سیاسی مقرر فرمود۔ و ہمہ را بکلی رام
و منقاد ساخت۔ چنانچہ برائے روسائے عراق مانند ابن النخیر
جان۔ بسطام ابن نرسی۔ رفیل۔ خالد۔ جمیل۔ و وظائف
معقول مقرر فرمود۔ در شام و مصر دست اہالی را از تصرف
در ملک شان کوتاہ کرد و بنابران اندیشہ از ایشان نبود۔
و نیز اہالی بجائے حکومت جابرانہ روم یک حکومت عادل
و منصف را از دل خواہش داشتند۔ فاروق اعظم
بمدارات و مراعات بسیارے بایشان مرغی داشت
چنانچہ خود اعتراف نمودند و بارہا گفتند کہ سلطنت اسلام را
بیشتر از حکومت روم دوست داریم۔ اگرچہ شیوہ حضرت
فاروق رض نسبت بہ ہمہ رعایا فیاضی بود چنانکہ در بخت اہل ذمہ
نذکور شد۔ لیکن از تفحص تمام معلوم ہے کہ بر رعایائے
شام و مصر نظر خاصی داشت۔ مقوقس با شندہ مصر
و از طرف دولت روم در آنجا نائب الحکومہ بود و از آغاز
کار با او نقد مراعات مرغی داشت کہ او را مفت غلام خود
ساخت و از بخت کل رعایائے مصر از دل حلقہ بگوشش

اسلام شدند۔ فاروق عظیم برین نیز اکتفا فرمود۔ بلکہ در جمیع مقامات جنگی یا قبائل عرب را آباد کرد یا قشتون ہائے جنگی قائم کرد۔ ازین سبب اثر حکومت و سیاست او بحد ہامیل میرسید۔ و کسے جرأت بغاوت نہ داشت۔ کوفہ و بصرہ کہ مرکز قوہ عرب گردید محض برائے ہمین غرض آباد شد۔ در شام و مصر در ہمہ بندر ہائے سواحل از برائے ہمین ضرورت قشتون ہائے فوجی قائم فرمود۔

در خود عرب نیز بسیار تدابیر مختلفہ سیاسی بکار آورد۔ یہود و نصاریے را از جزیرہ عرب بکلی اخراج نمود۔ و سرکردگان عظام ملکی را ہر وقتہ از جائے بجائے تبدیل میفرمود۔ و جز عمر و ابن عاص ہیچ حاکم یا نائب الحکومت نہ بودہ کہ در صوبجات مختلفہ تبدیل نشدہ باشد۔ در منصبداران ملکی ہر کرا صاحب او غامید و معزول میفرمود۔ و صاحبان اثر و اقتدار را بدار الخلافہ پیش خود نگہ میداشت۔ چنانچہ نوبتے اجازه شرکت بہاد و خواہستند۔ بجواب فرمود کہ شما ازین سعادت بہرہ وافی یافتہ اید و بعد گفت: لا تخرجوا فتسللوا یمینا و شمالا۔ نوبتے عبدالرحمن ابن عوف پرسید کہ چرا ما مردم را از بیرون رفتن منع میفرمایید؟ فرمود کہ در جواب این سوال

سکوت از تکلم بهتر است - از قبیلہ خود کسی را بمنصب ملکی مقرر نفرمود - محض نعمان بن عدی را نوبتے حاکم ضلع مقرر فرمود - و دلیل معقولے یافتہ معزول نمود - بنو ہاشم را بر مناصب ملکی مامور نفرمود و درین امر ہم ہمین مصلحت ملحوظ خاطر بودہ - در آن عصر در کل عرب سہ نفر خیلے مدبر و صاحب ادعا بودند - امیر معاویہ و عمرو ابن عاص و مغیرہ ابن شعبہ - و چون در ادارہ مہمات ملکی در دیار عرب نظیرنداشتند ہر کدام را بمنصبہائے بزرگ ملکی ممتاز فرمود و لے از حرکات و سکنات ایشان ہمیشہ با خبر بودہ و نگذاشتہ کہ از قبضہ بر آیند - بعد از وفات فاروق عظم شخصے نبود کہ از آنہا جلو گیری مے توانست - چنانچہ ہنگامہ ہائے کہ در عہد خلافت خلیفہ سوم و چہارم بر پاشد از تحریکات ہمین اشخاص بودہ -

سیاست و مصلحت اندیشی لازمہ حکومت و سلطنت

است - و درین خصوص حضرت فاروق عظم را فضیلت است کہ دیگر شامان عالم ندارند - چہ تدابیرے کہ از برائے مصلحت حکومت اختیار کردہ اند - میتوان بعبارت دیگر آن تدابیر را خدع - مکر - فریب - ظاہر واری - نفاق مے توان گفت و این امر مخصوص بہ سلاطین نبودہ - بلکہ در سلسلے

ما بان بلكه مصلحان عظیم الشان ہم ہیچکس ازین شبابہ خالی نیست۔
وے کارنامہ ہائے فاروق عظیم است کہ از فریب حکمت علی
بکلی پاک بودہ۔ ہر کارے کہ میکرد علی رؤس الاشهاد میکرد۔
و مردم را صریح از مصلحت آن کار مطلع میفرمود۔ خالد ابن
ولید را کہ عزل کرد و در تمام قلمرو فرمانے بعبارست ذیل
فرستاد :-

انی لہ اعزل خالد عن	من خالد را از ناخوشنودی یا بحریم
سُخْطَةٍ وَلَا خِيَانَةٍ وَلَا لَكُنْ	خیانت معزول نکرده ام۔ بلكه مردم
النَّاسِ فَتَنُّوْا بِهِ فَخَفْتُ أَنْ	بسوئے او امل مے شدند۔ بنا بران
يُؤَكَّلُوا إِلَيْهِ۔	اندیشہ کردم کہ بیا دلمزم ایکار را بکلی براونهند۔

و در معزولی مشن نیز ہمچہ اظهار کرد و فرمود :- لَمْ أَعْزِلْهُمْ
عَنْ دِيْبَةٍ وَلَكِنْ النَّاسِ عَظُمُوْهُمْ فَخَشِيتُ أَنْ يُؤَكَّلُوا إِلَيْهِ
بنو ہاشم را کہ بر خدمات ملکی با امور نفرو و وجہ آنرا لفظ
صیرج بہ عبداللہ ابن عباس ظاہر فرمود۔ و در آیتہ از آن بہ تفصیل
بحث میرائیم انشاء اللہ تعالیٰ۔

عظیم ترین کارنامہ ہائے حسن سیاست فاروق عظیم
و اہم ترین اسباب کامیابی او در امور خلافت این بود کہ
ناشد صناعت پیشہ ماہر در ماشین اداره حکومت

پرزہ ہائے موزون و مناسب را خیلے بجا استعمال کرو۔
 مسلم است کہ در جوہر شناسی پایہ بلندی داشت۔ و بنابر ان
 از حالات و اوصاف خاص اشخاص قابل اطلاع کامل حاصل
 کرد و نظریہ قابلیت ہر یک را بر عہدہ مناسب ممت از فرمود۔
 در فن سیاست و ادارہ و رکل جزیرہ عرب چہار کس ممت از
 بودند۔ یعنی امیر معاویہ عمرو ابن عاص۔ مغیرہ ابن شعبہ۔ زیاد
 ابن سمیئہ۔ و ہر چہار را بخداست عظیم ملکی مامور فرمود۔
 و حقیقتہً جز این اشخاص کس نمی توانست شام و مصر و کوفہ
 را در حوزہ تصرف بدارد۔ از برائے مہمات جنگی عیاض ابن غنم
 سعد و قاص۔ خالد۔ نعمان ابن مقرن را منتخب فرمود۔ عمرو
 ابن مہدی یکرب۔ طلحہ ابن خالد اگرچہ در فن پہلوانی و سپاہی
 گری نظیر نداشتند۔ و چون قابلیت سپہ سالاری نداشتند
 فرمان کرد کہ ابدًا بمنصب سرعسکری مقرر نشوند۔ زید ابن ثابت
 و عبداللہ ابن ارقم در انشاء و تحریر بے نظیر بودند۔ و ہر یک را
 منشی معین فرمود۔ قاضی شریح۔ کعب ابن سور۔ سلمان
 ابن ربیعہ۔ عبداللہ ابن مسعود در فصل قضایا ممتاز بودند و ہر یک
 را بخداست قضا مامور فرمود۔ غرض ہر شخصے را بہر کارے کہ
 مامور فرمود گویا او از برائے ہمان کار آفریدہ شدہ بود۔
 (ع) کار ہر مرد و مرد ہر کارے۔ یعنی از مہور خین نامور

اروپا که آئین عیسوی دارد اعتراف میکند که عمر (فاروق اعظم) در انتخاب سرعسکران و حکام صوبجات و اضلاع هیچ رو در غایت نکرده - و جز منیره و عمارتقرر هر کدام مناسب و موزون بوده -
 اہم ترین اسبابی کہ حکومت فاروق اعظم بجللیہ قبول عامہ آراست و عرب احکام شدید اور ابجان پذیرفتند -
 عدل و انصاف فاروقی بوده کہ ہمیشہ از طرف داری و رو رعایت پاک بوده و در عدلت رانی بین دوست و دشمن فرقے نمی کرد - و چون در پاداش جرائم عظمت و شان مجرمان را ابد الحافظہ نمیکرد - ممکن بود سبب بخشش اشخاص صاحب نفوذ گردد - و لے مردم دیدند کہ با آل و اولاد و قوم خود نیز ہمان طریق انصاف را مری دارد - پس دلیلے برائے بخشش ایشان باقی نماند - ابو شحمہ فرزند خود فاروق اعظم بحرم مے نوشی گرفتار شد و بدست خود خلیفہ ۸۰ درہ خورد - و در زیر درہ مرد - و قدامہ ابن مطعون را نیز کہ برادرز و جہ او و از جملہ صحابہ عالی مرتبت بودہ - بحرم بادہ خواری علانیہ ۸۰ درہ زد -

اہم اصول سیاست او عبارت از اطلاع بودہ بر اصول و

لحد رقصہ ابو شحمہ اعطان بسیار رنگ آمیزی باز کار بردہ اند - لکن شک نیست کہ فاروق

اعظم آنرا سزائے شرعی داد و او جان بحق سپرد - (معارف ابن قتیبہ - ذکر اولاد عمر رض) - ۱۲

وقوف فاروق اعظم
 بر انتظامات
 و حالات
 سلطنت ہائے
 قدیم

قواعد سلطنت مائے قدیم و پادشاہان پیشین و بر طبق خُذ
 ماصفی و دَع ماکد - عمل مے کردہ - چنانچہ در ادارہ خراج
 و عشور و دفتر و رسد و اوراق حساب بر قواعد قدیمہ ایران و
 شام عمل نمود - و لے نقص آزا اصلاح کرد - چون خواست
 جمع بست عراق شود بنام خلیفہ و عثمان ابن حنیف فرمان
 فرستاد و متضمن بر اینکہ دو نفر از جملہ زمینداران بزرگ عراق
 را بدر بار خلافت روانہ کنند و ایشان با ترجمان بدر بار خلافت
 حاضر آئند - فاروق عظمیٰ استفسار فرمود کہ در عہد سلاطین
 عجم تشخیص مالیہ چگونه بودہ - جز یہ اگرچہ تعلق بمذہب داشت -
 و تشخیص آن اصول و شیر و ان را کار بند شد - علامہ ابو جعفر
 محمد ابن جریر طبری در ذیل عنوان ادارہ نوشتیروانی کہ تعلق بہ
 جز یہ دارد مے آورد :-

وہی الوضائع التي اقتدى	یعنی ابن ہمان قاعدہ است کہ
بہا عمر بن الخطاب	حضرت عمر ابن الخطاب بعد از فتح
حين افتتح بلاد الفرس -	بلا و فارس اقتدا با آن کرد -

علامہ ابن مسکویہ عبارت صریح تر این مضمون را نقل میکند
 ابن علامہ حکیم فلسفی و ہم عصر و ہم پایہ شیخ ابو علی سینا بود -
 کتاب مے موسوم بہ تجارب اللہم در علم تاریخ نوشتہ و در

لہ کتاب الخراج صفحہ ۲۱ - لہ تاریخ طبری صفحہ ۲۶۲ - ۱۲ منہ

کتاب مذکور در ذیل ذکرِ ادارهٔ ملکی فاروق اعظم میں آورده۔
 وکان عمریکثر الخلوۃ
 بقوم من الفرس یقرءون
 علیہ سیاسیات الملوک
 ولہ سیماملوک العجم الفضلاء
 وسمیما افوشیروان فانه کان
 مُعجِبًا بہما کثیرا لاقتداء بہما۔
 یعنی فاروق اعظم چند نفر از
 مردم فارس را در محبت خود میداشت
 و ایشان بحضور او آئین حکومتشان
 عظام و بالخصوص شاهان عجم و اکثر از
 نویشان میخواندند زیرا کہ آئین نوشیروانی
 حضرت عمر بن خطاب پسند میکرد و اکثر اقتدا
 آن میکرد۔

بیان علامہ موصوف ازین واقعہ ہم تصدیق مے شود کہ
 عموم مورخین اسلام با اتفاق بیان نموده اند کہ چون رئیس فارس
 ہرمزان مشرف باسلام شد۔ فاروق اعظم اور اور
 زمرہ اہل دربار داخل فرمود۔ و در ادارهٔ ملکی اکثر باو مے
 مشورہ مے نمود۔

فاروق اعظم جہد بلیغ داشت کہ بر تمام واقعات
 مملکت اطلاع داشته باشد و از برائے حصول این مدعا
 در ہر صیغہ از ادارهٔ ملکی واقعہ نگاران را مقرر فرمود و بہ حسن
 این تدبیر از جمیع واقعات جزئی ممالک مفتوحہ ہر وقتہ واری
 میکرد۔ چنانچہ امام طبری در کتاب خود آورده :-

تقریر نویسن
 از برائے
 وقتہ بر
 معاملات
 ملکی

لحہ این کتاب در کتب خانہ مسجد ایا صوفیہ قسطنطنیہ موجود است ۱۲ صفحہ

وَكَانَ عُمَرُ رَضًا لَا يَخْفَى
عَلَيْهِ شَيْءٌ فَنِيَّ عَمَلَهُ كَتَبَتْ
إِلَيْهِ مِنَ الْعِرَاقِ بِخُرُوجِ
مَنْ خَدَجَ وَمِنْ الشَّامِ
بِحَايِزَةٍ مَنْ أُجِيزَ فِيهَا -

نتیجہ واقعہ پر عمر فاروق رضامندی سے ہوا
کسانیکہ در عراق خروج نمودند و شخاصه
را کہ در شام العام داده شدند
احوال است تحسیری همه به
حضرت عمر رضامند رسید -

در یک معرکہ عراق سر عسکر اسلام عمرو معدیکرب را دو چند
حصہ از مال غنیمت نداد - عمرو معدیکرب سببش پر سید
سر عسکر گفت اپیت مخلوط النسل است - معدیکرب از عمرو
پہلوانی خود گفت بلہ مخلوط النسل است - آیا اسپ مخلوط النسل
را شناختہ میتوانی - ؟ و فاروق غطرضم فوراً از این واقعہ
اطلاع یافت و عمرو معدیکرب را تنبیہ فرمود و او تازندہ بود -
جرات بہ گستاخی نہ کرد - نعمان ابن عدی حاکم میسان و قتیکہ
از نشہ دولت و نعمت مست شد نامہ بنام زوجہ خود نوشت
و در آن شعر ذیل مندرج بود -

لعل امیر المؤمنین ^ع کسوة
تُنادِ مُنَا بِالْجَوْسِقِ الْمُتَهَمِّمِ

غالباً اگر امیر المؤمنین بر این حال اطلاع یابد کہ در
حرم سرا خود صحبت زنانه داریم موجب طالی
خاطر او خواہد شد -

فاروق غطرضم فوراً بر این حال اطلاع یافت و او را معزول نمود

لہ جہزی صفحہ ۲۵۲۶ - ۱۲ لہ اسد الغابہ ذکر نعمان ابن عدی ۱۲ صنفہ

بیت المال فرمود - و حضرت ام کلثوم را چیرے بطور عوض داد -
 بارے خود فاروق عظیم رنجور شد و مردم شہد برائے
 او تجویز نمودند - شہد و بیت المال موجود بود مگر بے اجازت
 گرفته نتوانست - خود بنفس نفیس در مسجد نبوی صلعم رونق افروز
 شد و مردم را خطاب کرد و فرمود - اگر از طرف شما اجازه باشد
 قدر سے شہد از بیت المال بگیرم ؟ و درین اجازه فقط میخواست
 اظهار کند کہ خلیفہ وقت و بیت المال چه قدر اختیار دارد -
 فاروق عظیم پیش از خلافت اوقات بہ تجارت بسربرد -
 و وجہ معاش ازین مہر پیدا می نمود - و چون در مہمات امور
 مملکت مشغول شد - قیام بشغل تجارت از امکان خارج
 بود - پس صحابہ را بحضور خواست - و مصارف خود را بیان نمود
 و گفت از بیت المال چه قدر وجہ از برائے مصارف خود گرفته
 می توانم ؟ - حاضرین دربار درین باب آراء مختلفہ دادند -
 و حضرت علی رض بحالت سکوت بود - فاروق عظیم بجانب
 جناب امیر المتقات نمود و او گفت کہ خوراک و لباس درجہ
 معمولی پس است - چنانچہ از برائے عائدہ فاروق عظیم
 از وجہ بیت المال مصارف خوراک و پوشاک
 مقرر شد -

وقتیکہ در جمع وظیفہ خواران فوجی از برائے اصحاب بدلتخواہ
مقرر شد تختخواہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ سائر اہل بدر
پنچہزار درہم سالانہ مقرر شد۔ مقام غورست کہ عائد ملک
ہر کرور ہا سالانہ میرسید۔ و حصہ فاروق اعظم از آن
پنچہزار درہم بود۔

در ذیل حالات معاشرت فاروق اعظم برناظرین
اشکارا خواهد شد کہ اکثر لباس فاروق اعظم کہتہ و دریدہ
مے بود و بر سر خاک خواب مے نمود و تا ماہ تابستانہ اش
نان از آرد گندم مے بچتند۔ و علت این نبود کہ طرز
معاشرت او بطریق رہبانی بود بلکہ حقیقت این است کہ
در عائد ملک بیش ازین نصیب نہ داشت۔ اگر گاہے اتفاقاً
کدام رستم کثیر بدست مے آمد بید ریغ صرف مے نمود۔
چنانچہ حضرت ام کلثوم را کہ بجالہ نکاح خود آورد۔ نظر بر
شدت خاندانی و تعلق او کہ با دودمان نبوت داشت
مہر شش چیل ہزار درہم مقرر فرمود و فے الفور ادا کرد۔
حضرت فاروق اعظم کہ از راہ دوراندیشی ارکان
بنو ہاشم را بر عہدہ ہائے ملکی ممتاز فرمود۔ یک علتش
این بود کہ بنو ہاشم استحقاق خود را در مال خمس از حقوق
شرعی مے پسنداشتند و از بخت اگر دولت مند مے بودند۔

بایست از خمس سہم خود را می گرفتند۔ بنابر آن با آنکہ خود صاحب
دولت و مال باشند۔ در خمس قسمت خود خواہند گرفت
حالانکہ رائے مبارک فاروق اعظم این بود کہ بایست
خمس قرار رائے امام وقت بمصرف رسد۔ و درین باب در
صفحات آیتہ مفصل بحث مے نمایم۔ فاروق اعظم
در بارہ بنی ہاشم این رائے خود را ظاہر ہم کردہ بود۔ چون
عالم حمص وفات یافت خواست کہ عہد اللہ ابن عباس را
بجائے او مقرر کند و لے خاطر مبارک جناب فاروق اعظم
مطمئن نبود و او را بحضور خواستہ فرمود۔ فی نفسی منك ثقی
یعنی در دل من از طرف شما اندیشہ است۔ عہد اللہ عرض
کرد کہ از چہ سبب۔ فرمود۔ ”انی خشیت علیک ان تاتی
علی انفعی الذی هو ایت“۔ یعنی اندیشہ دارم کہ تو بر داخل
ملکی تصرف کنی۔

این خیال فاروق اعظم از سوزن ظن نبود۔ بلکہ وقوعی بود
و چون حضرت علی رضی در عہد خلافت خود حضرت عہد اللہ
را عامل مقرر فرمود۔ عہد اللہ مبلغ کثیرے از بیت المال بحضرت
خود آورد۔ و چون حضرت علی رضی باز خواست فرمود بجواب
نوشت کہ ہنوز حق خود را بوجہ اکمل و اتم نگرفتہ ام۔ مخفی نہاند

که کفایت شعاری و اقتصاد حضرت فاروقی عظمی در باب
 بیت المال یکی از اسباب اہم کامیابی خلافت فاروقی
 بودہ۔ در اواخر عہد خلافت حضرت عثمان رضی اللہ عنہ شورشہائے
 بسیار بوقوع آمد و جمہور پیشش ہمین بود کہ جناب ممدوح
 در باب بیت المال طرزہ فیاضانہ بکار بردہ۔ و عزیزان و
 اقارب خود را بنا بر ذوی القربی بودن مبالغہ کثیر عطا فرمود۔
 خیلے طرہ از کارنامہ ہائے فاروقی این است کہ با آنکہ کار ہائے
 بے انتہا در پیش بود۔ و تاحہ ہا ہلکہ ہزار ہا میل افواج اسلام
 ہر جا منتشر بودند۔ باز ہم حرکات فوج بروفق اشارات
 او موقوف و منحصر بودہ۔ و علاوہ اکثر توجہ بر شعبہ ہائے مختلفہ
 حکومت داشتہ چنانچہ قبل ازین مذکور شد۔ ترتیب و
 اقتائے فقہ کہ کار کے اہم و بالاسنتقال بود شعبہ
 جداگانہ بودہ و اشغال ذاتی او علیحدہ بودہ۔ با این کم فرصتی
 ہر کار بوقت مناسب انجام مے یافت۔ و در ہیچ کار شاہد
 از قہور روئیداد۔ مثلاً چون معرکہ نہاوند پیش آمد و کل
 افواج ایران دفعۃً در استیصال اسلام کمر ہمت چست
 بستند۔ و درین فرصت نازک از سعد وقاص نائب الحکومہ
 کوفہ شکست بدر بار خلافت میرسد۔ و فاروقی عظمی
 میفرماید۔ اگرچہ موقع خیلے نازک است و لے ابد از بازخواست

جمع کار با عین
 بروقت انجام
 مے پذیرفت

و تحقیق معامله سعد مانع نمی شود - چنانچه سر رشته افواج شد
 و از کوفه حرکت کردند - و به کاوش بسیار از معامله سعد
 تفتیش و تحقیق فرمود - و قتیکه ایالی جزیره باقیصر روم سازش
 نمودند - و خواستند بشام حمله کنند - افواج را بسرعت تمام
 از جمیع اضلاع کسبل فرمود و کل منافذ را مسدود نمود و نگذاشت
 ایالی جزیره باقیصر پیوست شوند -

زیاد ابن حدیر که در عراق تحصیل عشر مأمور بود اسپیک
 نصرانی را بست هزار قیمت کرد و محصول خواست - نصرانی گفت
 که اسپ را خود شما بگیری و مرا ۱۹ هزار بدیید - و چون ثوبت
 دیگر نصرانی از حد و عراق گزشت عامل باز مطالبه از محصول
 نمود - و او بمکه معظمه آمده شکایت بحضور فاروق اعظم رض
 آورد - فاروق اعظم رض فرمود که مطمئن و خاطر جمع باش
 نصرانی بحضور زیاد پس آمد و خواست یک هزار دیگر از خود بدد
 و اسپ را پس بگیرد - و لے قبل از آن فرمان فاروق اعظم رض
 رسیده بود مشعر بر اینکه در یک سال بیچ مال زیاده از یک بار
 محصول ندارد - نصرانی دیگر بے را نیز پیچ و آفته پیش آمد -
 و عین در وقتیکه فاروق اعظم رض در حرم محترم خطبه می خواند
 بحضور حاضر آمد و در همان حال شکایت پیش کرد - فاروق
 اعظم رض فرمود که دوبار محصول جبراً گرفته نمی شود - نصرانی چند روز

مکه قیام داشت - روزی بحضور مبارک حاضر آمده عرض
کرد که من همان نصرانی هستم که در باب محصول پدر بار
خلافت شکوه کرده ام - فاروق عظیم رضی بوجواب فرمود که
من همان خفیی (مسلمان) هستم که کار ترا انجام دادم -
و چون نصرانی معلوم گرد و فاروق عظیم رضی همان روز اول
شکایت فرمائے بنام زیاد اصدار فرموده بود -

فاروق عظیم رضی اہتمام تمام فرمود کہ در محاکم محروسہ
ہیکس بر بلائے فقر و فاقہ مبتلا نگردد و حکم عام بود کہ در کل
قلمرو اشخاص ناقص الخلق و ضعیف از کار رفتہ و مغلوب
تنخواہ و وظائف از بیت المال بخورند - از یک ہا نفوس ناپا
ور فوج اسلام و خلل بوند و جیرہ شان عین بخانہ ہائی شان میر
در آغاز این سر رشته فرمان کرد کہ یک جریب آرد و رانان
پختہ کنند و بعد امتحاناً ۳۰ نفر را بحضور خواست و از ہمان نان
داد و شبانگہ نیز یک جریب آرد و رانان پختند و سی
نفر را بخوردن بنشانند و معلوم شد و جریب آرد برائے
خوراک سی نفر و وقتہ در یک روز کفایت میکند پس فرمان
داد کہ برائے نفری سپاہ ماہ دو جریب آرد و غلہ گی مقرر شود
و از بہر اعلان عام بر منبر آمد و پیمانہ را بدست مبارک خود

رفاہ عام

لے ابن ہر دور و ایات در کتاب الخراج صفحہ ۷۸ و ۷۹ مندرج است ۱۲ منہ

گرفت و فرمود: که من از پاسبانان شما مردم اینقدر غوراکم مقدر
نموده ام - و شخصی که از این مقدار کمتر کند خدا بقتل او را
بروز محشر می شناسد و در روایت دیگر است که همان
بدست خود گرفته الفاظ ذیل فرمود:-

انی قد فرضت لكل نفس	یعنی برای هر مسلمان فی ماه
مسلمة فی شهر مدتی حنطه	رویدار کنم و در قسطی که مقدر
وقسطی خیل -	کرده ام -

وظایف غریبا
و مساکین

بجز و استماع این کلمه بیک از حاضرین گفت که آیا بر اساس
غلام نیز همین مقدار است - فرمود: بلی - بر اساس غلام هم
از پاسبانان غریبا و مساکین بدوین شخصیت مندرج است امر فرمود که
وظایف از بیت المال مقرر شود - و چنانکه قبل ازین مذکور شد
سر کرده بیت المال را قرآن داد که در آیه کریمه اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ
لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ از لغت فقراء اهل اسلام و از مساکین
اهل کتاب مراد است -

در اکثر بلاد هماغانه با تقسیم فرمود و مسافران و نوادران را
از بیت المال طعام میداد - چنانچه هماغانه کوفه را در ذیل
عنوان آبادی کوفه ذکر نمودیم - در هماغانه مدینه منوره اکثر
له تفصیل این واقعه در فتوح البلدان صفحه ۴۶ مذکور است و در جمیع کتب
تواریخ به اختلاف جزئی مندرج است ۱۲۰

خود بنفس نفیس میرفت و اهتمام طعام را بدست خود میفرمود.
 و باب اطفال فقط یعنی بچه پائے گننام که مادران شان
 آنها را در شوابع و غیره جایگاه انداختند. در ۱۸۰۰ نظام
 فرمود که هر جای اینطور طفل لا وارث بیایند. سر رشته شیر
 و دیگر مصارف او از وچه بیت المال مقرر شود و از پائے
 اینگونه مصارف اول یکصد درهم سالانه مقرر می شد و بعد
 سال بسال افزون می نمودند.

پرویشش تنها به اینطور سر رشته فرمود که اگر صاحب
 املاک می بودند املاک شان را بچله یا تمام حفاظت میفرمود
 و اکثر بذریعه تجارت آنرا ترقی میداد. باریه حکم ابن ابی لیس
 را فرمود که مال تنیای که در قصر شش من است بسبب زکوة
 یومانیوناً کم شده میرود. باید که تجارت مشغول سازی
 و منفعت آنرا بدی چنانچه مبلغ ده هزاره درهم با و سپرده
 و بواسطه تجارت ترقی نموده تا به یک لک رسید.

نظام قحط

در ۱۸۰۰ در عرب خشک ساله آمد و او منتها در چهار
 قحط چاره فرمود. اول کل غله را که در بیت المال ذخیره بود
 صرف نمود. و بعد سرکردگان و حکام جمیع صوبجات را فرمان
 داد که از هر جا غله روان کنند چنانچه حضرت ابوعبیده چهار هزار

شتر غله بدار السلطنه فرستاد - و عمر و ابن عاص از راه بحر
 قلزم بست جهاز غله فرستاد و در هر جهاز سه هزار ارdeb
 غله بار بود - فاروق اعظم برائے معائنہ جهاز غله
 خود بہ نفس نفیس تا بہ بندر گاہ چار رفت و این بندر از مدینہ منورہ
 بمسافت ست منزل واقع است - در بندر مذکور دو خانہ نہایت
 وسیع بنا کرد و زید این ثابت را فرمود کہ فحط زدگان اہرستہ
 ترتیب دہد و بر طبق آن فرمان کتابے یقید نام و مقدار غله
 مرتب شد و ہر شخص را تکس دادند و بقرار ہمان تکس تا غلہ روز
 تقسیم مے شد - بر تکس مہر مبارک فاروق اعظم امضا
 بود - بر علاوہ روز بست راس شتر خود ذبح کردہ بر فحط زدگان
 طعام تقسیم میفرمود -

درین موقع اظہار این امر خیلہ ضرور است کہ گوئیم - اگرچہ
 فاروق اعظم باہتمام تمام توجہ نمود و بہ غور ملک متہما
 در جہ پرداخت و لے این توجہ فیاضی بر رسم ایشیا بنودہ
 کہ نتیجہ از ترویج کاپی و مفت خوری مے باشد - در ممالک
 ایشیا بالعموم بہمال ذوق و شوق فیاضی امر اوسلاطین
 ذکر مے شو و لیکن شاید بدل مداحان این خیال پیدا مے شود
 کہ ہر خیلہ از یک طرف مدح و ثنائے سلاطین ایشیا ظاہر میشود

لیکن فاروق اعظم رضی اللہ عنہم ازین نکتہ اہم بے خبر نبود و اکثر صرف
مساعدی سے نمود کہ در اسلام مادہ کاہلی و مفت خوری پیدا
نشود و برائے اشخاص متخواہ و وظائف مقرر فرمود کہ در وقت
از اوقات از آنها توقع خدمات فوجی ممکن بود یا برائے اشخاص
مقرر بود کہ قبل از آن خدمات نمایان انجام دادہ بودند و یا
از سبب ضعف و رنجوری بر کسب معاش قدرت نداشتند
و جز بہ این نوع اشخاص بر اہدے طریق فیاضی را مری پیدا
این الجوزی محدث در سیرۃ العزمین آوردہ کہ یکبار سائل
بہ حضور فاروق اعظم آمد و سوال کرد کہ فاروق اعظم رضی
اللہ عنہ دید کہ دامنش از آرد پستہ آرد را از وزو گرفت و پیش
شتران انداخت و فرمود کہ الحال ہر چہ حاجت داری سوال
بکن علامہ ماوردی در کتاب السلطانیہ آوردہ کہ این منرض
مختص بہ است کہ اشخاصیکہ قابلیت کسب معاش داشتہ
باشند و از کسے صدقہ و خیرات بگیرند آنہا را تا دیب

بکند و در سندی این قول بفعل فاروق عظمیٰ است لال
 نموده و می نویسد :- وَقَدْ فَعَلَ عُمَرُ مِثْلَ ذَلِكَ بِقَوْمٍ مِّنْ
 أَهْلِ الصَّدَقَةِ فِيهِ فَارُوقٌ عَظِيمٌ این امر معمول داشت
 که چون شخصی را بظاہر آسوده حال میدید استفسار میکرد
 کہ این شخص چه پیشہ دارد ؟ - و چون مردم میگفتند نہ خیر
 پیشہ ندارد - میفرمود کہ این شخص در نظر من از رتبہ اعتبار افتاد
 مقولہ فاروق عظمیٰ بود : مَكَسَبُهُ فِيهَا ذَاةٌ خَيْرٌ مِّنْ
 مَسْأَلَةِ النَّاسِ یعنی ہر چند کہ پیشہ ذلیل باشد بہتر است
 از اینکہ از مردم سوال کنند - موقع مفت خوری بیشتر علماء
 و صوفیہ را بدست می آید - و در عصر فاروق عظمیٰ صوفیہ
 بوجود نیامدہ بودند و اسکے علماء را علانیہ مخاطب نمودہ فرمود -
 لَا تَكُونُوا حَيَاةً عَلَى الْمُسْلِمِينَ یعنی ہا رہو در برابر اہل اسلام
 نیست از زندہ -

در واقعات فاروق عظمیٰ طرفہ این است کہ اگرچہ کثراوقات
 او در مہمات امور سلطنت مصروف بودہ - لیکن کار ہائے
 جزئی را ہم بدست خود انجام میداد و با این ہمہ گاہے شکایت
 از بے فرصتی نہ کرد - و در کار ہائے جزئی بعضی بحدے خفیف
 بودہ کہ اختیار ہچہ کار بمقتضائے مصلحت وقت شایان شان

۱۵۱ احکام السلطانیہ مطبوعہ مصر صفحہ ۲۳۵ - سیرۃ النبیین لابن جوزی ۱۲۱ منہ

توجہ بخیزیت
 امور

حکومت نبود۔ لیکن بنیاد ممدوح را از هیچ کار عاری نبوده۔ وظایف
 وظیفه خواران را اکثر بذات خود تقسیم می فرمود۔ قدید و
 غسقان و وقصیه از مدینه بمسافت چند منزل واقع و در آنجا
 قبیله خزاعه آباد بودند۔ درین هر دو قصیه خود به نفس نفس تشریف
 از زانی میفرمود۔ سبب باینه روزینه واران بدست مبارک می
 بود۔ مردم قبیله از صغیر و کبیر از خانه های خود می برآمدند۔ و
 فاروق اعظم روزینه را بدست خود تقسیم میفرمود۔ اکثر اوقات
 اتفاق می افتاد که خود فاروق اعظم در دارالصدقه روق
 افروز می شد و پیش هر شتر ایستاده تعداد و ندان و
 حلیه اش را ثبت می نمود۔

از محبب طبری بحواله ابو حذیفه منقول است که فاروق اعظم
 عادت داشت که بخانه های مجاهدین میرفت و از عیال های
 شان استفسار میفرمود که اگر چیزی از بازار بخوابید بگوئید
 که خریده بیاورم و آنها کثیرا می خریدند و همراه فاروق اعظم
 میفرستادند و خود خلیفه المؤمنین اسباب فرمایشی ایشان
 را از بازار خریده به کنیزان می سپرد۔ هرگاه قاصد از میدان
 جنگ می آمد و از طرف مالی فوج بنام متعلقین و خویش
 و اقارب شان مخطوط می آورد و خود به نفس بخانه های شان

رفته خطوط را تقسیم می نمود و میفرمود که قاصد فلان تا رسیخ
پس میرود شما باید که جواب خطوط را نوشته آماده بدارید -
اکثر اوقات کاغذ و قلم و دوات از خود میثا میفرمود - و اگر
در خانه گد ام مجاهد نویسنده نمی بود خود میرفت و بر آستانه
خانه نشسته بهر مضمون که صاحب خانه میگفت خط می نوشت
بیشتر توجه فاروق اعظم باین امر مبذول بود که رعایا
را با زادی تمام موقع داده شود که شکایت را بحضور عرض
کنند و از برای حصول این مدعا معمول خود کرده بود که بعد هر
نماز در صحن مسجد می نشست و هر کس عرض حال میکرد - و اگر
هیچ عارض نمی بود - بعد از چند دقیقه انتظار برخاسته خانه
میرفت - در شب اکثر دور میفرمود و در اثنای سفر از مترودین
جویای احوال می شد - و از قاصدان می که از ضلالت
متفرق می آمدند هر گونه پرس و جو میفرمود -

عمده ترین طریقه تقیّش از احوال رعایا این بود که هر
سال از کل اضلاع سفارت های آمد و این سفراء امور
ضروری را عرض میکردند و این سفارت را در اصطلاح وقد
میگفتند - وقد از دستور های قدیمه عرب بود - لکن
فاروق اعظم در عهد مبارک خود سلسله وقد را طورے انجام

سائل قوت
حال رعایا

و اد کہ در عصر حاضر و سلطنت ہائے جمہوری و کلائے رعایا بانجام
میرسانند۔ سفارت ہائے کہ در عصر فاروق اعظم از ضلالت
مختلفہ آئندہ و ضروریات ملک خود را بدر بار خلافت عرض کردہ
اند حالات ہمہ در عقد القرید و غیرہ تفصیل مندرج است۔

فاروق اعظم با این ہمہ احتیاط و اہتمام ابداً مطمئن نبود
و اکثر میفرمود کہ اعمال از رعایا پڑواہ نمیکند۔ و ہر شخص بہمن رسیدہ
نہ بتواند و خواست کہ خود بنفس بہ شام۔ جزیرہ۔ کوفہ۔ بصرہ۔ دورہ
کند و بہر جاد و ماہ قیام بفرماید۔ لکن اجل فرصت نداد۔ باز ہم
در سفر آخری شام در ہر ضلع قیام فرمود و عرض رعایا را شنید
و وادری فرمود۔ درین سفر واقعہ عبرت انگیزے پیش آئندہ۔
وقتے کہ بسوسے دار الخلافہ نہضت فرمود و را شنائے راہ یک
چیمہ دید و از سواری فرو و آمد و نزدیک بہ نیمہ رفت۔ و نیمہ پیرہ
زالے را دید۔ از و پرسید کہ از احوال عمر و چیزے خبر داری
زال بجواب گفت۔ آری از شام روان گشتہ۔ و لے خدا
اور اغارت کند۔ تا امروز بہمن یک چیمہ ہم از و ز سیدہ۔
فاروق اعظم فرمود کہ ازین قدر جائے دور و راز چگونہ
احوال تو با و معلوم نشود۔ زال گفت کہ اگر از حال رعایاے خود
خبر ندارو۔ چرا بار خلافت را بردوش گرفته؟ فاروق اعظم از استماع
این حرف متاثر شدہ خیلے رقت نمود و بے اختیار گریست۔

سفر شام و
بہمن گیری رعایا

اکنون درین مقام حکایات و روایاتے متعدد از و نقل
 میکنم۔ تا معلوم گردد کہ فاروق عظیم در آرامی و آسایش
 و خبر گیری رعایا چه قدر سعی فرمود و با افراد جامعه تا کجا
 ہمدردی داشت۔

یکبار قافلہ بمدینہ آمد و بیرون شہر نزول کرد۔ و خلیفہ خود
 بحفاظت و خبر گیری آن برآمد و در قافلہ مے گشت۔ از یک طرف
 آواز گریہ بگوشش رسید۔ بعد از تحقیقات معلوم شد
 کہ یک بچہ شیر خوار در بر مادر گریہ میکند۔ پس بہادر او گفت
 کہ بچہ خود را دلا سا کند و بعد از چند دقیقہ باز فاروق عظیم
 را با لظرف گزرے افتاد۔ و شنید کہ کودک ہنوز گریہ میکند
 خلیفہ بغیظ و غضب فرمود کہ تو مادر بسیار ہرجم ہستی۔ مادر
 بحواب گفت کہ از اصل کیفیت خبر نداری و مرا ناحق آزار
 میدہی۔ اصل واقعہ این است کہ عمر رض فرمان کردہ است
 کہ تا وقتی کہ بچہ از شیر مادر جدا نشود و وظیفہ بر اش مقرر
 نشود۔ از نیچہ سے میکنم کہ کودک را از شیر جدا کنم۔ و
 او گریہ میکند۔ از استماع این کلمہ فاروق عظیم رقت
 نمود و فرمود کہ افسوس لے عمر! چہ قدر اطفال شیر خواہ
 از دست تو ہلاک شدہ باشند۔ ہمان روز فرمان داد
 و منادی کرد کہ بخواہ اولاد از روز تو لگد مقرر شود۔

از اسلم غلام فاروق اعظم روائت است کہ یکبار
 خلیفہ شب از برائے گشت برآمد۔ از دینہ بمسافت ۳ میل
 مقامی است کہ بہ صرار شہرت وارو۔ و در آنجا رسید
 و دید زنی و یک بار کردہ و اطفالش گریہ میکنند۔ نزدیک
 رفت و تحقیقت پرسید۔ زن گفت کہ چند وقت سے میشود کہ
 اطفال من طعام نیافتہ اند و از برائے تسلی ایشان آب خالی
 و رو یک بار کردہ ام۔ فاروق اعظم فوراً برخاست و بشہر آمد
 و از بیت المال آرد و گوشت و روغن و خرا گرفته باسلم فرمود
 کہ بر پشت من بار کن۔ اسلم گفت من خود بہ پشت مے برم۔
 فرمود در است است۔ و لے روز قیامت پارہ را تو خواہی برداشت
 غرض خود ہمہ را برداشت و برد و در پیش آن زن نہاد۔
 زن آرد و راخمیر و یک را بار کرد و خود فاروق اعظم آتش را
 پُخت میکرد۔ طعام پختہ شد۔ اطفال نان شکم سیر خوردند
 و طرب کنان بہازیحہ مشغول شدند۔ و فاروق اعظم
 از مشاہدہ این حال خیمے مسرور شد۔ زن گفت۔
 جزا اللہ خیر الجزاء۔ حق این است کہ تو قابلیست
 مسند خلافت داری نہ عمر رض۔

نویسنہ شب بر حسب معمول گشت میکرد۔ اعرابی را دید
 بیرون از خیمہ نشسته۔ نزدیک او رفت و پرسید کہ کیست و سخن

آغاز نمود۔ ناگہان از درون خیمہ آواز گریہ برآمد۔ فاروق اعظم
 پرسید کیست کہ گریہ میکند۔ ۹۔ اعرابی گفت زوجہ من
 است۔ کہ بدروزہ مبتلا گشتہ۔ فاروق اعظم برخواست
 و بخانہ آمد و ام کلثوم زوجہ خود را ہمراہ گرفتہ و خیمہ اعرابی آورد۔
 و بہ اذن اعرابی ام کلثوم را درون خیمہ فرستاد۔ بعد از چند
 دقیقہ وضع حمل شد و فرزند زینہ پیدا گشت۔ حضرت ام
 کلثوم از درون خانہ ندا کرد۔ اے امیر المومنین! رفیق خود را
 مبارکباد بگوئید۔ چون لفظ امیر المومنین بگوش اعرابی رسید
 بر خود بلرزید و موڈ بانہ بنشست۔ فاروق اعظم فرمود۔
 بیچ جائے ترس نیست۔ فردا پیش من بیا کہ تنخواہ برائے
 این پسہ مقرر کنم۔

از عبدالرحمن ابن عوف منقول است کہ یکبار حضرت
 فاروق اعظم بہنگام شب بخانہ من آمد۔ گفتم اے امیر
 المومنین چرا خود زحمت کشیدی؟ و مرا طلب نفرمودی۔
 فاروق اعظم فرمود۔ کہ بہن الان اطلاع رسید کہ بیرون
 از شہر قافلہ فرود آمدہ است۔ مردم از تکان سفر ماندہ شدہ
 باشند بیا کہ من و تو ہر دو برویم و ایشان را پاسبانی
 بکنیم۔ پس ہر دو رفتند و ہمہ شب خدمت پاسبانی را
 بجا آوردند۔

ورخشک سالی عرب حالت فاروق اعظم خیمه عجیب
 بوده و تا اختتام ایام قحط گاه گشت و روغن و بای و دیگر
 اطعمه لذیذه نخورد و دایم بکمال خضوع و عابکد که اسے
 رب العالمین امت محمدیه را از شامت اعمال من تناه کنی۔
 از اسم غلام فاروق اعظم مروی است کہ در ایام قحط فکر
 و تر و جناب ممدوح بحدی رسیدہ بود کہ اگر قحط رفع نمی شد
 احتمال بود کہ از اندوه ہلاک گردد۔ ادارہ کہ در باب ثخط فرمود۔
 در صدر مذکور شد۔ یکبار اعرابی بحضور فاروق اعظم آمد
 اشعار ذیل خواند:-

یا عمر الخیر خیر ال جنتہ	اسے عمر رحمہ - لطف لطف جنت است۔
اکس بنیاتی و امہنہ	دختران مرا و مادرانہا را لباس پہوشان
اقسم بالله لتفعلنہ	بخدا کہ این کار را کنی۔

فاروق اعظم فرمود کہ اگر من این آرزوئے ترانہ
 بر آورم چہ خواہد شد؟ گفت:-

تکون عن حالی لتسئلنہ	بروز قیامت ترا از حال من سوال خواهند کرد
والواقف المستول یجتنہ	و توجہ ان و پریشان خوابی اند
امّا الی نادوا جنتہ	بعد از ان یا بطرف و در رخ و یا بطرف بہشت

راہ خواہد بود۔

الحہ این ہمہ روایات از کثر العالی جلد ۶ صفحہ ۳۲۳ بحوالہ اسے مستند بقول است

بمجرد استماع این اشعار فاروق اعظم رحمہ اللہ بگریست
 کہ ریش مبارک تر شد۔ بعد غلام را امر کرد کہ ہمین قمیص
 را کہ در بردارم باو بدہ پرا کہ درین وقت چیزے دیگر حاضر ندارم۔
 شبے بشہرے گروید۔ شنید کہ زنی بر بالائے خانہ خود اشعار
 ذیل میخواند:-

تَطَاوَلَ هَذَا اللَّيْلُ أَزْوَدَّ جَانِبُهُ	شب تاریک است و بسیار دراز شد
وَكَيْسَ عَلَى جَنَّتِي خَلِيلُ الْأَعْيَةِ	وین یار در پہلو ندارم کہ ہمراہ آن لعب کنم

شوہر این زن جہاد رفتہ بود و او در فراق وے اشعار و رد
 انگیزے خواند۔ فاروق اعظم خیلے مضطرب شد و گفت
 کہ بر زن ان عرب جفاے شد پیر واداشتنہ ام و فوراً پیش
 حضرت حفصہ آمد و پرسید کہ زن چند روز در فراق مرد
 تحمل مے تواند؟ گفت چہار ماہ۔ علی الصبح بنام جمیع
 سرکردگان افواج فرمان فرستاد کہ سپاہی پیش از چہار ماہ
 از خانہ خود جدا نہاشد۔ سعید ابن یربوع اصحابہ بود۔ و از
 بصارت معذور شد۔ فاروق اعظم رضہ پرسید کہ چرا بر آ
 نماز جمعہ نمی آئی۔؟ عرض کرد کہ من خادم ندارم کہ عصاکش
 من گروہ۔ از ہمان روز فاروق اعظم شخصے را مقرر فرمود
 کہ بدام در رفاقت وے باشد۔

لے سیرۃ العرین و ازالۃ الخفاء۔ ص ۱۵۸ القابہ تذکرہ سعید ابن یربوع ۱۲۸۸

بارے مردم سر طعام نشسته بودند و فاروق اعظم رض
خود برائے خدمت شان کمر بسته بود۔ شخصے را دید کہ بدست
چپ میخورد۔ نزدیک او رفت و گفت کہ بدست راست بخور۔
عرض کرد کہ در جنگ موتہ دست راست من قطع شد۔
فاروق اعظم پیلے رقت کرد و رو بروئے او نشسته گریه
بسیار کرد و گفت کہ باین حال کیست کہ ترا وضو دهد و سرت
را بشوید۔ و رخت پوشاند؟ از آن تاریخ خدمتگارے را
مامور فرمود کہ بدام ہمراہ او مے بود و جمیع مایحتاجش را مهیا میکرد۔

امامت و اجتناب

منصب امامت در حقیقت عکس از پرتو نبوت است۔
و فطرت امام بلحاظ نوعیت قریب بہ فطرت نبی مے باشد۔
چنانچہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی میفرماید:۔ ”و از میان
امت جمعی هستند کہ جوہر نفس ایشان قریب بجوہر انبیاء
مخلوق شده۔ و این جماعہ در اصل فطرت خلفائے انبیاء
اند و رامت۔“

احکام و عقائد مذہبی اسلام اگر چه بظاہر حال سادہ و صاف

است زیر که اصل اصول و احکام جمیع مذاہب اعتقاد
 به توحید صانع عالم است و اعتراف به اوصاف کمال و یقین
 بر وزیر جزا و سزا - و تحلی بزد و عبادت و محاسن اخلاق و
 درین مسائل ابهام و اشتباه را بحدی گنجایش است
 که اگر بغایت نکته سنجی و دقیقه رسی عمل نه گردد حقیقت به کلی
 متغیر می شود و از همین سبب با آنکه مسائل مذکور تقریباً در
 جمیع مذاہب مشترک بوده پیروان هر مذہب کما بیش متکب
 خطاشده اند و مدعا از بعثت اسلام اصلاح غلط فہمی ها
 بود و شارع علیہ السلام باہتمام تمام و تاکید مالا کلام مردم
 را باین طرف متوجہ نمود - و لے طمانع عوام نکته سنج نمی باشد
 در ہر زمانہ اکثر مردم از اصل حقیقت دور می افتادند - و از
 ہمین جہت ضرورت بہ ائمہ و مجددین باقی ماند تا بر اسرار مذکور
 پردہ نیفتد - مثلاً اگر چه اسلام بغایت اہتمام مردم را از شرک
 منع فرمود لکن از طریق عملی کہ عوام بلکہ بعض خواص ہم با قبور
 و مزارات دارند معلوم می شود - کہ آثار شرک خفی در آن ہم
 موجود است - اگر چه از سخنان خوش آیند مانند استفادہ عن
 القبور و حصول برکت بر آن پردہ انداختہ اند -

حضرت فاروق اعظم ازین مسائل نازک و مشتبہ
 اصل حقیقت را بخوبی فہمید و بحال جرأت بر مردم ظاہر کرد

مسئله
قضا و قدر

که نظیر آن در عهد صحابه هم شاذ و نادر بنظر می آید -
 نازک ترین مسائل الهیات مسئله قضا و قدر است
 و در آن بعضی از ائمه کبار مشتبه شده و بلکه برخی از اکابر
 صحابه را هم اشتباه شده - و طاعون عمواس فاروق اعظم را
 سفر شام را اختیار فرمود و بمقام سرع رسید - شنید که در
 آنجا و با خیلی بزرگت منتشر شده - بمحرو استماع عزم معاود
 فرمود - حضرت ابو عبیده که عقیده داشت بر اینکه هر چه بوقوع
 می آید به مشیت خداوندی می باشد بطیش آید و گفت
 اَفِرَادًا مِّنْ قَدَرِ اللَّهِ - یعنی آیا از قضای الهی میگریزی ؟ -
 فاروق اعظم این مسئله نازک را بالفاظ بلیغ و مختصر
 حل فرمود - نَعَمْ نَفِرُّ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ إِلَى قَدَرِ اللَّهِ - بله از
 تقدیر خدا بطرف تقدیر خدا می گریزیم -

یکی از اصول اسلام تعظیم شعار الله است - و بر بنای
 همین اصول اهل اسلام بر احترام کعبه الله و حجر اسود و غیره
 مکلف اند - و لے صورت این مسئله ظاهر ایه بت پرستی
 مانند است - از پیغمته در کل مذاهب پرور زمان بت پرستی
 رواج یافته - فاروق اعظم در مواقع عدیده مردم را ازین
 غلط فہمی باز داشت - یکبار پیش حجر اسود ایستاد و گفت :-

سنة این واقعه تفصیل در صحیح مسلم باب الطاعون مذکور است ۱۲ منہ

إِنِّي أَعْلَمُ أَنَّكَ حَجَرٌ
إِنَّكَ لَا تَضُرُّ وَتَنْفَعُ
من میدانم کہ تو یک سنگ هستی و
نه فائدہ رسانده می توانی و نه ضرر۔

این فعل فاروق عظیم بذوق عام موافق نبود چنانچہ
اکثرے از محدثین بجاییکہ این قول فاروق عظیم را نقل نموده
اند این روایت را ہم اضافه کرده اند کہ فوراً حضرت علی رض
اعتراض کرد و گفت حجر اسود ہم فائدہ رسانده می تواند و ہم ضرر
زیرا روز قیامت در باب مردم شہادت خواہد داد و ولے این
اضافہ غلط محض بودہ چنانچہ ناقدین فن تصریح نموده اند۔

بارے جناب رسول اللہ صلعم زیر یک درخت از مردم
برجہا و بیعت گرفت۔ بعد ما مردم آن درخت را بنظر تبرک
می دیدند و در آنجا از برائے زیارت می آمدند۔ فاروق عظیم
این حال را مشاہدہ نموده فرمان داد کہ درخت را پے کنند۔

یکبار فاروق عظیم از سفر حج پس می آمد۔ در میان اہ مسجد
بود کہ جناب رسول اللہ صلعم بارے در آن نماز ادا فرمودہ بود۔

مروم تبرکاً بسوئے آن مسجد دویدند۔ حضرت فاروق عظیم
آہنہا را مخاطب نموده فرمود کہ اہل کتاب از ہمین گونه عمل تباه
شدند یعنی آہنہا یا دیگر ہائے پیغمبران خود را عبادت گاہ ساختند۔

۱۔ این واقعہ تفصیل تمام در صحیح مسلم مذکور است ۱۲۔ ازالۃ الخفا
حصہ دوم صفحہ ۹۱۔ ازالۃ الخفا حصہ دوم صفحہ ۹۱۔ ۱۳۔ منہا

اقوال و افعال
نبی تا کلام حد
تعلق بمصوب
نبوت دارد۔

در حقیقت نبوت عموماً در ہر عصر غلط فہمی بوقوع آید۔
و در عہد اسلام نیز این سلسلہ منقطع نشد۔ اکثر مردم این عقیدہ
دارند کہ ہر فعل و قول نبی از طرف خدا مے باشد و بعضے امور
معاشرت را مستثنیٰ نموده اند۔ لکن حقیقت این است کہ
ہر حکم کہ نبی علیہ السلام بہ حیثیت منصب نبوت میکند لایب
از طرف خدا مے باشد و باقی امور بلحاظ وقت و ضرورت
باشد و در ذیل تشریحی و مذہبی نمے آید۔ این مسئلہ را نیز
فاروق عظیم بدرجہ اتم توضیح نمود۔ در تخصیص خراج و تعیین
جزیہ و خرید و فروخت اُم و ولد و دیگر مسائل امام شافعی در کتب
خود بہ دعوائے تمام استدلال با حادوث میکند و در مسئلہ کہ با
فاروق عظیم اختلاف وارد بحال جرأت رائے اور از جرح
میکند۔ وغالباً ازین نکتہ صرف نظر کردہ کہ این امور بہ منصب
نبوت تعلق ندارد و بنا بران در ہچہ مسائل از خود شارع علیہ السلام
بہر شخص اجازہ اجتہاد و قیاس است چنانچہ بہ تفصیل تمام بحث
مے شود۔

اصل اصول فاروق عظیم در احکام شرعی این بودہ کہ جمیع
احکام بر مصالح عقلی مبنی می باشد۔ در احکام مذہبی از ابتداء
مردم برد و خیال بودہ اند۔ بر خے عقل را در احکام مذہبی دخل
نمیدادند و بر خے جمیع احکام مذہب را بر اصول عقلی مبنی می دانستند

واین خیال مبنی علیہ علم اسرار الدین است۔ اگرچہ این علم در
عصر حاضر حیثیت فن مستقل گرفته و کتاب مشہور حجۃ اللہ البالغہ
تصنیف شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مشتمل بر مسائل ہمین فن
خاص است۔ با این ہمہ در ہر عصر اندکے از مردم این اصول را
تسلیم نموده اند و از کارشان از دو سبب خالی نبوده۔ اول اینکه
این فن بحدے دقیق است کہ از دسترس طبائع عوام و ورعے نماند
دوم۔ اینکه ظاہراً شیوہ محویت و دلدادگی آن است کہ ہر امر را
بغیر چون و چرا تسلیم شوند و رائے عقل را دخل ندہند۔

فاروق اعظم بر اصول دوم کار بند بود و نخستین کس کہ
بنائے علم اسرار الدین نہادہ او بودہ چنانچہ شاہ ولی اللہ محدث
دہلوی در حجۃ اللہ البالغہ مے آورد کہ حضرت فاروق اعظم
و حضرت علی رض و زید ابن ثابت و عبداللہ ابن عباس حضرت
عائشہ رض در باب این علم بحث فرمودہ و وجوہ آنرا ظاہر نمودہ
اند۔ اگرچہ شاہ صاحب دہلوی در کتاب خود ازین حضرات نام
مے برد و سلسلے وقتیکہ بہ تعیین سن و سال مے آئیم مے بینیم
کہ عبداللہ ابن عباس رض در وقت وفات جناب رسالت اب
صلعم ۳۱ سالہ و حضرت علی رض بوقت بعثت وہ یازدہ سالہ بود
و سن زید ابن ثابت بوقت ہجرت نبوی بہ ۱۱ سال میرسید

۱۵ حجۃ اللہ البالغہ صفحہ ۶-۱۲ منہ

بانی علم اسرار
الدین عمہ
فاروق است ۱۲

و عمر حضرت عایشہ رضی اللہ عنہا انتقال جناب رسالت پناہی صلعم فقط بہ ۸ سال بالغ مے شد۔ و ازین تحقیق ثابت مے شود کہ اگرچہ ہمہ آن بزرگواران در ذیل ترقی دہندگان این علم بشمار میروند منصب اولیت فقط فاروق اعظم رضی اللہ عنہ حاصل بود۔ حضرت فاروق اعظم در باب مسائل شرعی مدام بر مصالح و وجوہ غور میفرمود و اگر در رائے صائب او کدام مسئلہ خلاف عقل مے نمود۔ از جناب رسالت آب صلعم مے پرسید حکم قصر نماز در سفر مبنی بر این بود کہ در آغاز اسلام شوارع یا من نبوہ۔ و اہل اسلام از کفار خوف و خطر داشتند۔ چنانچہ در خود قرآن مجید اشارت باین رقتہ۔ لَیْسَ عَلَیْکُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ اِنْ خِفْتُمْ اَنْ یَفْتِنَکُمُ الَّذِیْنَ کَفَرُوا۔ و چون شوارع یا من شد و شائبہ اندیشہ باقی نماز و حکم قصر بمنور باقی ماند فاروق اعظم استعجاب نمود و از جناب رسالت آب صلعم پرسید اکنون چرا نماز قصر شود ؟ جناب رسول اللہ صلعم فرمود کہ قصر از انعامات الہی است۔ رتل رکنے بہت از ارکان حج و عبادت است از طوافی کہ بطور پہلوانی بجائے آورند و در آغاز عتلتش آن بود کہ چون جناب رسول اللہ صلعم از مدینہ منورہ بمکہ معظمہ رونق افروز شد۔ کفار شہرت دادند کہ اہل اسلام بخند

۱۵ صحیح مسلم حدیث نماز سفر ۱۲ منہ

نجیف و لا غشہ اند کہ قدرتِ طوافِ کعبہ ہم نداشتند چون
 این سخن بسمع مبارک جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رسید فرمان داد
 کہ رمل کنند و بعد از این فعل معمول ماند و ائمہ اربعہ از سنن
 ضروریہ حج مے پندارند۔ لکن فاروق اعظم بہ الفاظ صریح
 فرمود۔ و ما لنا وللرمل انما کننا داینا بہ المشرکین وقد
 اهلکهم اللہ۔ یعنی اکنون ما بہ رمل چه کار داریم چه غرض نمائش
 بود یہ مشرکین و الحال خداوند آشہار ہلاک ساختہ۔

و در حجتہ اللہ البالغہ مذکور است کہ فاروق اعظم منجست
 رمل را ترک و ہر و چون از یادگار ہائے جناب رسول اللہ صلی
 اللہ علیہ وسلم بود ترک نفرمود۔ عبد اللہ ابن عباس رضی اللہ عنہما کہ خاص بسایہ تربیت
 حضرت فاروق اعظم پرورش یافتہ گفتند کہ مردم رمل را
 سنت مے پندارند۔ بجواب فرمود کہ خیال شان باطل است۔
 فاروق اعظم مسائل فقہ را باین کثرت بیان فرمود کہ اگر
 یکجا جمع شود یک رسالہ مستقل مے شود و این خصوصیت
 روشن میگردد کہ تمام آن مسائل مطابق و موافق است
 بمصالح عقلی و از آن بدایت ثابت مے شود کہ جناب ممدوح
 ہمارے کامل در علم اسرار الدین داشتہ۔

بلحاظ منصب امامت اہم ترین کارنامہ ہائے او این بود

۱۔ صحیح بخاری باب الرمل ۱۲ سلسلہ ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۹۵-۱۲ منہ

محفوظ و آشتن
 و ترقی و ادون
 اخلاق اسلامی

کہ محاسن اخلاق را کہ جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بہ مردم تعلیم فرمود۔
و مقصد صلی اللہ علیہ وسلم بفتح بھو اے حدیث شریف بَعَثْتُ لَاقِیْمَہ
مَکَادِمَ الْأَخْلَاقِ جزا این نبود۔ از مساعی فاروق اعظم رضی اللہ عنہ آن
فضائل انتشار یافت و اقوام جدید کہ ہر روزہ در حلقہ اسلام
داخل مے شدند بدان اثر متاثر شدند۔

خود فاروق اعظم مجسمہ مکارم اخلاق و محاسن عادات
بودہ و خلوص و انقطاع الی اللہ و اجتناب از لذائذ دنیا
و حفظ لسان و حق پرستی و راست گوئی و غیرہ اوصاف حمید اش
در دل مردم اثر مے کرد و ہر کہ بشرف صحبتش رسید کم و بیش
با اخلاق او متاثر شد و بآن اوصاف موصوف گردید۔ از
مسور ابن مخرمہ منقول است کہ ما از برائے کسب اخلاق حمیدہ
مثل زہد۔ تقواے اکثر اوقات بحضور حضرت فاروق اعظم رضی
بسر مے برویم۔ مورخ یعقوبی ذکر حالات فاروق اعظم رضی
را باین فقرہ آغاز میند کہ از اخلاق حسنہ فاروق اعظم رضی
جمع سرکردگان و منصبداران دولت متاثر شدہ بودند۔
و بعد بطور نمونہ اسمائے سلمان فارسی و ابو عبیدہ و سعد بن عامر
و غیرہ را با اوصاف شان بیان مے نماید۔

اخلاق و صیغہ کہ از عہد جاہلیت در عرب یادگار ماندہ بود۔
فخر و غرور و نسب و تحقیر عوام و ہجو و بد گوئی و عشق و ہوا پرستی

استیصال
فخر و غرور

و بادہ نوشتی بود۔ فاروق اعظم رضیہ جمیع اخلاق سنیہ استیصال فرمود و اسباب فخر و غرور را بکلی محو نمود۔ مثلاً این رسم را کہ بہادران عرب در معرکہ اکثر نام قبائل خود را فخریہ بر زبان می آوردند حکماً منسوخ کرد و تمیز بین خادم و مخدوم را بکلی برداشت۔ یکبار صفوان ابن امیہ جناب فاروق اعظم رضیہ و دیگر اعیان را دعوت نمود۔ چون بر سر طعام نشستند خادم ہا را بحلقہ طعام شریک نہ کردند۔ بجزو این حال فاروق اعظم رضیہ بطیش آمد و فرمود کسانیکہ مردم را بنظر حقارت می بینند خدا آنہا را می شناسد۔

بارے جمعے از مردم از برائے ملاقات حضرت ابی ابن کعب رفتند و او از صحابہ عالی مرتبت بود و چون حضرت ابی از مجلس برخاست مردم بہ تعظیم و تکریم او برخاستند و بر فاقش روان شدند۔ اتفاقاً فاروق اعظم رضیہ را بدان صوب گذر افتاد و صورت حال را مشاہدہ نموده ابی ابن کعب را یک ضرب دُرہ زد۔ اَبی خیلے پہ تعجب گفت خیرست موجب این دُرہ زدن چیست ؟ فرمود اَوَمَاتَرَا مے فِتْنَةً لِلْمُتَّبِعِ وَمَذَلَّةً لِلْمُتَّبَعِ۔ یعنی تو نمیدانی کہ این امر از برائے متبوع باعث فتنہ است و از برائے تابع موجب ذلت۔

ممانعت ہجو

ذریعہ ہجو و بدگوئی شعر و شاعری ہو۔ وغالباً شعراء اوقات خود را ہجو بہ سبب بر وند و در جزیرہ عرب رواج شعر بکثرت ہو و ہجو خیلے بسرعت اشتہار مے یافت و علت صد مفساد مے شد۔ فاروق اعظم ہجو را از جملہ ہر اکم قرار داد۔ و سزا بر آن مقرر کرد و این امر از جملہ اولیات فاروقی شمرده مے شود۔ خطبہ از شعراء نے نامدار آن عہد ہو و مانند سوداء (ملک الشعراء ہند) در فن ہجو کمال داشت۔ فاروق اعظم اورا بحضور خواست و در یک تہ خانہ اسیر کرد۔ و اخیراً اورا قدغن نمود کہ ابداً ہجو نگوید۔ و بعد ہار داد۔ قریش در عہد نبوی صلعم کہ از جمیع تدابیر عاجز آمدند ہجو اہل اسلام و خود جناب رسول اللہ صلعم شروع کردند۔ جناب رسالت مآب صلعم حسان ابن ثابت را نیز ہجو قریش امر کرد۔ و بعد از آنکہ قریش بخلقہ اسلام داخل شدند نیز اشعار مذکور متداول ہو۔ فاروق اعظم در عہد خلافت خود قدغن فرمود۔ کہ اشعار مذکور را نخوانند زیرا کہ بخش قدیم تازہ مے شود۔ فن شعر و شاعری ذریعہ عشق و ہوا پرستی ہو و اکثر شعراء اشعار زندانہ میگفتند۔ و اسمائے معشوقان خود را بتصریح ورا اشعار مے آوردند و مذاق شعر در کل ملک رواج داشت

صلحہ آغانی تذکرہ حسان ابن ثابت ۱۲ منہ

فن شعر و شاعری
و ممانعت
ہوا پرستی

پس اشعارِ مذکور زبانِ زوِ اطفال سے شد و در نتیجہ رندی و آوارگی
سرسختِ شان میگردید۔ فاروق اعظمؓ فرمانِ ناطقِ صادر فرمود
کہ شعراء در بارہ مستورات مضامین عشیقہ نظم نکنند۔ چنانچہ
اسد الغابہ و ضمن تذکرہ حمید ابن ثور این واقعہ را بالفاظِ ذیل آوردہ
تقدّم عمر ابن الخطاب الى الشعراء ان لا يتشبت احد
بامراة الا جلدة۔

تقریرِ شراب خوردن را افزون ساخت و بجائے چہل
دو ہشتاد و دو مقرر فرمود۔ حسن انتظام سے کہ در امورِ فوق
نمود نتیجہ آن داد کہ با وسعتِ فتوحات و کثرتِ دولت و
سامانِ عیش و عشرت جیاتِ زہد و ورع کہ شارعِ علیہ السلام
بنا نہادہ بود ہم بہمان استواری قائم ماند۔

اصل نمود استواری اخلاقِ آزادی و خودداری است۔
و فاروق اعظمؓ اکثر باین امر توجہ فرمود و درین خصوصیت
جنابِ ممدوح از جمیع صحابہ و خلفاء ممتاز بودہ و بنوامیہ از
ابتداءئے خلافتِ خود دشمنِ آزادی برآمدند بلکہ عبد الملک
حکمِ قطعی کرد کہ ابد ابراہیم او زبانِ ایراد نکشایند۔ و حضرت
عثمان رض و حضرت علی رض اگرچہ با آزادی رعایا تعرض نفرمودند
و لے از سوء خطرات آن تدارک نتوانستند و بسبب آن نوبت
بہ شہادتِ حضرت عثمان رض رسید و جناب امیر علیہ السلام

ممانعت
شرابخوری

قائم داشتن
آزادی و
حق گوی

را مگر کہ مائے جمل و صفین پیش آمد۔ برعکس فاروق عظیم
آزادی را منتہا در جہ و رواج داد و در جہ و رست حکومت او بیگونہ
خلل واقع نشد۔

در مواقع عدیدہ بہ تقریرے و تحریرے ظاہر فرمود کہ ہر شخص
از شکم مادر خود آزاد پیدا شدہ۔ و ادنیٰ ترین انسان ہم باید
در نظر اذلیل نباشد۔ و قتی پس عمر و ابن العاص بے سبب
قبضی رالت و کوب کرد۔ خلیفہ قبطی را حکم کرد کہ در مجمع عام باو
سزا دہد و عمر و ابن العاص و فرزندش را خطاب نمودہ فرمودہ۔

مَنْ كَمْ تَعْبَدَ تَمَّ النَّاسَ وَ
قَدْ وَلَدَتْهُمْ اُمَّهَاتُهُمْ اَحْرَارًا۔

از کدام وقت شما مردم را غلام خود تصور
نمودہ اید؟ حال آنکہ از شکم مادر آزاد پیدا شدہ اند۔
و در عرب اشخاص صاحب عزت ابید القوم یا میکرم و زبیرشان
راہ تعظیم میمودہ با ایشان خطاب می نمودند۔ جعلنی اللہ فداک
بابی دہی۔ یعنی خداوند مرا فدائے تو سازد۔ پدر و مادر من قربانت
شوند۔

چون ازین الفاظ بوی غلامی و آقائی مے آمد در مواقع
مختلفہ استعمال ہمچہ الفاظ اظہار نارضا مندی فرمود۔ شخصے
در حق خود فاروق عظیم گفت۔ جعلنی اللہ فداک
بجوالبش فرمود۔ اذ ایہنیک اللہ۔ یعنی در آن وقت کہ خدا

تراذیل خواهد ساخت - ازین روش فاروق عظیم مردم خیل
 آزاد و حقیقت گو شدند و از وقایع ذیل روشن میگردد -
 یکبار بمنبر برآمد و مردم را خطاب نموده گفت ای صاحبان
 اگر من بدنیامیل کنم شما چه خواهید کرد؟ شخصی از حاضرین
 برخاست و شمشیر از نیام کشیده گفت که سرت را از تن جدا
 میکنیم - فاروق عظیم متحاناً بر روی نعره زد و گفت در
 حق من این کلمه بر زبان آورده - آن شخص گفت بے در حق شما
 بر زبان آوردم - فاروق عظیم فرمود - الحمد للہ کہ در قوم من
 این جور اشخاص موجود هستند کہ اگر کج شوم برابر راہ رست
 می آورند - بعد از فتح عراق اکثر مسلمانان زنان نصرانی را
 از دواج نمودند - فاروق عظیم نامہ بنام خدیفہ ابن الیمان
 فرستاد کہ من این معاملہ را نمی پسندم - و او بجاوب نوشت
 کہ این حکم از رای شخصی امیر المؤمنین است یا حکم شرعی است؟
 فاروق عظیم پیغام فرستاد کہ رای شخصی من است -
 باز خدیفہ بجاوب عرض کرد کہ انقیاد بر رای شخصی خدیفہ برالایم
 نیست - چنانچہ با وجود مخالفت فاروق عظیم اکثری
 زنان نصرانی را بجماله نکاح در آوردند - بقول مورخ یعقوبی
 وقتیکہ فاروق عظیم مال و اسباب عامل را بفروش رساند
 و نیمہ را در بیت المال داخل کرد - یکے از جمله عمال بلطاط صرح

عرض کرد که اگر این مال از خداوند هست پس با است همه آن بیت
المال داخل می شد. و اگر از ما بود چه حقی داشته که از ما میگرفت.
نتیجه تعلیم و تربیت و تقلید فاروق عظم این شد که
جمع اسلامیان در پاکیزه سرشتی و نیک خوئی و حلم و تواضع
و جرأت و آزادی و حق پرستی و بی نیازی فرو بردند.
و هرگاه در مرقع تاریخ صفحه تصویر محاسن آن عهد معائنه شود
در حلیه هر شخص بهمین فضائل تجسم میکند.

حق این است که بانی مبانی فن حدیث و فقه فاروق عظم
است. و صحابه کرام و دیگر اشخاص بهم محدث و فقیه بودند و عده
شان از ۲۰ نفر مستجاب و زیاده. لکن آغاز این فن از فاروق عظم
شده و اوقاع و اصول آنرا اساس نهاده. و در باب حدیث
نخستین عمل فاروق عظم است تفحص و تحقیق از روایات میکرد.
در عهد مبارک نبوی صلعم صحابه کرام بطرف استقصای حدیث
توجه نکردند و هر کرام مسلم پیش می شد از حضرت پیغمبر صلعم
می پرسید و از پیغمبر حدیثهاست تفحص می نمودند و ابواب شفت را
بسیکس از صحابه کرام یادداشت می نمودند. در عهد حضرت ابو بکر رضی
که ضروریات مختلفه پیش آمد و ضرورت افتاد که از صحابه
پرسند و از برای استقرای حدیث راه پیدا شد
و لازم افتاد که در احادیث نبوی صلعم بیشتر تفحص و تحقیق

حیثیت اجتهاد
و مرتبه محدث
و فقیه

نمائند مسائل جدیدہ بروفق ارشاد نبوی صلعم طے شود۔ اکثر اتفاق مے افتاد کہ صورت جدیدے پیش مے آید۔ و فاروق اعظم در مجمع صحابہ صورت مسئلہ را عرضہ میگرد و یہ آواز بلند میفرمود کہ اگر کسی حدیث نبوی صلعم را جمع باین مسئلہ یاد داشتہ باشد بگوید۔ چنانچہ در کتب احادیث بتفصیل مذکور است کہ فاروق اعظم در باب تکبیر جنازہ غسل جنابت جزئیہ مجوس در مجمع عام صحابہ استفسار فرمود و تخص از احادیث نبوی نمود۔

و چون حدیث از شیوع و اشتہار قوی میگردد از برائے نسبا کے آیتہ قابل استشہاد میگردد و در نشر و اشاعت احادیث تدابیر بسیار بکار برود۔

۱۷ احادیث نبوی را بہ الفاظہا نقل نمود و بجهت حکام اضلاع ارسال فرمود و باین تدبیر اشاعت عام یافت این احادیث اکثر تعلق بہ مسائل و احکام شرعی داشتہ۔

۲۲ محمد بنین صحابہ را کہ در فن حدیث بمنزلہ ارکان بودند در ممالک مختلفہ برائے تعلیم حدیث فرستاد۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مے نویسد چنانچہ فاروق اعظم عبد اللہ ابن مسعود را با جمعی بہ کوفہ فرستاد و عقیل ابن یسار و عبد اللہ ابن مغفل و عمران ابن حصین را بہ بصرہ و عبادہ ابن

اشاعت
حدیث

صامت و ابو در واد را بشام - و بر معاویه ابن ابی سفیان
که امیر شام بود قدغن بلیغ نوشت که از حدیث ایشان تجاوز
نکند

یک نکته
و تسیق

درین مقام نکته و قیقه قابل توجه است یعنی اکثر مردم گمان
مے کنند که اگر چه فاروق عظم در اشاعت و اشتها حدیث
اهتمام تمام فرمود و لے خود او حدیث کمتر روایت نمود - چه
احادیث مرفوعے که بر و انت صحیح از حضرت او مروی است
بهمه جهت از هفتاد حدیث بیشتر نباشد - اگر چه این گمان ظاهراً
صحیح مے نماید و لے در واقع این گمان مبنی است بر غلط فہمی
چہ در نزد محدثین این اصول مسلم است کہ ہر گاہ صحابہ مسئلہ
را بیان کند و در آن رائے و اجتہاد او داخل نباشد - و
نام پیغمبر صلعم را نیز باز مدعائش جز این نیست کہ و لے از
حضرت رسالت پناہی صلعم شنیدہ و در واقع این ہر مطابق
عقل است - مثلاً فاروق عظم در جمیع ممالک فرمان شناد
کہ در فلان چیز اینقدر زکوٰۃ فرض است - پس احتمال نمیرود
کہ فاروق عظم خودش شارع بودہ و احکام شرعی از طرف
خود صادر فرمودہ - بلکہ لامحالہ این قصد داشتہ کہ از شارع
علیہ السلام در باب زکوٰۃ این احکام حدور یافته و اگر توقع

احتمال رو و هم جز این نباشد که گویند که فاروق عظمیٰ شاید
غرض حدیث نبوی صلعم را صحیح نفهمیده و بنابراین امکان دارد
که جناب رسول اللہ صلعم این مقدار و تعداد را فرض نگفته
باشد۔ بلکہ فاروق عظمیٰ بگمان خود آنرا فرض دانسته و
این احتمال در احادیثی که صحابہ علیہ السلام بہما رک
جناب رسول اللہ صلعم را بر زبان آورده باشند ہم باقی مے ماند
پس بنابرین قاعدہ مسائل اصولی کہ فاروق عظمیٰ در خطب
و ہدایت نامحات و فرامین و رہاب روزہ و حج و زکوٰۃ
و غیرہ بیان فرمودہ حقیقۃً احکام خود شارع علیہ السلام بود۔ اگرچہ
نام پیغمبر صلعم را بر زبان نیاوردہ باشد۔

شاه ولی اللہ محدث دہلوی میفرماید: ”ہفتہ آنکہ مضمون
احادیث و خطب خود ارشاد فرمایند تا اصل احادیث
بآن موقوف خلیفہ قوت یابد یا رانے کہ بغور سخن نمیرسند
در بند آنکہ در متفق علیہ از حضرت صدیق رضی اللہ عنہ صحیح نشد مگر
شش حدیث و از فاروق عظمیٰ بہ صحت رسید مگر
قریب ہفتاد حدیث این را نمی فہمند و نمی دانند کہ حضرت
فاروق رضی اللہ عنہ تمام علم حدیث را جملاً لا تقویت دادہ۔ و
اعلان نمودہ۔ انتہی۔“

فرق مراتب
در احادیث

در باب تفحص و جستجو و اشاعت و ترویج حدیث کارائیکه
فاروق عظیمیہم انجام نمود و خودش بالذات مہتمم بالشان بودہ
و لے کارنامہ اصلی فضیلت او درین باب امر دیگرے است
کہ بذات خود او مخصوص است۔ میلان عامے کہ در آنوقت
بطرف احادیث شد۔ باعث اشاعت احادیث گردید و لے
جز فاروق عظیمیہم دیگرے بطرف فرق مراتب احادیث
توجہ نہ کرد و او نخستین توجہ نمود باینکہ درین احادیث کدام نوع
بیشتر قابل اعتبار است۔ زیرا کہ اگرچہ ہر قول و فعل رسول اللہ
صلعم از برائے عقیدت کیشان گنجینہ مراد است و لے ظاہر
این است کہ الاہم فالاہم۔ بنا بران فاروق عظیمیہم بیشتر
توجہ خود را بطرف روایت و اشاعت آن احادیث مبذول
فرمود کہ مسائل عبادات و معاملات و اخلاق از آن مستنبط
مے شد و با احادیثی کہ تعلق بموضوع سہ گانہ نہ داشت چندان
اعتنائی فرمودہ نکشہ اہم و درین احتیاط آن بود کہ اقوال و افعال
متعلق بمنصب رسالت او را جدا سازد۔ شاہ ولی اللہ محدث
دہلوی میفرماید: بہ استقرای تمام معلوم شد کہ فاروق عظیمیہم
نظر دقیق و دقیق میان احادیث کہ یہ تبلیغ شرع و تکمیل
افراد بشہ تعلق دارد از غیر آن مصروف و منہ ساخت۔
لہذا احادیث شمائل آنحضرت صلعم و احادیث سنن زوائد

در لباس و عبادات کمتر رواست میکرد - بد و و جہ - بیکے آنکہ
اینہا از علوم تکلیفیہ و شرعیہ نیست - بحتمل کہ چون اہتمام
تمام بر رواست آن بکار برند بعضے اشیاء از سنن و آئید بہ سنن
بدلے مشتبہ گردد -

فاروق اعظم بر رواست احادیثی کہ در موضوع اوعیہ
ماثورہ بہ الفاظ مخصوص منقول است ہم اہتمام نفرمودہ حالانکہ
در روایات اکثری از صحابہ این قسم احادیث مروی
گشتہ و سببش چنانکہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مینویسد
این است کہ فاروق اعظم میرا نسبت کہ مدار قبول و غابر
خلوص و تضرع است نہ بر الفاظ - اہم ترین کار ہائے کہ
فاروق اعظم در باب این فن کرد تحقیق و تدقیق احادیث
و ایجاد فن جرح و تعدیل بودہ -

درین روز ہا بلکہ از مدت مدیدی سے این دستور جاری شد
کہ قولے یا فعلے کہ بجناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم منسوب شود فوراً
مقبول و مرقح مے گردد - و از بنجہ تمام مزخرفات یہود و
مجموعہ احادیث نبوی شمول یافتہ - البتہ محدثین اینقدر سے
نمودہ اند کہ بواسطہ جرح و تعدیل احادیث را از تعمیم مانع شد اند
نکہ وقتی کہ بقرار رائے محدثین تعدیل کدام راوی ثابت می شود

غور و پند
روایات

و نہیالہ بیشتر پیرس و جستجو را سے گزارند۔ بر علاوہ در خصوص
قرن اول قاعدہ یکلہ گذشتہ اند کہ در پیچ روایت قرن نہ کہ
احتمال ضعف سے تو ان بود۔ لکن فاروق اعظم این
نکتہ را بخوبی میدانست کہ پیچ وقت و زمانہ از خصائص بشری
متغیی نمی شود و در غور و پروخت احادیث همان احتمالاً
را ملحوظ میداشت کہ بعد ما محدثین پیدا کردہ اند۔ یکبار ابو موسی
اشعری از برائے ملاقات بحضور فاروق اعظم رضی اللہ عنہ
بار بطریق استیذان گفت السلام علیکم ایہم ابو موسی حاضر
فاروق اعظم در آنوقت بکار سے مشغول بود و التفات
نفرمود و چون فارغ شد فرمود کہ ابو موسی کجاست؟
و چون حاضر آمد پرسید چرا پس رفتہ بودی۔ عرض کرد کہ من
از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شنیدہ ام کہ سہ ہار اذن بخواہ و اگر اجازہ
ندہن بایست باز گردی۔ فاروق اعظم فرمود کہ این ایست
را ثبوت کن ورنہ ترا گوشمالی خواہم داد۔ ابو موسی
پیش صحابہ کرام رفت و حقیقت حال را بیان کرد۔ و ابو سعید
بحضور فاروق اعظم حاضر آمد و شہادت داد کہ من این
حدیث را از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شنیدہ ام۔ حضرت ابی بن جعب
گفت کہ اے عمر رضی اللہ عنہ! آیا میخوای کہ اصحاب رسول اللہ را
عذاب کنی؟۔ فرمود کہ من یک روایت را شنیدم و خواہم

کہ تصدیق آن شود۔

در مسائل فقہیہ این مسئلہ مختلف فیہ است کہ زنی را کہ طلاق بائن دہند آیا تا انقضائے ایام عدت باوان نفقہ و سرایے برائے سکونت وادہ شود یا نہ ؟ آیہ کریمہ است کہ
اُسْكُنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنَتْهُنَّ و ازین ثابت میشود کہ برائے زن مطلقہ مسکن وادہ شود۔ و نفقہ از لوازم سکونت است۔
 فاطمہ بنت قیس از صحابہ بود۔ شوہر شش اورا طلاق بائن داد۔
 و او بحضور نبوی صلعم حاضر آمد و عرض کرد کہ آیا استحقاق نان و نفقہ دارم یا نہ ؟ بقول فاطمہ جناب رسالت مآب صلعم فرمود کہ نہ۔ فاطمہ این روایت را بحضور حضرت فاروق اعظم بیان کرد و او فرمود۔ لَا تُرْكُ كِتَابَ اللَّهِ بِقَوْلِ امْرَأَةٍ لَا نَذَرْنِي لَعَلَّهَا حَفِظَتْ أَوْ نَسِيتْ۔ یعنی ما قرآن کریم را ترک نمانیم بگفتہ زنی کہ نمیدانیم کہ حدیث نبوی بیادش ماندہ یا فراموش کردہ۔

وقتیکہ مسئلہ نطق پیش آمد فاروق اعظم با صحابہ کرام مشورہ نمود۔ مغیرہ حدیثی راایت کرد۔ فاروق اعظم فرمود کہ اگر راست میگوئی شاہد بیار۔ پس محمد ابن اسلمہ تصدیق کرد و فاروق اعظم تسلیم نمود۔ این جوہر در مقدمہ حضرت عباس

لہ این واقعہ تفصیل تمام در تہجد مسلم باب الاستیذان در ذیل حالات فاروق اعظم مذکور است

حدیث روایت شد - فاروق عظم فرمود که شهادت ناپیدی
عرضه شود و چون اکثر اشخاص شهادت دادند - فاروق عظم
فرمود که من در باب شما مردم یعنی صحابه کرام بدگمانی ندارم
و لے خواستم که راجع به حدیث بنوی صلعم الطمینان کلی
حاصل کنم -

و چون فاروق عظم به یقین میدانست که در روایت
خواه میخواه احتمال کمی بیشی میرود پس خیلے با حقیقا قیودے از
بہر آن گذشت کہ امروز چندان باور نمی شود کہ این قیودے را
فاروق عظم وضع کرده باشد - پس میخواہم درین موقع
بنویسم بلکه آنچه از ائمہ محدثین منقول است نقل و ترجمہ
کنم و ہدیہ ناظرین سازم - علامہ ذہبی کہ متاخرین بازو در حدیث
پیایہ او نز سیدہ اند و شیخ الشیوخ حافظ ابن حجر و بخاری
و غیرہ بودہ در تذکرۃ الحفاظ و ردیل حالات فاروق عظم
نقل میکنند :-

منع فرمودن
از کثرت روایت

فاروق عظم از خوف آنکہ مبادا
صحابہ در روایت حدیث خطا شوند
صحابہ را امر کرد کہ از رسول اللہ صلعم
کم روایت کنند تا مردم بشغل

وَقَدْ كَانَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ وَجَلَهُ
يُحْطَى الصَّاحِبُ عَلَى رَسُولِ
اللَّهِ يَا مَعْرُوفُ إِنَّ يَقْلُوا الرِّوَايَةَ
عَنْ بَيْنِهِمْ وَلَيْسَ لَيْتَ شَاغِلَ

۱۵ این روایت در تذکرۃ الحفاظ و ردیل حالات فاروق عظم مذکور است ۱۲

بِأَلَا حَادِثٍ عَنْ حِفْظِ الْقُرْآنِ
عَنْ قَرْظَةَ بْنِ كَعْبٍ قَالَ لَنَا
سَيِّدُنَا عُمَرُ إِلَى الْعِرَاقِ مَشَى
مَعَنَا عُمَرُ وَقَالَ أَتَدْرُونَ
لِمَ شِيعْتُكُمْ قَالُوا لَنَعْمَ مَكْرَمَةً
لَنَا قَالَ وَمَعَ ذَلِكَ فَيَاتِكُمْ
تَأْتُونَ أَهْلَ قَرْيَةٍ لَهُمْ
دَوِيٌّ بِالْقُرْآنِ كَدَّوِي الْخَلْ
فَلَا تَصُدُّوهُمْ بِالْأَحَادِيثِ
فَتَشْغَلُوهُمْ جَرَدُ الْقُرْآنِ
وَأَقِلُّوا الدَّوَايِدَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ
وَأَنَا شَرِّبُكُمْ فَلَمَّا قَدِمَ
قَرْظَةُ قَالُوا أَحَدٌ شَأْنُ قَالَ
أَنَّهُمَا نَا عُمَرُ - عَنْ أَبِي سَلَمَةَ
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قُلْتُ لَهُ كُنْتُ
تُحَدِّثُ فِي ذِمَّاتِ عُمَرُ هَكَذَا
فَقَالَ لَوْ كُنْتُ أُحَدِّثُ فِي زِمَانِ
عُمَرُ مِثْلَ مَا أُحَدِّثُكُمْ لَضَرَبْتَنِي
بِخُفِّهِ - رَأَيْتُ عُمَرَ حَبَسَ ثَلَاثَةَ

حدیث از قرآن باز نمائند -
از قرقه ابن کعب مروی است که
چون فاروق عظمی ما را بسوی
عراق فرستاد خود از بهر مشایعت
همراه ما برآمد و فرمود شما میدانید
که من چرا از شما مشایعت کردم
مردم غرض کردند آری از برای
اعزاز ما - فرمود بلی لیکن یک غرض
دیگر هم دارم و آن اینکه شما مردم بجای
میروید که آواز مردم آنجا مانند گیس
عسل در خواندن قرآن بطور طنین
می آید - شما آن مردم را با حادث
مشغول نکنید و بقرآن آمیزش نکنید -
و از رسول الله صلعم کم روایت کنید -
و من شرب یک شما هستم پس چون
قرقه در آنجا رسید مردم گفتند حدیث
بیان کنید قرقه گفت عمر رض ما را منع فرمود
از ابو سلمه مروی است که من از ابو هریره
پرسیدم که آیا در عهد فاروق عظمی شما

ابْنُ مَسْعُودٍ وَأَبَا دَاوُدَ
وَأَبَا مَسْعُودٍ الْأَنْصَارِيَّ
فَقَالَ قَدْ أَكْثَرْتُمُ الْحَدِيثَ
عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى

قسم روايت ميکند گفت اگر من باين ائمه
روایت ميکردم عمرم مرده ميرود
حضرت عمر رضی الله عنه ابن مسعود و ابو
درود و ابو مسعود را محبوس کرد و گفت
شما مردم در روايت حديث از رسول الله
صلعم بکثرت شرع نموده ايد -

مسند و ارجمي روايت قرطبه ابن کعب را نقل ميکنند که بدعا
فاروق اعظمم اين بود که در باب غزوات کم روايت شو
چه فرائض و سنن از آن مقصود نمي باشد - شاه ولي الله
محدث دهلوي قول و ارجمي را نقل مي فرمايد - نزومين مراد از احاديث
شمال و عادات است چرا که هيچ غرض شرعي به آنها تعلق ندارد
يا احاديثي که در حفظ و ضبط آنها اهتمام تام نشده است -
بنچيال من اينگونه تاويلات ضروريست چرا که مقصد فاروق
اعظمم از تضرع خودش معلوم نمي شود - از موبخ بلاذري
که در سلب محدثين هم هست در انساب الاشراف منقول است
که مردم مسئله از او پرسيدند - بجواب فرمود :-

لَوْلَا إِلَيَّ أَكْدُهُ أَنَّ أَزْيَكِي فِي
الْحَدِيثِ أَوْ أَنْقَضَ الْحَدِيثَ يَكْمُ بِهِ
يعني اگر خوفنا داشته باشم که در روايت
زيادت يا نقصان ميکنيم حديث را بيان ميکردم

مورخ مذکور این روایت را بسند متصل آورده و در روایت

محمد بن سعد - عبد الحمید بن عبد الرحمن - نعمان بن ثابت

را امام ابو حنیفه (موسس ابن طلحه - الوالحی تکیه می باشند -

خوفی که فاروق عظیم در روایت حدیث از خود داشت

بأنست از دیگران نیز میداشت - تصدیق این فکر ازین واقعه

می شود که در باب عبد الله بن مسعود که در مقامات علمی

خاص تربیت یافته فاروق عظیم بود از محدثین منقول است -

یُشَدِّدُ فِي الْوَايَةِ وَيُزَجِّرُ

تَلَامِيذُهُ عَنِ التَّهَاطُوتِ

فِي ضَبْطِ الْأَلْفَاظِ -

یعنی در روایت تشدید میکرد و

شاگردان خود را دام قهغن می نمود که در

حفظ الفاظ حدیث نبوی غفلت نورزند -

بر علاوه از محدثین منقول است که عبد الله بن مسعود خیلی

کم حدیث روایت میکرد - بلکه در تمام سال الفاظ قال رسول

الله شاذ و نادرا از زبانش می برآمد - غرض فاروق عظیم

را در روایت حدیث احتیاط تام مد نظر بود - اگر چه قبل از

عهد او دیگر اکابر صحابه نیز درین باب احتیاط بسیار ملحوظ

داشتند - چنانچه علامه ذهبی در تذکرة الحفاظ در ذیل حال

ابو بکر رضی می نویسد که نخستین کسی که در احادیث احتیاط

نمود ابو بکر رضی است - علامه موصوف بر روایت حاکم بیان

سنة تذکرة الحفاظ تذکره عبد الله بن مسعود در ۱۲ منہ

میکنند کہ حضرت ابوبکر رضی ۵۰۰ حدیث جمع کرد و لے بعد انہم
 را بسوخت و فرمود کہ امکان دار من یک شخص ائقہ دانستہ
 بواسطہ اور وایت کردہ باشم و او در حقیقت ثقہ نباشد
 و لے در احتیاط فاروق عظمیٰ رضی و دیگر صحابہ فرق بود۔
 زیرا صحابہ دیگر محض وثوق و عدم وثوق راوی را ملحوظ میداشتند
 و لے فاروق عظمیٰ رضی بر علاوہ وثوق این امر را ملحوظ میداشت
 کہ راوی مذکور حقیقت واقعہ را بوجہ اتم و اکمل فہمیدہ یا
 نہ۔ و بر ہمین بنا حضرت عائشہ رضی از حضرت ابوہریرہ رضی
 اکثر مواخذات فرمود ورنہ در وثوق ابوہریرہ رضی سخن نہ داشت۔
 اگرچہ از سبب احتیاط و ضبط فاروق عظمیٰ رضی احادیث
 کمتر روایت شد و لے مرویات او از ہرگونہ احتمالات
 مبرا بود۔ و بعد از وہر چند روایت احادیث خیلہ
 وسعت یافت لیکن در قوت و اعتماد بان مرتبہ ز سید
 شاہ ولی اللہ محدث دہلوی خیلہ خوب گفتہ بلکہ در سفتہ است
 ہر چند کہ جمیع صحابہ عدول اند و روایت ہمہ مقبول و عمل
 بموجب آنچہ بر وایت صدوق از ایشان ثابت شود لازم
 اما در میان حدیث و فقہ در زمین فاروق عظمیٰ رضی بود و آنچه
 بعد و حادث شدہ فرق مابین السموات و الارض است۔

از جملہ صحابہ
کسانے کہ
روایت
کند

اگرچه فکر احتیاط و تشدد حضرت فاروق اعظم رواج
نیافت و لے در محققین صحابہ این فکر بے اثر محض ہم نمائند
در باب عبداللہ بن مسعود رضی بالعموم مشہور است و در مسند
دارمی جابجا تصریح یافته کہ در وقت روایت حدیث رنگ
چہرہ اش متغیر می شد و چون عبارت حدیث را نقل
میکرد می گفت کہ جناب رسول اللہ صلیم این لفظ فرمودہ
یا شاید مشابہ و قریب و مثل این فرمودہ ابوورداء و حضرت
انس کہ از صحابہ عالی مرتبت بودند نیز ہمین حال بودند۔ از امام
شعبی منقول است کہ من یک سال کامل برفاقت عبداللہ بن عمر
بودم و درین مدت فقط یک حدیث از او شنیدم از ثبات
ابن قطبہ انصاری مروی است کہ عبداللہ بن عمر رضی در یک ماہ فقط
دو یا سه حدیث روایت میکرد۔ از سائب ابن یزید
منقول است کہ من از مکہ بادیلم برفاقت سعد و قاص رفتم
و در مدت سفر یک حدیث ہم روایت نہ کرو۔ چنانچہ جمیع
این روایات در سند دارمی بہ سند متصل منقول است۔
اصول مقدم و اہم کہ فاروق اعظم در سند و
روایت حدیث قائم فرمودہ بطریق اجمال درین مقام
بیان میشود :-

(۱) روایت حکماً باللفظ باشد۔

(۲) محض وثوق راوی در اعتماد و راست کفایت نمیکند۔

(۳) در خبر واحد شهادت تأییدی بکار می باشد و آزاد اصطلاح محدثین تابع و شاهد میگویند۔

(۴) خبر واحد همیشه قابل حجّت نمی باشد۔

(۵) در اعتبار روایت لحاظ خصوصیات موقع و محل شرط است۔

فن فقه کالماً ساخته و پرواخته فاروق اعظم است و درین

فن خاص جمیع صحابه به تخصیص او اعتراف داشتند و درین

واری منقول است که حذیفه ابن الیمان می گفت که فتوای

دادن شخص را مسلم است که امام باشد و از نسخ و منسوخ قرآن

با خبر بود۔ گفتند که ام کس باین اوصاف موصوف است؟

حذیفه گفت عمر ابن الخطاب۔ از عبد اللہ ابن مسعود و رضی

است که اگر علم جمیع جزیرہ عرب را در یک پله ترازو بنهت و

علم عمر رض در پله دیگر باشد علم عمر رض گران تر خواهد بود۔ علامہ

ابو اسحاق شیرازی کہ درین بزرگ مدرّس نظامیہ بغداد بود

کتاب متضمن بحال است فقہان نوشته و در آن در ذیل ترجمہ

فاروق اعظم اقوال بسیار سے از صحابه و تابعین نقل

کرده و در آخر سے لکھا ہے۔

علم فقه

وَلَوْ لَا خَوْفُ الْإِطْلَاقِ
لَذَكَرْتُ مِنْ فَقِهِ مَا
يَنْجُرُّ فِيهِ كُلُّ فَاضِلٍ -
یعنی اگر خوف تطویل نہ ہو تو من
آنقدر از قضاے وفقہ فاروق عظیم ذکر
میکردم کہ از برافضلا عالم موجب تحیر میشد

آنچه را علامہ موصوف مجملہ بیان کرده ما چند صفحات آیتہ مفصلاً
از ان بحث میرایم و لے درین مقام ضرورت بیان کنیم -
کہ جمیع سلسلہ ہائے فقہ کہ در عصر حاضر در اسلام قائم موجود
است مرجع ہمہ ذات بابرکات فاروق عظیم بودہ مقامات
کہ در بلاد اسلام مرکز فقہ تسلیم می شود عبارت است
از مکہ معظمہ - مدینہ منورہ - بصرہ - کوفہ - شام و وجہ مرکزیت
آنکہ شیوخ عظام و بابیان فن از ساکنین ہمین بلاد بودند
مثلاً شیخ عبداللہ ابن عباس ساکن مکہ معظمہ و زید ابن ثابت
و عبداللہ ابن عمر ساکن مدینہ منورہ و حضرت علی و عبداللہ
ابن مسعود و ابو موسیٰ اشعری ساکن کوفہ و ابو درداء و معاذ
ابن جبل ساکن شام بودند و ہمہ این متخصّصین بہ استثنائے
حضرت علی رض از صحبت فاروق عظیم مستفید شدہ
اند و بالتخصیص عبداللہ ابن عباس و عبداللہ ابن مسعود گویا
ساختہ و پرواختہ او بودند از عبداللہ ابن مسعود منقول است
کہ من یک ساعت صحبت فاروق عظیم را از عبادت
یک سال بہتر میدانم عبداللہ ابن عباس را فاروق عظیم

مرجع جمیع
سلسلہ ہائے
فقہ فاروق
عظیم است -

در کنار تریبیت خود پرورد بخیر سے کہ مردم را موجب رشک
 گردید۔ در صحیح بخاری از عبداللہ ابن عباس مروی است
 کہ فاروق اعظم مراد از جمیع شیوخ بدر سے نشانہ بعض
 از بزرگان گفتند لے امیر المؤمنین ابن ابی سلمہ را
 چو در صف مائے نشانی۔ حضرت فاروق اعظم فرمود
 کہ این جوانے است کہ قابلیتش بخود شما معلوم است۔
 از عبدالبرمہ رشت در کتاب استیعاب منقول است

کہ کان عمر رضی اللہ عنہ ابن عباس و یقیناً بکہ یعنی فاروق اعظم
 ابن عباس را محبوب میداشت و او را موقع تقرب می بخشید۔
 اکثر اتفاق ہے افتاد کہ در مجلس فاروق اعظم مسند
 پیش سے شد۔ و عبداللہ ابن عباس میخو است کہ جواب بگوید
 و لے از سبب صغر سن جرات نمیکرد۔ فاروق اعظم
 برائے ترغیب و دلہی و لے میفرمود کہ مدار علم بر کئی بیشی
 عمر نیست۔ بزرگی بعلم است نہ بسال۔ اگر شخص مجتہد است
 عبداللہ ابن عباس را با مسائل فاروق اعظم مطابق
 کند روشن میگردد و کہ بین ہر دو نسبت استنادی
 و شاگردی است۔ عبداللہ فرزند فاروق اعظم و زیبا
 ثابست سالہا در صحبت او بکار تحریر مامور بودند۔ از امام شعبی
 منقول است کہ عمر فاروق رضی اللہ عنہ ابن مسعود و زید ابن

ثابت از یکدیگر استفاده می‌نمایند و از همین سبب مسائل شان
با هم مشابهت دارد۔

عموماً از محدثین منقول است که در صحابہ کرام ۶ نفر در علمیه
علم فقه بودند۔ یعنی عمر رضی۔ علی۔ عمار بن مسعود۔ ابی
ابن کعب۔ زید ابن ثابت۔ ابو موسیٰ۔ از امام محمد در
کتاب الآثار منقول است۔ ستنه من اصحاب النبی
صلی اللہ علیہ وسلم یثذکرون الفقه یدنہم
علی بن ابی طالب۔ و ابی و ابو موسیٰ علیہما السلام و زید
و ابن مسعود۔ یعنی از صحابہ کرام شش نفر بودند کہ با هم
در باب مسائل فقه بحث و مذاکرہ میکردند۔ یعنی حضرت
علی رضی با ابی و ابو موسیٰ و حضرت عمر رضی بازید و ابن مسعود۔
از صفوان ابن سلیم منقول است:۔ لم یکن یفتی
فی زمن النبی صلی اللہ علیہ وسلم غیر عمر و علی و
معاذ و ابو موسیٰ۔ یعنی در عهد آنحضرت صلعم هیچکس فتوای
نمیداد بجز عمر۔ علی۔ معاذ۔ ابو موسیٰ۔ از امام شعبی منقول
است۔ کہ کان العالم یوخذ عن ستنه من الصحابۃ
یعنی مردم عالم از ۶ نفر صحابہ سے آموختند۔

۱۔ فتح المغیث صفحہ ۲۸۱۔ تذکرۃ الحفاظ علیہ ذہبی ذکر ابو موسیٰ

اشعری ۱۲۔ فتح المغیث صفحہ ۳۸۱۔ ۱۲ منہ

از جمل صحابہ
۶ نفر ائمہ
فقه بودند

ظاهر این تحدید مستبعد می نماید چه در هزاران نفر صحابه کرام
اینقدر عدد منقذ اندک یعنی ۴ یا ۶ نفر خلاف قیاس است -
و لے تحقیقت امر این است که در اکثر مسائل حدیث صحیح
و مصرح موجود است و حدیث و دیگر معارض هم ندارد -
در همه مسائل فقط علم حدیث کفایت میکند و لے خیل
مسائل دیگر ازین قبیل است که در حکم آن حدیث صحیح موجود
نبوده و بلکه از روی قواعد استنباط حکم شرعی آن استخراج میشود -
یا حدیث صحیح موجود است - و لے حدیث و دیگر معارض گشته
درین صورت با از اجتهاد و استنباط گزیر نباشد - و فقه
در اصل عبارت از همین استنباط مسائل است - پس در
قسم نخستین از مسائل اکثر صحابه قنوی میگردانند و به منقذ شهرت
داشتند و عددشان یہ ۲۰ میرسد و لے در قسم دوم همان
صحابه تخصیص مسلمی یافتند که بانی و امام فن بودند و این قسم
اشخاص فقط ۶ نفر بودند که در فوق مذکور شد - شاه ولی الله
محدث دہلوی اسمائے چهار نفر یعنی عمر - علی - ابن مسعود -
ابن عباس را ذکر نموده میفرماید :-

اما غایر هؤلاء الادبۃ	یعنی غیر ازین چهار صحابه دیگران
فکانوا یرون دلالة ولكن	مطالب را می بینید و دلالت میکنند
ما کانوا یرون الزکون	در آداب و حسن و ارکان

والشرط من الأداب و السنن و لم یکن لهم قول عند تعارض الاخبار و تقابل الدلائل الا قليلا کان عمر و عائشة و زید بن ثابت -	و شرط قدرت امتیاز و تفریق داشتند و ہر گاہ کہ حدیث متعارض می بود و رد لائل و جوا تقابل پیدا می شد بہ استثنائے بعض مواقع خاص خل نمیدادند مثلاً ابن عمر - عائشہ - زید بن ثابت -
--	---

بہر حال مجتہدین صحابہ از ۴ نفر علما وہ بنووند و کیفیت نشان
بدینہنوال است کہ اشخاصیکہ در صحبت حضرت علی رضی بود و نہ
در فن حدیث و روایت پایہ بلندند استثنائے چنانچہ در مقدمہ
صحیح مسلم آورده است کہ بہ استثنائے عبداللہ ابن مسعود
کسانے کہ از حضرت علی رضی روایت حدیث نمودہ اند برانہا
اعتبار نمی توان کرد - معاذ ابن جبل را خود فاروق اعظم
از برائے تعلیم و روایت بسوئے شام فرستاد و ولے
معاذ در سنہ ۱۸ داعی اجل را لبیک گفت و بنا بران چنانکہ
شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نے نویدہ حدیث او چندان
باقی نمائند "عبداللہ ابن مسعود و ابو موسیٰ اشعری را شاگردان
خاص فاروق اعظم بودند - ابو موسیٰ را اکثر جناب ممدوح
بذریعہ تخریر تعلیم مسائل حدیث و فقہ میفرمود - زید بن ثابت
سنہ حجۃ اللہ البالغہ صفحہ ۱۳ - ۱۲ از الہ الخفا جلد دوم صفحہ ۸۱ - ۱۲

ہم دراصل متقلدِ فاروق اعظمؓ ہو رہے ہیں۔ چنانچہ شاہ ولی اللہ
 عی نو لیسید :- ”وزید ابن ثابتؓ در اکثر متبیین اوست“۔ ازین
 واقعات معلوم ہوا ہست کہ در صحابہ کسانے کہ رواج
 فقہ و اندامہ شان اثر بیست یافتہ و بستمانِ فاروقی بودند۔
 فاروق اعظمؓ در مسائل فقہ مجتہد سے فکر و غور فرمود۔
 کہ در صحابہ دیگر سے را این رتبہ میسر نہ رہی۔ جناب ممدوح
 از آغاز اسلام فقہ را بطرح نظر ساخت و مسائل فقہیہ را کہ
 در قرآن کریم ذکر یافتہ و ابہام سے داشتہ۔ از حضرت پیغمبر
 صلی اللہ علیہ وسلم سے پرسید و تا وقتیکہ اطمینان کامل دست
 نیبدا و در سچے تحقیق سے ماند۔ این شرف خاص و بکر صحابہ
 کرام را حاصل نہ بود زیرا کہے مانند او مجال استفسار و جرأت
 عرض بحضور انور جناب رسالت پناہی صلعم نہ داشت۔
 در باب کلام کہ از جملہ مسائل دقیق و نہایت مختلف فیہ است۔
 حضرت فاروق اعظمؓ کمرہ بعد از اسے از جناب رسول اللہ
 صلعم چندان استفسار نمود کہ جناب رسالت آپ صلعم
 بر آشفت و فرمود کہ آیہ آخر سورہ نساء ترا کفایت میکند۔
 عادت فاروق اعظمؓ بود کہ مسائل دقیق را سے نوشتہ
 و نگہ میکرد و وہام در آن غور و فکر سے فرمود و ہر اسے کہ

۱۔ از الہ الخفا جلد دوم صفحہ ۸۳-۱۲۔ ۲۔ سند امام احمد ص ۱۲۔ ۳۔

تحریر نمودن
 مسائل دقیق
 و اہم

وقت بوقت در آن مسائل قائم می شد آنرا در چیز تحریر می
 آورد و بعد از غور و فکر تحریرات خود را محو یا اثبات می نمود.
 چنانچه یادداشت می که در موضوع میراث عمه نوشته - و آخر
 آنرا محو نموده ذکر شش و موطا سئ امام محمد منقول است -
 قسطلانی در شرح صحیح بخاری به حواله مستند نقل کرده که فاروق
 عظیم در موضوع میراث جد یک صدرائے مختلفه قائم نمود
 و سئ پیچ رائے قطعی قائم نکرد - در مسند دارقندی آورده که در
 باب میراث جد فاروق عظیم یادداشت می بجز تحریر آورد
 چون وقت وفات او قریب شد - آنرا خواسته محو فرمود
 و گفت خود شما مردم این مسئله را حل کنید - در همین کتاب
 منقول است که چون فاروق عظیم مخرج شد صحابه را
 بحضور خواست و فرمود که من در باب میراث جد رائے خود
 را قائم کرده ام اگر شما بخواهید آنرا قبول کنید - حضرت
 عثمان رضی گفت اگر رائے شما را قبول کنیم هم بهتر است -
 و اگر بر رائے ابو بکر رضی کار بند شویم او نیز صاحب الرائے
 عظیم بود - فاروق عظیم اکثر بیفرمود که کاش جناب
 رسول اللہ صلیعم در باب سئ مسئله چیز تحریر می فرمود -
 یعنی کلامه - میراث جد - بعض اقسام را با - کاوشی که فاروق
 صلیعم موطا سئ امام محمد صفحہ ۳۱۶ - ۱۲۰

در باب
مسائل دقیق
وقت بوقت
غور و فکر میکرد

عظم در مسائل فقهیه می نمود قیاس نشان ز مثال ذیل به
 آسانی میشود. در آیه میراث نوحه از ورثه در کلام مجید به لفظ
 کلامه تعبیر یافته و قرآن کریم از کلامه تعریف مفصل نه کرده. و
 از پنجمه صحابه در کلامه اختلاف داشتند. فاروق عظم
 مکره بعد از آنکه این مسئله را از حضرت نبوی صلیم پرسید
 و چون تشکیک نیافت صورت مسئله را نوشت و به حضرت
 حصه سپرد و گفت که در وقت فرصت بحضرت نبوی صلیم
 عرضه دارد. و بعد با در عهد خلافت خود جمیع صحابه را بحضور خوا
 و در مجمع عام این مسئله را عرضه داد. و لایحه صورت تسلی
 کامل نشد و اکثر اوقات میگفت که اگر جناب رسول الله صلیم
 حقیقت مسئله را بیان میفرمود مرا از دنیا و ایامها
 عزیز تر می بود و مسئله عمارت است از خلافت
 کلامه را با چنانچه این واقعات را مفضل عمار الدین ابن کثیر
 محدث در تفسیر خود نقل کرده و حواله با حادیث صحیح نموده.
 در عهد فاروق عظم که ممالک مفتوحه خیل و سعت یافت
 و تمدن بالمره ترقی نموده باوج کمال رسید و معاملات خیل
 صورت جدید اختیار کرد با وجود آنکه در هر بلده و قریه قاضی و
 مفتی مقرر بود و اکثر صحابه بودند و لایحه در اکثر مسائل عاجز می
 آمدند. و لاجرم بیارگانه خلافت رجوع می نمودند و بنابران

حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ را در بسیارے از مسائل غیر منصوص
و پیچیدہ موقعہ غور و فکر پیدا شد و اکثرے از فتاویٰ
فاروقی کہ در کتب فقہ و حدیث بکثرت موجود است
در جواب ہمان مسائل مے باشد کہ از ممالک مختلفہ برائے
استفتاء بحضور او فرستادہ اند۔ چنانچہ مصنف ابن ابی
شیبہ فتاویٰ مذکور را نقل میکند و از استفتاء کنندگان
ہم نام مے برد مانند عبد اللہ ابن مسعود۔ عمار ابن یاسر
ابو موسیٰ اشعری۔ و ابو عبیدہ جراح و غیرہ ابن شعبہ و غیرہ۔
اگرچہ فاروق اعظم بذات خود فقیہ جید بودہ و رائے
خودش برائے فتوایے کفایت میکردہ لیکن نظر بہ مزید احتیاط
اکثر مسائل را در مجالس صحابہ پیش میفرمود و مردم بہ آزادی
و نکته بینی تمام اظهار رائے میکردند۔

استفتاء
مردم از فاروق
اعظم

از علامہ بلاذری در کتاب الاشراف منقول است کہ
فاروق اعظم ہیچ مسئلہ را کہ قبل از عہد خودش طے
نشده بود بدون از مشورہ صحابہ تصفیہ نمی فرمود۔ شاہ
ولی اللہ محدث دہلوی در حجتہ اللہ البالغہ میفرماید :-

تصفیہ مسائل
بمشورہ
صحابہ

گان من سیرۃ عمرانہ	از عادت فاروق اعظم
کان یشاؤا الصیابة	بود کہ با صحابہ مشورہ و مناظرہ
ویناظرہم حتی تنکشف	میکرد۔ تا پردہ شک دور شدہ

الغمة ویا تیه العلم فصا	نوبت به یقین میرسید و از همین
غالب قضایا و فتا و ا ه	سبب فتا وای جناب ممدوح
متبعه فی مشارق الارض و مغاربها	را از شرق تا غرب پیروی میکنند -

مسائل جلاله

مسائل را که حضرت فاروق عظیم در مجمع صحابه پیش
 کرد و طی فرمود تعداد آن کم نیست و در کتب احادیث و
 آثار به تفصیل مذکور است - مثلاً از بیہقی مروی است کہ در
 یک صورت خاص غسل جنابت در بیہقی تصریح آنرا ہم کرده است
 صحابه مختلف رائے بودند - فاروق عظیم امر کرد کہ مجمع
 مہاجرین و انصار حاضر حضور شوند و در مجلس صحابه مسئلہ
 مذکور طرح شد - جمیع صحابه بہ استثنائے حضرت علیؓ
 و معاذ اتفاق رائے نمودند - بجز و این حال فاروق عظیم
 فرمود ہر گاہ شمار مردم کہ از جملہ اصحاب بدر مے باشید
 باہم اختلاف رائے دارید - کسانے کہ بعد از شمار صفحہ
 ہستی بیابند چگونہ خواہند بود - الغرض تصفیہ مسئلہ برائے
 از و ارج مطہرات موقوف ماند و بقرار رائے ایشان مسئلہ
 راناقد فرمود - ہچنان در باب تکبیر جنازہ صحابه اختلاف رائے
 داشتند فاروق عظیم مجلس صحابه منعقد فرمود و فیصلہ
 نمود کہ درین باب عمل اخیر حضرت نبوی صلی علیہ وسلم معلوم گردد و چنانچہ
 بعد از دریافت این امر بپایہ ثبوت رسید کہ جنازہ کہ اخیراً

آنحضرت صلعم او فرمودہ - چہار تکبیر بودہ - ازین قبیل مسائل
دیگر در مجالس صحابہ طے شدہ - و تفصیل آنہا درین مقام
موجب تطویل سے شود -

مسائل فقہیہ کہ از حضرت فاروق اعظم روایات
صحیحہ منقول است بہ شمار ہزار ہا میرسد - از انجملہ قریب
یک ہزار مسئلہ مقدم و اہم ترین مسائل فقہیہ باشد و در
جمیع این مسائل ائمہ اربعہ تقلید جناب ممدوح نمودہ اند
چنانچہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی ^{رحمۃ اللہ علیہ} و همچنین مجتہدین
در رؤس مسائل فقہ تالیف مذہب فاروق اعظم اند و این
قریب ہزار مسئلہ است تخمیناً مسائل مذکورہ در مصنف
ابن شیبہ و غیرہ منقول است - و شاہ ولی اللہ محدث
دہلوی بحوالہ آنہا در فقہ فاروقی یک مجلہ مستقل نوشتہ
و آنرا در ازالۃ الخفا شامل کردہ -

تعداد مسائل
فقہیہ
فاروق اعظم

این بحث محض در تدوین مسائل بود لکن در فن فقہ کارنامہ
اصلی فاروق اعظم چیزے دیگر است یعنی حضرت او محض
بر تدوین ہر بیات قناعت نکرد - بلکہ اصول و ضوابط از
برائے تفریع و استنباط مسائل قرار داد کہ در عصر حاضر از
ہر اصول فقہ تبیین میکنند - اولین مراحلین بود کہ آیا اقوال

اصول فقہ

واقعال که از جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم منقول است - کلیتہً
 ماخذ مسائل سے مشورہ پادرا آنها تفریق امکان وارد - ۱۔ شاہ
 ولی اللہ محدث دہلوی در حجتہ اللہ البالغہ در باب این مسئلہ
 مضمون نے خیلہ مفید و دلکش نوشتہ و خلاصہ پیش اینکہ
 ”افعال واقوال کہ از جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مروی است
 از دو قسم سے باشد - (اول) آنکہ بمنصب نبوت تعلق
 دارد و در بارہ ہمین قسم افعال واقوال ارشاد خداوندی
 وارد شدہ کہ مَا اتَاكُمْ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ
 عَنْهُ فَانْتَهُوا - یعنی چیز سے کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم
 شمارا بدد آنرا بگیرد یعنی قبول کنید - و چیز سے کہ شمارا
 ازان منع کند از آن باز آید (دوم) آنکہ تعلق بمنصب
 رسالت ندارد - چنانچہ در باب این قسم دوم جناب
 رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود -

انما انساب بشر مشاکہ	یعنی من بنی آدم ہستم و بنابرین
اذا امرتکم بشئ من	در بابین حکم کنم آنرا قبول کنید چون
دینکم فخذوا بہ واذا امرتکم	از رائے خود چیز سے بگوئیں پس جز این
بشئ من دانی فانما اناب بشر	کہ من ہم از بعد بنی آدم ہستم -

بعد از آن شاہ ولی اللہ محدث دہلوی سے نو پسند کہ
 ارشادات جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در باب مسائل طب

وافعالے کہ از جناب ممدوح صلعم عاده صاورشدن عبادت
یا اتفاقاً بوقوع آید ہر دونہ قصد ایستخنائے کہ موافق فرعون است
عرب بیان فرمود مثلاً حدیث ام زرع و خرافہ یا امور سے
کہ بر بنائے کلام مصلحت جزئی اختیار فرمود مثلاً لشکر کشی
و دیگر احکام ازین قبیل در ذیل قسم ثانی داخل می باشد
فرق مراتب احادیث کہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی
در حجتہ اللہ البالغہ ظاہر کردہ است و ہیچ صاحب نظر را از آن
مجال انکار نمی توان بود در اصل موجد این فرق مراتب
فاروق اعظم بود چنانچہ در اکثر کتب سیر و حدیث منقول
است کہ در اکثر مواقع جناب رسول اللہ صلعم ارادہ کلام امر
فرمودہ و فاروق اعظم بخلاف آن رائے خود ظاہر کردہ
مثلاً در صحیح بخاری است کہ چون جناب رسول اللہ صلعم خواست
کہ جنازہ عبد اللہ ابن ابی را بخواند فاروق اعظم عرض کرد
کہ آیا رسول صلعم نماز جنازہ بر منافق ہم میخوانند
در باب اسیران جنگ رائے فاروق اعظم از تجویز
جناب رسول اللہ صلعم بکلی جدا بود و در موقع صلح حدیبیہ
بخدمت جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عرض کرد
کہ چرا باین ولت صلح شود؟

از امثلہ مذکورہ بالا ناظرین کتاب اندازہ سے توانند کہ فاروق
 عظیم این امور را از منصب نبوت جدا تصور میکرد۔ و اگر
 امور مذکورہ را از منصب نبوت دانستہ و در آنها دخل میداد۔ ما
 اور از دائرہ اسلام خارج مے پنداشتیم چه جائے کہ در زمرہ
 بزرگان دین شمار شود۔ بنابر ہمین اصول فرق مراتب فاروق
 عظیم در اکثر امور کہ تعلق بہ مذہب نہ داشت بر اسے خود
 عمل فرمود مثلاً تا عهد حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہما
 کنیزان صاحب اولاد بالمرہ خرید و فروخت مے شد۔ فاروق
 عظیم این رواج را بکلی منسوخ کرد۔ جناب رسول اللہ
 صلعم در جنگ تبوک مقدار چہیزہ را فی نفر یک دینار مقرر فرمود۔
 و فاروق عظیم در ممالک مختلفہ بمقدار مختلفہ مقرر کرد۔
 در عهد مبارک جناب رسول اللہ صلعم در خوردن شراب
 حد خاص مقرر نبود و حضرت فاروق عظیم ۸۰ درہ مقرر فرمود۔
 ظاہرست کہ اگر در معاملات فوق افعال و اقوال جناب
 رسول اللہ صلعم بہ حیثیت تشریفی بودے فاروق عظیم
 را چہ یار بود کہ در آن کمی و بیشی مے نمود و اگر خدا بخوانستہ
 ارادہ ہم میکرد کہ وہ صحابہ کرام روز و شب بدور و پیش
 اولی و ثانی لحدی کہ گوارا نمیداشتند کہ بر سستہ خلافت
 قرار گیرد۔

بحث در باب
قابل احتجاج
بودن خبر احاد

حدیثی کہ راویش از یک شخص زیادہ نباشد۔ اکثر اکابر ائمہ
دین در باب این قسم حدیث میگویند کہ منصوصات قرآن
کریم از خبر واحد متاثر نمی شود۔ یعنی اگر کدام حکم قرآن عام باشد
از خبر احاد تخصیص نمی یابد بلکہ بذریعہ آن حکم قرآن نیز نسخ
نمی توان شد۔ و ہمین مذہب امام شافعی است۔ و در آن
حضرت فاروق رضی خبر احاد در ہر موقع قابل احتجاج نمیتوان
بود و بر ہمین بنا جناب ممدوح روایات عمار بن یاسر۔ ابو موسیٰ
اشعری۔ مغیرہ ابن شعبہ۔ ابی ابن کعب را در باب اذن ملاقات
اسقاط جنین۔ خریداری مکان عباس ابن عبد المطلب تیمم جناب
قابل حجت قرار نداد۔ تا وقتیکہ شہادت تائیدی پیش نشد۔
چنانچہ این واقعہ بہ تفصیل تمام در تذکرۃ الحفاظ مذکور است۔
و بر ہمین بنا جناب فاروق عظمیٰ از خبر احاد نسخ یا تخصیص
قرآن مجید را جایز خیال نمیکرد۔ چون فاطمہ بنت قیس در باب
سکونت و نفقہ زن مطلقہ بر وایتہ خود حدیث جناب
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بیان نمود روایت او را مخالف
نص قرآن مجید دانستہ قبول نہ کرد۔ و فرمود کہ بگفتہ یک
زن حکم قرآن تغییر نمی پذیرد۔

لہ از روئے اصول حدیث حدیثی کہ راویانش از یک علاوہ نباشد لاکن از حدیث بہر تواتر کثرت
آہم و ذیل خبر احاد باشد لیکن این اصطلاح باب دوم است و در زمانہ فاروق عظمیٰ وجود نہ داشت

امام شافعی و دیگر مجتهدان و سنی استدلال میگیرند که خود
 فاروق عظمی در اکثر واقعات بر خبر احاد اعتماد فرموده - لیکن
 امام موصوف شاید خیال نه کرده که ازین طرز عمل ابداً در اصول
 فاروق عظمی فرقی نیامده زیرا که مذہب فاروق عظمی
 این است که هر خبر احاد قابل احتجاج نمیشد - نه اینکه
 هیچ خبر احاد قابل احتجاج نیست - و درین دو صورت خیل
 فرق ظاهر است - اکثر واقعات باین قسم می باشد که در آنها
 شهادت یک شخص واحد کفایت میکند چنانچه در کارهای
 روزمره هر شخص بر همین طریق کار بند می شود - لیکن بعضی اوقات
 بخدای اہم و نازک می باشد که در باب آنها شهادت
 یک شخص یا دو شخص کفایت نمیکند - بلکه گنجائش احتمال می باشد
 که آنها در روایت الفاظ و فهم کیفیت واقعه خطا شده باشند -
 الغرض حیثیت و حالت هر واقعه و هر راوی مختلف بوده - و
 بنابراین هیچ قاعده کلی نمیتوان نهاد - شک نیست که فاروق
 عظمی در اکثر مواقع به اخبار احاد استدلال نمود و لکن در
 مواقع عدیده از آن خلاف رائے ہم ظاهر فرمود - ازین
 طریق عمل ظاهر می شود که جناب ممدوح در خبر احاد خصوصیت
 حالات را باین نظر مبداشت - در باب اخبار احاد فقہاء و
 محدثین خیل باہم اختلاف رائے داشته اند و درین باب

بحث های طویل پیدا شده - لیکن از مطالعه این همه
مباحثات ظاهر می شود که آنقدر نکته سنجی و دقیقه رسی
که در مذہب فاروق اعظم بود و نظیر آن هیچ جائی
نظر نمی آید - لکن درین مقام اظهار این امر بسیار ضرور
است که بگوئیم - اصولیکه فاروق اعظم در قبول و عدم قبول
خبر احادیث نظر داشت - فقط بر تحقیق حق مبنی بوده و مانند آرا و نشان
این عصر پیروی نفس مقصود نبود که هر حدیثی را که میخواست قبول
میکنند و اگر نمیخواستند رد میکنند -

کارپاکان را قیاس از خود بگیر + گرچه ماند در نوشتن شیر شیر
بغرض توسیع فقه و حصول این دعا که از برای تسبیح
ضروریات فقه کفایت میکند قیاس از جمله ضروریات است
و این امر ظاهر است که تسبیح جزئیات مسائل در قرآن مجید
و احادیث مذکور نیست - بنابراین ضرورت است که در تنظیم امور
جزئی قیاس مشرعی بکار آید و دره شود - از برای تسبیح
ضرورت است ائمه اربعه یعنی امام ابو حنیفه - امام مالک - امام
شافعی - امام احمد حنبل با اتفاق قائل قیاس بود و ماخذ
عظیم مسائل شان قیاس است - لیکن نخستین کسی که بنا
قیاس نهاد فاروق اعظم بود - مردم بالعموم خیال میکنند
که موجد قیاس معاذا بن حبیل است و استدلال شان

این است که چون جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم معاذ را بسوی مین
فرستاد از او استفسار فرمود که اگر کدام مسئلہ پیش بیاید چه
خواهی کرد۔ معاذ عرض کرد کہ از قرآن جواب میدهم۔ و اگر
صورت مسئلہ در قرآن و حدیث موجود نباشد اجتہاد میکنم
لاکن ازین واقعہ استدلال نمیتوان کرد باینکہ مراد معاذ قیاس
بودہ۔ چہ اجتہاد بر قیاس منحصر نیست۔ ابن حزم و داؤد طاہری
مطلقاً قائل قیاس نبودند۔ حالانکہ خودشان در چہ اجتہاد
داشتند۔ و در مسائل شرعیہ اجتہاد میکردند۔ و مستند داری
بستند کورست کہ حضرت ابو بکر رضی اللہ عنہ را معمول بود کہ چون کدام
مسئلہ پیش می آمد رجوع بقرآن می فرمود۔ و اگر
صورت مسئلہ در قرآن مذکور نمی بود از روی حدیث
جواب میداد۔ و اگر حدیث ہم در آن باب ساکت می بود
اکابر صحابہ را جمع کردہ بالتفاتی آن قضیہ میفرمود۔ ازین ہم ثابت
می شود کہ در عہد ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ ہم در جواب مسائل شرعی
رجوع بہ قرآن مجید و حدیث واجماع میکردند و قیاس وجود
نداشت۔

و زمامت کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در موضوع منصب فقہان بہ جہت
ابو موسیٰ اشعری فرستادہ بود در باب قیاس بالتفاتی صریح

سلہ این حدیث در سند داری مطبوعہ نظامی صفحہ ۳۴ موجود است ۱۲ سلہ مستند داری صفحہ ۳۰ - ۳۱

قد غن فرمود - چنانچه الفاظ آن نامه حسب ذیل است :-

الفهم الفهم فیما یختلف فی صدر لکم مما لم یبلغکم فی الکتاب والسنة واعرف الامثال والاشباه ثم قیس الامور عند ذلک -	امریکه در قرآن و حدیث بنظر نیاید و در آن امر شبهه باشد بر آن غور کن و خوب غور کن و واقعات بمشکل آنرا دریافت کن بعد از آن قیاس کن -
---	--

در کتب اصول فقه تعریف قیاس حسب ذیل مذکور است :-

تعدیه الحکم من الاصل الی الفرع لعلة متحدة -
یعنی حکم اصل را تا فرع آن رساندن از سبب کدام علتی که در
هر دو یعنی اصل و فرع مشترک باشد -

مثلاً جناب رسول الله صلعم نام گندم وجود غیره را گرفته
فرمود که این اجناس را هر قدر که بدیدید همانقدر بگیری و کسیکه
زیاده از وزن مساوی بگیرد سوزی شود - و زین مسئله
قیاس بن طور جاری می شود که اگر چه جناب رسالت مآب
صلعم چند جنس خاص را ذکر فرموده لکن این حکم بر جمیع اشیائی
که مقدار و نوعیت داشته باشد شامل است - مثلاً اگر شخصی
یک سیر آهک کسے را بدید و در عوض آن همان قسم آهک یک سیر
و یک چارک بگیری یا یک سیر از قسم اعلا بگیری و این سودا سود

له این روایت در دار قطنی مذکور است - ملاحظه کنید از التمهید صفحہ ۸۶ - ۱۲ منہ

شود

نزد اصولیین مقدم ترین شرائط قیاس و دست -
 (۱) هر مسئله که بقیاس ثابت شود و منصوص نباشد یعنی در آن
 باب که امام حکم خاص در کتاب و سنت موجود نباشد -
 (۲) در قیاس و قیاس علیه علت مشترک موجود باشد -
 در هدایت نامه فاروق عظیم باین هر دو امر اشاره بلکه تصریح
 موجود است یعنی شرط اول را بدین الفاظ ظاهر کرده که مما لم
یبلغک فی الکتاب و السنة - و شرط دوم را باین عبارت
و اعرف الامثال و الاشباه ثم قس الامور -

علاوه از مهمات اصول فاروق عظیم از برای استنباط
 احکام و تفریع مسائل قواعد بسیار مقرر فرمود که در عصر حاضر
 آن قواعد را بنیاد علم اصول فقه می توان گفت لیکن قبل از
 تفصیل آنها اظهار این نکته خجسته ضرور است -

مسلم است که امام ابو حنیفه و امام مالک و غیره در مسائل
 فقهیه خجسته اختلاف دارند و وجه این اختلاف را سه دلیل
 مسائل آن است که یکی را حدیث مستحیده و دیگری را زبیده -
 لیکن بالعموم وجه اختلاف این است که در اصول استنباط
 و اجتهاد و مختلف و مغایر اند چنانچه در کتب اصول فقه اصول مختلفه
 شان تفصیل مرقوم است - و لکن آن نگنید که آنکه موصوفت

اصول استنباط
احکام

اصول خود را بصراحت بیان نموده اند۔ شک نیست کہ امام شافعی رسالہ مستقل تصنیف کردہ و در آن بعض اصول فقہ را منضبط نموده۔ لیکن از امام ابو حنیفہ و امام مالک و غیرہ یک قاعدہ ہم صراحتہ منقول نیست۔ مگر از طریق استنباط مسائل و تقریراتے شان متعلق بہ مسائل معلوم مے شود۔ کہ استنباط ہر یک بر اصولی مبنی بود۔ مثلاً امام ابو حنیفہ از آیہ کریمہ اِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا اَسْتَدِلُّ بِمُؤَدَّی در عقب امام ابداء قراءت فاتحہ نکند۔ کہے گفت این آیہ در باب خطبہ نازل شدہ بود۔ امام بحواب فرمود کہ اگرچہ نزول آیہ بغرض خاص شدہ باشد لکن حکم عام است و ازین آشکار مے شود کہ امام موصوف قائل این اصول فقہ است۔ العبرة لعموم اللفظ لا لخصوص السبب۔ یعنی از خصوصیت سبب تعمیم حکم متاثر نھے شود۔ اصول فقہ کہ در کتب اصول از امام ابو حنیفہ و غیرہ مذکور است در اصل از ہمین قسم صورت ہاست منضبط شدہ۔ و قواعد مذکور از ائمہ موصوف پہنچ جا صراحتہ منقول نیست۔ در باب فاروق عظیمہ ادعائے ما این است کہ جناب ممدوح اصول استنباط مسائل قائم فرمود و بنائے این دعوائے این است کہ اکثر مسائل کہ فاروق عظیمہ طے فرمود در مجمع صحابہ

بہ بحث و مناظرہ طے نمود و تقریر ہائے کہ در آن مواقع فرمود
 اگر استقصائے آنها شود بسیار سے از اصول فقہ قائم نمیشود
 در اکثر مسائل روایات متناقض یا ناخذ ہائے استدلال از
 ہم جدا بود۔ پس فاروق اعظم فیصلہ آنرا ضرورت است
 تا از ہر دو صورت کدام ترجیح یابد یعنی کدام را نسخ و کدام را
 منسوخ و کدام را عام و کدام را خاص قرار دہد و کدام اموقت
 و کدام را موید تسلیم نموده شود و باین طریق بسیار از اصول
 نسخ و تخصیص و تطبیق و غیرہ قائم شد۔ چون فاروق اعظم
 بطریق عام فتوایے میداد اکثر کدام اصول خاص را مدنظر
 میداشت مثلاً شخصی بحضور مبارک آمد و استغاثہ کرد۔
 کہ غلام مرا حکم قطع ید شود۔ چرا کہ آئینہ زوجہ ام را سرقتہ کردہ۔ کہ
 . . . در ہم قیمت داشتہ۔ فرمود کہ مال مسروقہ ہم از آن
 شما بود و غلام ہم از شما است۔ سزائے قطع ید داده نمیشود۔
 ازین فیصلہ فاروق اعظم این اصول مستنبط شد کہ در
 معاملہ سرقت ضرورت است کہ سارق در مال مسروقہ هیچگونه استحقاق
 ندارد۔ باشد۔ شخصی دیگر چیزے از بیت المال سرقتہ کرد۔
 و فاروق اعظم او را بر ہمین بنا را فرمود کہ در بیت المال
 ہر شخص حق دارد۔ یک بار در اثنا کے سفر نزد یک تالاب

سہ موطائے امام مالک ۱۲ منہ

نزول فرمود عمر و ابن عباس که در آن سفر رفیق بوده از مردم پرسید که درین تالاب سباع آب نمی خورند؟ فاروق اعظم مردم را منع فرمود که جواب این فخره را نگویید و ازین دو اصل ثابت می شود (اول) اینکه اصل در اشیا اباحت است - (دوم) اینکه اگر ظاهر حال صحیح باشد ما مکلف به تفحص و جستجو نیستیم - یکبار در رمضان شریف روی آفتاب را برگرفت و در غروب مغالطه شد - فاروق اعظم روزه افطار کرد - بعد چند دقیقه آفتاب پدیدار شد - و مردم خیل متروک شدند - فاروق اعظم فرمود الخطب یسیر و قد اجتهدنا - یعنی معامله سهل است ما بقدر امکان سعی کرده ایم امثله دیگر هم بسیار است و اگر شخصی بخواهد خیل از کلیات اصول فقه از آنها استنباط می تواند - در اکثر مسائل فقهیه که فاروق اعظم بیان فرموده صحابه و دیگر باو اتفاق رائے فرمودند - و ائمه مجتهدین تقلید و سعی نمودند شاه ولی الله محدث دهلوی از استقراء خود عده این قسم مسائل را یک هزار کما بیش نوشته و لے اکثر مسائل باین قسم هم است که در آنها دیگر صحابه یا جناب ممدوح متفق الرائے نبودند و در بعض مسائل صحابه که اختلاف رائے نموده بر حق بوده -

تعداد مسائل
فقهیه فاروق
اعظم

چنانچہ در مسئلہ تیمم جنابت منع تمتع حج طلاق ثلاثہ وغیرہ
اجتہاد صحابہ دیگر از اجتہاد جناب فاروق عظیم بیشتر صحیح
معلوم میشود۔ لکن در اکثر مسائل وبالخصوص در مسائل کہ
معرکہ الارابودہ وتعلق بہ تمدن وامور ملکی دہشتہ عموماً
معلوم مے شود کہ اجتہاد فاروق عظیم بر کمال نکتہ سلجی
ودقت نظر مبنی بودہ۔ و از ہمین مسائل کمال اجتہاد فاروق
عظیم ظاہر مے شود۔

از آنجملہ بعض مسائل را درین مقام بیان میکنم۔ اہم ترین
مسائل کہ معرکہ الارابودہ خمس است۔ در قرآن کریم وارد است۔
وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ
مِّن شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ
وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ
وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ
وَالسَّبِيلِ

مسئلہ
خمس

ازین آیہ ثابت مے شود کہ در خمس اقربائے رسول اللہ
صلعم ہم حصہ دار اند چنانچہ حضرت عبداللہ ابن عباس کہ در صحابہ
بہ دریاے علم شہرت داشت باصرار ازین آیہ بر خمس استدلال
میکرد۔ حضرت علی رض اگرچہ مصلحت بنو ہاشم را از خمس
حصہ نداد لکن قرار رائے جناب امیر ہم بنو ہاشم فی الحقیقت
مستحق خمس بودند۔

ازین آیتان در مقدمہ دایمہ صفحہ ۱۱ کتاب الفرائض

عبداللہ ابن عباس و حضرت علی رضی اللہ عنہما باین خیال نبودند۔
بلکہ جمیع اہل بیت بر این مسئلہ اتفاق داشتند۔ و را ئمہ
مجتہدین امام شافعی نیز قائل باین مسئلہ بود و در کتب خود
خیلے بشود بر این استدلال میکنند۔

و بارہ فاروق اعظم مردم میگویند کہ قرابت داران
رسول اللہ صلعم را مطلقاً و مستحق خمس نمی پنداشت
چنانچہ در خلافت خود اہل بیت را گاہی از خمس حصہ
نداد۔ و را ئمہ مجتہدین امام ابو حنیفہ نیز قائل حصہ ذوی القربی
در خمس نبود و استدلال نمود بر اینکه بعد از وفات جناب
رسول اللہ صلعم حصہ آنحضرت صلعم ساقط شد۔ حق
قرابت داران جناب رسالت پناہ صلعم ہم زائل شد۔
بنابران باید بغور تمام دیدہ شود کہ از قرآن کریم چه حکم مستنبط
مے شود۔ و طریق عمل رسول اللہ صلعم چه بود۔

از نص قرآن مجید صرف ہمین قدر ثابت است کہ بطریق
مجموعی پنج گروہ مصرف خمس مے باشند۔ لیکن از الفاظ
قرآن این امر حکماً ثابت نمی شود کہ تقسیم مال خمس بہ ہر گروہ
فرداً فرض است۔ و در آیت کریمہ کہ مصارف زکوٰۃ بیان شدہ
نیز الفاظ بعینہ ہمین قسم وارد شدہ :-

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا

وَالْمُؤَلَّفَةُ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ
 اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ - ورین آیہ ہشت گروہ مستحق زکوٰۃ قرار یافتہ
 یعنی فقیر و مسکین - عایلین یعنی تحصیلداران زکوٰۃ - مؤلفۃ
 القلوب - اسیران - قرضداران - مسافران - و بہر طائفہ
 ازین طوائف زکوٰۃ دادہ می شود - و در صورتی کہ ہمہ طوائف
 حاضر باشند ملحوظ شود کہ کد ام طائفہ بیشتر محتاج اند - و کد ام
 طائفہ کمتر و کد ام بکلی محتاج نیست - و بہمین اعتبار فرقہ را
 زیادہ و فرقہ را کم دہند و فرقہ را مطلقاً نہ دہند - این لزوم مالا
 یلتزم را فقط امام شافعی اختراع نمودہ است کہ مال خمس بر دو
 حصہ مساوی تقسیم شود و بہر فرقہ حصہ برابر دہند قطع نظر
 از ضرورت و عدم ضرورت - بہمین طریق از مصارف خمس
 کہ در آیہ کریمہ ورود یافتہ مفہوم می شود کہ مال خمس مخصوص
 بہمین مردم دادہ شود نہ اینکه خواہ مخواہ از ہر پنج حصہ مساوی
 تقسیم نمودہ ہر پنج فرقہ را حصہ برابر دادہ شود - اکنون باید دید
 کہ طریق عمل جناب رسول اللہ صلی علیہ وسلم چگونه بودہ - چیز سے کہ
 از استقرائے احادیث و روایات ثابت می شود
 این است :-

۱۔ آنحضرت صلی علیہ وسلم ذوی القربیٰ مخصوص بنوا شیم
 و بنو عبد المطلب را حصہ خمس عطا فرمود - و بنو نوفل -

و بنو عبد الشمس را با آنکہ ذوالقربی بے بودند و درخواست ہم
نمود عطا نفرمود۔ چنانچہ این واقعہ را علامہ ابن القیم در زاد
المعادی تفصیل نقل کرده و بہ کتب حدیث و الہ نمودہ۔

(۲) چیزے کہ بہ بنو ہاشم و بنو المطالب عطاے فرمود
بخصہ مساوی تقسیم نہیں فرمود۔ علامہ ابن القیم در زاد
المعادی آورده:-

ولكن لم يكن يقسمه بينهم على السواء بين الاغنياء
هم وفقراءهم ولا كان يقسمه قسمة الميراث بل كان
يصرفه فيهم بحسب المصلحة والحاجة فيزوج منهم
اعزبهم ويقضي منهم عن غارمهم ويعطي منه
فقيرهم كفاية۔ یعنی۔ برتوانگران و مسکینان بحصص مساوی
برابر تقسیم نہیں فرمود و در تقسیم خمس قاعدہ مراتب را مد نظر
نمیداشت۔ بلکہ بتقاضائے مصالحت و ضرورت عطا میفرمود
یعنی ناگتنی ایان را عروسی میفرمود و مقروضان را از قرض نجات
میداد و غریبار را بقدر حاجت عطا میفرمود۔

از واقعات فوق اولا ثابت ہے شود کہ در لفظ ذوی القربی
تقسیم نیست ورنہ بنو نوفل و بنو عبد الشمس را جناب رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم ہم از خمس محروم نہیں فرمود۔ زیرا کہ ایشان نیز ذوالقربی قرابت

لہ زاد المعاد جلد دوم صفحہ ۱۶۱۔ لہ زاد المعاد جلد دوم صفحہ ۱۶۲۔ ۱۱۲ ص

داخل بودند۔ دوم آنکہ جمیع افراد بنو ہاشم و بنو المطلب
را بحصص مساوی تقسیم میفرمود۔

فاروق عظیم بن محمدؓ کے کہ از روایات صحیحہ ثابت پیشود
حقوق بنو ہاشم و بنو المطلب را بحال و پشت و لے در
دو چیز با آنها اختلاف داشتہ (۱) اینکہ کامل پنجم قسمت حق
ذوی القربے نے پذیرداشت۔ (۲) اینکہ بلحاظ مصلحت و
ضرورت حصہ ہر اکم و بیش میفرمود و این دو امر را بر اقتضائے
راسے خلیفہ وقت منحصر میداشت۔ برعکس دعائے عبداللہ
ابن عباس و غیرہ این بود کہ کامل در پنجم حصہ بے کم و کا ذوی القربے
استحقاق دارند و کسی را درین استحقاق مجال تصرف نیست
چنانچہ قاضی ابویوسف در کتاب الخراج و نسائی در صحیح خود
این قول را از عبداللہ ابن عباس نقل کرده :-

عَرْضَ عَلَيْنَا عَمْرُ	عمر ابن الخطاب بر ما عرضه کرد
ابن الخطاب ان نُزَوِّجَ	کہ ما از مال خمس از برائے مصارف
من الخمس اَلْيَمْنَا وَنَقْضِي	نکاح بیوگان و ادا قرض قرضداران
منه عن مُغْرَمِنَا فَايْدِنَا	خود بقدر ضرورت بگیریم لکن باین اتفاق
الا ان يسلّمه لنا و ابى ذلك	نمودیم و میخواہیم کہ ہمہ آنرا بہا تسلیم
علينا۔	کنند لکن عمر این حرف را قبول نکرد۔

ازین قبیل روایات دیگرے ہم موجود است و فقط کلبی روایت کردہ کہ حضرت ابو بکرؓ و عمرؓ حق ذوی القربے را مطلقاً ساقط کردند و چون کلبی خیلے ضعیف الروایت است روایتش قابل اعتبار نمی توان شد۔

اگر فحوائے قرآن و طریق عمل حضرت نبوی صلیعہم باہم منطبق گردد بہ ثبوت میرسد کہ طریق عمل فاروق عظمیٰ مطابق بقرآن و حدیث بودہ۔ امام شافعی و دیگر ہنجیالانشاء ہیچ دلیل ثابت نماند کہ جناب رسول اللہ صلیعہم ہمیشہ قسمت پنجم را تمام و کمال بہ ذوے القربے عطا میفرمود۔ چار عبارت نص قرآنی ابداً این تعیین و تحدید ثابت نمی شود۔ البتہ از عبارت قرآن برائے ذوی القربے حق غیر معین ظاہر میشود۔ و از آن فاروق عظمیٰ مطلقاً انکار نکردہ۔ اکنون بابت این مسئلہ را از روی اصول عقلی بہ بینیم یعنی از برائے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و قرابتیان جناب او صلیعہم بر کدام اصول مبنی بودہ۔ ؟ ظاہر است کہ جناب رسول اللہ صلیعہم از سبب تبلیغ احکام و سرانجام مہمات رسالت مشغول معاش نہیں سید۔ پس لازم بود کہ از عائد ملک حصہ خاص از برائے مصارف او صلیعہم مخصوص شود و عائد ملک در آنوقت ہمین سہ قسم بودہ۔ مال غنیمت۔ فے۔ انفال۔ و خدا کریم

از ہر یک حصہ برائے او صلعم مقرر فرمود چنانکہ در آیات متعدّد مذکور است و تطبیقش بعینہ ہمین خالصہ است کہ در عصر حاضر از برائے مصارف ذاتی پادشاہ وقت مقرر میگردد و از اربعین المال ہم تعبیر میکنند۔ حقّ ذوی القربی از پنجمت مقرر شد کہ در بدو اسلام بر فاقّت او صلعم ثابت قدم ماندند۔ و چون کفار بکثرت بیشتر در پیے آزارشان شدند تمام بنو ہاشم دم از رفاقت او صلعم زدند۔ اگرچہ درینوقت برخی از ایشان مسلمان ہم نشدہ بودند و چون او صلعم از نگہ برآمدہ در ورہ کوه پناہ گرفت کل فرادہ بنو ہاشم بہر کابی پیغمبر صلعم حاضر بودند۔

بنابران چیزیکہ کہ از برائے جناب رسول اللہ صلعم و ذوالقربی مقرر شد بنابر اقتضائے وقت و مصلحت بودہ و لے این قاعدہ مطلقاً منافی اصول تمدّن است کہ تار و ز قیامت از برائے اقربائے او صلعم پنجم حصہ کامل مقرر باشد و ہمیشہ بایشان برسد۔ اگرچہ نسل او صلعم باوج ترقی رسیدہ و منتہما و زجرہ توانگہ و مرفہ الحال ہم باشند۔ شخصیکہ صاحب عقل سلیم باشد کہ باور کردہ می تواند کہ بانی شریعت حقّہ این قسم قاعدہ تجویز کند کہ از برائے او لا و خویش یک رقم خاص تار و ز قیامت معین نماید۔ اگر کدام بانی شریعت اینگونه اصول اساس نہد عیاذ باللہ فوقیبت او بر بہمنان خود

غرض ہست در پیم چیز خواهد بود۔

حضرت علی رضی و حضرت عبداللہ ابن عباس کہ مدعی خمس بودند۔
خیال شان ابدًا این نبود کہ حق خمس تا روز قیامت برائے شان
ثابت است بلکہ او عاود اشتند کہ برائے ہمان اشخاص است
کہ از عصر مبارک جناب رسول اللہ صلیم باقی ماندہ بودند۔

مسئلہ فی

امرے دیگر کہ خیلے شان اہم دارو مسئلہ فی ہست و
و عبارت ہست از اراضی و املاکے کہ بعد از فتح و تصرف اہل
اسلام در آمدہ۔ این مسئلہ بحد سے معرکہ الاراست کہ از عہد
صحابہ کرام تا این عصر حل نگروید و فیصلہ قطعی نشدہ و بحث
عظیم الشان فردک از فروعات این مسئلہ است۔
خلط مبحثے کہ درین مسئلہ واقع شدہ وجہ موجہ شان است
کہ مردم در الفاظ لغل و غنیمت کہ قریب المعنائے فی بود
تفریق نتوانستند و ما این بحث را تفصیل تمام ہدیہ ناظرین
میکنیم۔

حق این است کہ قبل از ظہور اسلام در عرب دستور بودہ
کہ چیزے کہ بعد از فتح بدست مے آمد ہمہ آن بر بنبرد آن بایان
علی السویہ تقسیم میشد مگر سردار قبیلہ بیشتر حصہ داشت
یعنی چہارم حصہ را با و میداوند۔ چون جناب رسالت مآب
صلیہ صلیت شد این قاعدہ را نیز مانند دیگر رسوم بالتغیر جزوی

قائم و ائمت - و از نخبہ مردم زعم کر و ند کہ جز غازیان اسلام کسے
را بر مال غنیمت استحقاق نیست - چنانچہ بعد از فتح چیرے
کہ بدست مے آمد بر غازیان تقسیم مے شد - از آنجا کہ این طریق
از قدیم الایام جاری بود و در عہد جناب رسول اللہ صلیم ہم قائم
ماند در اہل اسلام بالعموم این خیال پیدا شد کہ مال غنیمت
حق ذاتی غازیان است و آنہا بہر صورت ادعائے آن کردہ
مے توانند - بلکہ نوبتے دیرین امر خصوصت پیدا شد - و قتیکہ
غزوہ بدر فتح شد - بعضے از غازیان تا مسافہ و در کفار را تعاقب
نمودند و بعضے در حضور نبوی صلیم حاضر ماندند و چون متعاقبین باز
آمدند و عوے نمودند کہ مال غنیمت حق ما است زیرا کہ کفار را
تعاقب نمودہ ایم و جنگ کردہ باز آمدہ ایم - فریق ثانی بجواب
گفت کہ ما در محافظت جناب رسول اللہ صلیم پائے استقلال
محکم فشرودہ ایم - پس ما بیشتر استحقاق داریم - بنا بر ان
آیہ ذیل نازل شد -

وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ
مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَ
لِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَ
الْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ ابْنِ
السَّبِيلِ -

بدینکہ جز این نیست کہ چیرے کہ
از مال غنیمت بدست شما بدست تحقیق
بر آید است خمس آن و از برائے
رسول و قرایبان و یتیمان و مسکینان
و مسافران -

از آیہ فوق این قاعدہ بر آید کہ مال غنیمت بر پنج قسمت
شود و چہار حصہ بر مجاہدین تقسیم شود و حصہ پنجم باز بر پنج قسمت
شود و در مصرف جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ و
ساکین و غیرہ خرچ گردد۔ و لے جملہ این احکام بزرگ نقد و
اسباب منقولہ بودہ۔ در باب اراضی و املاک غیر منقولہ پنج
قاعدہ قرار یافت۔ در غزوہ بنی نضیر کہ در شہہ بوقوع آمد
آیہ ذیل کہ از آیات سورہ حشر است نازل شد۔

مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ	آنچه عاید گردانید خدا متعالی بر
مِنْ أَهْلِ الْقُرْأَىٰ فِكْلِهِ وَ	پیغمبر خود از اموال ساکنان دیہات
لِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَ	پس خدایے راست و پیغمبر را و خویشاوندان
الْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ	را و یتیمان را و فقیران را و مسافران را
السَّبِيلِ۔ لِلْفَقْرَاءِ وَالْمُهَاجِرِينَ	از برکت آن فقیران ہجرت کنندہ است
الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ	آنانکہ بیرون کردہ شد ایشان را از خانہ آ
وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ	ایشان نیز آنان را کہ آمدند بعد از مہاجرین و انصاری

از آیہ کریمہ معلوم شد کہ اراضی مفتوحہ را تقسیم نمایند
بلکہ بطور وقف نگہ دارند و از منافع آن جمیع نسبا کے آتی و
مسلمانان مستقبل متمتع گردند۔ این است حقیقت نفل و غنیمت
و فیہ در احکام فوق اکثر مسلمانان را بر خے مغالطہ پیش آمد
اولاً غنیمت و فیہ را مترادف گمان کردند۔ چنانچہ در ائمہ مجتہدین

امام شافعی بر همین رائے بود و از روئے مذہب و س
 زمین مفتوحہ باید ہما نوقت بر مجاہدین تقسیم کرو۔ و قتیکہ
 ممالک شام و عراق فتح شد مردم بر همین بنا از فاروق عظم
 التماس نمودند کہ ممالک مفتوحہ بر آہا تقسیم کرو۔ چنانچہ از جملہ
 صحابہ عبدالرحمن ابن عوف و زبیر ابن العوام و بلال ابن رباح
 اصرار شدید نمودند و فاروق عظم قبول نفرمود و چنانکہ
 در ذیل شعبہ محاصل مذکور شد کہ مجلس عامی از صحابہ منعقد
 گردید۔ و چند روز متواتر این مسئلہ زیر بحث ماند۔ و اخیراً
 فاروق عظم بآیہ فوق استدلال نمود۔ وَالْقَاطِآئِہِ
 وَالَّذِیْنَ جَاءُوْا مِنْ بَعْدِہُمْ۔ قراتہ کرو و فرمود:

فَكَانَتْ ہَذِہٖ عَامَہٗ لِنِ	این ہمہ از برائے نسلہائے
جَاءُوْا مِنْ بَعْدِہُمْ فَقَدْ	آیندہ است و بر ہمین بنا این ممالک
صَادَہَا ذَٰلِ الْفِئْتَبِیْنَ اَھْلُوْا	مفتوحہ حق جمیع اہل اسلام است۔
جَمِیْعًا فَكَيْفَ تُقَسِّمُہَا اَھْلُوْا	درین صورت چگونه امکان دارد
وَنَدَّعُ مَنْ تَخَلَّفَ بَعْدَہُمْ	کہ من برلمانان حاضر تقسیم کنم۔

امام شافعی و دیگر ہمینا لاش ازین امر استدلال میکنند
 کہ جناب رسول اللہ صلیعہ اراضی خیبر را بر مجاہدین تقسیم فرمود
 و لے نمی بینند کہ بعد از خیبر خیلہ علاقہ جات دیگر نیز فتح شد

لہ کتاب الخراج صفحہ ۱۵۔ تفصیل این معرکہ در کتاب الخراج صفحہ ۱۵ و ۱۶ مذکور است

و بلکه بر تمام عرب استیلا نمودند و لے در حیات نبوی صلعم یک
و جب زمین ہم بر غازیان قسمت نشد۔ مسئلہ باغ فدک نیز
درین مسئلہ داخل است۔ و از مدت های دراز معرکۃ الآراء
بوده۔ یک فرقہ اہل اسلام برین خیال است کہ باغ مذکور جائداد
خاص جناب رسول اللہ صلعم بود زیرا کہ صاحبان باغ بدون
مقدمہ و جنگ باغ مذکور را بحضرت نبوی تسلیم کردند پس
در حکم آیت ذیل داخل است۔

وَمَا آفَاءُ اللَّهِ عَلَى رَسُولِهِ
فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ
وَلَا رِكَابٍ وَلَكِنَّ اللَّهَ يُسَلِّطُ
رُسُلَهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى
كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ۔

مسئلہ
فدک

و آنچه عاید گردانید خدایتعالی
بر پیغمبر خود از اموال بنی نضیر پس نتاخته
بودید بر آن اسبان را و نه شتر ہارا
ولاکن خدا غالب میگردد اند پیغمبران خود را
بر هر کہ خواهد و خدا بر ہر چیز توانا است۔

و قتیکہ باغ فدک ملک خاص حضرت نبوی صلعم گردید۔
بالت بحکم آیت میراث بورثہ نبوی تسلیم و ترکہ مے شد۔
و فاروق عظمیٰ ہم با وجو و طلب و تقاضای جناب امیر علیہ السلام
آل نبی صلعم را از جائداد مذکور محروم داشت۔

این مسئلہ را اگر چه فریقین طول و ادہ اند و در آن طبع آزمایہا
کرده اند در حقیقت خیلے روشن و مختصر بود و هیچگونه پیچیدگی
نداشت و امروز کہ اصول سیاست و تمدن بیشتر روشن

و عام فہم شدہ ابداً این مسئلہ درخور این نیست کہ در معرض
 بحث بیاید۔ اصل حقیقت این است کہ مال و جائدادیکہ در دست
 نبی یا امام یا پادشاہ باشد دو نوع است۔ (۱) مال مخصوص کہ منصب
 نبوت و امامت و پادشاهی در حصول آن دخل ندارد و مثلاً حضرت
 داؤد از زرہ سازی کسب معاش خودی فرمود یا عالمگیر از رنگ
 زیب کتابت قرآن شریف میکرد۔ و اینگونہ اختیار کامل
 دارند و می توانند بہر مصرف خرچ کنند و (۲) مال حکومت
 مانند ممالک مقبوضہ حضرت داؤد کہ بعد ما در تصرف حضرت
 سلیمان علیہ السلام درآمد و در قسم دوم قاعدہ وراثت جاری
 نمی شود بلکہ مالک یا متولی آن شخصے تصور می شود کہ در نبوت
 یا امامت یا پادشاهی خلیفہ باشد۔ این مسئلہ از روی
 مذاق عصر حاضر خیلے بدیہی است مثلاً بعد از سلطان عبدالحمید خان
 ممالک مقبوضہ دولت عثمانیہ بر فرزندان و برادران او قسمت
 نیافت۔ بلکہ جانشین او در آن تصرف نمود و از حیثیت ندبی
 نیز این قاعدہ در جمیع فرق اسلام مسلم بودہ۔ مثلاً فرقہ کہ باغ فدک
 را بہ نوبت حق ائمہ اثنا عشر (دوازده امام) می پندارند نیز
 قاعدہ ترکہ را در آن جاری نمیکنند۔ چہ خلیفہ چہ ائمہ در عہد خود
 مالک باغ فدک و باست بعد از وفات او بقاعدہ میراث
 بر امام حسین و عباس و محمد ابن حنیفہ و زینب و غیرہ قسمت

مے شد و لے در تصرف امام حسن علیہ السلام در آمد چہ و خلیفہ
از حضرت علی رضی بود۔ غرض این قاعدہ عام و مسلم است کہ
ملک و جائیداد متعلق بہ مقام نبوت یا امامت یا پادشاهی مال
مخصوص بہ شخص نہاست۔ اکنون بالست بہ بینیم۔ آیا بارغ
فدک چگونہ بحضرت نبوی صلعم رسید۔ کیفیت این واقعہ
بدینہوال است کہ حضرت نبوی صلعم بعد از فتح خیبر عودت فرمود
و مجبوسہ ابن مسعود انصاری را بتبلیغ اسلام بابل فدک فرستاد
و فدک بہ تصرف یہودیہ و یو و سر دار ایشان یوشع ابن نون بودہ۔
یہودیہ التماس صلح نمودند و پیام دادند کہ عوض صلح نیمہ از زمین
خود بدہند۔ و از آنوقت بارغ فدک در تصرف اسلام آمد۔
پس شخص دارائے عقل تسلیم میداند کہ این قسم جائیداد ملک
مخصوص حضرت نبوی صلعم تصور نہ شود۔ و فرقہ کہ ادعائے
ملکیت خاص میکنند نیز آیہ کریمہ رَفِئًا أَوْ جَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ
خَيْلٍ وَ لَارِکَاطٍ را دلیل میگیرند و میگویند بارغ فدک بواسطہ
قوہ عسکری تصرف نیامدہ و لے من از ایشان می پرستم کہ
آیا علاقہ کہ بواسطہ صلح بدست بیاید ملک مخصوص امام یا پادشاہ
قرار مے یابد یا خیر؟ اکثر چاہنہا دیگر نیز از چیزہ عرب بدون
جنگ بدست آمد و ملک مخصوص حضرت نبوی صلعم نگردد بالست

تعمق نمود که چون در خصوص دیگر املاک مفتوح این جور و بهم پید
نشد - فک که چه خصوصیت داشته که در آن غلط فهمی پیدا شد؟
حقیقت این است که دیگر اراضی مقبوضه را بطور وقت عام
گرفتند و فک را جناب رسالت مآب صلعم از برای
مصارف خود مخصوص فرمود - پس موقع این خیال پیدا شد
که شاید فک ملک خاص او صلعم بوده و عدم شکر کشتی فک
تائید از آن خیال نمود - پس گمان کردند که دیگران را به فک
بهیچگونه حق حاصل نبوده - و لے این خیال صلا صبح نبوده -
بلکه حضرت نبوی صلعم فک را از برای مصارف خود مخصوص
فرمود و لے چگونه مخصوص فرمود؟ درین باب روایات
مفصل موجود است :-

یعنی نیمه فک براسه رسول الله
صلعم خاص بود و او صلعم خطش بر مسافران
صرف میفرمود -

فَكَانَ نِصْفُ فِدَاءٍ خَالِصًا
لِرَسُولِ اللَّهِ وَكَانَ يَصْرَفُ
مَا يَأْتِيهِ مِنْهَا إِلَى بَنِي السَّبِيلِ
و در روایت دیگر آمده :-

یعنی فک از جناب رسول الله صلعم بود و حضرت
صلعم نماد آنرا خرج میفرمود و بر فقرایی بنی هاشم تقسیم
میفرمود و میفرمود ای شاگرد پول آنرا بفرست

أَنَّ فِدَاءَ كَانَتْ لِلنَّبِيِّ صَلَّيْهِ وَسَلَّمَ
يَنْفِقُ مِنْهَا وَيَاكُلُ وَيُعْطِي الْفُقَرَاءَ
بَنِي هَاشِمٍ وَيُزَوِّجُ أَيَّامَهُمْ

سنة فتوح البلدان ج ۳ - ۱۲ منة

در بخاری و غیره تصریح است که حضرت نبوی صلعم خرج سالانه خور از باغ فدک میگرفت و باقی را بر مصالح عامه مسلمانان صرف می فرمود -

از روایات فوق ظاهر است که ملکیت باغ فدک از بهر حضرت نبوی صلعم بطور خالصه شاهی بوده که از بهر سلاطین بر نمی آید از املاک مخصوص میگرد - پس با وجودیکه از بهر مصارف او صلعم مخصوص بوده نیز از دائره وقف بر آمده نمی تواند -

اکنون باینست غور نمود که آیا فاروق اعظم بر این اصول اطلاع داشت و بر بنائے همین اصول در باغ فدک حکم میراث را جاری فرمود یا این معامله از جمله نکات بعد الوقوع است ؟ بوقت فتح عراق و شام تقریر می کرد که فاروق اعظم در مجمع صحابه فرمود و به آیه کریمه مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَثَرِ الْقُرْآنِ استدلال نمود به الفاظ صریح گفت که املاک مفتوحه ملک مخصوص یک شخص نمی باشد بلکه در وقف عام داخل است چنانچه در ذکر فی درین باب مبسوطا از ان بحث رفت - البته این شبهه ممکن است که گویند از آیه دیگر که قبل از این آیه است ثابت می شود که باغ فدک و غیره ملک مخصوص حضرت پیغمبر صلعم بوده و خود فاروق اعظم نیز آن آیه را بر همین معنی محمول نموده و آیه کریمه این است :-

وَمَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا
أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ لَدِكُمْ لَكِنَّ اللَّهَ
يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى
كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

و آنچه عاید گردانید خدا بر پیغمبر خود از
اموال بنی نضیر پس شایسته بودید بر آن سپان
و نه شتر را و لکن خدا غالب میگردد اندر پیغمبر
خود را بر هر که خواهد و خدا بر هر چیز توانا است۔

و فاروق عظمیٰ این آیه کریمہ را قرائت کرد و گفت فکانت

خَالِصَةً لِّرَسُولِ اللَّهِ صَلَّع۔ این واقع در صحیح بخاری

در باب الخمس و باب المعازی و باب المیراث تفصیل مذکور

پس در جواب گوئیم کہ سبب فاروق عظمیٰ بحکم آیه مذکور باغ

فدک را خالصہ آنحضرت صلعم میدانست و سبب بطور خالصہ

نہ ملک شخصی چنانکہ از برائے مصادف شخصی سلاطین ملکی

مخصوص می شود و حکم میراث در آن جاری نمیکرد۔ بلکه

تنہا خلیفہ و جانشین در آن تصرف میکند و می توان دلیل

قطعی اقامہ کرد براینکہ۔ فاروق عظمیٰ بر زمین خیال بودہ چه

وقتیکہ بحکم آیه کریمہ فدک را خالصہ جناب رسول اللہ صلعم تصور

نمود الفاظ ذیل را بر زبان مبارک آورد چنانکہ در صحیح بخاری

در باب الخمس و المعازی مذکور است :-

فكان رسول الله ينفق

على اهله نفقة يستحيهم

من هذا المال ثم يأخذ

جناب رسول اللہ صلعم از آید باغ

مذکور خرج یک سالہ خود را میگرفت

و باقی ماندہ را بطور مال خداوند تعالیٰ

مَا بَقِيَ فَيَجْعَلُهُ مَجْعَلِ مَالٍ
 اللَّهُ فَعَمِلَ رَسُولُ اللَّهِ بِذَلِكَ
 حَيَاتَهُ ثُمَّ تَوَفَّى اللَّهُ نَبِيَّهُ
 صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ
 أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَوَّلِي رَسُولَ اللَّهِ
 فَقَبَضَهَا أَبُو بَكْرٍ فَعَمِلَ فِيهَا
 كَمَا عَمِلَ رَسُولُ اللَّهِ ثُمَّ
 تَوَفَّى اللَّهُ أَبِي بَكْرٍ فَكَانَتْ أَوَّلِي
 وَلِي أَبِي بَكْرٍ فَقَبَضَتْهَا سَيِّدَتَيْنِ
 مِنْ أَسَادَتِي أَعْمَلُ فِيهَا بِمَا
 عَمِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
 وَسَلَّمَ وَبِهَا عَمِلَ فِيهَا أَبُو بَكْرٍ -

خرچ بیفرمود۔ جناب رسول اللہ در ایام
 حیات خود بر ہمین کار بندا نند بعد از وفات
 جناب رسالت پناہی حضرت ابوبکر رضی
 کہ من جانشین رسول اللہ صلعم ہستم پس
 قابض شد۔ و طریق عمل وہمان بود کہ خود
 جناب رسول اللہ صلعم بر عی میباشست
 چون حضرت ابوبکر وقایفت من جانشین
 ہستم شدم پس من تا دو سال بر آن قابض
 بودم وہمان کار کردم کہ رسول اللہ
 صلی اللہ علیہ وسلم و خلیفہ اول
 سے نمودند ۔

از تقریر فوق روشن میگردد کہ فاروق اعظم با وجودیکہ
 فدک و غیرہ را خالصہ تصور سے نمود ملک ذاتی جناب رسول اللہ
 نبیہدانت کہ در آن میراث جاری نشود و مستحق تصرف و رآن
 تنها خلیفہ را بنوبت خلافت میدانست و بر ہمین بنا استحقاق
 قبضہ خود را ثابت فرمود۔

این تقریر را فاروق اعظم وقتے فرمود کہ حضرت علی و حضرت
 عباس دعوائے فدک را بحضرت او آوردند و او آشکارا فرمود۔

کہ حکیم میراث در آن جریان نمی یابد۔

حاصل اینکه بنزدیک فاروق عظمیٰ فک و غیره از طرفی
در جمع خالصه جناب رسول اللہ صلعم داخل بوده و از طرفی
وقف بوده۔ چنانچہ بوقت فتح عراق آیه را کہ حکیم خالصه بودن فک
از ان ظاہر می شود قرائت کرد و الفاظ ذیل فرمودہ۔
”فهذه عامة في القضاي كلها۔ یعنی حکیم این آیه بر این ملک
فک غیر مخصوص و محدود نیست بلکہ بر جمیع آبادیها مشتمل است۔
حقیقت این است کہ فک ذویہتین بودہ۔ و از سنجہ منشا اینقدر
غلط فہمی شدہ چنانچہ حافظ این قیم در زاد المعاد این معنی را بہ پیرایہ
لطیف او امیکند۔

فهو ملك يخالف حكم غيره من المالكين ولهذا النوع من الاموال
هو القسم الذي وقع بعده من النزاع ما وقع الى اليوم ولولا اشكال
امره عليهم لما طلبت فاطمه بنت رسول الله يواثرها من تركته وطلبت
ان يورث عنه ما كان ملكا له كسائر المساكين وخفي عليها رضى الله
عنها حقيقة الملك الذي ليس بها يورث عنه۔

ازین اقعا ناظرین اندازہ میتوانند کہ فاروق عظمیٰ مسائلی کہ از آغا اسلام
تا حال معرکہ الارماندہ و اکابر صحابہ را نیز در آن شجہاء افتادہ بچہ سلوکش طے فرمودہ
کہ از یک طرف فیصلہ محل صحیح قرآن حدیث گردید و از طرف دیگر با اصول
سلطنت و نظام تمدن مطابقت بہرساند۔

حالات ذاتی و اخلاق و عادات

اگرچہ تربیت روحانی در عرب از ابتدائے اسلام آغاز یافتہ
و سب سے قبل از ظهور اسلام نیز عرب بمحض از فضائل متصف
بودند کہ مے توان آن فضائل را تمغائے شرافت تصور کرد۔
و از بہر ہر علتی در ہر عصر سرمایہ فخر و مباهات شمر د۔ اگرچہ تمام
عرب بہدست مجموعی دارائے این اوصاف بودہ و لے بعض
اشخاص بیشتر ممتاز بودند و ہمین اشخاص بمقام بزرگ منصب
امامت و حکومت قوم رسیدند و اقدم اوصاف فصاحت۔
بلاغت۔ قوت تقریر۔ شاعری۔ شجائی۔ سپہکری۔ بہادری۔
آزادی بود۔ و در رتبہ ریاست نیز ہمین اوصاف ملحوظ خاطر مے
بود۔ فاروقی اعظم را مشیت ایزدی از جمیع این اوصاف
حصہ وافق ارزانی داشت۔

لکن تقریر خدا داد بود و در معرکہ ہائے عکاظ این جوہر ذاتی
ترقی یافت و از سبب ہمین قابلیت قریش اورا بمنصب

سفارت برگزیدہ و این منصب بہ اشخاص مخصوص بود کہ در
زبان آوری فرو و ممتاز می بودند۔ در سخنان معمولی فاروق عظم
اثر فصاحت موجود بود و فقرائے کہ از زبان مبارکش برآمد
روح بلاغت داشتہ۔ مثلاً فوبت اول کہ عمر ابن العاصی کرب
را دید از قد و بالاسے او متحیر شدہ فرمود۔ اللہ آیا آفریدگار او ما
یکے است؟ یعنی درین جسم من و بدن او چندان تفاوت است
کہ گویا صانع ہر دو عباداً باللہ یکے نباشد۔

در ایام و بایں عمواس حضرت ابو عبیدہ بطریق عرض
گفت آیا شما از قضائے الہی می گریزید۔ جواب این فقرہ را
بہ الفاظ خیلے فصیح ادا فرمود کہ بے از قضائے الہی بسوئے
قضائے الہی میگریزم۔

خطبہ ہائے کہ در مواقع مختلفہ خواندہ و در کتب سیر و حدیث
موجود است اگر قارئین مطالعہ کنند قوہ لطق و جہتگی کلام اورا
تقدیر سے توانند۔ خطبہ کہ در وقت جلوس بر مسند خلافت خواند
فقرات ابتدائی آل ابن ہشمت ہ۔

قوت تقریر

اللہم انی غلیظ فلیسنی اللہم	اے خدا من سخت مزاج ہستم مرا نرم کن۔
انی ضعیف فتقونی۔ الا و ان العز ہا	من اتوان ہستم مرا توانائی بخش رقوم را خطا
جل انفا و قد اعطیت حظاً مالم	نمودہ آئے عرب بسان شتران حروں ہستند
الا و انی حاصلہ علی الحجۃ	کہ ہمارا شان بیت من و شہلا کن من ہمارا براہ علم

خطبات

بروز سوم خلافت عزم شکر کشتی عراق نمود و مردم را بحضور
خواست و عرب عموماً از نام ایران می ترسیدند و شخصیهایی که حضرت
خالد را از آن دیار پس خواسته بودند و برای درین موقع مردم
از اثر بیان فاروق اعظم سجده متاثر شدند که مشی شبانی
یکی از بهادران نامی عرب به اختیار از جای برخاست
و در مجمع حاضرین آتش جوش قومی شعله ور شد.

در حین سفر و مشق بمقام چایب مردم از هر قوم و ملت جمع
بودند و قیس اعظم نصاریس نیز حضور داشت و از بهر
این اقوام مختلف لازم بود مطالب متنوع ایراد میکرد و یعنی
مسلمانان را تعلیم اخلاق حسنه میداد و بر اقوام حقیقت
اسلام و اغراض صلح و جنگ آنرا بیان میکرد و در پیش فوج
معذرتی از عزل خالد می نمود. فاروق اعظم همه این
مطالب را چنان بخوبی و درستی ادا نمود که مدت مدیدی بعض
از فقرات برجسته نطق او زبان زد خلایق گردید. فقها از آن
مسائل فقهی استنباط نمودند و شخصیهایی او را امثله
از برائت قواعد فصاحت و بلاغت گردید و متصوفه و اخلاقیون
از مطالب تصوفی و اخلاقی آن بهره گرفتند.

چون فاروق اعظم در ساله عزم حج نمود و این حج
آخری بود و شخصیه بطور تذکره گفت که چون عمر ریاض و فاضل کند

من بہ طلحہ بیعت میکنم۔ فاروق اعظم بمقام منے بود کہ
 این واقعہ پیش آمد۔ و چون اطلاع یافت بر آشفت
 و فرمود کہ امروز درین موضوع خطبہ می خوانم۔ عبد الرحمن
 ابن عوف عرض کرد کہ در مجمع حج ہر نوع اشخاص می باشند۔
 اگر در اینجا تقریر کنید مردم پیرایہ صحیح آنرا نمی فهمند و نہ برائے
 مدعا قادر می شوند مصلحت درین می بینم کہ چون بمیدانہ رفتید
 در مجمع خواص تقریر کنید زیرا کہ آن مردم ہر پہلوئے سخن را
 فہمیدہ میتوانند۔ فاروق اعظم این رائے را مقرون بصواب
 دانستہ قبول فرمود و در آخر ذی الحجہ بمیدانہ رسید و جمعہ
 مردم خیلے بشوق و انتظار قبل از وقت در مسجد گرد آمدہ بودند
 حضرت عبداللہ ابن عباس کہ بیشتر مشتاق بود نزدیک
 منبر نشست و بہ سعید ابن زید گفت کہ امروز فاروق اعظم
 تقریرے خواہد کرد کہ نظیرش در تقریر ہائے سابقہ نباشد۔
 سعید از راہ استعجاب گفت کہ کدام مضمون جدید است کہ سابق
 ازین در ضمن تقریر نیادہ باشد ؟

غرض چون اذان گفتہ شد۔ فاروق اعظم خطبہ خواند۔
 تفصیل این واقعہ و خطبہ بہ لفظہا در صحیح بخاری مذکور است۔
 و در ضمن این تقریر واقعہ بنی ساعدہ و خیالات انصار و جواب

حضرت ابو بکر رضی و کیفیت نبوت و حقیقت خلافت نبوت
چندان بخوبی و بر بستگی بیان نمود که بهتر از آن ممکن نبوی از مطالعه
خطبه مذکور این امر بپایه یقین میرسد که کارے که در آنوقت
بطهور آمد مقتضای مصلحت بود و غیر از آن چاره نبود -
هر گاه که در جمیع حاضرین اقوام غیر شریک می بود و ترجمان
نطق او را ترجمه میکرد و چنانچه در دمشق بمقام جاییه خطبه خواند و
ترجمان ترجمه تقریر لفظیه میکرد -

اگر چه خطبه های فاروق عظیم اکثر محل و بر بسته می بود
و لے در خطبه های مخصوص و مهم قبل از وقت غور و فکر میکرد
چنانچه در باب سقیفه بنی ساعده خود بزبان مبارک فرمود -
که من برائے خطبه مذکور زمینه خاصه تهیه کرده بودم -
و قتیکه حضرت عثمان بر مسند خلافت نشست بنمبر برآمد
و خواست خطبه خواند و فتنه خموش ماند و زبان او بند شد و غدر
کرد که ابو بکر رضی و عمر رضی خطبه را قبل از وقت تهیه می نمودند
در آینده من هم بهمین طریق عمل خواهم کرد -

اگر چه فاروق عظیم بر هر مضمون خطبه مؤثر میداد و لے
خود اعتراف فرموده که خطبه نکاح را به اسلوب خوش ادا نمیکرد -
از عبداللہ ابن المقفع که در دولت عباسیہ ادیب و فاضل نامی

خطبه نکاح
را بوجہ حسن
ادائیقتوانست
کرد -

گزشتہ پر سیدند کہ از چه سبب فاروق اعظم درین باب
 اظهار معذوری فرمود و گفت سبب آنست که حاضرین مجلس
 نکاح همه درجه مساوات دارند و حالت خلیفہ بیچ صورت
 ممتاز نمی باشد و در خطبہ ہائے دیگر وقتیکہ خطیب بمنبر
 بالائے شود حضار ہمہ زیر دست او می نمایند و بنابران در
 تقریرش طبعاً قوۃ و بلندی پیدا می شود۔ و لے بخیاں من سبب
 این است کہ در خطبہ نکاح موضوع سخن تنگ و محدود میباشد
 و خطیب ناچار می شود کہ سخنان مروجہ را بار بار بر زبان بیارد۔
 قبل از عهد فاروق اعظم خطباء در موضوع و موضوعات

خطبہ سیاسی

و فخر و ادعای واقعات قدرتی و اظهار رنج و راحت خطبہ میخواندند
 و میجکس در موضوع ملک و سیاست خطبہ میخواندند۔ و نخستین
 کسیکہ در موضوع سیاست خطبہ میخواندند فاروق اعظم
 است۔ و خطبہ ہائے او اگر چه ظاہراً سادہ و بے تصنع بودہ
 و لے در حقیقت خیل پر مغز و معنی دار بود۔

قطع نظر از ملکہ تقریر اموریکہ در خطبہ از جملہ لوازم می باشد
 در ذات فاروق اعظم موجود بود۔ مثلاً آوازش بلند و
 و پر رعب بود و وقامتش آنقدر بلند بود کہ چون بر زمین ایستاد
 مردم گمان می بردند کہ بر منبر ایستادہ است۔ و درین مقام

او صافیکہ
 از برائے
 خطیب
 ضروری است

مناسب است۔ برنئے از خطبہ مانے اور انقل کنیم :- نوبتے
 عمال را مخاطب نموده خطبہ خواند و الفاظش حسب ذیل است :-
 انی لا اجد هذا المال یصلح الا لخلال ثلث ان یؤخذ
 بالحق و یعطى بالحق و یمنع من الباطل و لست ادع احدا
 یظلم احدا حقى اضع خدہ على الارض و اضع قدمی على
 خدہ الاخر حتى ید عن الحق - یا ایہا الناس ان الله
 عظیم حقہ فوق حق خلقہ فقال فیہ عظم من حقہ
 ولا یأمرکم ان تتخذوا الملائکة اربابا الا وانی لم ابغثکم
 امراء ولا جبارین ولا کن بعثتکم ائمة الهدی یھتدی
 بکم ولا تغلقوا الابواب دونہم فیا کل قویہم ضعیفہم -
 برنئے فقرات از خطبہ دیگر :-

فانتم مستخلمون فی الامر ض قاهر و ن لاهلہا - قد نصر
 الله دینکم فلا تضییروا امة مخالفة لدینکم لا امتاز امة
 مستعبدة الاسلام و اهلہ یتجرون لکم علیہم المونة
 و لکم منفعة و امة ینظرون وقائع الله و سطواتہ فی کل
 یوم و لیسلة قد صلا الله قلوبہم رعبا و قد هتتہم جنود
 الله و نزلت بساختہم مع رفاهة العیش و استفاضة
 المال و تتابع المبعوث و سد الثغور الخ

طہ از آلہ الخفا ما غذا از تاریخ طبری ۱۲ منہ

خاتمة خطبات فاروق اعظم دام بر فقرات ذیل می بود :-
 اللَّهُمَّ لَا تَدَعْ عَنِّي فِي غَمْرَةٍ وَلَا تَأْخُذْ بِي عَلَى غَدَةٍ
 وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْغَافِلِينَ -

نوبت تحریر

قطع نظر از ملکه تقریر فاروق اعظم را در تحریر بهم درج کمال
 حاصل بود چنانچه فرامین و مکاتیب و دستور العمل ها و توقیعات
 و تحریرات هر قسم اوستا کنون موجود است و هر تحریرش مضمون
 که باشد در آن مضمون نظیر ندارد - چنانچه بعضی از تحریرات
 او را بدین ناظرین میکنم :-

مکتوب بنام ابوموسیٰ اشعری - اَمَّا بَعْدُ - فَاِنَّ لِلنَّاسِ
 نَفْرَةً عَنْ سُلْطَانِهِمْ فَاَعُوْذُ بِاللّٰهِ اِنْ تَدْرِكُنِيْ وَاَيُّكُمْ
 عَمِيَاءٌ مَّجْهُوْلَةٌ وَضَغَايْنِ مَّجْهُوْلَةٌ وَاَهْوَاءٌ مُّتَبِعَةٌ - كُنْ
 مِنْ مَّالِ اللّٰهِ عَلَى حَذَرٍ وَخَفِ الْفَسَادَ وَاجْعَلْهُمْ يَدًا
 يَدًا اَوْ رَجُلًا رَّجُلًا وَاِذَا كَانَتْ بَيْنَ الْقَوْمِ تَائِرَةٌ يٰ اَيُّهَا
 فَاِنَّمَا تِلْكَ نَجْوَى الشَّيْطَانِ فَاُخْرِئُهُمْ بِالسَّيْفِ حَتَّى يَفِيئُوْا
 اِلَى اَمْرِ اللّٰهِ وَيَكُوْنُ دَعْوَتُهُمْ اِلَى الْاِسْلَامِ -

مکتوب دیگر بنام ابوموسیٰ اشعری -

اَمَّا بَعْدُ - فَاِنَّ الْقُوَّةَ فِي الْعَمَلِ اِنْ لَا تُؤْخَرُ وَاَعْلَى
 الْيَوْمِ لَغَدٍ فَاَنْتُمْ اِذَا فَعَلْتُمْ ذَلِكَ تَدَارَكْتُ عَلَيْكُمْ

له عقد الفريد - خطبات عمر رض - ۱۲ منه

الاعمال فلم تدرُوا ايها تاجدون فاضعتم -

وقتیکہ عمر و ابن عاص را نائب الحکومت مصر مقرر فرمود اور در
فرستادن خراج توقف نمود فاروق اعظم اورا قدغن بلیغ
نوشت - و عمر و عاص بیست و لعل کرو - فاروق اعظم
بفیض آیدہ مکتوب بمنضمین بہ زجر و تہدید برگاشت و عمر و عاص
نیز خیلے بہ آزادی جواب مکتوب نوشت - مکتوب مذکور را
علامہ مقرئیزی بعینہ در تاریخ مصر نقل میکند از مطالعہ آنها
ہر شخص صاحب نظر وہ قلم فاروق اعظم را تقدیر میتواند
بعضی از فقرات مکتوب تہدید این است :-

وقد علمت انه لم يمنعك من ذلك الا ان عمالك
عمال السوء - اتخذوك كهفًا وعندي باذن الله
رواء فيه شفاء - اني عجبت من كثرة كتبى اليك في
ابطالك بالخراج وكتابك الى بثنيات الطرق عما
اسئلك فيه فلا تجزع اباعبد الله ان يؤخذ منك
الحق وتعطاه فان النهر يخرج الدر -

شعر شاعری

اگرچہ شہرت فاروق اعظم در شعر و شاعری عموماً کمتر است
و شک نیست کہ جناب ممدوح بسیار کم شعر می گفت ولی
ذوق شعر و شاعری بحدی داشت کہ نمی شود در سوانح عمری
او از ان صرف نظر رود - اکثری از اشعار شعرائے نامدار عرب

را بیاد داشتہ و اور اور کلام ہر شاعر سے نظریہ مخصوصی بودہ۔
 علمائے ادب عموماً تسلیم میکنند کہ در عصر او هیچکس امتحان
 شعر و سخن بروی فوقیت نداشتہ۔ علامہ ابن رقیق القیروانی
 در کتاب العمدہ کہ نسخہ قلمی آن بنزد این عاجز موجود است
 می نویسد :-

وكان من انقاد اهل زمانه | یعنی حضرت عمر رضی اللہ عنہ در عصر خود از ہم زیادہ
 للشعر وانقادهم فيه معترفه۔ | تر نقاد و خیل دانائے شعر بود۔
 نجاشی نام شاعرے خاندان بنیم ابن مقبل را بچو کرد۔ ارکان
 خاندان مذکور بحضور فاروق عظمیٰ شکایت آوردند۔ و او
 حسان ابن ثابت را حکم داد تا ہر چہ فیصلہ کند۔ او بامیگویند :-
 فاروق عظمیٰ حسان را از سبب حکم ساخت کہ بمنخواست
 در بین شعرائے گستاخ خودش بالذات داخلہ کند۔ ورنہ
 د قاتل شعر را بچیکس از خودش بہتر نمی فہمید۔

فاروق عظمیٰ کلام جمیع شعرائے مشہور را مطالعہ کردہ
 و از جملہ سہ نفر منتخب فرمودہ کہ عبارت است از امر القیس۔
 زہیر۔ نابغہ۔ و کلام زہیر را بیشتر پسندید فرمود و اورا بہ شعر الشعراء
 لقب نمود۔ عرب عربا و علمائے ادب این مسئلہ را تا حال

فاروق عظمیٰ
 زہیر را شعر
 الشعراء میگفت

۱۔ اصل مصنف کتاب علامہ شبلی نعمانی مرحوم ۱۲۔ کتاب العمدہ ذکر اشعار الخلفاء ۱۲
 ۳۔ مطالعہ کنید کتاب البیان البیین للجاحظ صفحہ ۹ و کتاب العمدہ بالتعریف الشعراء ۱۳

طے نہ کردہ اند کہ آیا عظم شعرائے عرب کیست؟ ولے ہمہ
اتفاق دارند کہ افضلیت باین سہ نفر محدود بود۔ و رائے
فاروق عظم بہ افضلیت زہیر رفته بود۔ جریر نیز باین رائے
اتفاق داشتہ۔ نو بتے در یک غزوہ حضرت عبداللہ بن عباس
برفاق فاروق عظم بود و فاروق عظم اور مخاطب
نمودہ گفت کہ چیزے از اشعار اشعر الشعراء بخوان۔ عبداللہ
ابن عباس گفت اشعر الشعراء کیست؟ فرمود زہیر۔ عبداللہ
ابن عباس رض گفت وجہ تزییح او چیست؟ فاروق عظم فرمودہ۔

رائے فاروق
عظم در باب
زہیر

لا تہلک ما یتبع حوشی
الکلام ولا یحاطل من المنطق
ولا یقول الا ما یعرف ولا
یمتدح الرجل الا بما یکون فیہ۔
چہ او از الفاظ غیر مانوس پیروی نمیکند
در کلامش بچیدگی نیست و نگویہ جز آنکہ
بدان معرفت دارد و بدیہ نگویہ شخصے را
جز ہمدیہ کہ شخصے دارد آن ہست۔

و در سند آن این ابیات بخواند۔

اذا بتد رت قیس بن عیلا زغایہ من المجد من یسبق الیہا یسود
ولو کان حمد یخلد الناس لم تمت ولكن حمد الناس لیس یخلد
ناقدین فن شعر و کلام زہیر تعمق نمودہ و خصوصیاتے چند
در کلام او یافتہ اند کہ حسب آتی است کلامش صاف و زیبا نش
بحد سے ششستہ ہست کہ با آنکہ از شعرائے عہد جاہلیت بودہ
مانند شعرائے اسلامی معلوم مے شود و بر علاوہ مبالغہ بجا

نے کند و فاروق عظیم ہمہ خصوصیات اور بہ الفاظ مختصر بیان فرمود۔

ممدوح زہیر ہرم ابن سامان یکے از روسائے عرب
بودہ و از حسن اتفاق وقتی اولاد زہیر و ہرم ہر دو بدر بار خلائفت
بار یافتند۔ و فاروق عظیم فرزند ہرم را مخاطب نمودہ فرمود
کہ کدام شعرے از زہیر کہ در مدح پدرت گفتہ باشد بخوان
و او حسب الامر شعرے خواند فاروق عظیم فرمود کہ زہیر
در شان خاندان شما خوب میگوید۔ او عرض کرد۔ ما ہم صلہ خوب
میدادیم۔ فاروق عظیم فرمود۔ بلے و لے چیزے کہ شما
داوید فنا گشتہ و چیزیکہ زہیر بشما داد تا حال باقی است۔
باز فرزند زہیر را مخاطب نمودہ فرمود کہ خلعت نائے کہ پدرت
را ہرم عطا نمودہ بود چه شد۔ عرض کرد کہ بوسیدہ شد۔
فرمود کہ خلعت نائے کہ پدرت بہ ہرم عطا کردہ مرور زمانہ
بوسیدہ نخواہد شد۔

بعد از زہیر فاروق عظیم نابغہ را مے ستود و اکثر اشعار
اورابیادداشت۔ از امام شعبی منقول است کہ نویتے مردم را
خطاب نمودہ فرمود کہ فائق ترین شعر اکیست ؟ مردم بجواب
عرض کردند کہ کیست کہ از خود امیر المومنین بہتر بداند۔ باز فرمود

لے آغانی تذکرہ زہیر ۱۲ منہ

تعریف نابغہ

که این شعر از کیست ؟

الاسليمان ان قال الاله له

مردم عرض کردند که از نابغه است

اَبَيْتُكَ عَادِيًا خَلَقًا ثِيَابِي

مردم گفتند از نابغه است

خَلَقْتُ فَلَمْ تَوَلَّ لِنَفْسِكَ رِيَّةً

سامعین گفتند از نابغه است

پس فرمود نابغه شعر عرب است

با این همه فاروق عظم از جوهر قابلیت و قوه ایجاد

مضامین امراء القیس هم منکر نبود - نو بته عبداللہ ابن عباس

در خصوص شعر اے عرب نظریہ فاروق عظم را دریافت

مے کرد و او در خصوص امراء القیس الفاظ ذیل فرمود :-

سَابِقُهُمْ خَسَفَ لَهُمُ عَيْنَ

الشعر و افتقر عن معان

عود اصح بصير

فقرة اخیر را بدین لحاظ فرمود کہ امراء القیس ہمینی بود - و

ال یمن را عرب در فصاحت و بلاغت چندان رتبہ نمیدادند

چنانچہ علامہ رشید معنی قول فاروق عظم را ہمین قسم

بیان نموده است فاروق عظم بحدسے شوق شعر داشت

ملہ آغانی تذکرہ نابغه ۱۲ منہ

نظریہ
فاروق عظم
در بارہ
امراء القیس

ذوق سخن

کہ چون کلام شعر خوب سے شنید بار بار و مکرر آنرا میخواند
نوبتے از اشعار زہیر بحضور او میخواندند۔ چون برین شعر رسیدند۔
وَالْحَقُّ مَقْطَعَةٌ ثَلَاثٌ يَمِينٌ أَوْ نِفَادٌ أَوْ جَلَاءٌ
از حسن تقسیم او خیلے مخلوط گردید و تا ویراین شعر را مکرر
میخواند۔ نوبتے قصیدہ لامیہ عجدہ ابن الطیب را بحضور او
میخواندند۔ چون نوبت بر شعر ذیل رسید۔

وَالْمَرْءُ سَاعِدٌ لِأَهْلِهِ لَيْسَ يَدْرِكُهُ وَالْعَيْشُ شَحْمٌ وَاشْفَاقٌ وَتَأْمِيلٌ
به جوش آمد و مصرعہ دوم را چند بار مکرر خواند۔ همچنین وقتے
قصیدہ ابوقیس ابن الاصلت را شنید و بعض اشعار او را
خود مکرر میخواند۔

اگر چه از کثرت مشاغل و استغراق در مہمات نہلا فرصت
باینگونہ اشتغال نہ داشت ولے چون ذوق شعر طبعی او بود ہزار
شعر از اشعار عرب حفظ داشت۔ از علمائے ادب منقول
است کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ نقد اشعار عرب یادداشت
کہ ہر وقت معاملہ را فیصلہ میکرد و حکما شعرے مناسب حال
میخواند۔

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ اشعارے را پسند میفرمود کہ متضمن
مے بود بر مضامین خود داری و آزادی و شرف نفس و جمیست
لہ این ہمہ روایات را حافظ در کتاب البیان التبیین صفحہ ۹ و ۸ نقل کردہ است۔

و غیرت و از نیجه بنام عمال اضلاع فرمان فرستاد که مردم را
بحفظ اشعار مکلف سازند چنانچه فرمائی که بنام ابو موسی
اشعری فرستاد حسب ذیل است :-

مُرَّ مِنْ قِبَلِكَ يَتَعَلَّمُ	مردم را بحفظ اشعار امر کن
الشَّعْرَ فَإِنَّهُ يَدُلُّ عَلَى مَعَانِي	چه شعر دالت میکند بسوئے
الْأَخْلَاقِ وَصَوَابِ الرَّأْيِ وَ	معانی اخلاق و رائے صواب
مَعْرِفَةِ الْأَنْسَابِ -	و شناخت انساب -

فرمائی که بنام جمیع حکام اضلاع فرستاد و رآن الفاظ
ذیل مندرج بود :-

عَلَيْهِمْ أَوْلَادُكُمْ الْعَوْمَرُ	اولاد خود را شناسند و شهنشاهی
الْفِرَوسِيَّةُ وَرَوْحُهُمْ مَا سَاءَ	بیاموزید و امثال و اشعار خوب
مِنْ الْمَثَلِ وَحَسَنَ مِنَ الشَّعْرِ -	یاد بدید -

درین مقام بالست گفت که فاروق عظم اکثرے از
عیوب فن شاعری را اصلاح فرمود و در تمام جزیره عرب
در آن عهد عادی بود که شعراء در اشعار خود از زنان شریفه
نام می بردند و هر یک را معشوقه تصور میکردند و اظهار عشق
می نمودند - فاروق عظم این رسم را بکلی منسوخ فرمود و
در پاداش این جرم سزائے سخت مقرر کرد و همچنین بچورا
جرم قرار داد و خطبه را که در فن جو شهرت عام داشت در پاداش

دخل فرمون
اشعار در
نصاب

اصلاح
شاعری

این جرم اسیر نمود۔

لطیفہ - بنو العجلان یک قبیلہ صاحب عزت بو و شاعر
در رجو ایشان شعرے چند گفت اہالی قبیلہ بحضور فاروق اعظم رض
استغاثہ آوردند و او پرسید کدام شعرے سبب ہتک عزت
شما شدہ - اہالی شعر ذیل را خواندند :-

اذا الله عادى هل لوم ورقه فعادى بنى العجلان رهط ابن مقبل
حضرت عمر رض فرمود کہ این شعر بچو نیست بلکہ دعائے بدست
یمن کہ مستجاب شود یا نہ - ایشان شعر دیگر خواندند و ہونہذا :-
قبيلتهم لا يغدرون بدمية ولا يظلمون الناس جنة خردل
یعنی این قبیلہ با کسے از تکاب بد عہدی نمیکند - و بر کسے برابر
دانہ خردل ظلم نمیکند - فاروق اعظم فرمود - کاشن جمیع خاندان
من باین اوصاف موصوف باشند - حالانکہ شاعر این مضمون
را بدین لحاظ بستہ بود کہ در عرب این اوصاف را نشان ضعف
گمان میکردند -

ولا يردون الماء العشيبة اذا صد رالوراد عن كل منهل
یعنی این مردم بوقت شب بر چشمہ یا چاہ میروند و قتیکہ
دیگر مردم باز پس سے آئند -

این مضمون را ہم شاعر بہین خیال بستہ بود کہ عقیدہ عرب
اینگونہ کار نامہ مردم ضعیف و بیکیس میکنند - چون فاروق اعظم

لطیفہ

این شعر را شنید فرمود اختصار از مجموع مردم بهتر است - اما لی قبیله
شعر دیگر را خواندند -

وما سَمِيَ الْعَجْلَانِ إِلَّا لِقَوْلِهِمْ خذَا الْقَعْبَ أَخْلَبَا يَهَا الْعَبْدُ عَجَل
و عجلان را از بنجه عجلان نامیدند که مردم او را می گفتند
غلام پیاله بکیر و زود شیر و شیده بیار فاروق اعظم
فرمود - سید القوم خادمهم -

علم الانساب یعنی یادداشتن نام و نسب قبایل خانه زاو
فاروق اعظم بود یعنی از چند پدر میراث باور سیده بود -
پدرش خطاب بنسب مشهور بود و خودش در معلومات این
فن اکثر حواله به پدر خود میفرمود - جدا مجد فاروق اعظم نفیل هم
درین فن شهرت کامل داشت چنانچه این واقعات در حال
ابتدائی فاروق اعظم نوشته ایم -

چنانکه در آغاز کتاب مذکور شده فاروق اعظم
قبل از اسلام خط و سواد خوانی را یاد گرفته بود - از قرآن معلوم
می شود که بعد از ورود به مدینه منوره زبان عبرانی را هم آموخت -
از روایات ثابت است که تا آن عهد تورات در زبان عربی ترجمه
نشده بود و در عهد پیغمبر صلعم هر وقت به تورات احتیاج می
افتاد - به نسخه عبرانی رجوع میکردند و چون اهل اسلام از زبان
عبرانی نابلد محض بودند و آنرا نمیخواندند و زبان عربی ترجمه می نمودند

علم الانساب

واقفیت
زبان عبرانی -

در صحیح بخاری از ابو ہریرہ مروی است -

یَعْنِي اهل کتاب توریت را	کان اهل الکتاب
بزبان عبرانی میخواندند و از برای	یَقْرَؤْنَ التَّوْرَةَ بِالْعِبْرَانِیَّةِ
مسلمانان بزبان عربی ترجمہ	و یفسرُونہا بِالْعَرَبِیَّةِ لِاَہْلِ
مے کردند -	الاسلام -

در مسند دارمی مروی است کہ نو بتے فاروق اعظمؓ یک نسخہ توریت را بحضور مبارک جناب رسول اللہ صلعم پر دو خواندن گرفت - در اثنائے خواندن او چہرہ مبارک جناب رسالت مآب صلعم متغیر شد - ازین قیاس میشود کہ فاروق اعظمؓ در زبان عبرانی تا حدے مہارت پیدا کردہ و برقرارت توریت قادر شدہ بود -

این ہم از روایات صحیحہ ثابت است کہ یہود روزے را برائے درس توریت مقرر داشتند و فاروق اعظمؓ در آن جلسہ شریک مے بود - خود بزبان مبارک فرمود کہ من بروز درس توریت در مجلس یہود مے رفتم و یہود میگفتند کہ ما از جملہ اہل اسلام ترا عزیز تر مے داینم کہ تو در مجالس ما رفت آمد میکنی -

صحیح بخاری مطبوعہ احمدی میرٹھ صفحہ ۱۰۹ - ۱۲۰ مسند دارمی مطبوعہ کانپور صفحہ ۶۲ - ۱۲۰ کنز العمال روایت بیہقی وغیرہ جلد دوم صفحہ ۲۳۳ - ۱۲ منہ

نقاد ہی طبع و نکتہ بینی فاروق اعظم درینجا نیز کار خود را کرد
 هر قدر که بکتاب یهود اطلاع پیدا کرد و هما تقدیر از قصص افسانه ها
 لایعنی شان نفرت او بیشتر شد - از اکثر روایات ثابت
 است که چون کتب یهود در شام و عراق بدست مسلمانان
 افتاد فاروق اعظم قدغن فرمود که از مطالعه کتب حتر از کنند -
 اگر چه جدت طبع و وجودت ذہنشان را جتہادات فقیہی سے
 بخوبی معلوم می شود چنانکہ در ذیل کمالات علمی مذکور شد و
 در سخنهای مروّجہ او نیز نشان ذہن و طبع خدا وادش شکا
 می گشت و مابطور نمونه دو سه مثال ہدیہ ناظرین میکنم :-
 عمار بن یاسر را بر حکومت کوفہ مامور فرمود و سالے برین نگشت
 کہ امانی کوفہ شکایت بدر بار خلافت آوردند و گفتند عمار صاحب
 رعب و داب و سیاست نیست - فاروق اعظم اورا پس
 خواست و فرمود کہ من نیز ازین سخن بے خبر نبودم و لے خیال
 کردم کہ شاید خدا ترا مصداق این آیه بسازد :-

جدت طبع
وجودت
ذہن فاروق
اعظم

وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى	وینخواہیم کہ نعمت فراوان دہیم بر آنکہ
الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ	زبون گرفتہ شدند در زمین و پیشوا سازیم
وَنَجْعَلَهُمْ آيَةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ	ایشان را و وارث کنیم ایشان را -

نوبتے شخصے راشیند کہ و عا میسر د الہی مرا از فتنہ نگہ دار - فرمود

لہ تاریخ طبری واقعہ غزنی عمار بن یاسر ۱۲

آبادلت آرزو دارو کہ خدا تر آل و اولاد نہد در قرآن شریف
خداے تعالیٰ اولاد را بہ لفظِ فتنہ تعبیر فرمودہ۔ اِنَّمَا اَمْوَالُکُمْ
وَاَوْلَادُکُمْ فِتْنَةٌ۔

نوبتے شخص پر سپید کہ آیا در سفر دریا قصر ہست یا نہ ؟
بدعاش این بود کہ سفر دریا سفر شرعی ہست یا نہ ؟ فاروق
اعظم فرمود چرا نیست۔ خود خداوند میفرماید۔ هُوَ الَّذِي
يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ۔ اوست آن ذاتے کہ روان میکند
شمار اور خشکی و در دریا۔

مقولات حکیمانہ فاروق اعظم اکثر در کتب ادب و
بالخصوص در خاتمہ مجمع الامثال بکثرت منقول ہست و برنخ
از آن بطور نمونہ ہدیہ ناظرین مے شود۔

مَنْ كَتَمَ سِرَّهُ كَانَ الْخِيَارُ فِي يَدِهِ
اَنْتَقُوا مِنْ تَبْغِضِهِ قُلُوبُكُمْ
اعقل الناس عذرهم للناس
لا تقوؤا على يومك الى غدا
ابت الدار هم الا ان يخرج اعناقها
ماله برشي فبا قبل
من لم يعرف الشريق فيه
شخصیکہ اخفا را از خود میکند اختیار خود را بدست
پرسید از یکدیگر ہا شما اورا مبغوض میدانند
عقل ترین ص است کہ افعال خود را تاویل
کار امروز بفرمایند از۔ کہہ بتوانند
دار ہم از سر بلند کردن باز نمی ماند۔
چیزیکہ پس شد باز پیش نمیگردد۔
ہر کہ شہ را شناخت بشر مے افتد۔

مقولات
حکیمانہ

مَا سَأَلَنِي رَجُلٌ إِلَّا بَيَّنَّ لِي عَقْلَ شَخْصٍ أَوْ سَوَّالٍ أَوْ بَرَاءٍ
فِي عَقْلِهِ - من معلوم میگردد -

بواغظ خطاب فرموده گفت -

لَا يَهْذِلُكَ النَّاسُ عَنْ نَفْسِكَ - شغل بمردم ترا از خودت باز نماند -
أَقِلُّ مِنَ الدُّنْيَا لِقَشِّ حُرٍّ - اندک کم دنیا بگیر تا بازاوگی جیبسری -
تَوَلَّ الْخَطِيئَةَ اسْمُهَا مِنْ مَعَالِجَةِ التَّوْبَةِ - ترک گناه آسان ترست از تدارک توبه -
لِي عَلَى كُلِّ خَائِنٍ مِيزَانُ الْمَاءِ وَالطِّينِ - بر هر خائنه از طرفین در این مقدر است که
لَوْ أَنَّ الصَّبْرَ وَالشُّكْرَ بَعِيدَانِ - اگر صبر و شکر دورتر می بود بر هر کدام که
مَا بَالَيْتُ عَلَى إِيهَمَارِكُتْ - سوار میشدم بر واه نمیداشتم
رَحِمَ اللَّهُ أَمْرًا هَدَى إِلَى عِيُونِي - رحمت خدا بود بر سیکه عیون مرا بمن فرستید
ه جز آنکس انم نکوگوئے من که ظاہر کند بر من آہوئے من

فاروق عظم خیلے رائے صائب و شتہ - از عبد اللہ ابن
عمر رض مروی است کہ ہر وقت فاروق عظم در معاملہ میفرمود
کہ بنجیال من این طور است مدام مطابق گمان منے بظہورے آمد
صیابت رائے پیش ازین چہے باشد کہ اکثر آرائے او
صورت احکام مذہبی اختیار نمود و تا حال قائم است - مثلاً در
تعیین اعلان نماز اختلاف آراء واقع شد بر خے میگفت
ناقوس زند بعضے میگفت نے زند - فاروق عظم گفت

لحمہ صحیح بخاری باب اسلام عمر رض - ۱۲ منہ

عبارات از آیت و کل بیت -

صواب رائے
فاروق عظم

چرا ایک شخص مقرر نشود تا بوقت نماز منادی کند و حضرت پیغمبر صلعم فوراً این رائے را مقرون بہ صواب دانست و بلال را فرمان داد کہ اذان بدہد۔ و این روز اول بود کہ اذان مقرر شد و در حقیقت برائے یک فرض مذہبی ہیچ طریقے بہتر و موثر تر از ان نمے شود۔ در معاملہ اسیران بدر اختلاف رائے پیدا شد و وحی الہی بروفق رائے حضرت فاروق عظم نازل گشت۔ از واج مطہرات جناب رسول اللہ صلعم حجاب نمیکردند۔ فاروق عظم بار بار باین خیال بود۔ و نوبتے بحضرت پیغمبر صلعم عرض ہم کرد و او صلعم انتظار وحی میفرمود تا آیہ حجاب نازل شد۔ عبد اللہ ابن ابی سہرگروہ منافقین وفات کرد۔ حضرت پیغمبر صلعم از اخلاق کریمانہ کہ لازمہ ذات مقدس بود خواست نماز جنازہ اور بخواند۔ فاروق عظم گستاخانہ عرض کرد کہ آیا جناب رسالت مآب صلعم بر منافق نماز جنازہ مے خوانند۔ پس آیہ لَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ نَازِلٌ شَد۔ ہمہ این واقعات در صحیح بخاری و مسلم و غیرہ مذکور است۔

بقرار رائے صائب فاروق عظم قرآن کریم مرتب و تدوین شد چہ حضرت ابوبکر صدیق و زید ابن ثابت (کاتب وحی) نخستین ہر دو این نظر پر نہ داشتند۔ در جمیع مسائل مذہبی و فنی کہ با دیگر صحابہ اختلاف داشتند بہ استثنائے بعض مواقع

معدودہ عموماً رائے فاروق اعظم صاحب برآمد درباب مالک
مفتوحہ اکثر صحابہ متفق رائے بودند کہ بر فوج تقسیم شود۔
وفاروق اعظم تنہا بر خلاف این رائے بود۔ اگر مردم این
رائے را قبول نمیکردند حالت مملکت ما کے اسلامی درین عصر
از یک کاشتکار ہم بدتر می بود۔ حضرت ابو بکر رضی و حضرت
علی رضی برین رائے بودند کہ ہم ہر شخص در عاید فتوحات مساوی باشد۔
فاروق اعظم بلحاظ رعایت حقوق و فرقی مراتب کار مقدار
مختلفہ قرار داد۔ حضرت ابو بکر رضی و حضرت علی رضی خرید و فروخت
اُقبہات اولاد را جائز قرار دادند و فاروق اعظم مخالفت این
رائے نمود و در جمیع معاملات مذکور فوقیتے کہ رائے فاروق اعظم
را بر آرائے صحابہ دیگر حاصل شد محتاج دلیل نیست۔
وقتیکہ بحث از خلافت شد کہ یعنی بعد از فاروق اعظم
کہ متحمل این بار گران شود؟ فاروق اعظم ۶ نفر را نام گرفت
و در بارہ ہر کدام اظهار رائے فرمود و رائے رزین او صاحب
برآمد۔

نکتہ سنجی
و غوررسی

فاروق اعظم در ہر معاملہ غور و فکر کامل میکرد و بر امور

صلیہ قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج آورده۔ ان عبد ابن الخطاب
استشار الناس فی السواء حین افتخیر فرائی عامتهم ان یقسمہ۔ بجا دیگر آورده
ان اصحاب الرسول صلعم و عامۃ المسلمین اذ ادوا عمر ابن الخطاب ان یقسم الشام۔ الخ کتاب
ص ۱۵۱

ظاہری حصر نہ نمود و مقولہ اش این بود لا یجبتکم من الرجل
طنطنته یعنی بر آوازہ شہرت پیچکس مفتون نشوید۔ و اکثر میفرمود
بر نماز و روزہ کدام شخص نظر نکنید بلکہ عقل و صداقت آن را
ببینید۔

نوبتے شخصے بحضور او از کسے مدح کرد۔ فاروق اعظم
فرمود ترا گاہے با او معاملہ اتفاق افتاد۔ گفت نہ۔ باز پرسید
کہ گاہے در سفر رفیق او بودی۔ گفت نہ۔ باز فرمود کہ سخنے میگوئی
کہ خود نمیدانی۔ مغالطہ عظیمہ کہ در بارہ احادیث افتادہ آنست
کہ مردم ہر کسے را بظاہر زاہد و پارسا میدیدند اورا ثقہ تصور میکرد
و بروایت حدیث از و آغازے نمودند۔ نوبتے امام مالک
از عبد الکرم بن ابی الخارق کہ خیلے ضعیف الروایہ بود روایت کرد۔
مردم گفتند کہ آیا از چنین شخص روایت حدیث میکنی۔ امام
بحواب گفت غرضی بکثرت جلوسہ فی المسجد۔ از بسکہ
در مسجد بکثرت نشیند من مغالطہ خوردم از آنجا کہ وزیر بہمہات
ملکی مشغول مے بود و فرصت کمتر دست میداد۔ شب از برائے
اوقات عبادت مخصوص فرمود و معمول داشت کہ بوقت شب
نوافل مے خواند و چون سحر مے شد اہل و عیال خود را از خواب
بیدار میکرد و در حالیکہ آیہ شریفہ **وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ** بر زبانش میبود
لہ ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۹۔ فتح المینت صفحہ ۱۲۸۔ موطائے امام مالک ۱۲۸۔

زندگی بہی

نماز

در نماز فجر سوره های طویل میخواند و لے هیچگاه از یکصد بسمت
 آیه بیشتر قرائت نکرده - از عبداللہ ابن عامر منقول است کہ
 نوبتے نماز فجر را در عقب فاروق عظمیٰ ادا کردم - و او سوره
 حج و سوره یوسف را خواند - در روایت دیگر آمده کہ سوره حج
 و سوره یوسف و سوره یونس و کہف و ہود را میخواند - نماز
 جماعت را بسیار پسند میفرمود و میگفت کہ من جماعت
 را بر قیام لیل ترجیح میدہم - اگر وقتیکہ کار ضروری پیش میآمد
 و خوف تاخیر وقت نمی بود اول کار را بہ انجام میرسانید - تا بہ
 اطمینان و فراغ خاطر نماز را ادا کند - نوبتے صف ہائے نماز
 درست شدہ و اقامت ہم گفتہ بودند - شخصی از میان صف برآمد
 و پیش رفت - فاروق عظمیٰ باو متوجہ شد و خیلے باو در سخن
 مشغول ماند - اکثر میفرمود کہ از اکل طعام فارغ شدہ نماز او کنید -
 بعض اوقات در اہتمام جہاد و غیرہ بحدے مصروف بودہ
 کہ در عین نماز ہمان خیال بر خاطرش مستولی مے بود - چنانچہ
 خود میفرماید کہ من در حالت نماز ہم بصف بندی افواج امریکم
 در روایت دیگر است کہ روزے بہ حالت نماز جز یہ بحرین را
 حساب کردم - نوبتے نماز میخواند و اتفاقاً آیه فلیعبدوا
 ربّ هذا البیت قرائت کرو - پس سرانگشت بالا کرد و بطرف

آب گرفت و وضو کرو۔ امام بغوی از فاروق عظیم نقل میکند کہ گفتہ پیرے را کہ نصاریٰ تیار میکنند بخورید۔ طعام نصاریٰ را درین روز ہا مکروہ و ممنوع بیگویند۔ لیکن فاروق عظیم در عہد نامہ ما این قاعدہ را داخل کردہ بود کہ چون کلام مسلمان را در آنجا گذرافتند نصرائیان اورا سہ روز مہمانی بدہند در عصر حاضر علمائے اسلام تعلیم میکنند کہ بالست با اقوام اجنبی ضد و عداوت نمود و فاروق عظیم سجدے ساعی تالیف قلوب بود کہ در دہم و اسپین ہم رعایائے نصاریٰ و یہود را فراموش نفرمود۔ چنانچہ وصیتیکہ در ترجمہ ہمد روی ایشان فرمودہ ہمہ آن در صحیح بخاری و کتاب الخراج وغیرہ مذکور است۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی این امر را از محاسن و فضائل فاروق عظیم شمار کردہ و گفتہ کہ جناب ممدوح در باب مراعات و مدارات بارعایائے یہود و نصاریٰ قدغن بلینج فرمود و الفاظ شاہ صاحب موصوف حسب ذیل است :-

”واذا بخلہ اینکہ با احسان با اہل ذمہ تا یکد فرمود۔ از محبت طبری وغیرہ مروی است کہ فاروق عظیم اکثر منصبداران و حکام را از ملازم گرفتن نصاریٰ منع فرمود۔ مقام تاسف است کہ شخصہ محقق مانند شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نیز این روایات را

قبول کرده است - لیکن شخصی که کتاب ریاض النضره مصنفه
 محب طبری را مطالعه کرده باشد در نظر اول میداند که روایات
 او از روی اعتبار چه پایه دارد - شاید این بزرگان از این امر
 هم خبر ندارند که تمام و قریب الیه در عراق و مصر و شام و رزبانهای
 سریانی و قبطی بوده و از پنجه جمیع مامورین دفاتر محوسی یا نصرانی
 بودند - قطع نظر از ملازمت و خدمت دفاتر فاروق عظم
 شخصی را از نصرانیان روم برائے ترتیب و درستی فن فرائض
 بمدینه منوره خواست - چنانچه علامه بلاذری این واقعه را در
 کتاب الاشراف به تصریح آورده و الفاظش حسبیل است -
 اَبْعَثَ الْيَنْكَبَرُوعِيَّ يُقِيمُ | شخصی را از اهل روم بحضور من
 لِنَا حِسَابَ فَرَايِضِنَا - | روان کنید که حساب فرائض درست کند -
 درین عصر شخصی اجنبی به گم معظه رفتن نمی تواند و این امر
 را اهل اسلام از جمله مسائل شرعیّه خیال میکنند - و لے در
 عهد فاروق عظم مروج اجنبی بے تکلف در مکه معظه رفت
 و آمد میکردند و تا وقتی که دلشان میخواست در آنجا اقامت
 میکردند - چنانچه قاضی ابویوسف در کتاب الخراج درین باب
 واقعات متعدده نقل کرده است -

اهل اروپا که درین روزها دین اسلام را الزام و هم پرستی

و تشنگی پیدا می کنند باید بدانند که عصر حاضر تصویر اصلی اسلام نیست
بلکه تصویر اصلی اسلام در آئینه حالات خلفائے راشدین
باید دید -

به مجلس فاروق عظمی در آن شب که مسائل علمی گفتگو میکردند - روزی
اصحاب پدر ششم یک مجلس بودند - فاروق عظمی جمیع صحابه
مخاطب خود گفتند که از آیه اِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَ الْفَتْحُ چه مراد است ؟
بعضی گفتند که خدا امتحان می دهد باید وقتی که فتح حاصل شود باید که شکرانه
باری تعالی را بجا آوریم و برخی سکوت کردند - بعد از عبد اللہ ابن
عباس پرسیدند - و او گفت این آیه اشاره است بوفات حضرت
پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم و قتی که فتح و نصرت رسید علامت
آنست که تو از این دایره فانی بیرون می شوی بنابراین باید که حمد
خدا گوئی و طلب مغفرت کنی و لاریب خدا قبول کننده توبه هست -
فاروق عظمی گفت من هم به همین خیال هستم - روزی جمیع
صحابه حاضر بودند و بعد از آن عباس هم در آن جلسه شریک بود -
فاروق عظمی از صحابه یعنی ابن ابی سبید - ایود - آمدند که
آن تگوت که بخت است - حاضرین عرض کردند که خدا بهتر میداند -
فاروق عظمی از این جواب بی حاصل برآشفتن و فرمود که اگر
شما نمیدانید و اشیاء بگویند که نمیدانیم - عبد اللہ ابن عباس معنی
این آیه را میدانشست و سلی از سبب صغر سن تامل کرد و فاروق

اعظم نسیم بسوئے اور التفات فرمود و گفت :- خوشین حق احقیر
میدار و ہرچہ در ولت باشد بیان کن ۔ عبد اللہ ابن عباس
گفت کہ خداوند تعالیٰ تمثیل ایک شخص کارکن را بیان فرمودہ
و چون جواب نامتام بود فاروق اعظم برین قناعت نفرمود ۔
و عبد اللہ ابن عباس ازین بیشتر نتوانست فاروق اعظم فرمود
کہ این تمثیل آن شخص است کہ خداوند تعالیٰ اورا نعمت و ولت
بخشیدہ باشد کہ عبادت خداوند بجا آرد و او از قربان خداوندی
ندول کند و اعمال حسنة او بر باد رود ۔

نویسنده شخصی از عبا جریں صحابہ شہر خور و در پادشاهی بن جرم باخو
شدہ بحضرت فاروق اعظم حاضر آمد و فاروق اعظم خواست
اور اسرا بدہ ۔ صحابہ عرض کردند کہ از آیہ قرآن ثابت ہے شو
کہ ما در ارتکاب این جرم مستوجب سزائے شویم و باین آیه
استدلال نمود :-

لَيْسَ بِكَ لِلَّذِينَ آمَنُوا | نیست بر کسانے کہ ایمان آوردند
عَمَلُ الصَّالِحِينَ جُنَاحٌ فِيمَا كَانُوا | و عملہا شائستہ کردہ گناہے در آنچه خوردند
و گفت کہ من در بدر و حد پیہ و خندق و غزوات دیگر قاتل
رسول اللہ صلی علیہ وسلم و ازینجہ در زمرہ اشخاصے داخل ہستم
کہ اعمال حسنة کردہ اند ۔ فاروق اعظم بسوئی صحابہ نگرست

۱۔ صحیح بخاری تفسیر از اجار ۔ ۲۔ صحیح بخاری مطبوعہ میرٹھ صفحہ ۶۵ - ۱۲

عبداللہ ابن عباس گفت کہ این معانی تعلق بہ زمان پیشتر دارد
یعنی کسانے کہ قبل از نزول آیہ خمر بارہ نوشی کردند اگر دیگر اعمال
شان حسنہ باشد بر آنها مواخذہ نیست و بعد ہا این آیہ را خوانند
کہ از شراب صراحتہ نہی میکند۔ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ
وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْكَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ
فَاجْتَنِبُوهُ۔

ارباب صحبت فاروق عظیم رحمہ اہل علم و فضل بودند
و جناب ممدوح بہن اشخاص کسین و معمر تمیز نئے کرد۔ در صحیح
بخاری است :-

کان القراء اصحاب	اہل مجلس و اہل مشورہ فاروق
مجالس عہد و مشا ورتہ	عظیم رحمہ علماء بودند۔ جو ان
کھولا کانوا و شہاباً	سے بودند یا پیر۔

جزو عظیم فقہ کہ منقح شدہ و بہ فقہ عمری شہرت دارد نتیجہ
ہمین مجالس علمی بودہ۔ ارکان عظیم این مجلس ابی ابن کعب
زید ابن ثابت۔ عبداللہ ابن مسعود۔ عبداللہ ابن عباس۔ عبد
الرحمن ابن عوف۔ حُر ابن قیس بودند۔ فاروق عظیم رحمہ
این اشخاص را بسبب فضائل علمی خیلہ عزیز میداشت و معمول
او بود کہ چون مجلس را منعقد میفرمود ہر شخص را بلحاظ ترتیب مراتب

ارباب
صحبت

اجازۃ باریابی میداد۔ پس اول قدمائے صحابہ سے آئندہ بعد دیگر صحابہ و علیٰ ہذا القیاس۔ و کے بعض اوقات لحاظ این ترتیب نبی فرمود و اشخاص سے را کہ در علم و فضل ممتاز بودند و دیگران ترجیح میداد۔ چنانچہ عبداللہ ابن عباس را با قدمائے صحابہ شامل کرد و باین ہمہ امر فرمود کہ در سوال و جواب با دیگر بزرگان ہمہ سہی نکند۔ ہرچہ بگوید بعد از ہمہ بگوید۔ اکثر صحابہ کم سن در باب مسائل بڑھیا رائے خود تامل میکردند و فاروق اعظم ایشان را حرات دلہاری میکرد و میفرمود کہ مدار علم بر کمی و بیشی عمر نمی باشد۔ عبداللہ ابن عباس در آنوقت نوجوان بود۔ بعضے از صحابہ از اشتراک او در مجالس شکایت نمودند۔ فاروق اعظم وجہ خصوصیت او را بیان نمود و یک مسئلہ علمی پیش کرد۔ و ہر عبداللہ ابن عباس کہستہ نتوانست صحیح جواب بدہد۔ فاروق اعظم عبداللہ ابن مسعود را نیز پیشہم اعتبار و عزت میدید و در مسئلہ او را در کوفہ مفتی رئیس خزانہ مقرر فرمود و بہ امالی کوفہ نوشت کہ من او را از طرف خود معلّم و وزیر مقرر کردہ روان میکنم و من پاس خاطر شمارا بر خود مقدم داشتہ ام کہ او را از خود جدا کردہ بشما سے سپارم۔ بارہا اتفاق سے افتاد کہ چون عبداللہ ابن مسعود کد ام مسئلہ را حل میکرد و در شان او میفرمود: کَیْفَ مِلّٰی عَالِمًا یعنی ظرفیت ملوّار علم

لے فتح الباری شرح صحیح بخاری تفسیر اذا جاء نصر اللہ ۱۲ ص ۵۸

اگرچہ از روئے فضل و کمال شخصہ را جز حضرت علی رض با
 فاروق عظمیٰ و عواسے ہمہری نبود با این ہمہ جناب محمد
 با اہل کمال اینگونه مدارات سے نمود کہ خورد و باز رگ و سنیر با
 کبیر میکنند از علامہ ذہبی و تذکرۃ الحفاظ منقول است کہ فاروق
 عظمیٰ رض ابی ابن کعب را خیلے تقطیم و اکرام میفرمود و بسیار
 پاسخ خاطر او میکرد۔ وقتیکہ حضرت ابی ازین و از فانی رحلت کرد
 فرمود کہ امروز سر کردہ مسلمانان ازین عالم انتقال کرد۔ زید ابن
 ثابت را اکثر در ایام غیاب خود وکیل مقرر فرمود و چون از سفر
 باز میگشتند و راجع بطور جاگیر عطا میفرمود۔ ہمین طور ابو عبیدہ
 سلمان فارسی۔ عمر ابن سعد۔ ابو موسیٰ اشعری۔ سالم۔ ابو دراء
 عمران ابن حصین وغیرہ را ہجتم عزت و اعتبار میدید۔ پرانے
 اکثر صحابہ محض از جہۃ فضل و کمال و طائف مقرر فرمود۔ اگرچہ ابو
 ذر غفاری از اہل بدر نبود و لے وظیفہ اور مساوی بہ صحاب بدر
 مقرر فرمود چہ او در فضل و کمال از صحابہ دیگر کمتر نبود۔

قدردانی فاروق عظمیٰ بگروہ خاصے محمد و بنودہ یکساں کہ
 ورا سے صفت مخصوصی بودہ مورد عنایات اوست۔
 عمیر ابن و ہبہ الحنفی را و ذہب و نیار و وظیفہ سالانہ از بیعت مقرر نمود۔
 کہ او در مدہ کہ اسے پر خطر و امن ہمت و استقلال را از دست نیندازد
 لمہ سیرۃ العین لابن جوزی۔ ملہ فتوح البلدان صفحہ ۵۶۔ ۵۷۔ ۵۸۔

قدردانی
اہل کمال

خارجہ ابن حذافہ و عثمان ابن ابی العاص را ازین سبب ظالم
مقرر نمود کہ خارجہ بہادر و عثمان خیلے فیاض بود۔

لطیف

یک بار فرمان بنام مغیرہ ابن شیبہ فرستاد متضمن براینکہ
اشعار شعراء کوفہ را کہ در عہد اسلام گفتہ باشند نقل و ارسال
حضور کند۔ بر طبق این فرمان مغیرہ خستین اغلب عجمی را بحضور
خواست و تکلیف بہ انشاء اشعار خودش نمود و او شعر ذیل خواند۔
لقد کلبت ہنیئاً موجوداً | ہما تو چیزے آسان را فرمائش نمودہ
ارجزاً ترید ام قصیداً | بگو قصیدہ بگوئم یا رجز۔

بعد لیسید را بحضور خواست و از فرمان خلیفہ اطلاع داد۔
او سورہ بقرہ نوشتہ آورد و گفت خدایتعالیٰ مراد عرض شعر
این نعمت بخشیدہ است۔ مغیرہ کیفیت را بہ فاروق اعظم
مفصل عرض کرد۔ و از دربار خلافت جواب آمد کہ وظیفہ اغلب
را کم کردہ و وظیفہ لیسید پنجصد درہم سالانہ اضافہ سازد۔ اغلب
عریضہ بدربار خلافت نمود و عرض کرد کہ آیا صلہ اطاعت حکم
ہمین است۔؟ فاروق اعظم بعد از اطلاع بمضمون عریضہ
تنخواہش را بر حال فرمود و افزونی تنخواہ لیسید نیز برقرار ماند۔
اشخاص صاحب کمال از قبیل شاعر خطیب۔ نساب۔ پہلون
بہادر ہمہ بدربار خلافت حاضر سے آمدند و مور و عنایات فاروقی

مے شہدند۔ ملک الشعراء نے آن عصر متتم ابن لویزہ بود کہ برادرش
 راور عہد ابو بکر صدیق رض حضرت خالد خطا گشتہ بود۔ ازین
 واقعہ چنان برولش صدمہ رسیدہ بود کہ اکثر میگزیست و مرثیہ
 مے گفت و ہر طرفی کہ میرفت زن و مرد و ویرا و جمع مے آمدند۔
 و مرثیہ مے اور مے شہیدند و او مرثیہ میخواند و میگزیست
 و سامعین را نیز بگریہ مے آورد۔ وقتے بحضور فاروق اعظم
 حاضر آمد و او امر کرد کہ مرثیہ بخوان۔ متتم بر طبق انشاء خلیفہ شعر
 انشاء کرد کہ بیت آخر آن این است :-

<p>و کنا کندی مانی جدیمہ حقیقہ من اللہ حق قبل بنیت صدعا فلما قفر قنا کانی و مالکنا بطول اجتماع لم نبت لیلۃ معا فاروق اعظم متتم را خطاب فرمودہ گفت کہ اگر من این طور قصیدہ مے توانستم بروفات زید پراور خود مرثیہ میگفتم۔ متتم بچواب عرض کرد کہ اسے امیر المؤمنین اگر برادر من مثل زید جام شہادت مے نوشتہ بدین ابدار ماتمش مے نوشتہ۔ فاروق اعظم اکثر میفرمود کہ مانند متتم هیچکس حق تعزیت برادر من ادا نہ کردہ است۔</p>	<p>دست مدیدے ماہر و بخد مت جدیمہ نام پاشا بطور ندیمان در گاہ بسر ویم ختم کہ مردم گفتہ کہ ابد ابد انخواہیم شد چون ہر دوا زہم جاشیم گو یا کہ یک شب ہم در صحبت یکدگر بسر نہ کردہ بودیم</p>
--	--

در عہد فاروق اعظم حنا نام یک شاعرہ بود کہ در فن

مرثیہ نظیر نہ داشت۔ ویوانش تا کنون موجود است۔ و ہمہ مرثیہ
است۔ و علمائے ادب متفق اند کہ در مرثیہ گوئی حسنًا نظیر ندارد۔
فاروق اعظم اور اور کعبۃ الشکر بیان و مالان وید۔ نزدیک
اور رفت و لغزیت و بچوئی کرد۔ و مواسات نمود۔ و چہار لپیرو
در جنگ قادیسیہ جام شہادت نوشیدہ بودند۔ پس تنخواہ
ہر چہار نفر را بنام حسنًا جاری فرمود۔

ورق پہلوانی و شخص یعنی طلیحہ ابن خالد و عمر و معد یکرب
در تمام جزیرہ عرب ممتاز بودند چنانکہ مسلم بود کہ ہر یک ہر ایک
ہزار سوار است۔ فاروق اعظم ہر دورا ہر بار خود بار داد
و چون ہر دورا ہر کہ قادیسیہ فرستاد بسعد و قاص نوشت
کہ دو ہزار سوار از برائے کمک روان میکنم۔ عمر و معد یکرب بر
علاوہ پہلوانی خطیب و شاعر ہمہ بود۔ فاروق اعظم اکثر فنون
حرب با او مباحثہ میکرد۔ چنانکہ در یک جلسہ بزرگ بارہ قبائل
عرب واسلحہ جنگ از و سوال کرد و عمر و معد یکرب جواب ہر
سوال را بہ الفاظ مختصر و بلیغ ادا نمود و جواب اورا متخصصین ادب
عموماً در کتب خود ذکر میکنند و مسعودی در مرقع الذهب بہ تفصیل
تمام نقل کردہ است۔

وقتیکہ از نیزہ سوال کرد جواب داد۔

أَخُوكَ وَمِنْهُمْ خَائِلَاتُ | براور تست و لے گاہے و غاہے میکند

و چون از تیر ما سوال کرد - جواب داد که
 بُود المنا یا تخلی وتَصِیْبُ - و و یک اجل اند که گاهی بمنزل
 میرسند و گاهی راه گم میکنند و باره سپر گفت که علیه تداود
 الد و اسد - بهمین طریق از هر گونه سلاح بفقرات فصیح و بلیغ
 جواب داد که تفصیل آن درین مقام موزون نیست
 ازین معامله فاروق عظمیٰ بود که جمیع اشخاص قبایل عرب
 بدر بار خلافت جمع آمدند و او از جوهر قابلیت هر یک ملک قوم
 را مستفیض فرمود -

فاروق عظمیٰ پس خاطر تعلق و قرابت جناب رسول الله
 صلعم را خیل لحوظ میداشت - چون وظائف صحابه را مقرر فرمود
 عبدالرحمن ابن عوف و دیگر صحابه برین رای بودند که نام فاروق
 عظمیٰ بر همه مقدم باشد و خودش ابا فرمود و گفت که از همه پیشتر
 اقربای پیغمبر صلعم باشند به ترتیب نسبت - چنانکه نخستین
 قبیله بنی هاشم و نخستین در آن از نام عباس و علی رضی الله عنهما
 نمود - بعد از بنو هاشم بنو ابیه و بعد بنو عبد الشمس و بنو نوفل
 و بنو عبد العزیٰ رقم پذیرفت و در درجه پنجم قبیله خود او که بنو مدکی
 شهرت دارد قرار یافت - بهمین ترتیب نامهای اشخاص قباایل
 تخریر یافت و وجه تنخواه نیز قرار این ترتیب مقرر گردید - و ایل بدر
 را از همه افزو تر تنخواه داد و منتهی حنین رضی الله عنهما آنکه در زمره

پاسخا طر
 متعلقین
 رسول الله
 صلعم

اهل بدر نبودند تنخواه هر دو را مساوی به تنخواه اهل بدر مقرر فرمود.
 تنخواه از واج مطهرات دوازده هزار سالانه و از همه افزونتر بود.
 تنخواه اسامه این زید را نسبت به تنخواه عبداللہ فرزند خود بیشتر
 مقرر کرد و چون عبداللہ التماس زیادت کرد - فرمود که رسول اللہ
 صلعم اسامه را از تو و پدرش راز پدرت بیشتر عزیز میداشت -
 در بین فاروق اعظم و حضرت علی رضی در آغاز خلافت
 حضرت ابوبکر رضی قدرے شکر رنجی بوده چنانکہ قبل مذکور شد
 و سبب شکر رنجی آن بود کہ تابشش ماه حضرت علی رضی بحضرت
 ابوبکر رضی بیعت نہ کرد - چنانچہ در صبح بخاری در باب غزوہ خیبر
 مذکور است کہ بعد از شش ماه حضرت فاطمہ زہرا علیہا السلام
 حضرت علی رضی حضرت ابوبکر رضی را از بہر مصالحت و بیعت بجائے
 خود طلب نمود و پیغام فرستاد کہ تنہا بیاید چہ در آن وقت
 فاروق اعظم را میخواست کہ ہمراہ باشد - و لے بہرور زمان این
 ملال بر طرف گشت و بہمہ جہتہ صلح نمود چنانچہ فاروق اعظم
 مہمات اہم را بے مشورہ حضرت علی رضی انجام نمیداد و مشورہ
 جناب امیر علیہ السلام نیز مبنی بر نہایت اخلاص و خیرخواہی
 میبود - در معرکہ نہاوند فاروق اعظم خواست کہ حضرت علی رضی را

علیہ تفصیل این واقعہ در کتاب الخراج صفحہ ۲۴ و ۲۵ مذکور است ۱۲ منہ

علیہ الفائدہ بخاری این است کہ اہیۃ لمحضرا عمر ۱۲ منہ

بمنصب سپہ سالاری مقرر کند لکن جناب امیر قبول نہ کرو۔
چون فاروق عظمیٰ بہ بیت المقدس نہضت کرد امور خلافت
را بہ جناب امیر تفویض نمود و آخر کار رابطہ اتحاد بجدے مستحکم
شد کہ حضرت علی رضا حضرت ام کلثوم را کہ از بطن فاطمہ زہرا بودہ
بجملہ نکاح فاروق عظمیٰ در آورد۔ چنانچہ تفصیل این واقعہ
بعد ازین مے آید۔

مورخین اسلام در ذیل خلاق و عادات فاروق عظمیٰ
تواضع و سادگی اور اب عنوان مستقل مے نویسند۔ و حقیقہ
درۃ الثاج عظمت و شان فاروق عظمیٰ طرہ سادگی بودہ
و خیلے موزون و خوشنما افتادہ۔ اگر تصویر حیات اور بہت
معاینہ کنند۔ از یک رخ بنظر مے آید کہ افواج اسلام را بر روم
و شام کسبل مے نماید و با سفرائے قیصر و کسرای در امور
سیاست سخن میزند و خالد و امیر معاویہ را بہ تحت بازخواست
مے آورد و احکام و الاینام سعد و قاص و ابو موسیٰ اشعری در
مے نماید۔ و از رخ دیگر آشکار مے گردد کہ پیراہن پارہ دو از دہ
پیوند در تن و عمامہ پارہ شدہ بسر و کفش کہنہ و پاشنہ نشسته
بپائے وارد۔ و در سیمہ حال گاہے مشک آب نشانہ برداشتنہ
بخانہ بیوگان آب مے برد و یاد رخ مسجد پر خاک افتادہ و
قدر سے خواب کردہ ماندگی را از خود دور میکند۔ بارگاہ تادیبہ سفر

اخلاق و
عادات
تواضع و
سادگی۔

کرد و ابداً خیمه یا سراپرده یا خود بند و بهر جا که فرود آمد بزیور درخت
 قدیفه انداخت و بسایه درخت استراحت نمود۔ از ابن سعد مروی
 است که خرچ خانه فاروق عظیم روز دودور هم بود که تخمیناً
 ده آنه کلدار یا چهار غنای کابلی مے شود۔ نویسنده احقر بن قیس
 که از روسائے عرب بوده بملاقات پیشین فاروق عظیم
 رفت و دید که آستین ہارا بالا کردہ ہر طرف مے دود۔ چون
 احقر را دید فرمود کہ بیابان کمک بکن شترے از بیت المال
 گزینمہ است بمیدانی کہ در یک شتر چند نفر مسکین حق دارند شخصی
 گفت اے امیر المؤمنین چرخ و رحمت مے کشی غلامے را بفراکہ
 جستجو کند۔ فرمود کہ ای عبید العبد المذنبی کدام غلام است کہ
 بیشتر از من غلامی کند۔ ورموطائے امام محمد مروی است کہ
 در سفر شام فاروق عظیم نزدیک شهر رسید و از قضائے
 حاجت فراغت یافت و باز آمد و سہواً یا مصلحتاً بر شتر اسلم سوار شد۔
 از طرف دیگر اہالی شام بہ استقبال برآمدند و ہر کسے کہ مے آمد
 اول بطرف اسلم متوجہ مے شد و او بسوئے فاروق عظیم
 اشارت مے نمود۔ مردم خیلے متحیر شدند و از راہ استعجاب
 سرگوشی مے کردند۔ فاروق عظیم فرمود کہ چشمہائے این مردم
 نگران در پئے شان و شوکت است و لے نشانے از شان شوکت

وراینجانیست -

نوبتے در اثنائے خطبہ فرمود کہ وقتے آنقدر نادار بودم کہ برائے
مردم آب بشانہ می بردم و مردم مرا خرماییدارند و من بخیر اوقاف
بسر می کردم - این بگفت و از منبر فرود آمد - مردم از راه اشجاء
گفتند کہ چه حاجت بود کہ این کلمہ بر منبر گفته شود فرمود کہ در ولی
من قدر بے نخوت پیدا شدہ بود و این دوایے مرض غرور بود
در ۲۳ سفر حج فرمود و این وقتے است کہ آفتاب سطوت
و جبروت فاروقی بر نصف النهار عدالت رسیدہ بود - از سعید
ابن المسیب کہ تابعی مشہور و درین سفر ہمراہ بودہ مروی است
کہ چون فاروق عظیم در البطح رسید سنگریزہ ہاراجع کرد و برو
چاور انداخت و بر آن تکیہ کردہ بر فرش خاک استراحت فرمود -
بعد از آن دستہائے خود را بطرف آسمان برداشت و گفت
”الہی الحال من شدہ ام و در قواسم من ضعف پیدا آمدہ است
اکنون مرا ازین عالم بر دار -“

زندہ دلی

اگرچہ افکار خلافت مزاجش را خیل خشک ساختہ بود و لے این
عادت طبعی او نہ بود و اگر گاہے فرصت می یافت باشتغال
زندہ دلی نیز مشغول می شد - نوبتے تمام شب از حضرت علی علیہ السلام
ابن عباس اشعار شنید و چون ہنگام سحر فرارسید فرمود کہ اکنون

قرآن بخوان۔ از محدث ابن جوزی در سیرة العزیز منقول است
 کہ نوبتے بوقت شب گشت میکرد از یک طرف آواز سرود به سمع
 مبارک رسید و توجہ خود را بدان طرف مبذول فرمودند و
 متوجہ سرود ماند۔

نوبتے در سفر حج حضرت عثمان و عبداللہ بن عمرو عبداللہ بن
 وغیرہ ہمراہ بکاب بودند عبداللہ بن زبیر با ہمسالان خود بازی میکرد
 و دانہ لائے خنظل را بالائے انداخت فاروق اعظم فقط
 ہمینقدر فرمود کہ ہوش کن شتران متی نکنند۔ مردم رباح را
 تکلیف بخدی نمودند و رباح از خوف فاروق اعظم تامل کرد۔
 و چون دید کہ او نارضا مندی نفرمود و رباح سر آمدن آغاز کرد۔
 فاروق اعظم ہمہ شب شنید۔ و چون وقت صبح فرار رسید
 فرمود کہ کس کنید۔ اکنون وقت ذکر الہی رسیدہ است۔“ نوبتے
 در سفر حج سواری نغمہ سرائی میکرد و مردم بہ فاروق اعظم گفتند
 کہ امیر المومنین این را منع نمیفرائی؟ فرمود کہ نغمہ سرائی ز ادراہ
 شتر سواران است۔“ از خواة ابن جبیر منقول است کہ نوبتے در
 سفر شرف رفاقت فاروق اعظم دہشتم و ابو عبیدہ و عبدالرحمن
 ابن عوف نیز ہمراہ بکاب بودند۔ مردم ہمین تکلیف کردند کہ اشعار
 بخوانم۔ فاروق اعظم فرمود کہ بہتر ہمین است کہ اشعار خود بخواند

ومن بخواندن شعر شروع کردم و همه شب در همین شغل مصروف بودم -

مزاج مبارک طبعاً خسته تند و تیز بوده و زود مشتعل می شد - در عهد جاویدت گویا مجسمه قهر بود و بعد از قبول اسلام نیز مدت مدید این اثر از طبیعت او زفت -

در غزوه بدر حضرت پیغمبر صلعم فرمود که من میدانم که کفار بنو هاشم را مجبور کرده همراه خود آورده اند - و نه آنها بطوع رفاقت ایشان را اختیار نمیکردند - بنابراین اگر ابوالنخزی یا عباس و غیره بنظر بیایند آنها را نکشید - ابو حذیفه گفت که ما از پدر و پسر و برادر خود در گذر نمیکنیم - بنو هاشم چه خصوصیتی دارند و الله اگر عباس بدست من بیاید - من او را چاشنی شمشیر می چشانم - جناب رسول الله صلعم را این کلمه گستاخانه گوارانید و فاروق عظمی را مخاطب نموده -

ابو حفص رکنیت حضرت عمر رضی ببنین آیا چهره عظمی رسول الله قابل زخم شمشیر است - ببحر و این حال فاروق عظمی بهم بر آمد - و گفت اگر اجازه مرحمت شود فوراً سرش را از تن جدا کنم - حذیفه صحابه جلیل القدر بود و این سخن اتفاقاً از زبانش برآمد چنانچه حضرت پیغمبر صلعم از وسه مواخذه نفرمود -

حاطب ابن ابی بلتعه صحابه معتبر و از اهل بدر بود - نوشته بمقتضای

ضرورت یا کفار کہ قصہ خط و کتابت نمود و این راز آشکارا شد۔
 فاروق عظیم خیلے بر آشفت و بحضور جناب رسول اللہ صلعم
 حاضر آمد و عرض کرد کہ فلان مرتد شدہ است اگر جازہ باشد اورا
 بقتل برسانم۔ جناب رسول اللہ صلعم فرمود اے ابن الخطاب
 توجہ خبر داری شاید بار تیرے اہل بدر را گفتہ باشد کہ ہر جہ خواہید
 بکنید قلم عفو بر خطا ہائے شما می کشم۔ شخص ذوالخویصرہ نام
 نو بجے بحضور جناب رسول اللہ صلعم گستاخانہ عرض کرد۔
 اے محمد! عدل اختیار کن۔ فاروق عظیم از غضب بیتاب
 شدہ خواست اورا بقتل رساند۔ و حضرت پیغمبر صلعم منع فرمود۔
 از واقعات فوق ناظرین قیاس مے توانند کہ در ہر موقع
 شمشیر فاروقی چگونه از نیام مے برآمد و رفتار او با خود اہل اسلام
 چنان بود۔ چہ جائے آنکہ کفار باشند و لے از برکت اسلام
 و انخطاط عمر و مہمات خلافت طبع مبارک بتدریج خیلے نرم و حلیم
 شد۔ بلکہ در عہد خلافت سلوک و مراعاتی کہ با کفار نمود دین عہد
 اہل اسلام با ہم ندارند۔

محبت
آل و اولاد

حالات حیات خانگی فاروق عظیم چندان معلوم نیست
 و لے از قرآن ثابت مے شود کہ بسیار ولدادہ ازواج و اولاد
 نبود و تخصیص با ازواج خود مطلقاً شغف نہاشت و سبب آن
 بود کہ نسوان در دلش چندان وقعت نہ داشتند۔ در صحیح بخاری

در باب اللباس قول خود فاروق عظیم مذکور است کہ بایر دم
در عهد جاہلیت نسوان را محض بیچ تصور میکردیم۔ و چون آن
کریم نازل شد و در آن ذکر نسوان آمد دانستیم کہ نسوان ہم
در عالم ہستی وجود دارند۔ با این ہمہ ما آنہارا در معاملات مطلقاً
و خیل نمیکردیم۔ در ہمین روایت است کہ نوبتے فاروق عظیم
زوجہ خود را سخت گفت او نیز جواب برابر داد۔ باز فرمود کہ الحال
نسوان این رتبہ حاصل کردہ اند۔ او بجواب گفت کہ دختر است
(حضرت حفصہ) بحضور رسول اللہ صلعم این چنین کلمات
بزبان مے آرد۔

جمیلہ نام نیز زوجہ فاروق عظیم بودہ و عاصم پسر او از
بطن ہمین جمیلہ است و در صغر عاصم او را در عهد خلافت صدیق
اکبر طلاق داد۔ و فاروق عظیم از قبا کہ مسکن اول او بود نقل
مکان کرد و در مدینہ آمد۔ نوبتے اتفاق گذرش بہ قبا افتاد و عاصم
را با طفل ہمسال او مصروف بازی دید۔ فاروق عظیم او را گرفت
و بر سپ در عقب خود روئین ساخت و میخواست کہ آنرا با خود ببرد۔
والدہ عاصم اطلاع یافت و مزاحم گردید و گفت این فرزند من است
من او را پیش خود نگہ میکنم و دعوائے طول کشید و جمیلہ بجنو
ابوبکر رضا داد و خواہ آمد۔ حضرت ابوبکر رضیہ عنہ خلافت فاروق عظیم
فیصلہ کرد و جناب ممدوح را جز سکوت چارہ نبود۔ این واقعہ

در موطائے امام مالک مذکور است -

ازین واقعات معلوم می شود که سلوک محبت و شفقت
 فاروق عظیم با ازواج بدان پایه نبود که از بزرگان دین بوده -
 و او را با اہل و اولاد و ارکان خاندان خود جز محبت معمولی نبوده -
 البتہ بازید برادر عینی خود خیلے الفت داشت و چون زید در مقدمہ
 یمامہ شہید شد فاروق عظیم بسیار نوحہ کرد - و اکثر میفرمود
 کہ چون باد از طرف یمامہ می وزد بمشامم خوشبوئے زید می
 آید - متمم ابن نویرہ شاعر مرثیہ گوئے عرب کہ از شعرائے نامدار بود -
 و قتیکہ بحضور حاضر آمد - فاروق عظیم او را بمرثیہ زید تکلیف کرد
 و فرمود کہ اگر خود من ملکہ شعر گوئی پیدا شتم مرثیہ برادر خود را
 نظم میکردم -

فاروق عظیم رچنانکہ در جلد اول مرقوم است (از کہ ہجرت
 نمودہ اول در عوالی مقیم شد کہ از مدینہ بمسافت سہ میل واقع
 است - بعد کہ زمام خلافت بدست گرفت سکونت آنجا را بکلی
 ترک نمود و در شہر سکونت اختیار فرمود - محل سکونت او متصل
 مسجد پیغمبر صلعم در باب السلام و باب الرحمۃ بود - و چون فاروق
 عظیم بوقت وفات خود وصیت فرمود کہ خانہ مذکور بفروش
 برسد امیر معاویہ آن را خرید و پول قیمت آن را در وجہ
 قرضہ فاروق عظیم پرداخت نمود - مکان مذکور بدلت

مدید سے بہ دار القضا شہرت داشت۔

ذریعہ اصلی معاش فاروق اعظم از تجارت بود چنانچہ در صحیح بخاری است کہ در حدیث استیندازان عذر از بے علمی خود میکنند کہ من از سبب شغل در خرید و فروخت مال تجارت بمحضور پیغمبر کمتر شرفیاب می شدم و لے علاوہ از عمر تجارت از وسائل دیگر نیز گاہے فتوحات حاصل می شد قاضی بو یوسف در کتاب الخراج آورده کہ جناب رسول اللہ صلعم در مدینہ منورہ رسیدہ حضرت ابوبکر رض و عمر رض را جاگیر با عطا فرمود۔ و چون خیبر فتح شد جناب رسول اللہ صلعم آنرا بر جمیع صحابہ کہ شریک معرکہ بودند تقسیم فرمود۔

وسائل
معاش

زمینے کہ بہ سہم فاروق اعظم رسیدہ بود بہ تمنع شہرت داشت و خیلے سیر حاصل بود۔ از بلاذری منقول است کہ حضرت پیغمبر صلعم اسمائے جمیع مشرکین اراضی خیبر را در یک کتاب نوشتہ بود از یہودی بنی حارثہ نیز یک قطعہ زمین بدست فاروق اعظم آمدہ بود و آن زمین نیز بہ تمنع مشہور بود فاروق اعظم ہر دو قطعہ زمین را در راہ خدا وقف کرد۔ وقف زمین خیبر در صحیح بخاری در باب الشروط فی الوقف

جاگیر

۱۔ مطالعہ کنند خلاصۃ الوفای اخبار دار المصطفیٰ صفحہ ۱۲۹ و ۱۳۰ مطبوعہ مصر۔

و حاشیہ موطائے امام محمد صفحہ ۲۷۲ - ۱۲ خلاصۃ الوفاد لفظ شمع - ۱۲ منہ

نذکورست - شرائطی که در باب وقف فرمود حسب ذیل بوده :-
 (۱) این زمین نه فروخته می شود نه هب میگرد و نه بهیث میرسد -
 (۲) و چیزیکه از آن حاصل شود بر فقراء - ذوی القربی - غلام
 مسافر خرج میگرد -

فاروق عظمیٰ چند سال بعد از جلوس بر مسند خلافت
 برائے مصارف ضروری خود از صحابه درخواست نمود و بر طبق
 رائے حضرت علی رضی الله عنه بقدر خوراک و پوشاک ضروری
 او مقرر گشت - و در ساله وظائف برائے جمیع غازیان معین
 و مقرر شد - درینوقت برائے خود فاروق عظمیٰ مانند دیگر صحابه
 پنجاهزار درهم سالانه مقرر گردید -

از قرآن معلوم می شود که بعد از ورود به مدینه نخستین شغل
 زراعت کرده و بے بدست خود کشت میگرد بلکه زمین ابدیهقان
 داده و حاصل را در بین خود و دیهقان قسمت میکرد - تخم گاه
 خود تهیه میکرد و گاه بزمه دیهقان یوده - چنانچه در صحیح بخاری
 و در باب زراعت بتصریح مذکورست -

غذائے فاروق عظمیٰ خیل ساد و بے تکلف بود -
 نان و روغن زیتون اکثر بر دسترخوان می بود - نان کثرت از گندم بود
 و لے از آرد پخته - در عام القحط همیشه نان جوین می خورد - گاه
 اطعمه متحد و بر دسترخوان می بود از قبیل گوشت و روغن

مشابه

زراعت

غذا

زیتون - شیر و سبزی و سرکه و اینگونه تکلف در و دیوان
یا سفرائے دول خارجہ سے بود چه سفر اعات بہ غذائے
سادہ و بے تکلف گذشتند -

لباس فاروق اعظم نیز خیلے سادہ و بے تکلف بودہ -
اکثر تنها یک پیراہن سے پوشیدہ - یک قسم کلاه مخصوص
کہ بہ برنس شہرت داشت و درویشان نصاریٰ می پوشیدند -
و در مدینہ نیز رواج داشت فاروق اعظم نیز گاہے آنرا
مے پوشیدہ - تعلین او از قسم چلی و بقرا نمونہ عربی بود -
فاروق اعظم اوقات را خیلے بے تکلفی و سادہ وضعی
بسر میبرد و بہ لباس مبارک اکثر رقعہ ہا و دستہ بود - نوبتے مردم
بر درخانہ او دیری منتظر بودند و او از خانہ نمی برآمد - و اخیراً
سبب توقف معلوم شد کہ رخت خود را شستہ و در آفتاب
انداختہ بود کہ خشک شود - و چون رخت دیگر گذاشت کہ پوشد
تاخیر واقع شدہ بود -

سادگی و
بے تکلفی

از وقایع فوق گمان نرود کہ فاروق اعظم رہبانیت و تقشف
و خشونت عیش را پسند میفرمود - نے نے این جور نہوہ -
ورائے او از معاملہ اش با عاملین بہتر و شن میگرد -
نوبتے عاملین با لباس فاخرہ و کاکل چرب کردہ بحضور او آمد -
فاروق اعظم بر آشفت و فرمود کہ لباسش را از تن

پکشند و لباس سادہ و بے تکلف اور اپوشانند۔ عامل مذکور
نوبت دیگر باموئے ژولیدہ و لباس کہنہ حاضر دربار خلافت
شد۔ فاروق اعظم فرمود این ہم مقصود من نبود و مرد باید
نہ ژولیدہ موباشد و نہ مانند زنان خورد و بیاراید۔ غرض
فاروق اعظم نہ تکلفات یہودہ و آرائش زنانہ را پسند
داشت و نہ حیات را بہمانہ را بنظر استحسان میدید۔

خلیہ
حلیہ فاروق اعظم :- رنگ او گندمگون و قد خیل بلند
بودہ و چون با صد لا و ہزار ہا نفر ایستادہ مے شد قدش از
ہمہ بالاتر مے نمود۔ رخسارہ ہائے او کم گوشت و ریش پر
مؤ و بروت ہائے دراز و مو ہائے سر از فرق پریدہ بود۔
ایجاد ائے کہ فاروق اعظم در ہر شعبہ کردہ بود مورخین
ہمہ را یکجا مے نویسند و بہ اولیات فاروقی تعبیر میکنند و من
نیز حالات و سوانح او را بر اولیات او ختم میکنم کہ اقول بہ آخر
نسبتے دارد :-

(۱) بیت المال یا خزانہ را اساس نہاد۔

(۲) محکمہ ہائے عدالت و از فرمود و قضاء را از برائے تصفیہ
مقتدات مامور فرمود۔

(۳) تاریخ و سنہ معین کرد و تا حال جاری است۔

لے اکثر از ادلیات فاروقی - ۱۲

- (۴) لقب امیر المومنین اختیار نمود۔
- (۵) دفتر فوجی را مرتب نمود۔
- (۶) برائے فوج مطوعہ (والینتر) تنخواہ مقرر فرمود۔
- (۷) دفتر شعبہ مالیہ معین کرو۔
- (۸) مساحت اراضی فرمود۔
- (۹) سررشتہ نفوس شماری در بلاد فرمود۔
- (۱۰) از برائے آبیاری و سہولت مردم رعیہ ہر لا احدث فرمود۔
- (۱۱) بلاد جدید بنانہا یعنی کوفہ - بصرہ - حیرہ - فسطاط - موصل۔
- (۱۲) ممالک مفتوحہ را بر صوبجات تقسیم کرو۔
- (۱۳) عشور یعنی وہ یک مقرر نمود۔ (تفصیل این واقعہ در ذیل عنوان شعبہ محاصل مذکور شد)
- (۱۴) بر محاصل یعنی حاصلات دریا مانند عنبر و غیرہ محصول مقرر فرمود و از برائے ایصال محصول خراجگیران را مامور نمود۔
- (۱۵) شجار عربی را اہازہ وادکہ در ممالک اسلام بر تجارت تردد کنندہ
- (۱۶) زندان ہا را بنانہا۔
- (۱۷) دُڑہ را آلہ تعزیر مقرر کرو۔
- (۱۸) شب گشت میگرد و از احوال رعایا اطلاع حاصل می نمود۔
- (۱۹) ادارہ کوتوالی (پولیس) دائر فرمود۔
- (۲۰) قشون ہائے فوجی جا بنانہا۔

(۲۱) در نسل اسپان باین صیل و مجلس تمیز گذاشت و قبل ازان در غرب این تمیز نبود۔

(۲۲) شیعہ را پورست مقرر نمود۔

(۲۳) از مکہ معظمہ تا مدینہ منورہ بر آ آرام مسافران مکاتبتا کرد۔

(۲۴) از برای پور و رشش اطفال مجهول الحال کہ از شوارع عام یافت می شدند وظائف مقرر کرد۔

(۲۵) در بلاد مختلفہ مہانخانہ تاتعیر فرمود۔

(۲۶) قاعدہ کلیہ مقرر کرد کہ عرب اگر کافر ہم باشند غلام نیکرند۔

(۲۷) از برای یہود و نصاریے مفلوک الحال وظائف مقرر نمود۔

(۲۸) مکاتب تاسیس کرد۔

(۲۹) تنخواہ برای معلمین و مدرسین معین کرد۔

(۳۰) حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ را بر ترتیب قرآن باعث شد۔ وہ

اہتمام خود این کار را انجام نمود۔

(۳۱) اصول قیاس را بنا کرد۔

(۳۲) در فرائض مسئلہ عول را کشف کرد۔

(۳۳) در اذان نماز فجر الصلوة خیر من النومة زیادہ فرمود۔

تفصیل ابن واقعہ در موطائے امام مالک مذکور است۔

(۳۴) برای نماز تراویح جماعت مقرر کرد۔

(۳۵) سہ طلاق را کہ متواتر و در یک وقت وادہ شود طلاق بائن قرار داد۔

- (۳۶) حدیث بخواری ۸۰ ذره مقرر فرمود -
 (۳۷) بر سپاهان تجارت زکوة مقرر کرد -
 (۳۸) بر نصرانیان بنو تغلب عوض جزیه زکوة مقرر کرد -
 (۳۹) طریقه وقف ایجاد کرد -
 (۴۰) در نماز جنازه با جماع صحابه چهار تکبیرین کرد -
 (۴۱) طریقه وعظ در مساجد ایجاد کرد و باذن اویتم داری وعظ
 گفت و این وعظ اول در اسلام است -
 (۴۲) برائے امان و موزنان مساجد تنخواه مقرر کرد -
 (۴۳) در مساجد چراغ و تنویر سر رشته کرد -
 (۴۴) برائے بچہ تعزیر مقرر کرد -
 (۴۵) شعراء را از ذکر اسمائے نسوان منع کرد و این طریق از
 بدت بدید و در عرب جاری بوده بر علاوه خیل اولیات است
 که از خوف تطویل ترک و اوم -

ازواج و اولاد

فاروق عظمیٰ در جاہلیت و اسلام چند نکاح کرد - و
 نکاح اول او با زینب خواہر عثمان ابن مطعون بود - و
 عثمان از صحابہ سابقین بود و چهار و ہم شخص است کہ اسلام

آوردہ در سلسلہ ہجری وفات یافت و حضرت نبویؐ خیلے از
وفاتش بلول گردید چنانکہ نعلش اور اہوسہ میدا و بے اختیار
میگریست۔ برادر دیگر عثمان قد امہ ہم از اکابر صحابہ بود۔ زینب
در حلقہ اسلام داخل شدہ بود و در مکہ معظمہ وفات یافت۔
حضرت عید اللہ و حضرت حفصہ از بطن ہمین زوجہ بودند۔

ازواج

زوجہ دوم قریبہ بنت ابی مینہ المخزومی و خواہر حضرت ام
سلمہ زوجہ مطہرہ جناب رسول اللہ صلیع بود و چون تشریف
مشتوف بہ اسلام نشد و نکاح بامشرکہ جاری نہ بود بعد از صلح
حدیبیہ در سلسلہ او را طلاق داد۔

زوجہ سوم بلکیہ بنت جریول الخزاعی بود و بہ ام کلثوم شہرت
داشت و او نیز مسلمان نشد و در سلسلہ طلاق گردید۔
عید اللہ از بطن ہمین زوجہ بودہ۔

زینب و قریبہ از خاندان قریش و یکہ از قبیلہ خزاعہ بود۔
فاروق عظمیٰ بعد از ورود مدینہ منورہ با انصار
قرابت پیدا کرد یعنی در سلسلہ جمیلہ بنت عاصم ابن ثابت
ابن ابی الافلح را کہ انصاری مقتدر و اہل بدر بود بہ جلالہ نکاح آورد۔
جمیلہ اول عاصیہ نام داشت و چون بہ اسلام مشرف شد
جناب رسول اللہ صلیع آنرا بہ جمیلہ موسوم فرمود۔ و
جمیلہ را نیز بسبب طلاق داد۔

در آخر عمر فاروق عظم را این خیال پیدا شد که تعلق از وواج
با خاندان نبوت پیدا کند که موجب مزید شرف و باعث
بربرکات بسیار بود و از جناب امیر علیه السلام التماس کرد
تا حضرت ام کلثوم را در جماله نکاح او در آورده جناب امیر
علیه السلام اذل از سبب صغارت ام کلثوم ابا کرد و چون فاروق
عظم بیشتر اظهار تمنا نمود و گفت که مدعا من ازین تعلق
محض حصول شرف است و بس - جناب امیر قبول فرمود و در
ساله حضرت ام کلثوم در جماله نکاح فاروق عظم را
به عوض چهل هزار درهم مهر آید -

ساله واقعه تزویج حضرت ام کلثوم بنت فاطمه الزهرا را جمیع مورخین بتفصیل بیان نموده اند
علامه طبری در تاریخ کبیر ابن جهان در کتاب الشقاة و ابن قتیبه در معارف و ابن کثیر در کامل
بتصریح آورده که ام کلثوم بنت فاطمه الزهرا زوجة فاروق عظم بود و در از وواج او زوجه دیگر هم
ام کلثوم نام داشت - لیکن درین هر دو تفریق واضح نموده اند علامه طبری ابن جهان ابن قتیبه
و ز تاریخ ما سئ خود تصریح نموده اند و از تصانیف آنها بهتر سند در معاملات تاریخی نیست
و در اینجا از عبارته ما سئ ایشان می نویسیم - شقاة ابن جهان ذکر خلافت عمر و اوقات ساله
ثم تزوج عمر ام کلثوم بنت علی بن ابیطالب و هی من فاطمه و دخل بها فی شهر
ذیقعد و در معارف ابن قتیبه در ذیل ذکر اولاد عمر مذکور است و فاطمه و زید و امها ام کلثوم
بنت علی ابن ابی طالب من فاطمه بنت رسول الله صلعم - و راسد الغاب فی احوال
الصحابه لابن اثیر در ذیل ذکر حضرت ام کلثوم واقعه تزویج و سئ را بتفصیل بیان کرده و همچنین طبری

فاروق عظیم ازواج دیگر ہم داشت یعنی اُم حکم بنت الحارث
 ابن ہشام المخزومی۔ یکمہہ مبینہ عاتکہ بنت زید ابن عمرو ابن نفیل۔
 عاتکہ عم زاذ فاروق عظیم و نخستین بہ عبد اللہ ابن ابی بکر رض
 از وواج نمود و خیلے خوشکل بود۔ و از پنجہ عبد اللہ با او محبت
 بسیار داشت و چون عبد اللہ در غزوہ طائف شہید شد
 عاتکہ مرثیہ خیلے در و انگیز گفت کہ یک پیش این است :-
 فَاَلَيْتُ لَا تَنفَكُ عَيْنِي حَزِينَةً سَوَّغْتُ خُورَةً لِّمَنْ كُنْتُ فِيهِ
 عَلَيْكَ وَلَا يَنْفَكُ جِلْدِي اغْبَا خَوَّادٌ بُوْدُوْهُ بِمِيشَةِ بَدَنِ مَنْ خَاكَ لَوْ دُخُوْا بَدَنَهُ
 فاروق عظیم در ۱۲۰ھ او را در جمالہ نکاح خود آورد۔ و
 در دعوت ولیمہ او حضرت علی رض حضور داشت۔

فاروق عظیم اولاد بسیار داشت و از جملہ حضرت حفصہ
 ممتاز است۔ چہ او را شرف زوجیت جناب رسول اللہ صلعم
 حاصل شدہ۔ حضرت حفصہ اولاد و عقد خنیس بن خذافہ در آمد۔

(متعلقہ ض ۳۹) جابجا تصریح نموده و از خوف تطویل ترک شد۔ بلکہ در خود صحیح بخاری درین یک واقعہ
 دیگر ذکر حضرت ام کلثوم آمد و آن اینکہ نو بہتے عمر فاروق بر دما را بر ازواج خود تقسیم فرمود و بعد
 تقسیم یکے باقی ماند فاروق عظیم مترد بود کہ بر دماقی ماندہ را یکہ بدہد و شخصہ جناب مدوح را
 مخاطب نموده عرض کر کہ یا امیر المؤمنین اعط هذا بنت رسول اللہ صلعم التي
 عندک یریدون ام کلثوم صحیح بخاری باب الجہاد مطبوعہ میر تقی میر ۱۴۰۳ درین تصریح
 است ام کلثوم زوجہ حضرت عمر از خاندان نبوت بود ۱۲ منہ

تیس از مہاجرین صحابہ بود و چون در غزوہ اُحد شہید شد
و رستہ در عقد جناب رسول اللہ صلعم آید۔ از حفصہ احادیث
بسیار مروی است و اکثر صحابہ از و احادیث روایت کرده اند۔
و رستہ ۴۵ سالگی ازین جهان فانی رحلت فرمود۔

اسماءؓ اولاد ذکور فاروق اعظمؓ این است :-

عبد اللہ - عاصم - عبد اللہ - ابو حمزہ - عبد الرحمن - زید - مجیر -

از جملہ عبید اللہ - عاصم - عبد اللہ بیشتر شہرت دارند حضرت

عبد اللہ ابن عمر از ارکان اعظم فقہ و حدیث بشمار میرود۔

و در بخاری و مسلم مسائل و روایاتش بکثرت مذکور است۔

و او در مکہ معظمہ با فاروق اعظمؓ مشرف باسلام شدہ و در اکثر

غزوات شرف حضور بر کاس پیغمبر صلعم داشتہ - علامہ ذہبی

در تذکرۃ الحفاظ و ابن خلدکان در وقایع الایمان احوالش

بہ تفصیل مے نویسند۔ قارئین کرام از مطالعہ آنہا رتبہ زہد

و پرہیز و علم و فضل او را تقدیر مے توانند۔ علاوہ بر علم و فضل

خیلے حق گوئے بودہ - نوبتے حجاج یوسف در کعبہ خطبہ میخواند

عبد اللہ بر خاست و رو بر و نشانیستاد و گفت کہ این دشمن

خدا است کہ دوستان خدا را بقتل رسانیدہ و حجاج از ہر

انتقام شخصے را مامور ساخت و او را بہ آلہ مسہوم زخمی کرد و آخر

از صدمہ ہمان زخم شہید شد۔

ولاد ذکور

عبد اللہ
ن عمر

از علامه ذہبی منقول است کہ چون حضرت علی رضی و امیر معاویہ
 معاہلہ نمودند را بہ حکم تفویض نمودند۔ مروم بحضور حضرت عبداللہ
 حاضر آمدہ عرض کردند کہ جمیع مسلمانان بر خلافت شما راضی
 هستند۔ اگر شما آمادہ باشید شہما بیعت میکنیم۔ حضرت
 عبداللہ سر باز زد و گفت من بخون مسلمانان خلافت نمی خرم۔
 سالم ابن عبداللہ از فقہائے سبعمہ یعنی از جملہ ہمسایان
 ہفت نفر شمرده شد کہ در مدینہ دار علیہ حدیث و فقہ بودند۔
 و بدون از فتوای ایشان احدی از قضایہ مجاز فیصلہ نموده۔
 علاوہ از سالم اسما کے فقہائے دیگر حسب ذیل است :-
 خارجہ ابن زید۔ عروہ ابن الزبیر۔ سلیمان ابن یسار۔ عبداللہ
 ابن عبداللہ۔ سعید ابن المسیب۔ قاسم ابن محمد۔ و ہشتی است
 کہ نزد ائمہ محدثین دو سلسلہ حدیث بیشتر مستند و معتبر است۔
 و محدثین این سلسلہ را بہ سلسلۃ الذہب یعنی زنجیر زنجیر میکنند۔
 (اول) حدیثی کہ در سلسلہ روایت آن امام مالک نافع۔
 عبداللہ ابن عمر باشند۔ (دوم) حدیثی کہ در سلسلہ روایت
 آن زہری۔ سالم۔ عبداللہ ابن عمر باشند۔ و جزا امام مالک
 و زہری باقی رواۃ مذکور از خاندان فاروق اعظم رضی بود یعنی
 عبداللہ ابن عمر و سالم بنیرہ فاروق اعظم رضی و نافع غلام او۔
 فرزندان فاروق اعظم رضی عبداللہ و شجاع و پہلوانی

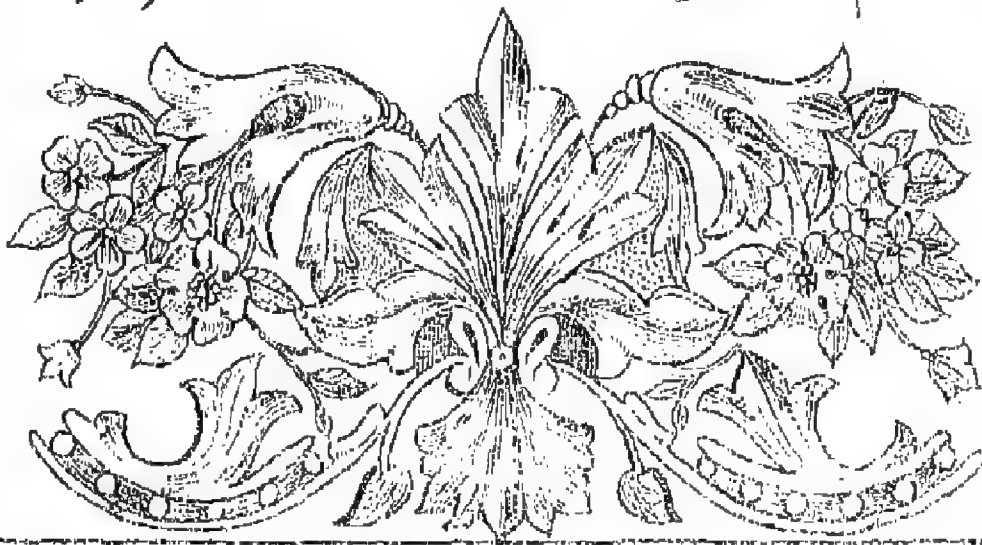
سالم ابن
عبداللہ

عبداللہ

شهرت خاص دارد.

عاصم فرزند ثالت فاروق عظم خیل پاکیزه نفس و عالم
و فاضل بود. و در ستمه ازین جهان فانی رحلت نمود و حضرت
عبدالله بن عمر مرتبه پرستی او گفته و یک بیت آن این است :-
فلیت المنایا کن خلق عاصمًا کاش موت عاصم را بیکدشت تا او تا
فحشنا جمیعاً او ذهبنا نامعاً یکجا است همه بر دیم و اگر همه بر همه را بر
عاصم خیل بلند بالا و جسیم بود و در فن شعر کما لیسرا و است
چنانچه از اهل ادب منقول است که هر شاعر در نظم خود بعضی الفاظ
خارج از مقصود می آورد جز عاصم که ازین کلیه مستثنی است.
حضرت عمر ابن عبد العزیز نواسه عاصم بود.

این قیسمه در کتاب المعارف حالات اولاد و احفاد فاروق
عظم به تفصیل آورده و بطحا اختصار از آن ملاحظه شود.

در حالات اولاد و اولاد فاروق عظم را از اسد الغابه - کتاب المعارف -
ابن خلدکان - کامل بن الاثیر فتح المنیث نقل کرده ام ۱۲ من

عاصم

ختم

لیس علی الله بمستنکر ان یجمع العالم فی واحد
 از قدرت خداوند تعالی نیست که جمیع عالم را در یک فرد گنجایش دهد
 سوانح حالات فاروق اعظم رضی الله تعالی عنہ تفصیل و هیئت رقم
 پذیرفت که گویند منتها صحت تاریخی همین است نامورانی که بر صفی
 هستی جلوه گر شده اند از سوانح عمری شان بیشتر موجود است اکنون
 سوانح فاروق اعظم نیز موجود آمد و قارئین را موقف آن رسید که
 تصفیه نمایند که آیا در ناموران عالم شخصی همپایه فاروق اعظم
 گذشته است یا خیر؟ نکته شناسان قانون فطرت میدانند
 که فضائل انسانی انواع متنوع دارد و هر فضیلت را را سه
 جدا گانه است امکان دارد و اکثر وقوع آمده که یک شخص در یک
 فضیلت خاص در تمام عالم نظیرند شش باشد و سه از فضائل
 دیگر چندان بهره ور نباشد مثلاً سکندر زاریخ بزرگ بود و سه
 حکیم نبود - ارسطو حکیم بود لیکن کشورستان نبود - قطع نظر از اعدا
 فضائل یک شخص مشکل است که در جزویات فضائل هم جامع گردد -
 بسیار از ناموران گذشته اند که شجاع بودند لکن پاکیزه اخلاق
 نبودند و بسیار پاکیزه اخلاق بودند لکن صاحب تدبیر نبودند اکثر
 وار این دو فضیلت بودند نه از علم و نه از فضل بهره مند شدند -

اکنون اگر بر حالات فاروق عظیم به اعتبارات مختلفه تامل رود
روشن میگردد که جناب ممدوح هم اسکندر بود و هم ارسطو - هم
مسیح بود و هم سلیمان - هم تیمور بود و هم نوشیروان - هم امام احنف
بود و هم ابراهیم اوهم -

از همه پیشتر بر حیثیت حکمرانی و کشورستانی تامل شود - و باز رویا
که در عالم گزشته اند در اصل مدار حکومت شان بر کدام مدبر و ضمیر
یا سپه سالار نامی وار بوده و چون اتفاقاً آن مدبر یا سپه سالار از
صفحه هستی ناپدید گشته دفعه سلسله فتوحات قطع گردیده - و نظام
حکومت از هم گسیخته -

اسکندر در هر موقع مدار کار خود را بر هدایات ارسطو گذارشته - اگر
و را انتظام حکومت بر ابوالفضل و تئودورل نظر داشته - عظمت و
شان دولت عباسیه بر وجود پر آئینه منحصر بوده لیکن فاروق عظیم
را مدار کار خلافت محض بقوه بازوئے خودش بوده - مردم معرکه آلان
خالد را از عجایبات تصور کردند و گمان بردند که کلید فتح و ظفر پیمان
در دست اوست - و لے فاروق عظیم او را معزول میکنند
و هیچکس نمی فهمد که کدام پره را از ماشین سلطنت کشیدند - و رباب
سعد و قاص فاتح ایران نیز این خیال پروریدند و فاروق عظیم را
اورا از ماموریت سبکدوش ساخت و در سلسله نظم و نسق سلطنت
هیچگونه خللی راه نیافت - شک نیست که فاروق عظیم جمیع کار و بار

سلطنت را خود انجام نپیدا و بشریت نیز این تقاضا ندارد و لے
اشخاصے را کہ بر خدمات مخصوص مقرر میفرمود بر آنها منحصر نھے بود۔
فاروق عظمیٰ ہم ما بین حکومت طورے بحرکت در آورد کہ ہر پرزہ
را از ہر جا و ہر وقت کہ میخواست یکشید و ہر جائیکہ میخواست
می نشاندا و اگر مصلحت میدید بعض پرزہ را بکلی میکشید و بہ اقتضا
وقت پرزہ جدیدے ساخت۔

در فرمانروایان عالم هیچکس نبودہ کہ باقتضائے سیاست از حدود
عدل و انصاف تجاوز نکردہ باشد مثلاً نوشیروان را پیغمبر عدل و
انصاف تسلیم میکنند و لے دانش از لکہ این را غ پاک نیست۔
برعکس اگر جمیع واقعات عصر فاروق عظمیٰ تا بل رود یک معاملہ
بنظر نھے آید کہ باقتضائے مصلحت ملکی از جاوہ انصاف انحراف ریزد باشد۔
سلاطین نامور عالم در ہر ملکہ مذکورند و در اینجا قواعد حکومت از مدنی
قائم بودہ و احتیاج نہ داشتند کہ اساس تازہ بنا ہند۔ و اکثر صورت
سرشتہ و ادارہ قدیم بذات خود کفایت میکرد و اگر چہ نقص پیدا
تکمیل میکردند و لے حالت فاروق عظمیٰ برعکس بودہ چہ سرزمین عرب
نام این چیز ہا را نھے شنائت۔ خود فاروق عظمیٰ تا پہل سالکی
حکومت و سلطنت را بخواب ہم نریدہ و آغاز شباب او در شتر بانی گذشتہ
بود۔ و برین صورت تاسیس یک سلطنت وسیع و عظیم الشان سرشتہ
انتظام ملک از قبیل تقسیم صوبہا و ضلع۔ و انتظام محاصل و ترقی

وادین صیغه عدالت و کوتوالی و نظارت نافع و معارف (تعلیم) و صیغه
 فوج و مقرر نمودن اصول ضوابط هر یک جز فاروق اعظم هیچکس مسلم نبود.
 آیا ورتایخ عالم کس نشان داده می تواند که حیات شخصی این جور باشد که
 قیصل و ده پینه داشته باشد و مشک آب بشانه خود بخانه مسکینان بپاشد
 برود بر فرش خاک استراحت کند و در کوچه و بازار بهر جای که بخوابد چیده
 و تنها بگردد و بر بدن شتران بدست خود و غن بمالد و نام در بار نقیب
 و چاوش و حشم و خدم را شناسد و با این همه رعب سطوت او سجده باشد
 که عرب و عجم از نامش لرزان و هر اسان باشد و بهر جانب که توجه کند
 زمین لرزه میفکند. سلطان سکندر و قیصر هر جا که می بر آمدند سی یا چهل هزار
 فوج در رکاب میباشند و از همین سبب عیالیشان بدلهامی افتاد.
 فاروق اعظم در سفر شام جز یک شتر سواری هیچ ساز و سامان نداشت
 اما در چهار دانگ عالم غلغلۀ افتاد که مرکز عالم جنبش آمده است -
 اکنون بحیثیت علمی فاروق اعظم نظر کنید - و صحابه اشخاصی که
 روز و شب بمشاورت علمی مشغول بودند و عید الله ابن عباس - زید ابن
 ثابت - ابو هریره - عید الله ابن عمر - عید الله ابن مسعود بودند - و اگر
 مسائل یا اجتهاد آن بزرگواران با مسائل و اجتهاد ابی فاروقی مقایسه
 و موازنه گردد - صراحتاً فرق درین مجتهد و مقلد منظر می آید - در عصر بعد
 علوم اسلامی بنهایت اوج کمال رسید و در علوم دین ترقیات بی انتها
 نظر آید و مجتهدین عظام و ائمه کرام مانند ابو حنیفه - شافعی - بخاری -

غزالی۔ رازمی ظہور کردند و لے اگر بدیدہ انصاف بہ بینید۔ چیزیکہ فاروق
 اعظم رضو رکدام مسئلہ خاص ارشاد فرمود محکمین آن اضافہ نمودہ مسئلہ
 قضا و قدر تعظیم شمار اللہ۔ حیثیت نبوت۔ نقلی یا عقلی بودن احکام شریعت
 و رجہ اعتبار احادیث۔ قابلیت احتجاج خبر احوال۔ احکام خمس و غنیمت
 و مسائل دیگر از آغاز اسلام تا این زمانہ معرکہ آرا بودہ و ائمہ فن از حدیث
 و ہنر طبع خود ہیچ دقیقہ را فرو نگذاشتند و لے اگر بچشم انصاف بہ بینید
 طوریکہ فاروق اعظم رضو این مسائل را حل کرد اہل تحقیق یک قدم ہم از پیش
 نہ رفتہ اند۔ اکثر سے ائمہ فن پیروی او نمودہ اند و کسانیکہ انحراف از زید
 اند سر اسر غلط رفتہ اند۔

اگر بلحاظ اخلاق بہ بینیم جزا بنیاء کسے ہمپایہ فاروق اعظم بنظر
 نمی آید و باوصاف زہد و قناعت و تواضع و انکسار و خاکساری و سادگی
 و راستی و حق پرستی و صبر و رضا و شکر و توکل آنقدر متصف بود کہ لقمان
 ابراہیم ادہم۔ ابوبکر شبلی و معروف کرخی از و بیشتر نمودند۔

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی این خصوصیت یعنی جامعیت کمالاً
 فاروق اعظم را بہ اسلوبے بیان نمودہ و خواہم بہ بیان او ختم کتاب کنم۔
 سیدہ فاروق اعظم را بہ منزلی خانہ تصور کن کہ
 در ہائے مختلف دار و در ہر درے صاحب کمال
 نشسته در یک در مثلاً اسکندر و الفریقین با ہمہ سلیقہ

ملک گیری و جهان ستانی و جمع حیوین و بہر ہم زون اعداء
 و در دیگر نوشتہ ہے بآن ہمہ فق و لیس رعیت پوری
 و داو گستری۔ (اگرچہ ذکر نوشتہ وان در صحبت فضائل
 حضرت فاروق رضی اللہ عنہ است) و در دیگر امام
 ابو حنیفہ یا امام مالکے یا انہمہ قیام بعلم فتوای و احکام
 و در دیگر مرشدے مثل سیدی عبدالقادر جیلانی
 یا خواجہ بہاوالدین و در دیگر محدثے بروزن ابو ہریرہ
 و ابن عمر و در دیگر حکیمے مانند مولانا جلال الدین رومی
 یا شیخ فرید الدین عطار و مردمان گرداگرد این خانہ اشدادہ
 اند و ہر محتاجے حاجت خود را از صاحب فن و در خواست
 مے نماید و کامیاب مے گردد۔

المنزج

عاصی بر معاصی بخفت علی عفی عنہ
 یوم جمعۃ المبارک ۲۰ قوس سنہ ۱۲۰۹ھ
 مطابق ۲۰ رجب المرجب سنہ ۱۲۴۹ھ

التماس بخدمت قاریین کرام

ورطباعت سنگین (یعنی لیتھو) ہر چند کہ درین تصحیح تحریر سے نموده آید و کاپی و
بروفا را تکراراً صحیح کرده شود لا محالہ در اعراب و نقاط سہو سے مماند لهذا قاریین کرام
اگر قبل از مطالعہ بقرار غلطنامہ ہمہ کتاب صحیح کردہ شروع بطالعہ بفرمایند انشاء اللہ خط وافی خواهند برداشت
(غلط نامہ الفاروق حصہ اول)

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۸	۱	شمار	شمار	۶۵	۱۳	شار الیہ	شار الیہ	۱۴۰	۱۵	درکار	درکار
۱۵	۱	اِذَا عَمِدَ	اِذَا عَمِدَ	۶۴	۱	غزاع	خزاع	۱۴۲	۹	ابن زید	ابن زید
۳	۳	اصول	اصول	۸۱	۵	فَادْرِكُوْهُمْ	فَادْرِكُوْهُمْ	۱۸۵	۱۲	ججالها	اججالها
۴	۴	السِّيَاسِيَّةُ	السِّيَاسِيَّةُ	۸۳	۶	نَبِيَّهٖ	نَبِيَّهٖ	۱۸۶	۱۹	الا الحق	الا الحق
۱۶	۱۱	التبيين	التبيين	۹	۹	وَذِيْدٌ	وَذِيْدٌ	=	=	ابن	ابن
۲۵	۱۰	مے پیوند	مے پیوند	=	۱۲	ازبان	ازبان	۱۸۷	۲	المثلثة	المثلثة
۲۴	۷	اَوْسَمُ مِنْكَ	اَوْسَمُ مِنْكَ	۸۴	۷	يُبَايِعُ	يُبَايِعُ	۱۹۰	۱۴	زادة العرب	زادة العرب
۲۸	۸	اَدِيْنُ	اَدِيْنُ	۱۰۵	۱	اسير	امير	=	=	زادة الروم	زادة الروم
۳۳	۱۳	عمرو	عمرو	۱۱۲	۱۷	ينقدر	ينقدر	۱۹۱	۶	الطراف	الطراف
۳۴	۸	لِعَمْرَانِ	لِعَمْرَانِ	۱۲۰	۳	وازلاد	وازلاد	۱۹۲	۱۵	رميت	رميت
=	۹	كثيرة	كثيرة	۱۳۲	۱۵	ابن النسيب	ابن النسيب	۲۱۶	۳	يا بئى	يا بئى
۴۱	۶	جلالت قدر	جلالت قدر	۱۳۳	۵	فارسلی	فارسلوا	=	=	الحق	الحق
۴۴	۵	مُراجعت	مُراجعت	۱۳۷	۱۳	عَلِمَ	عَلِمَ	=	۱۷	معاد	معاد
۴۵	۱۵	راست	راست	=	=	آنا	آنى	۲۲۱	۳	تکريت	تکريت
۵۲	۲	رره	رره	۱۳۸	۶	وَأَرْكَ	وَأَرْكَ	۲۲۶	۴	اشرش	اشرش
=	۱۳	جنگ	جنگ	۱۴۹	۸	السَّنة	السَّنة	=	۶	=	=
۵۴	۸	عمرو	عمرو	=	۱۰	وَاللهُ	وَاللهُ	=	۱۰	=	=
۵۵	۱۲	علي ابن	علي ابن	=	۱۴	أَوَّلُ	أَوَّلُ	۲۲۷	۳	اذين	اذين
=	۱۳	ابوبكر ابن	ابوبكر ابن	=	=	وَاخِرُهُ	وَاخِرُهُ	۲۳۲	۱۵	اسپد جان	اسپد جان
=	۱۴	وعمر ابن	وعمر ابن	۱۴۲	۱۶	نر	نر	۲۳۸	۲	مشغل	مشغل
=	۱۵	ولطخه ابن	ولطخه ابن	۱۴۷	۳	نَصْرُهُ	نَصْرُهُ	۲۴۳	۸	رفافت	رفافت
=	۱۶	والزبير ابن	والزبير ابن	=	۵	امت	آمت	۲۵۴	۷	حرکت	حرکت کرد

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۲۵۵	۳	يُخَضِّبُ	يُخَضِّبُ	۲۵۴	۱۴	الْيَقِيكُمْ	الْيَقِيكُمْ	۹۳	۱۶	وَجَمَعَهُ	وَجَمَعَهُ
۲۵۴	۸	أَم دِينِ	أَم دِينِ	۲۵۳	۱	أَم عَمْرٍ	يَا عَمْرٍ	۱۰۲	۱	مِزَاقٍ	مِزَاقٍ
۱۳	۱۳	عَمْرٍ	عَمْرٍ	۲۵۲	۶	أَمِينٌ	أَمِينٌ	۱۰۱	۴	جَهَنَّمَ	جَهَنَّمَ
۲۶۶	۳	بِرَفَاقَتِ	بِرَفَاقَتِ	۲۵۱	۵	وَلَمَاتِ	وَلَمَاتِ	۱۹	۱۹	هَشَمٌ	هَشَمٌ
۲۶۹	۱۹	اِنتَحَارَ	اِنتَحَارَ	۲۵۰	۱۶	لَمْ أَبْشِكُمْ	لَمْ أَبْشِكُمْ	۱۱۸	۴	الشَّامِ	الشَّامِ
غلط نامہ الفاروق حصہ دوم											
۱	۴	تَابَعَهُ	تَابَعَهُ	۲۴۹	۶	إِلَى جُزْءٍ	إِلَى جُزْءٍ	۱۲۲	۱۳	خِزَابِ بْنِ دَبٍّ	خِزَابِ بْنِ دَبٍّ
۹	۱۲	جَدَّ	جَدَّ	۲۴۸	۱۳	عِيسَابَةٌ	عِيسَابَةٌ	۱۲۱	۱۲	مَنْخِيقٌ	مَنْخِيقٌ
۱۶	۱۶	تَعْدُرُوا	تَعْدُرُوا	۲۴۷	۱۲	فَسْئَلُهُ	فَسْئَلُهُ	۱۲۰	۱۵	مَنْخِيقٌ	مَنْخِيقٌ
۱۴	۱۰	فَلَا يَغْتَرُونَ	فَلَا يَغْتَرُونَ	۲۴۶	۴	وَإِذَا ذَكَرَ	وَإِذَا ذَكَرَ	۱۱۹	۱۸	مَنْخِيقٌ	مَنْخِيقٌ
۱۵	۱۵	أَمْرًا	أَمْرًا	۲۴۵	۱۵	أَبُو	أَبُو	۱۱۸	۱۵	أَوْسَاءُ	أَوْسَاءُ
۱۶	۱۶	فَلْتَنَّهُ	فَلْتَنَّهُ	۲۴۴	۱۵	وَسَنَّا	وَسَنَّا	۱۱۷	۱۵	عَتَبَةٍ	عَتَبَةٍ
۲۱	۱	عَنْ مَشْوَةٍ	عَنْ مَشْوَةٍ	۲۴۳	۱۶	تَجَرَّ	تَجَرَّ	۱۱۶	۱۵	تَقْلِينَ	تَقْلِينَ
۱۲	۱۲	وَيُجَيِّدُهُمْ	وَيُجَيِّدُهُمْ	۲۴۲	۲۸	دَرَّأَ غَارَ	دَرَّأَ غَارَ	۱۱۵	۴	سِيَاهُ	سِيَاهُ
۲۲	۸	رَجُلًا	رَجُلًا	۲۴۱	۱۲	شَكَالَةً	شَكَالَةً	۱۱۴	۸	أَسِيرَتِلْ	أَسِيرَتِلْ
۱۵	۳	وَأَصْلُهُمْ	وَأَصْلُهُمْ	۲۴۰	۵۳	وَرِيَا	وَرِيَا	۱۱۳	۱۵	أَفْتَحَ	أَفْتَحَ
۹	۹	أَهْلُ الْكُوْتَةِ	أَهْلُ الْكُوْتَةِ	۲۳۹	۱۴	يَجِبُ	يَجِبُ	۱۱۲	۲	مَعْقِلٌ	مَعْقِلٌ
۱۰	۱۰	عَثَانِ بْنِ	عَثَانِ بْنِ	۲۳۸	۱۹	مَارِبَةٍ	مَارِبَةٍ	۱۱۱	۱۰	أَخْلَفْتُمْ	أَخْلَفْتُمْ
۱۱	۱۱	أَهْلُ الشَّامِ	أَهْلُ الشَّامِ	۲۳۷	۱۹	مَشِيْصٌ	مَشِيْصٌ	۱۱۰	۴	أَلَا يَفْقَهُ	أَلَا يَفْقَهُ
۱۲	۱۲	مَعْنِ ابْنِ	مَعْنِ ابْنِ	۲۳۶	۲	ابْنِ	ابْنِ	۱۰۹	۴	أَشْهَدُكُمْ	أَشْهَدُكُمْ
۱۱	۱۱	الْحَجَّابِ بْنِ	الْحَجَّابِ بْنِ	۲۳۵	۱۲	جَنَابِ	جَنَابِ	۱۰۸	۵	مُعْقِلٌ	مُعْقِلٌ
۱۲	۱۲	كُلُّهُمْ	كُلُّهُمْ	۲۳۴	۱۱	عَشُورٌ	عَشُورٌ	۱۰۷	۶	لِيَفْقَهُهُمْ	لِيَفْقَهُهُمْ
۱۲	۱۲	كُلُّوَاحِدٍ	كُلُّوَاحِدٍ	۲۳۳	۴	مُسَوٍّ	مُسَوٍّ	۱۰۶	۱۸	صَفَّانِ	صَفَّانِ
۲۳	۹	عَمَّالٌ	عَمَّالٌ	۲۳۲	۸	أَوْطَيْنَا	أَوْطَيْنَا	۱۰۵	۱۵	قِيَاهِي	قِيَاهِي
۲۴	۶	كَوْلِي	كَوْلِي	۲۳۱	۹	دَرْدَلَارٍ	دَرْدَلَارٍ	۱۰۴	۱۶	أَمْرَمَهُ	أَمْرَمَهُ
۱۵	۴	أَنْ	أَنْ	۲۳۰	۱۵	إِنْجَاءَكَ	إِنْجَاءَكَ	۱۰۳	۱۱	مَشَارَ إِلَيْهِ	مَشَارَ إِلَيْهِ
۱۵	۱۵	أَعْطَيْنَاكُمْ	أَعْطَيْنَاكُمْ	۲۲۹	۱۴	أَقْتَارَ	أَقْتَارَ	۱۰۲	۴	مُعْظِمٌ	مُعْظِمٌ

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱۸۳	۶	اعلے	اعلے	۲۰۵	۶	=	=	۲۶۹	۱	اِنَّكَ	اِنَّكَ
=	۹	صَلَّيْهِمْ	صَلَّيْهِمْ	۲۰۶	۱۹	مَيِّتُوا	مَيِّتُوا	=	۲	=	=
=	۱۰	وَبَرَّيْهَا	وَبَرَّيْهَا	۲۰۷	۷	مِنْ السَّوَادِ	مِنْ السَّوَادِ	=	=	وَتَفْعُ	وَتَفْعُ
=	۱۷	لَا يُسْكِنُ	لَا يُسْكِنُ	۲۰۸	۱	الرَّمِيَّةِ	الرَّمِيَّةِ	=	۲	عظم	اعظم
=	۱۸	عَلَى	عَلَى	=	۲	نَابِ	نَابِ	۲۷۲	۵	الاجلدة	الاجلدة
=	۱۹	يَعْطُوا	يَعْطُوا	=	=	لَمْ يَنْبِ	لَمْ يَنْبِ	۲۸۲	۱۷	بُدَى	هَدَى
=	=	يَعْطَى	يَعْطَى	۲۱۵	۳	مُسْتَعِدَّ	مُسْتَعِدَّ	۲۸۲	۱۱	لَا تَرْكُ	لَا تَرْكُ
۱۸۳	۱	يُخْرِجُوا	يُخْرِجُوا	۲۲۱	=	بُخْرَانِ	بُخْرَانِ	=	۱۵	نَفْطِ	سَقَطِ
=	۷	يَسِيرُ	يَسِيرُ	۲۳۲	۳	وَأَشَدَّ كَمْ	وَأَشَدَّ كَمْ	۲۸۵	۱۶	وَجِلْهَ بَحْثِي	وَجِلْهَ بَحْثِي
=	۱۰	صَلَّيْهِمْ	صَلَّيْهِمْ	۲۳۳	۳	نَانِدِ	نَانِدِ	=	۱۸	عَنْ يَنْبِهِمْ	عَنْ يَنْبِهِمْ
=	۱۱	عَمَلِ اللَّهِ	عَمَلِ اللَّهِ	۲۳۷	۱۱	فَهْدِ يَكْرَبِ	فَهْدِ يَكْرَبِ	۲۸۶	۷	اهل	اهل
=	=	زِمَّةِ	زِمَّةِ	۲۳۸	۱۷	مَطْعُونِ	مَطْعُونِ	=	۸	كَدَوِي	كَدَوِي
=	۱۲	=	=	۲۴۱	۵	بِجَارِزَةِ	بِجَارِزَةِ	=	=	الْخَلِ	الْخَلِ
=	۱۵	خَالِدِ ابْنِ	خَالِدِ ابْنِ	=	۱۰	نُورِ	نُورِ	=	۱۰	جَرْدُ وَا	جَرْدُ وَا
=	۱۶	عَبْرَ ابْنِ	عَبْرَ ابْنِ	=	۱۵	لِسُوءِ	لِسُوءِ	=	۱۳	قَدَمِ	قَدَمِ
=	۱۸	مُعَاوِيَةَ	مُعَاوِيَةَ	=	۱۶	تَنَادِمَنَا	تَنَادِمَنَا	=	۱۶	تَحْلِثُ	تَحْلِثُ
۱۸۵	۶	لَا يَكْرَهُونَ	لَا يَكْرَهُونَ	۲۴۸	۳	خَرْبِهِ	خَرْبِهِ	=	۱۸	أَحَدُكُمْ	أَحَدُكُمْ
۱۸۹	۵	عَنْ	عَنْ	۲۴۹	۷	عَظَمِ	عَظَمِ	۲۸۷	۱	ابْنِ مَسْعُودِ	ابْنِ مَسْعُودِ
=	۶	لَا يَكْلَفُوا	لَا يَكْلَفُوا	=	۱۷	أَرْدَرَا	أَرْدَرَا	۲۸۸	۳	الْحَوَالِجِيكَةِ	الْحَوَالِجِيكَةِ
۱۹۱	۳	مَلِكِهِمْ	مَلِكِهِمْ	۲۵۱	۲	لَفْطِ	لَفْطِ	=	۹	تَلَامِيذِهِ	تَلَامِيذِهِ
=	۴	لَا يَغْبِرُ	لَا يَغْبِرُ	۲۵۲	۲	مِثْلِ	مِثْلِ	۲۹۲	۳	مَا يَنْجُرُ	مَا يَنْجُرُ
۱۹۳	۲	شَيْخِ	شَيْخِ	=	۱۳	مِينْدَارِندِ	مِينْدَارِندِ	۲۹۴	۱۲	يُفْقَى	يُفْقَى
۱۹۴	۲	مَسْئَالِ	مَسْئَالِ	۲۵۵	۲	قَدِيدِ	قَدِيدِ	۳۱۴	۷	مُؤَيَّدِ	مُؤَيَّدِ
۱۹۷	۱۰	طَرَفِ	طَرَفِ	=	۳	عَسْقَانِ	عَسْقَانِ	۳۲۶	۱۱	عَامَّةِ	عَامَّةِ
۲۰۰	۱۶	نَوَاقِيسِهِمْ	نَوَاقِيسِهِمْ	۲۶۴	۱۲	أَتَسِيمِ	أَتَسِيمِ	۳۳۲	۱۸	سَيِّئِهِمْ	سَيِّئِهِمْ
۲۰۱	۳	لَا يَخْرِجُوا	لَا يَخْرِجُوا	=	=	إِكْسِ	إِكْسِ	۳۳۳	۸	أَبَا بَكْرِ	أَبَا بَكْرِ
۲۰۲	۸	قَبِيلَتِهِ	قَبِيلَتِهِ	=	=	بَنِي قَاتِي	بَنِي قَاتِي	=	۹	سَنَيْنِ	سَنَيْنِ
=	۱۱	لَا يَنْصُرُوا	لَا يَنْصُرُوا	=	۱۷	جَنَّتِهِ	جَنَّتِهِ	۳۳۵	۶	مَبَاهَاتِ	مَبَاهَاتِ
۲۰۴	۹	بُخْرَانِ	بُخْرَانِ	۲۶۵	۶	سَرْعِ	سَرْعِ	۳۳۶	۱۸	خَطَامَةِ	خَطَامَةِ

تقریظ از مولانا صغریٰ صاحب

پروفیسر السنہ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

۵

زرنگ آمیزی نقاش چین از خوشنویس رفتی

بجای تاپ شکر فیہائے نقش نغمہ داری

عادت مؤلفان کتب سیر ہر زمان بر آن رفته کہ پایہ پیشینیان را
در باب حصر فضائل و مزایا از پیشینیان بالاتر می نهند و بہ اقصاف
ہر گونه کمال و در مدح ایشان بہ مبالغہ با حروف میزنند۔ ہر چند مترسکان این
معنی را خالی از شبابہ تکلف گمان نہ برده اند۔ اما اہل بصیرت کہ نظر تحقیق
حقائق حق و ارباط و مجاز را از حقیقت امتیاز میدہند و ہر جا اینگونه
کلام را محمول بر تصنع ندانستہ اند۔ مصداق این سخن کارنامہ ہائے بزرگ
و مہمات سترگ حضرت امیر المؤمنین عمر بن الخطاب خلیفہ ثانی جناب
رسالت آب صلی اللہ علیہ وسلم را تجویز نمودن اولیٰ تراست از
دیگران۔ زیرا کہ احدی را از اعیان محققین و اکابر مصنفین در قبول محامد
و مناقبش مجال انکار نیست۔ فکیف کہ در احصائے خصوصیات بلیہ و
سیاسیہ آن بزرگوار محققان اروپا کہ غث را از بھین و سبک از سنگین
باز دانند و در تفصیل آثار فضائل و تبیین محاسن کمالات اطنا ب اسباب جائز

شمرده اند و اگر کسی از سبب بصیرت آن که آینه خاطرش بر زنگ تعصب صافی
نیفتاده از در انکار و آید و از مسلک حق انحراف نماید - هر آنکه آنرا بسبب
لامت بشکنند و از پایه اعتبار بیفکنند - بنائاً علی هذا سوانح حضرت
امیر المومنین را که در کتب سیر عربیه چون سلک مر و اید از هم گشته متفرق
افتاده بود - علامه شبلی نعمانی که یکی از مشاهیر علمائے قرن حاضر بوده
است بر زبان هندی تفصیل تمام شرح داده و الحق کار سے شکر و
انصرام داده که مقبول طبائع خاص و عام افتاده - و چون اکثری از
سُکّان دیار افغانستان و ایران بر زبان هندی آشنا نبودند بهمت والا
بهمت ملکه علیا جناب والده ماجده سردار اسد الله خان غنی خواهر
عفت آب علیحضرت غازی محمد زاور شاه پادشاه افغانستان
دامت دولت اقصائے آن نمود که این شاه در غنار به بزم اعظم
ارکان دولت علیه جلوه داده آید - چنانچه خود به نفس نفیس که در زبان
اُرو و مهارت تامه داشتند به ترجمه آن پرداختند و به اندک مدّتی
بیشتر حصّه این کتاب را از هندی بر زبان پارسی در کشیدند تا مشیت
ازلی به اختتام این مهم موافق نیفتاد که هم در آن ایام بهر ضعیف
مبتلا بوده داعی اجل را لبیک گویند بخیمه جوار رحمت حق بیارمیدند -
اللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَهُ

نظر به علم پروری که شیوه این دو دیوان عالی است بهین یادگار
پاستماینان فاضل شهیر و مولای کبیر مولوی نجف علی خان صاحب را

که از وابستگان و امان دولت علیه افغانستان اند اشارت فرمودند
 که کار ترجمه را به تکمیل برساند - مولانا سید موصوف بجوهر و صدور و امروالا
 و این مهمت بر چید و به تحمل لوازم مشقت که لازم این مهم بزرگ بود
 کتاب مذکور و رایه پایه تکمیل رسانید - اما در اوایل حال از رگد عوائق
 مختلفه سیاسیه مسوده ترجمه تا ویر معروض التواء و بر طاق فراموشی نسبا
 منسیا افتاده بود - درین ایام میمنت فرجام اعلی حضرت غازی ام ملکه
 بجناب مولانا سید موصوف فرمان عالی صادر فرمود که انسب آنست
 که نظر به نفع عامه خلایق و به حفظ یادگار علیا جناب رَوْحُهَا اللَّهُ دُوحَهَا
 فِي دِيَاضِ الْجَنَّةِ که از قبیل باقیات صالحات باشد به طبع طاعت
 متخلی گردد - فالحمد لله علی ذلك که درین جزو زمان به تکمیل تمام ازاد
 لوازم انقیاد این ارشاد کما یشغی به پرداخت و در تکمیل این مهم مشقت زائد
 را که در پیرانه سالی بر خود متحمل شده حسبه لله ضمیمه خدمات قدیمه نموده
 هدیه دعاگویان بارگاه عالی ساخت -

گر حقیر است تو حقیر بگیر
 که حقیر است از فقیر بگیر

الرافع

اصغر علی روحی
 پروفیسر السنه مشرقیه
 اسلامیه کالج لاهور

تاریخ طبع کتاب ابو سعید محمد بن عبد الرشید محبوب رقم کتاب

مشمول سیرت فاروق عظم کتاب در زبان پشی ترجمه حسن لاجواب

یاوگاریا و سر د ار اسد الله خان شاه نادر را که بوده خواهر عفت باب

تا ابد مانده عالم پوچو خیر جاریه باقیات صالحات حضرت علیا جناب

بعضی از اقوال فاروق است ملحق بنان هست در بیان صاحب بند و یک کوه آب

از پی تعلیم اطفال مکان و وطن به که از فرمان شمر و خل شود اندر رضا

بهر حکام لایست طرفه دستور العمل در امور دین و دنیا بسن عجب فصل الخطاب

از پی تاریخ طبعش خوان ابو عبد الرشید

و حسن طبع الفاروق شهاب آفتاب

۱۳۵۵ هـ

The map is titled 'نمایای اسلام' (Nemāy-e Eslām) in a decorative box at the top center. It depicts the Persian Empire, the Indian subcontinent, and parts of the Ottoman Empire. Major cities like Tehran, Isfahan, Shiraz, and Delhi are marked. The map is framed by a double-line border with a grid of latitude and longitude lines. The title is in a decorative box at the top center.

حق کالی راست محفوظ است

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَعَلَىٰ آلِهِ وَسَلَّمَ تَسْلِيمٌ
وَعَلَىٰ بَيْنَا الْكَانِ يَوْمَ

مجموعه

اقوال حضرت عمر فاروق

مايخود از اطواق آل نبي محمد

مع

ترجمه فارسی منظم از محمد بن عمر الرشيد الوطواط

شبهه

در قسطنطينيه
عاصي نجف علي عفي عنه
در قسطنطينيه

افغانی عمه

قیمت ۴۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تَفَقَّهُوا قَبْلَ أَنْ تَسْوَدُّوا

پیش از کتخ داشتن از تحصیل علم فارغ شوید۔

قطعہ

علم آموز و انجمن کن گرتوئی طالب نصاب علوم
زانکہ اندیشہ مصالح زن بازدارو ز اکتساب علوم

مَنْ ذَهَبَ حَيَاءُ مَا تَقْلُبُهُ

ہر کہ بیحیائی پیش گیردش ببرد

قطعہ

مرد بے شرم مردہ دل باشد از رسوم کرم نداند هیچ

ہر کراشرم رفت از دیدہ درویش زندگی نماند هیچ

إِنَّ الْعَمَلَ كَثِيرٌ فَإِنْظِرْ كَيْفَ تَخْرُجُ مِنْهُ

کار بابت بسیار آتا بہین کہ چہ طور از عہدہ کار بر آید کن توانی یعنی نشیب فراز کار را فکر کردہ شروع کن

قطعہ

اے کہ جوئی عمل ہے بنگر تاز شاخ عمل چہ خواہی چید

راہ اندر شدن ہمہ بینی راہ بیرون شدن بیاید دید

(۴)

لِكُلِّ شَيْءٍ شَرَفٌ وَشَرَفُ الْمَعْدُوفِ تَعْجِيلُهُ

ہر چیز در نفس خود شرفی دارد و شرفِ نیکی در عجلتِ عمل است۔

قطعه

(۵)

ہر چہ اندر ممالکِ یزدان گشت موجود از کثیر و قلیل

ہست ہر چیز را از ان شرفی شرفِ پیر نیست جز تعجیل۔

أَفْلَحَ مَنْ حَفِظَ عَنِ الطَّيْعِ وَالْغَضَبِ الْهَوَى نَفْسُهُ

ہر کہ خود را از غضب و طمع و ہوائے نفس باز گرفت فلاح یافت

قطعه

(۶)

ہر کہ راہِ ہوا و خشم و طمع بر دل و طبعِ نفسِ خویش بست

بسرو و حضور و ناز رسید و ز بلا و غما و رنج برست

لَا يَنْبَغِي لِمَنْ أَخَذَ بِالتَّقْوَى وَتَزَيَّنَ

بِالْوَرَعِ أَنْ يَتَوَاضَعَ لِصَاحِبِ الدُّنْيَا

اہل تقوای و ورع را خوشامد و تملق اہل دنیا بکار نیست یعنی

کیا متقی و پرہیزگار باشد و را چہ حاجت کہ تملق دینداران بکند

قطعه

(۷)

اے کہ ذاتِ خزانہ و ورع است و یکہ شخصتِ نشانہ تقوای است

خوشتن را خلف نباید کرد بہر آنکس کہ صاحبِ دنیا است

لَا خَيْرَ فِيمَا دُونَ الصِّدْقِ مِنَ الْحَقِّ

در کذب و سخن دروغ خیرے نیست

قطعه

در سخن راستی همه باید کار در تازه و کهن نبود-
هر سخن کاذب را نپاشد صدق هیچ خیر اندران سخن نبود-

مَنْ كَذَبَ فُجِّرَ وَمَنْ فُجِّرَ هَلَكَ

هر که دروغ گفت از کتاب فحور کرد و هر که فاجر شد هلاک شد-

قطعه

مرد پاکیزه نفس آن باشد که زبان از دروغ و ادب پاک
در دروغ است از کتاب فحور و در فحور است از کتاب هلاک

يَنْبَغِي لِلرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ فِي أَهْلِهِ كَالصَّبِيِّ
فَإِذَا أَلْتُمِسَ مَا عِنْدَهُ وَجَدَ رَجُلًا

مرد را باید که با اهل بیت خود مانند کودک ندگی کند یعنی بے تکلف
گذران کند اما در موقع طلب چیزیکه نزد او مردانه و از جا بر آید نشان بکند

قطعه

با عیالان خود چو کودک باش جز به لطف و معاشرت مفرا

چون کنی از تو التماس آنکه مروتی مروتی خود بنماید

رَبِّكَ أَنْتُمْ هَا وَ عَنْ قَرِيبٍ وَلَكِنْ بَادِ أَمْرَ عَدُوِّ حَاضِرٍ

یک چیز خوشبختی را بوسه میکنم و در غرضه قلیل یک مولود مسعود خواهد گشت یا دشمن مکار-

قطعه

بچه ریحان بو ز اذل عهد باز انسان شود به آخر کار

۱۱

یا ترا دوستی بود مشفق یا ترا دشمنی بود مکار

يَا مَعْشَرَ الْقُرَاءِ اذْفَعُوا رءُوسَكُمْ

لَا يَزِيدُ الْخُشُوعَ عَلَى مَا فِي الْقَلْبِ

اے گروہ قاریان یعنی اے جماعہ علماء و صوفیاء سر مارا بلند بگیرید
زیر خشوع بدل سنت نہ بزر انداختن سر یعنی از سر زانو فرو بردن خشوع قلب نیفزاید

قطعا

۱۲

زاہد اسر بر آرزو تازہ بزی سیرت شاہان چین شاید

سرفرو بردنت بظاہر تو در خشوع دولت نیفزاید

حِرْفَةُ يُعَاشُ بِهَا خَيْرٌ مِّنْ مَّسْئَلَةِ النَّاسِ

دستر بنجی و مخنتی کہ کفیل معاش یومیہ بود از گدائی پیش مردم بہتر است۔
یعنی از مزد دست خود مان پیدا کردن بر آن کفالت کردن بہتر است از دست حاجت پیش مردم از کردن۔

قطعا

۱۳

حرفتی کہ چنیک مختصر است کہ بدان قوت روزتوان ساخت

بہتر است از سوال صد سالہ کہ بدان قوت عمرتوان ساخت

ثَلَاثُ خَصَالٍ مَّنْ لَمْ يَكُنْ فِيْهِ لَمْ يَنْفَعَهُ الْإِيْمَانُ - حِلْمٌ يُرَدُّ بِهِ جَهْلٌ
جَاهِلٌ وَوَدْعٌ يَّجْرُهُ عَنِ الْحَاكِمِ - وَخُلُقٌ يُدَارِي بِهِ النَّاسُ -

ہر کہ در اے این سه خصلت نہا شد ایمانش ہیچ نفع نہ ساند۔

(۱) حلمی کہ با و تحمل جہالت جہال بتواند۔ (۲) تقویٰ کہ مانع از تکاب معاصی باشد۔

(۳) خلقی کہ بوسیلہ او با عموم خلایق مراودہ بتواند۔

قطعه

مرد را سود کے کند ایمان گرچہ ایمان اوست بالستہ
تا نباشد در دست خصلت خوب ورع و خلوص و حلم شائستہ
اِذَا تَوَجَّهَ أَحَدُكُمْ فِي الْوَجْهِ مَرَّاتٍ فَلَمْ يَرْجِعْ خَيْرًا فَلْيَدْعُ
کارے کہ مکرر بنا کامی انجام نہ ترکش اولے تراست۔ یعنی اگر چند بار در کار
سے کردہ شود و ہر مرتبہ نتیجہ اش ناکامی باشد ترک آن کار بہتر است۔

قطعه

ہر کہ او بار بار بکارے رفت جست و زانکار پیچ نفع نیت
دست زان مطلبش باید داشت روعے زان مقصدش باید یافت
عَلَيْكُمْ بِالْأَبْكَارِ فَإِنَّهُنَّ أَشَدُّ حَبًّا وَأَقْلُ خَبًّا
باید کہ زنان بکرانکاح کردہ باشید زیرا کہ زنان بکرہ خیلے محبت می کنند و خیلے کم مکر می کنند۔

قطعه

تا تو انی مخواه جز زن بکر۔ تا نہمانی بداغ محنت در۔
بکر را دوستی بود افزون بکر را اگر پزی بود کمتر
مَنْ عَرَضَ نَفْسَهُ لِلتُّهْمَةِ فَلَا يَكُونُ مِنْ مَنْ أَسَاءَ بِهِ الظَّنَّ
ہر کہ از محل تہمت اجتناب نورزد مردم را بہ بدگمانی در حق خود ملامت نکند۔

قطعه

ایکے ہستی بموقف تہمت تا نہر دو عفاف تو معلوم
گر برو عافے گمان بد۔ در تو نہر دو بنزد عقل بلوم

۱۷

لَا تُبْغِضُوا اللَّهَ إِلَى عِبَادِهِ

علماء و قاریان را باید کہ در وعظ ہائے خود در صفاتِ جباری و قہاری ات
باریتعالیٰ مبالغہ نکنند و در دل مردم نفرت پیدا نکنند و وظائف اورا بطولانی مردم را
تلقین نکنند تا کہ در دل مردم از عبادتِ اہی نفرت پیدا نشود۔ و خصوصاً از عبادتِ کم بان حصولِ حسن

قطعہ

۱۸

ہر امامیکہ ہست پیش نماز ہم مذکر اگر نہ اندا حق
ہر دو موجر کنند تا نہ ہند خلق را نفرت از عبادتِ حق
الْعَبْدُ إِذَا تَوَاضَعَ لِلَّهِ رَفَعَ اللَّهُ حُكْمَتَهُ
ہر کہ بانبندگان نظریہ رضا جوئی حقتعالیٰ تواضع کند خدائے کریمش سرفرازی
دہد۔ یعنی تواضع برائے خوشنودی خداوند موجب سرفرازی عزت است

قطعہ

۱۹

از برائے خدائے باخلقش ورتواضع فرآ و لطف نما
کہ خدانت بزرگوار کند چون تواضع کنی برائے خدا
الْعَبْدُ إِذَا اتَّعَظَمَ وَعَدَا أَطْوَادَهُ
فَهَضَّاهُ اللَّهُ إِلَى الْأَرْضِ
چون شخص بے تکبر سرفراز و خداوند بے نیازش بجا کِ ذلت فروشانند۔

قطعہ

ہر کہ چون دولتش بدست آید باخلایق تکبر آغاز د
باز گیر و خدا از او دولت پس ز جاهش بچاہ انداز د

۲۰

إِيَّاكُمْ وَتَوَمَّةَ الْغَدَةِ فَإِنَّهَا مَجْرَّةٌ مَجْفَرَةٌ
 از خواب صبح بیدارم پر سوز داشته باشید زیرا موجب گنده دهنی و قاطع
 قوائے رجولیت است - یعنی از خواب قبل از چاشت بیدار شوید
 زیرا که در زمان بوسے بیدار میشود و در قوہ رجولیت ضعف می آرد
 قطعه

۲۱

دست از خواب بیدار و بدار که حلاوت ز جان تو ببرد
 پنج نسل از نهال تو بکنند بوسے خوش از دمان تو ببرد
 كَذِبُ بَكْرٍ وَجُحْلُ ثَمِيمٍ
 قبیله بکر در عرب به کذب و قبیله تمیم به بخل شهرت دارد - اهل عرب
 را باید که بر قول بکر اعتماد نکند و از تمیم امید مروت قطع کنند و کسیکه
 این هر دو عادت ذمیمه داشته باشد ز بهار دوستی را نشاید -

قطعه

۲۲

هست بکر و تمیم را از عرب کذب و جحْل ان دو هست و صفی تمیم
 آه زان سفله که مجتمع است نزد او کذب بکر و جحْل تمیم
 لَا حِلْمَ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنْ حِلْمِ إِمَامٍ عَادِلٍ وَدَفِيقِهِ
 وَلَا جَهْلٌ أَبْغَضُ إِلَى اللَّهِ مِنْ جَهْلِ إِمَامٍ جَابِرٍ وَخَوِّقِهِ
 امیر سے و پادشاه سے کہ عادل و حلیم باشد نزد خدا استعالی
 محبوب ترین خلایق است و امیر سے کہ جابل و جابر باشد نزد
 باری تعالی مبغوض ترین بندگان است -

قطعه

نیست نزد خدا اسے عز و جل هیچ خصلت چون بگر و عاقل
 پد ترا ز جہل و الی جاہل بہتر از مسلم و الی عادل
 مَا وَلِيَ أَحَدًا إِلَّا حَامَ عَلَى قَرَابَتِهِ فَرَعَى فِي غَيْبَتِهِ
 ہر کس کہ بہرتبہ ولایت و حکومت فائز گرد و باید کہ بر خویشاوندان خود مہربان
 بود و در غیاب شان ہم حقوق خویشی و صلہ رحمی را مراعات کردہ باشد۔

قطعه

ہر کرا و ولتے بدست آمد لازم است این لطیف اثر سخت
 غم خویشان خورد ز اول عہد باز باند بچست کار درست
 إِذَا دَايْتُمُ الْقَادِرَ يُحِبُّ الْأَغْنِيَاءَ فَهُوَ صَاحِبُ الدُّنْيَا
 وقتی کہ عالمے را بہ بینید کہ با تو انگران الفت دارد پس را ز اہل دنیا یعنی دنیا پرست باید شمرد۔

قطعه

زاہدان را بصدق باید بود از واد تو انگران یک سو
 ہر کہ حُب تو انگری جوید نیست زاہد کہ هست و نہا جو
 إِذَا دَايْتُمُوهُ يَلْزِمُ السُّلْطَانَ مِنْ غَيْرِ ضَرُورَةٍ فَهُوَ لَوْ
 شخصے کہ با سلطان بے ضرورت مصاحبت و ملازمت پیش گیرد و زوش باید پنداشت۔

قطعه

زاہد سے کوست ہم نشین ملوک بے ضرورت نہ طالب ہر دو است
 او نہ صاوق کہ فاسق زندہ است او نہ صائم کہ خائف و زود است

(۲۶)

لَا تُكْرِهُوا قِتْيَا تَكُمُ عَلَى الدَّجْلِ الْقَبِيحِ فَإِنَّهُمْ يَحِبُّونَ مَا يُحِبُّونَ
 دختران و خواهران خود را بمناسکت با آدم بدگل مجبور نکنید زیرا
 آنها نیز آنچه شما دوست دارید همان دوست دارند

قطعه

گروہی دخترک بشوہر زشت بہستم زان فساد افزاؤد
 دخترک آدمی ست اورا نیز چون تو همچو اہل نکو باید
 قُلْ مَا أَدْبَرْتُ شَيْئًا قَبْلَ

(۲۷)

چیزے از دست رفتہ باز کمتر بدست مے آید یعنی دولتی
 کہ از دست رفت باز بدست آمدنش از جملہ نواور است۔

قطعه

دولت یافتہ ز دست مدہ کہ بدان دولت نیاز آید
 کم بود و دولتی کہ رفت از دست بار دیگر بدست باز آید
 رَحِمَ اللَّهُ امْرَأَةً أَهْدَى إِلَيْنَا صَسَاوِينَا

(۲۸)

خدا رحمت کند کسی را کہ عیوب یا بر ما عرضه کند بقول سعدی علیہ الرحمۃ
 سہ جز آن کس ندانم نگو گوئیم کہ ظاہر کند بر من آہوئیم

قطعه

رحمت ایزدی بر آنکس باد کہ مساوی با ہما بنمود
 یا ز افعال زشت ما کم کرد
 یا بر افعال خوب ما افزود

(۲۹)

أَعْقَلُ النَّاسِ عَذْرُهُمْ لِلنَّاسِ

و اناترین مردم آن است که عذر مردم بپذیرد۔ زیرا کہ خطا و سہو در بشریت
بنی آدم است و اگر شخص خطا کار عذر کند باید کہ بقاضائے بشریت اور معذور پذیرد۔

قطعه

ہست عاقلترین خلق کسے کہ رہ مرومی نباشد و دور
چون بہ بیند ز دیگرے سہو دار و اورا برومی معذور

(۳۰)

اللَّهُمَّ أَصْلَحْ بَيْنَ نِسَاءِنَا وَ عَادِ بَيْنَ إِمَائِنَا

اے ہی زنان مارا توفیق صلح و آشتی بخش و کنیزان مارا از سہمہ مخالف ساز
زیرا کہ اتفاق و اتحاد زنان موجب راحت صاحب خانہ است و کنیزان ہر گاہ
با سہمہ متفق باشند مال خانہ را تلف خواهند کرد سہ یکے دزد باشند و گر پردہ دار

قطعه

یارب از لطف اتفاق بخش و رحم خانہ ام عیسا لم را
و کنیزان من خلاف انداز تانہ با ہم خورد مالم را۔

(۳۱)

لَا تُؤَخِّرْ عَمَلِ يَوْمِكَ إِلَى غَدٍ

کار امروز بفرما و اینہذا

قطعه

زود تر زود تر بسا مان کن ہمہ احوال نابسا مان را
آنچہ امروز کردنی است ترا
تا بفرما نیفگنی آن را

مَنْ لَمْ يَعْرِفِ الشَّرَّ لَيَقْعُ فِيهِ

ہر کہ بدی را نشناسد بدی گرفتار آید یعنی ہر کہ تمیز خیر و شر نہ داند گمراہی بہر مبتلا میگردد۔

قطعه

بجو دی را پیمان کہ در دنیا - ہمہ آفت ز بجو دی افتد

ہر کہ او بد و نیک نشناسد - بیم باشد کہ در بدی افتد

أَبَتِ الدَّانِيَةُ إِلَّا أَنْ تَبْرُزَا عَنَّا قَهَا

بیم و ز مخفی نمی ماند - آخر اثر خود را ظاہر می کند

قطعه

ز رہمان داشتن بود شکل - گر چه دارندہ چیلہ ہا سازد

زرا اگر در زمین کشند پیکان - گردن از زیر خاک افرازد

اتَّقُوا شَرَّ مَنْ يَخْضَعُ قُلُوبَكُمْ

کسانے کہ ایشان را از دل بد میدارند از ضرریشان خود را محافظہ کنسید۔

قطعه

در دل خویش ہر کراہی دوستی اہل دوستداری است

پُر حذر باش از بد آنکس کہ دل تو ندارد و او دوست

اتَّقُوا الْوَلَاةَ مِنْ شَقِيَّةٍ بِهَا رَجَبَتُهُ

بدترین حکام آن است کہ باعث رحمت و عفویت باشد

قطعه

سخن حق و دوزخ بہت قسم کسے کہ از قسم مردمان سخن است

نیک بد بخت والی باشد کہ رعیت از وہ بد بختی است
 إِذَا أَذِنْتَ فَتَوَسَّلْ وَإِذَا أَقَمْتَ فَاجْزَلْ
 اذان بہ تائی وطوالت بگویند و در اقامت بیکیر عجلت و زرید

قطعہ

ایکے بانگ نماز خواہی گفت بکش آواز وقت بانگ نماز
 و در اقامت کس کہ نیکو نیست و در اقامت کشیدن آواز

عَلَيْكَ يَا خَوَانِ الصِّدْقِ تَعَشَّ فِي أَكْتَافِهِمْ
 فَإِنَّهُمْ ذِينَ فِي الرَّخَاءِ وَعُدَّةٌ فِي الْبَلَاءِ

برائے خود دوستان مخلص صادق پیدا کنید و در سایہ حمایت ایشان زندگانی
 کنید چہ در زمان آسائش موجب آرائش و زینت مجلس ہنگام سختی معاون جان سازند۔

قطعہ

صحبت آن گزین کہ سببہ است با تو آرستہ بصدق و ولاء
 با تو در زینت تو روزِ نعيم با تو در عُدَّہ تو روزِ بلاء

أَمْرَانِ لَا يَنْفَكَاَنِ مِنَ الْكَذِبِ كَثْرَةُ الْمَوَاعِيدِ وَشِدَّةُ الْاِعْتِدَالِ
 دو چیز از کذب و دروغ جدا نہی شوند (۱) کثرت وعدہ (۲) شدت معذرت
 یعنی ہر سببکہ دروغ را عادت کند لا محال وعدہ ہا بکثرت میکند عذر ہا بسیار پیش آرد۔

قطعہ

ہر کسے کو دروغ پیشہ بود وعدہ اش با وفا نہر و دیار
 این دو کار از دروغ نیست عدا شدت عذر و وعدہ ہا بسیار

(۳۶)

(۳۷)

(۳۸)

(۳۹)

مُرْدَوِی الْقَرَابَاتِ تَسْأَدُ وَأَوَّلَا یَتَجَاوِدُوا

باقارب تخرین کنید کہ باہم قطع سلسلہ ملاقات نکنند اما از مجاورت رخصت از کنند یعنی ہمسایہ یکدگر نباشند

قطعہ

در میان دو خویش رسیدن رسم دین است و سنت اسلام

باز ہمسایہ بودن ایشان اصل کین است و پایہ دشنام

أَقْلَمُ مِنَ الذُّنُوبِ يَهْنُ عَلَيْكَ الْمَوْتُ

از تکاب معاصی کمتر کن تا مرگ بر تو سہل گردد

قطعہ

ہر کہ او از گناہ پاک بود نمود او را زہول مردن پاک

گر تیرسی ز حال مرگ ہمے تن ز آلائش گناہ کن پاک

اِبْتَغُوا الرِّزْقَ مِنْ خَبَايَا الْأَرْضِ

از جوف زمین رزق حاصل کنید یعنی از ہمہ مخزونات ارضی استفادہ کنید یعنی در کشت و کار سعی کنید و از معاون زرو سیم و سنگہائے گران قیمت مثل الماس و قوت و غیرہ

قطعہ

اے کسانیکہ طالب رزق اید عمل ناصواب بگذارید

رزق از داخل زمین طلبید تخم کارید و داخل بردارید

إِيْسَاكُمْ وَكَعْنُ الْأَرْضِ

زہار زمین لعنت کنید از استفادہ کامل کنید یعنی را کہ در آن کفار زیست میکنند لعنت کنید بلکہ از انجام اگر ممکن باشد کسب محال کنید و خوبیا آن مردم را اخذ کنید از بدیہا نشان عبرت بگیرید

(۴۰)

(۴۱)

(۴۲)

قطعه

در زمینے کہ کار تو نرو و - برو از وسے نہ تنگ شد آفاق
گذران لعنت زمین بزبان کہ زمین است موضع ارزاق
عَلَيْكَ بِالصَّدَقِ وَإِنْ قَتَلَكَ الصَّدَقُ
از راه رستی نگذرید اگر چه کشته شوید -

(۴۳)

قطعه

رست گفتن گزین در دو جهان نیست اندر دروغ هیچ فروغ
مرد را مرگ با مشوبت رست بهتر از عمر با وبال دروغ
لَوْ كُنْتُ تاجِرًا مَا اخْتَرْتُ عَلَى الْعِطْرِ فَإِنِّي رَجَعْتُ لَمْ يَفْتِنِي رِيحُهُ
اگر من تاجر بودم غیر از عطر فروشی تجارتی دیگر اختیار نہ کردم زیرا کہ این
تجارت اگر منافع نرستد بوسے خوشش بمقین میرسد -

(۴۴)

قطعه

از بضاعت در خرید و فروخت نیست از عطر بهتر اندر شهر -
گرنہ گیری ز سود او بہرہ بارے از بوسے او بگیری بہر
أَقِلُّ مِنَ الدَّيْنِ تَعِشْ حُرًّا
وام کم بگیر تا آزاد و آسودہ ولیست کنی -

(۴۵)

قطعه

تا توانی بگرد و وام مگرد تا نگر دی چو مرغ پر کنده
وام آید را کند ویران وام آزاد را کند بندہ

(۴۶)

أَنْظُرْ فِي أَيِّ نِسَابٍ تَضَعُ وَلَكَ فَإِنَّ الْعِرْقَ دَسَّاسٌ
غور و فکر کن درین امر کہ پسرخود را با کہ پیوند میدہی زیر ارگ خاندانی بیہ شرمی باند
قطعہ

(۴۷)

لے خرومند جفت نیک طلب گرت فرزند نیک مے باید
ہرز مینے کہ آن تباہ بود ہرچہ کاری و رآن تباہ آید
أَيُّهَا وَالِ ظَلَمَ أَحَدًا ظَلَامَةً فَرَفَعَتْ إِلَى فَلَمْ تُغَيِّرْهَا فَإِنَّا ظَلَمْتَهُ
اگر بر مظلومے از کدام حاکم من ستی رسیدہ باشد و من مسبوق شوم
و دادرسی مظلوم نکنم گو یا بر آن شخص خود من ظلم کردہ باشم
قطعہ

(۴۸)

گر بدانم کہ از حواشی من ستی دیدم بیچارہ
پس من آن را تدارکے نکنم بودہ باشم خودم ستی کارہ
مَنْ يُنْصِفُ النَّاسَ فِي نَفْسِهِ يُعْطَى الظَّفَرُ فِي أَمْرِهِ
ہر کہ بذات خود با مردم انصاف کند حق تعالی اوراد و مقاصد فروش مظفر و منصور گرداند
قطعہ

(۴۹)

ہر کہ مردم از و ضرر یابند و در مکافات خود ضرر یابد
ہر کہ داد و کسب از خود بدد ہر ہمہ کار با ظفر یابد
الْكَطْمُ فَقْرٌ وَالْيَأْسُ غِنَى
طمع نیازمندی و یاس یہ نیازی ست یعنی شخص طامع بدام نیازمند و محتاج است
و شخصیکہ از دنیا بایوس شدہ قطع علایق کردہ باشد توانگر و بیہ نیاز است

قطعہ

دل بدست طمع نباید داد - کہ طمع کیمیا ہے درویشی است
یاس باید گزید کا ندر عقل یاس را با تو انگریز نمی شتی است

۵۰

فِي الْعُزْلَةِ رَاحَتٌ عَنْ خَلِيطِ السَّوْءِ

در انزو او گوشه نشینی است است اندر فاقبت رفیق بد -

قطعہ

گزیار ان بدخواہی است بیچ راسے بدن باز عزالت
ہر کہ عزالت گزید گونی کرد از جوار ہمہ بدن رحلت

۵۱

لَا تَقْنَطَنَّ بِكَلِمَةٍ خَرَجْتَ مِنْ مُسْلِمٍ شَرًّا وَأَنْتَ تَحْتَدُّ لَهَا فِي الْخَيْرِ مَهْلًا
اگر مسلمان سخنے بگوید کہ مفہوم معنی خوب و بہرہ و دوست باشد ز بہار معنی بد چل نکنی -

قطعہ

ہر چہ گوید برا و بر مومن - غم تاویل آن نباید خورد
تا ز نیکیش محلے یابی - بر بدی حمل آن نشاند کرد
الْمُرَوَّةُ الظَّاهِرَةُ فِي الثِّيَابِ الطَّاهِرَةِ

۵۲

شرف ظاہری انسان در لباس پاکیزہ است

قطعہ

اے کہ شغل تو بہت غواصی در قاف ز بحر فواجہ ہے
اے کہ کار تو بہت مداحی
جو دظاہر ز نفس ظاہر چھے

۵۳

لَوْ أُطِيقُ الْأَذَانَ مَعَ الْخِلَافَةِ لَأَذِنْتُ

اگر بامنصب خلافت و طیفہ موؤنی را نیز می توانستم بعدہ خود سے گرفتہ۔

قطعہ

ہر کہ شد مبتلائے کارِ منصب چون در آن کارِ منصب بخورست

گر بکارِ دیگر نہ پردازد نزوارِ بابِ عقل معذورست

الَّذِينَ مَلَئَتْهُمُ الْكِرَامُ

۵۴

مقروض بودن علامہ بروم سخاوت پیشہ است

قطعہ

باشد اندر بلائے وامِ ہرام ہر کہ پیشہ بخشش درمست

مالِ ادا و علامتِ مجددست وامِ کردن امارتِ کریمست

مَنْ يَعْمَلْ بِالْعَفْوِ فِيمَنْ هُوَ بَيْنَ ظُهُورِ آيَةِ الْعَافِيَةِ مَنْ فَوْقَهُ

۵۵

ہر کہ بارِ فقہائے خود با عفو و صفع رفتار کند حق تعالیٰ اور رحمت و عافیت بخشد

قطعہ

ہر کہ بر ساکنانِ منزلِ خویش پیشہ عفو و محالست دارد

بر سرِ اوزارِ بر جست حق ہمہ بارانِ عافیت بارو

ضَعْ أَمْرَ أَخِيكَ عَلَى أَحْسَنِ

۵۶

حَتَّى يَجِيءَكَ مَا يَغْلِبُكَ مِنْهُ

کارِ برادرِ مسلمان را بر ورستی و خوبی عمل کنی تا اینکه کارِ تو سر

بجسوری بگشاید یعنی تاکہ مجبور نشوی کارِ برادرِ مسلمان را بر خوبی عمل کن۔

قطعه

هر چه از حال دوستان بینی محمل بایت نهادن خوب
تا بدانگاه که ز شتی اعمال محمل خوب را کند مغلوب

مَنْ كَثُرَ سِرُّهُ كَانَ الْخِيَارُ بَيْدَهُ

هر که سیر خود مستور دارد و سر رشته کار بدست اختیار خود دارد.

قطعه

هر که اسرار خود نگه دارد و رشته اختیار در کف دست

گرفته خواهد پوشش از دشمن و نخواهد برون نهد بدوست

اعزَّكُمْ اللَّهُ يَا سَلَامُ فَبِهِمَا تَطْلُبُونَ الْعِزَّةَ بِغَيْرِ بَيْنٍ لَكُمْ اللَّهُ

خدا که تعالی شما را بدولت اسلام عزت بخشیده. هرگاه طلب

عزت بدون از اسلام کنید خداوند شما را ذلیل رسوا خواهد کرد

قطعه

با به اسلام گشتیم عزیز مردم عاقل اینقدر و اند

هر که عزت بجستن جز اسلام کردگارش ذلیل گرداند

مَنْ مَلَكَ عَجَبُ نَبِيٍّ مِنْ قَائِمِزِ بَيْتِ قَبْلِ أَنْ يُؤْتَنَ لَهُ فَقَدْ فَتَقَ

هر که بدن از رخت صفا خانه بدرون خانه نظر کند چشم و از کرده ببیند فاسق است

قطعه

هر که در خانه کسی نگرود پیش از آن که بشود ستوری

فاجر و فاسق است در ره شرع جست باید ز فسق او دوری

۶۰

احْذَرُ صَدِيقَكَ اِلَّا اَلْاَمِيْنَ وَلَا اَمِيْنَ اِلَّا مَنْ خَشِيَ اللّٰهَ
غیر از شخص این از دوست خود با که از او بچسب این نباید باشد الا شخصی که از خدا متقاً خائف باشد

قطعه

از همه دوستان خدربیکن جز از آن کس که ناصح است و این
بزرگین ناصح و این آن است که تیرسد ز کردگار متین

۶۱

حُذِ الْاِخْوَانَ عَلَيَّ التَّقْوَى

اشخاص متقی را بدوستی بگیر یعنی لائق دوستی همان کس است که متقی و پرهیزگار باشد

قطعه

دوستی دار از ره تقوای با کسی که بدوستی شاید

نیرا دل بلامتی باشد نه با خرمالای آید

لَا تَتَّبِعُوا نَوَابِلَ حُلَفَاءِ اللَّهِ فِيهِمْ كُمُ اللَّهُ

به سوگند اسمائے باریتعالی جسارت و بے پروایی مکن

که خدایت بدلت و خواری مبستلا خواهد کرد

۶۲

قطعه

کار سوگند پس بزرگ آمد خور و کار بے بنامش پند است

خوار شد خوار شد بنزد خدا هر که سوگند را عزیز داشت

كَفَى بِكَ عَيْبًا أَنْ يَبْلُوكَ مِنْ أَخِيكَ مَا يَخْفَى عَلَيْكَ مِنْ نَفْسِكَ

بزرگترین عیبها این است که عیبی که در دیگران بیایی در نفس

تو همان عیب موجود بود و در کسی آن نکنی

۶۳

قطعه

۶۴) هیچ عیبی از آن نیاوہ نیست ور رہ دین کہ اہل دینی تو
گر تو بینی ز دیگران عیبی کہ بود و ر تو و نہ بینی تو
لَا تَسْأَلُ عَمَّا لَمْ يَكُنْ فَإِنَّ فِيمَا قَدْ كَانَ شُغْلًا عَمَّا لَمْ يَكُنْ
از چیزیکہ در عالم تکوین وجود نگرفتہ سوال کن زیرا آنچه موجود است بکار تو کفایت دارد

قطعه

۶۵) ایکہ در شاہراہ کون و فساد موسے چون قیر کردہ چون شیر
چند برسی ز حال نابودہ کختے از حال بودہ عبرت گیر
مَا الْخَمْرُ حَرٌّ فَإِذَا ذَهَبَ لِلْعَقْلِ مِنَ الطَّمَعِ
عقل انسان را شراب ناب آنگونہ فاتر و عاقل نکند کہ طمع

قطعه

۶۶) از طمع دور باش تا نشوی بہجوا شفتگان قرین جزع
مے اگر چند قاتر عقل است نژد عاقل چنان ان کہ طمع
مَنْ كَثُرَ خَمْرُهُ قَلَّتْ هَيْبَتُهُ
ہر کہ بسیار خندہ کند وقار و استیض کم شود

قطعه

چون نشینی مجلسے کم خند اگر ت آبروئے ہست بکار
کہ برد آبروئے مردم را
ہمہ جاہائے خندہ بسیار

(۴۴)

إِنَّ الْإِنْسَانَ لَا يَهْلِكُ عَلَى نَصْفِ شَيْءٍ

آدم بہ نیم شے کم خوردن ہلاک نمی شود یعنی نیم سیری موجب ہلاکت نمی گردد۔

قطعه

گرچہ نانت کفایت خود است در مہندی بخود راہ ہوس

ما حضر پیش میہمان بگذار کہ نیم روز نیم سیری کس

اقْرَؤْ الْأَشْعَارَ فَإِنَّهَا تَدُلُّ عَلَى مَحَاسِنِ الْأَخْلَاقِ

(۴۵)

اشعار عرب بخوانید کہ بہ محاسن اخلاق دلالت مے کند۔

قطعه

گر با خلاق خوب میخوای کہ شوی نامدار و رآفاق

شعر مانے عرب بخوان کہ درو است ہر چہ بہت از محاسن اخلاق

تَعَلَّمُوا النَّسَبَ فَرُبَّ رَحِيمٍ وَحِيلَ لِعِرْفَانِ النَّسَبِ

(۴۶)

علم الانساب بیا موزید زیرا کہ اکثر تعلقات قرابت بشناختن نسب قائم میشود۔

قطعه

سوئے علم نسب گرے کہ نیست جز بدین علم افتخار عرب

بس رحم کان شد است پیوستہ چون بدست اند علم نسب

تَعَلَّمُوا النُّجُومَ مَا يَدُلُّ عَلَى سَبِيلِكُمْ

(۴۷)

فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَلَا يَزِيدُ وَأَعْلَيْهِ

علم نجوم آنقدر بیا موزید کہ شمار ابراہ مانے بر و بحر را ہمنامی کردہ بتواند

وزاند ازین حاجت نداد۔

قطعه

اے کسے کہ مصالحِ خوشت در سفر مانده گه و بیگا هـ

اینقدر کسب کن ز علم بخوم که پیر و پسر دانی راه

أَلَا إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ وُجُوهاً يَرْفَعُونَ

حَاجَةَ الضَّعِيفِ فَأَكْرِمُوهُمْ

بدانکه اللہ تعالیٰ بعض اشخاص وجہ و باعزت را پیدا کرده است

که حاجاتِ ضعیفان را رفع میکند آئین موم را از دل حرام دشته باشید

قطعه

چون جیبه بحق ضعیف را داشت تیمار دل بدان آرید

گفته آن وجہ نبوشید حاجت آن ضعیف بر آرید

أَكْثَرُ وَا مِنْ الْعِيَالِ فَإِنَّكُمْ لَا تَدْرُونَ بِمَنْ تَرْزُقُونَ

در ترقی و تزاید عیال خود سعی کنید زیرا که شما

چه میدانید که بسبب که شمار از رزق میرسد

قطعه

در عیالان فراوان پاک مدار گرچه هستی زبال دنیا طاق

برکات یکم بود که کمتر بر تو افزون و ظالمت از راق

لَوْ أَنَّ الشُّكْرَ وَالصَّبْرَ بَعِيرَانِ مَا بَالَيْتُ أَيُّهُمَا رَكِبْتُ

اگر صبر و شکر دو شتر می بود بر هر کدام که سوار می شدم

مضائقه نبود زیرا هر حال بمنزل مقصود نازل می شدم

قطعہ

صبر و شکر دو را حلہ گردند ہر دو را من بطبع گیرم دوست
گر بود شکر کم ز نیازت و رب بود صبر کم ز نیکو است
لَا يَدْخُلَنَّ رَجُلٌ عَلَى امْرَأَةٍ اِنْ قِيلَ
حَمُومًا - اَلَا اِنَّ حَمُومًا الْمَوْتُ

شخص نامحرم بدون خانہ بیچ زنی داخل نشود اگرچہ ایورش باشد زیرا کہ ایور مرگ است

قطعہ

بیچ مردے بہم زن و گرے مشود او اگرچہ غولش و ست
کہ زنان را درین جہان محرم بجز از مرگ او و غولش کے است
اَخِيفُوا الْهُوَامَ قَبْلَ اَنْ تَخِيفَكُمْ

حشرات موذی را بترسائید (بکشید) قبل از آنکہ شمارا از بیت برسانند

قطعہ

آکہ دفع خصم ساختہ وار تا ترا ناگہان زنجساند
تو بترسان جہندہ را از ان پیش کہ جہندہ ترا بترساند
لَا يَنْفَعُ تَكَلُّمٌ بِحَقِّ لَا يَنْفَعُ كَلِمًا

اظہار حق نفع ندارد و قیتم کہ طاقت اجرائش نباشد - یعنی از
امر بالمعروف چه فائدہ اگر بر اجر آن طاقت نہ ہستہ باشید

قطعہ

تو نصیحت کن کہ نپوشند تا نگیرد نصیحتت در حلق

گفتن حق چه سودمند بود چون نیابد روایچه بر خلق
ایکالک و مَوَاحِاتِ الْأَحْمَقِ فَإِنَّهُ
رُبَّمَا أَمَرَادَ أَنْ يَنْفَعَكَ أَضْرَکَ

(۸۴)

از موذیت ابله اختر از کنید زیرا که بسا اوقات اراده نفع شما میکند و شما را ضرر میرساند

قطعه

دور باش از موذیت احمق که از و جمله درد سر باشد
ای بسا گاه کاندرو احمق خواهدت نفع و خود ضرر باشد
حُسْنُ الْخُلُقِ خَيْرٌ قَرِینَ
هیچ رفیق از خلق نیک نیکوتر نیست -

(۸۵)

قطعه

گر نمائی تو صدق قول نما و رگزینی تو حسن خلق گزین
صدق قولی است بهترین رفیق حسن خلق است بهترین قرین
الْإِحْسَانُ خَيْرُ بَضَاعَةٍ
جد و جهد بهترین دولت و سرمایه است

(۸۶)

قطعه

جهد کن جهد کن بکسب اندر تا نمائی بدست فاقه رین
یک بضاعت بدان کسب حلال یک بضاعت بدان که گدایی
الْأَدَبُ خَيْرُ مِيرَاثٍ

(۸۷)

ادب یعنی تهذیب اخلاق بهترین ارث است -

قطعہ

فہمب از دست و ارشان برود کہ ذاب است ختم کار فہمب
گر میراث زیت خواہی تو هیچ میراث نیست بہ زروب
صاحب الحاحۃ ابلہ لا یرى الدشد الا فی قضائہا
شخص محتاج دیوانہ است کہ محض رفع احتیاج خود را شدہ پندارد۔

۸۸

قطعہ

ہر کہ اوہست صاحب حاجت نیست جز ابلہ آن محال اندیش
او نہ بیند بدہر مصالحتی لکہ اندر قضائے حاجت پیش
مادر فیک احد یا حدی الا رفیق بہ یوم القیامۃ
ہر کہ با خلاق بر فیک و ملائمت رفتار کند روز قیامت با او نیز حلم و نرمی خواہد شد۔

۸۹

قطعہ

ایکہ جوئی سعادت عقبے رفیق و رز و زخوے بد بگریز
ہر کہ امر و زرق پیشہ کند رفیق بیند بر وزیر رستائیز
مراجعت الحق خیر من التماذی فی الباطل
بجانب حق رجوع کردن بہتر است از اینکه آدم بہ بحث باطل اصرار کند۔

۹۰

قطعہ

چون ترا باطل تو شد معلوم سوئے حق باز گرد و شرم مدار
بہتر است از ثبات بر باطل
باز گشتن بسوئے حق صدار

۹۱

شَكَرُ الْأُمُورِ مُحَدَّثَاتُهَا

بدتر از سایر امور بدعت است۔

قطعه

۹۲

راہِ پیغمبر و صحابہ گزین کان رساند ترا بحور و قصور
وست از ہر حدیث است ہدای کہ بود محدثات شری امور
أَحْذَرُكُمْ عَاقِبَةُ الْفِرَاحِ فَإِنَّهُ أَجْمَعُ أَبْوَابِ الْمَكْرُوهِ مِنَ الشُّكْرِ
از انجام بیکاری باید ترسید زیرا کہ از خرمی بیشتر منجر بہ آفات است۔

قطعه

۹۳

پیشہ ورز و دانش آموز اگر ت بادت سلامت دات
پُر حذر باش از فراغ کہ او پچو خمر است مایہ آفات
مَنْ يَلْسَسَ مِنْ شَيْءٍ اسْتَغْنَى عَنْهُ
ہر کہ نا امید شود از چیزے از دستغنی بے نیاز میگردد

قطعه

۹۴

ہر کہ ایس آمد از چیزے او از آئینہ گشت مستغنی
باز از ہر حبتن آن چیز نگذرد بر و شریف و دنی
إِنْ كَانَ الشُّغْلُ مَجْتَهِدًا فَالْفِرَاحُ مَفْسَدَةٌ
شغل اگر مایہ زحمت است بے شغلی سرمایہ فساد است۔

قطعه

ای خرمند سر متاب از شغل تا توانی فراغ را گزین

کہ لشغل ندر است محنت تن بفرغ اندر است آفت دین
مَنْ مَازَحَ اسْتَحِفَّ بِهَا
ہر کہ مزاح کند حقیر شود

۹۵

قطعه

تا تو انی صلاح ورز کہ هست عز و نیا و دین قرین صلاح
و و رہ باش از مزاح از پیے آنکہ ہر چہ نواری است بہت جفت مزاح

۹۶

إِذَا اتَّخَذَ الْقَوْمُ فِي دِينِهِمْ دُونَ
الْعَامَةِ فَهُمْ فِي تَأْسِيسِ الضَّلَالَةِ

چون قومے بخلاف آرائے جمہور ملت بخوبی و سرگوشی کند بدانکہ اساس گمراہی مے نهد۔

قطعه

چون بین در خواص سرگوئند کہ نباشند در میان عوام
آن نہ رشد است بہت بخوشحال آن نہ نور است بہت بخو ظلام
اِقْتِصَادٌ فِي سُنَّةٍ خَيْرٌ مِّنْ اجْتِهَادٍ فِي بِدْعَةٍ
اعتدال در پیروی سنت بہتر ازین است کہ در بدعت مبالغہ کردہ شود۔

۹۷

قطعه

ہر طرف خود کہ بدعت آموز است مکن اندر سلوک آن شہرت
مرو را اقتضا و درست منت بہتر از اجتہاد و در بدعت

مِنْ حَقِّ الرَّجُلِ نِفَاقٌ اِيَّيْهِ وَمَوْضِعُ حَقِّهِ

۹۸

خوش قسمت کسی کہ خیر یا خواہر جوان خود را بجا از نکاح شخص نون در آمد موقع حق خود را بشناسد۔

قطعہ

اے خوشابخت آنکہ دختر را داد باشو ہر شرف آہن۔

ہم ز بہر رضائے رب جلیل موضع حق شناخت از رہ دین

لَنْ تَكُوْرُ قُوٰی مَا دَامَ صَاحِبُهَا يَنْزِعُ وَيَذُوْ

(۹۹)

قوائے ضعیفہ نہ شوی تا وقتیکہ انسان ورزش جسمانی

کر وہ باشت یعنی براسپ بے رکاب سوار شود و کمان ابرہ برساند

قطعہ

تتوان مرد ناتوان گفتن تا نگردد سرش ز ضعف نگون

تا کمان را برہ تواند برد۔ تا نشیند بہشت اسب حرون

لِيْ عَلَى كُلِّ خَاصٍ اَمِيْنَانِ الْمَاءُ وَالطَّيْنُ

(۱۰۰)

بر ہر خاص من دو نفر این مقرر کردہ ام کہ برابر بدعنوانی اش

اطلاع میدہند۔ یعنی آب و گل۔ یعنی چون حاکم یا والی

بنائے رشوت ستانی بگذار و لا محال تعمیرات را بنائند۔

قطعہ

عالمی را کہ مال مردم خورد روزہ باشد و یا شب و بخور

نزد من آب گل مینانند کہ تفتیش میکنم مامور

مَنْ لَّمْ يَنْفَعْهُ ظُهُ لَمْ يَنْفَعْهُ عَيْنُهُ

(۱۰۱)

شخصی کہ رائے و فکرش اورا نفع نمیدہد۔ از

مشاہدہ عینی ہم هیچ نفع نخواہد یافت۔

قطعه

ظننت اریایه یقین دارد و بدینت علم را کند افروزد
 لیک آنرا که فکر صائب نیست رویت عین هم ندارد و سود
 کست بخب و لا ال خب یخد عینی
 خودم فریب کاریستم اما هیچ خادع هم مرا فریب نمی تواند داد.

قطعه

در سرشتم نیافرید فریب خالق جن و انس و دود و
 لیک خادع نمی تواند نیز بخدا فم ره جیسل پیود
 لا تزلون اصحاء صانعوهم و تزلونهم
 شما بدم تندرست نخواهید بود تا وقتیکه مشق تیراندازی سواری اسپ کرده باشید.

قطعه

از پی صحت بدن لازم هست مشق تفنگ و تیرمدام
 التز اما بوقت صبح و مساء هم سواری اسپ چابک گام
 لا یصلح لهذا الاصل الا اللین من غیر ضعف و القوی من غیر عتف
 حکومت را همان شخص سزاوار می باشد که لین از هم طبع باشد مگر نرمی اش باعث ضعف
 نباشد و قوی باشد مگر باو صفت قوت در طبع و سه تشدد و درشتی نباشد.

قطعه

لا یقن تحت خمروی باشد تاج زید بفرق مرو سبید
 آنکه لین بود مگر نه ضعیف و آنکه باشد قوی مگر نه شدید

DATE SLIP

DATE SLIP

This book may be kept

FOURTEEN DAYS

A fine of **one anna** will be charged for each day the book is kept over time.

--	--	--	--

[illegible]